17

Kome zvono zvoni - na jezičnom satu? / Osakaćena Hrvatska / Ostaci starog unitarizma u novom nastavnom planu / O Hrvatima, svetištima i Židovima / Gospodarski položaj Hrvatske

kritika

KRITIKA — dvomjesečni časopis za kritiku umjetnosti i kulturnopolitička pitanja. Izdavač: Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, Trg Republike 7. Redakcijski savjet: Kritička sekcija DKH. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić, Danilo Pejović i Petar Selem. Glavni i odgovorni urednik: Vlatko Pavletić. Tajnik uredništva: Branimir Donat. Rukopise i stranke urednici primaju u prostorijama uredništva Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, svaki dan od 12—13 sati. Narudžbe i pretplate uplaćuju se kod Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, žiro-račun broj 301-1-7097.

KAZALO

TEMA

Kome zvono zvoni na jezičnom satu 177

Tomislav Ladan: Hrvatska književna *koinè* 178
Dalibor Brozović: O sadanjem času na kružnici jezičnog sata 190
Ivan Pederin: Pojam jezičnog i književnog standarda kod bogoljubnog bogoslovca Stipana Margitića Jajčanina 211
Mate Šimundić: O kulturi jezika i govora na zagrebačkom radiju i televiziji 225
Vojislav Nikčević: Još jednom o nekim neistorijskim tumačenjima narodnog jezika u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba 241

OGLEDI I RASPRAVE

Ranko Marinković: Dramaturgija riječi 254
Vladimir Košćak: Formiranje hrvatske nacije i slavenska ideja 267
Radoslav Katičić: Slavonski pabirci 280
Šime Đodan: Osvrt na savjetovanje o stanovništvu, emigraciji i zaposlenosti 292
Vlado Gotovac: Varijacije o smislu književnosti 301
Hrvoje Šošić: Emisija novca — funkcija i pravo republika 305
Franjo Tuđman: Ostaci dogmatsko-unitarističkih shvaćanja u »novim osnovama nastavnog plana i programa« 318
Trpimir Macan: Nedostaci i zadaci hrvatske povijesne znanosti 325

PROSUDBE I RAŠČLAMBE

Vladimir Loknar: Medicina i neki pojmovi iz dodirnih znanosti u »Rječniku hrvatskosrpskoga književnog jezika« 332

RASPRE

Smiljana Rendić: O Hrvatima, svetištima i Židovima 343
Šime Đodan: Aktualni gospodarski položaj Hrvatske 348
Mate Šimundić: »Jezik, nacija i politika« Mirka Čanadanovića 353
Hrvoje Sablić: Osakaćeni jezik pravde 356

LISTIĆI

Ante Sekulić: Branitelji jezika hrvatskog 358

OSVRTI I PRIKAZI

Zlatko Markus: Zaista, sve počinje iznova (Ivan Supek: »Sve počinje iznova«) 362
Branimir Donat: Biografija jednog besmislenog tornja (Ivan Kušan: »Toranj«) 365
Jozo Vrkić: Žensko žezlo (Nusret Idrizović: »Ikona bez boga«) 366

LJETOPIS

Stjepan Babić: Neprihvatljive postavke u Osnovama nastavnog plana i programa škola drugog stupnja u SRH 369
Zvonimir Kulundžić: Bruka u Šestinama 373
B. S. Hrvatska u turističkim prospektima za inozemstvo 376
Krleža o jeziku 377
Saopćenje uprave Udruženja književnika Crne Gore o jeziku 378
*** Krivci su pozvani na odgovornost 379
Ivo Frangeš: Riječ u raspravi o ustavnim amandmanima 379
Matica hrvatska odriče se novosadskog dogovora 381

Stamparija »OGNJEN PRICA« — Zagreb, Savska 31

k r i t i k a

Broj 17 **ožujak travanj** **1971**

TEMA

KOME ZVONO ZVONI NA JEZIČNOM SATU

PIŠU:

Tomislav Ladan

Dalibor Brozović

Ivan Pederin

Mate Šimundić

Vojislav Nikčević

HRVATSKA KNJIŽEVNA *KOINÈ*

Tomislav Ladan

I

Temeljna činjenica oko koje nema spora a od koje valja poći jest: postoji hrvatska književnost. Ne od jučer, niti od prije stotinu godina, već gotovo jedno tisućljeće.

Naravno, poput književnosti uopće, i hrvatska živi od svoje baštine, isto tako od prvih zapisanih spomenika, nadgrobnih natpisa, zakonskih listina i vjerskih knjiga, kao i od pjesama, spjevova, umjetničkih sastavaka. Književnost je, dakle, široka i složena cjelina, u kojoj su i puki tragovi pismenosti i zbiljske umjetnine. Nikakve tegobe nema u činjenici što je i hrvatska književnost spremište različitih jezičnih izrađevina, od preostataka drevnih pismara, pa sve do samosvojnih suvremenih pjesmotvora. I koliko god ovdje nije upitan široki okvir svega zapisanog i napisanog unutar kojeg se piše i promiče *novonapisano*, —: povelikom je mrežom upitnosti ovijen sam *jezik* te književnosti.

Jer, jezik hrvatske književnosti različit je na više načina. Nastajao je na različitim područjima: istarskom, otočkom, dubrovačkom, bosanskom, dalmatinskom, ličkom, slavonskom, zagorskom. Izložen je raznorodnim utjecajima: rimskim, bizantskim, staroslavenskim, orijentalnim, talijanskim, njemačkim, ruskim, češkim, mađarskim, francuskim i anglo-američkim. Pisan je različitim pismima: glagoljicom, bosančicom, latinicom. Ostvarivan je u različitim narječjima: čakavskom, štokavskom, kajkavskom. Nazivan je svakovrsnim imenima: hrvatski, horvatsko-slavenski, ilirski, slavno-ilirički, slovinski, dubrovački, morlački, bosanski, dalmatinski, slavonski, jugoslavenski, hrvatski ili srpski, srpsko-hrvatski, hrvatskosrpski, naš jezik i — kao kruna tog nazivnog stisnuća — *la varianta*.

Tako višestruko različit jezik toliko raznorodne književnosti — a u vremenskom rasponu od jednoga tisućljeća —: ima li on u sebi išta jedinstveno, i zatim: po čem bi to bilo posebno i samosvojno oruđe stanovitog duhovnog zajedništva na određenom životnom prostoru?

II

Ni pitanje o jedinstvenosti hrvatskog književnog jezika (unatoč svoj navedenoj šarolikosti), ni o njegovoj posebnosti ne bi se postavljalo, kad ne bi potvrdan odgovor na nj bio nekako bjelodan. To jest, već u maglenim počecima pismenosti (kad se iz krhotina staroslavenskog promalja živi hrvatski jezik) kao i u množini ogranaka pokrajinskih književnosti

na različitim narječjima — poznijih stoljeća — izbija nit (sad snažnije, sad slabije, jednom jedva vidljiva, drugi put opet upadna) jednog zajedničkog književnog jezika. Dakako, ovo je još samo uvodna tvrdnja, koju treba potkrijepiti i dokazati. Ostaje, naime, pokazati na čemu se temeljio i oblikovao taj pretpostavljivi *organon* zajedništva; je li nastao osloncem na uzor-jezik kakvog po izboru izvor-kraja, ili možda kako drukčije . . .

Da bi se dokazala jedinstvenost tog lingvističkog prometala, potrebno će biti prvo pokazati u čemu je njegova posebnost.

Pisani, zapisani, zabilježeni jezik, pismeni jezik kao oruđe pismenosti, te tako i književnosti (koja nije samo *lijepa)* pokazuje u Hrvata — različito od ostalih slavenskih naroda — još u početku znatne vlastite značajke.

Prvo, srednjovjekovna hrvatska pismenost/književnost produžetak je crkvenoslavenske baštine Ćirila i Metoda, ali je — na primjer — i naše najstarije bogoslužje na narodnom jeziku. Od XII do XIV stoljeća crkvenoslavenska pismenost postepeno prelazi u pismenost (pa i u književnost) na narodnom hrvatskom jeziku čakavskoga narječja, koje je i utemeljitelj hrvatskog književnog *corpusa.* I dok susjedni Srbi i Bugari zamjenjuju crkvenoslavenski jezik u književnosti narodnim jezikom tek u drugoj polovici XIX stoljeća, u Hrvata je taj prijelaz završen već u XIV stoljeću.

Drugo, od ranog srednjovjekovlja pa do naših dana u hrvatskoj se književnosti piše na sva tri njezina narječja, što koliko god — površno gledano — govori u prilog raznorodnosti, otkriva još jednu zajedničku značajku: neprestanu živu svezu između narodnih govora i jezika književnosti.

Dok naši školski priručnici naučavaju kako — u našem jezičnom razvoju (bilo od XII do XIV ili od XIV do XIX stoljeća) — nema povezanosti, nego su sve sami skokovi i prekidi, sve do onog otajstvenog časa kad nam u sred XIX stoljeća *netko* dade *nešto* te od tada, dakako, *nekako* i pišemo, —: međuodnošaji različitih pokrajinskih govora i cjeline naše književnosti mnogo su povezaniji, ravnomjerniji i u težnji prema *jednom* i *zajedničkom* — negoli što se sprve čini . . .

Prije tvarnih dokaza za ove još uvijek uvodne tvrdnje navest ćemo jedan načelan stav (upravo zbog toga što pišemo ove retke u času kad su i sama načela došla u pitanje). U borbi za ono što smo odavno morali imati i što moramo i danas braniti kao da još nemamo — ma koliko to od iskona kao svoje vlastito imali — nije na odmet pozvati se i na ovo polazno, temeljno načelo:

»Jezični izraz hrvatskoga naroda ima snažno izgrađenu osobnost, pa je zato prirodno govoriti o hrvatskom jeziku, a i potrebno je kad se nailazi na shvaćanja koja, pozivajući se na lingvistički odnos dijalekatske osnove književnih jezika, žele osporiti kulturnu, vrijednosnu i konačno narodnosnu individualnost i cjelovitost hrvatskog jezičnog izraza, i tako izbjeći sve tehničke, društvene, političke, a i kurtoazne konsekvencije koje proizlaze iz te činjenice.« (*Rječnik — temelj hrvatskih vrela i izraza,* Izjava Matice hrvatske u povodu saopćenja Matice srpske, Zagreb, Večernji list, 20/I/1971).

Uz to, kako se bjelodanost središnjeg predmeta ne bi izgubila u šumi znanstvenog nazivlja (što je počest slučaj u strogo jezikoslovnim raspravama), nastojat ćemo zaobići sve uže, posebnije stručne izražaje bilo starijeg bilo novijeg *meta*-jezika o jeziku, osim onih koje nam sam ovaj sastavak nužno nameće. Tako, budući se namjerice služim izričajem

književni jezik, koji mi je zamjenbenica ili istoznačnica za *standardni jezik*, dužan sam malo pobliže objasniti svezu takvog jezika i jezika književnosti.

... standardni ili književni jezik (iako se hrani pučkom jezičnom svakidašnjicom) uglavnom se temelji na književnosti, na jeziku ostvarenih književnih djela ili ostvarene pismenosti uopće ... književni jezik jedne književnosti mora (u leksičkom, sintaktičkom i stilističkom smislu) biti *potencijal* cjelokupnog baštinjenog blaga ... jedino se tako omogućuje jezična suvremenost i osigurava jezična budućnost: kao stvaralački nastavak ostvarivanog i ostvarivog ... književni jezik ne može a da se ne oslanja na jezik svoje književnosti, koju tako održava na životu, upravo kao i ona njega ... raskine li se taj životvorni odnošaj, udalji li se jedno od drugog, stradat će ili jezik ili književnost ili pak — što je također moguće — oboje ... to jest: koliko god je naravna opreka između pučke jezične svakidašnjice i književnog jezika (kao između tvari i oblika u stvaralačkom procesu) toliko je nenaravna razdvojenost književnog jezika i jezika književnosti ... književna jezična zbilja neprestano je obnavljanje baštinjenog, stvaranje novog što će opet postati baština određenog duhovnog zajedništva ...

Sve se to svodi na vrlo jednostavan, ali odsudan međuodnošaj: jezična cijelost podrazumijeva književnu cijelost; cjelokupnost jezičnih podataka uključuje cjelinu pismenosti/književnosti; jezični *standard* ne može bez *codexa* jezika, a ovaj bez *corpusa* date književnosti. U krajnjem posljetku: *hrvatski književni jezik podrazumijeva jezik hrvatske književnosti.*

III

Kakav je jezik hrvatske pismenosti/književnosti u odnosu na mjesne, pokrajinske govorne značajke, koliko je on jezik stanovitog narječja — najbolje će se vidjeti opišemo li ukratko barem one jezične spomenike koji su najpoznatiji i najdostupniji. Pri tome nas najviše zanima, koliko je dotično djelo u granicama narječja na kojem je napisano, to jest: koliko prelazi izvan okvira polaznog, mjesnog, zavičajnog izričaja, u kojem se smjeru kreće i s kojom nakanom.

1. *Baščanska ploča* (1100) pisana je glagoljicom, starohrvatskim jezikom, zapravo starom čakavštinom, s primjesama crkvenoslavenskog. Poput tog prvog hrvatskog pisanog spomenika i ostale jezične potvrde iz najstarijeg razdoblja pokazuju sličnu mješavinu: baštinjenih, tradicionalnih značajki izričajâ (koje su uvjetovane ili konzervativnošću pisca-zapisivača-prepisivača ili ustrajnošću uobičajenih izražajnih obrazaca) i crta novog, živog, zavičajnog pučkog jezika. Vidimo to u *Ispravi Kulina Bana* (1183), *Vinodolskom zakoniku* (1288), *Istarskom razvodu* (1325), *Novakovu misalu* (1368), *Poljičkom statutu* (1440). I dok je u *Hrvojevu misalu* (1405) jezik čakavski s primjesama, a u prikazanju *Muka Isukrstova* (1492) čakavština sa štokavštinom, u protestantskom prijevodu *Svetog pisma* (1563) miješa se čakavština i kajkavština. Brne Krnarutić u *Vazetju Sigeta grada* (1584), sam ikavac-čakavac, miješa i čakavštinu i štokavštinu i kajkavštinu, ili kako to opisuje V. Gaj:

»Da mu jezik omjerimo o narječje, ljulja se među starijim, Lučićevim, i mlađim, Minčetićevim. Vazetje je nasred puta među Skladanji i Trubljom slovinskom, mješavina ikavštine sa ekavštinom i jekavštinom, sredina čakavštine i štokavštine, pa i svega što poda tim razumijemo.« (*Vazetje ...*, iz *Uvoda* Velimira Gaja, p. XLI, Zagreb, 1866).

2. Kao po dogovoru, od XV stoljeća pa nadalje, sve su češće ako već ne izravne mješavine narječja, a ono barem jedno narječje kao glavnina, s izrazitim primjesama iz jednog ili dva ostala. Vrijedi to i za književno najbolji dio baštine hrvatskoga srednjovjekovlja. U čakavštini Marulića (1450—1524), Zoranića (1508—1569), Hektorovića (1487—1572) nalaze se elementi štokavštine; u štokavštini Držića (1508—1567), Gundulića (1589—1638), Palmotića (1607—1657) ima opet čakavskih sastojina.

3. Sintetičan jezik kao da postaje pravilo, kako za znanstvena tako i za umjetnička djela. U *Decretumu* (1574) I. Pergošića kajkavština se stapa sa štokavštinom. Glasoviti Vrančićev *Rječnik* (*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*, 1595) donosi i čakavštinu i štokavštinu. Lekcionar bosanskoga fratra I. Bandulovića (*Novo istomacenye ... 1613*) pokazuje mješavinu štokavštine i čakavštine. M. Divković (1563—1631) otkriva kako je njegova ikavsko-ijekavska štokavica primjerna mješavina bosanskih i dalmatinskih govora. I Mikaljin *Rječnik* (*Blago jezika slovinskoga*, 1651) pruža štokavštinu sa čakavštinom, a Habdelićevo *Zrcalo Marijansko* (1662) kajkavštinu i štokavštinu. Primjeri se tako nižu, ne iz stoljeća u stoljeće, nego iz desetljeća u desetljeće. Pučki propovjednici, znanstvenici, pjesnici — sve rjeđe nesvjesno, a sve češće po izričitoj nakani — pišu u znaku jezične sinteze. Tako pjesnik Frankapan (1643—1671) naglašeno spaja i stapa čakavicu, kajkavicu i štokavicu. P. R. Vitezović (1652—1713) otvoreno zagovara potrebu jezika koji je spoj štokavštine, kajkavštine, čakavštine. On već posve smišljeno i usmjereno traži opći, zajednički jezik, kao i nešto ranije J. Križanić (1618—1683), koji — kao krajnji primjer našeg jezičnog univerzalista — hoće općeslavenski zajednički jezik, te i piše mješavinom crkvenoslavenskog, ruskog, čakavštine i kajkavštine. Nakon takvog slučaja umjetnog jezika za cijelu slavensku *ekumenu*, doima se kao posve naravno što I. Belostenec u *Gazophylaciumu* (1740) donosi i kajkavsko i čakavsko i štokavsko blago, upravo kao i Voltićev *Ričoslovnik* (1803), dok se čovjek gotovo ne bi ni osvrnuo na to što M. P. Katančić (1750—1825) upravo upadno sjedinjuje i usklađuje slavonsku, bosansku i dalmatinsku štokavsku baštinu, iako je i to i te kako rječito ...

4. Podobar dio službenog jezikoslovlja već poodavno tvrdi: ako je pokušaja nekog sintetičkog jezika ili težnje za takvim nečim i bilo do XIX stoljeća, u tom se preporodnom razdoblju sve to prekida, te se — jezikoslovno — uskače u nešto posve drugo. A je li tomu doista tako? Pogledajmo još malo nekolike novije primjere ... F. Kurelac (1811—1874) svojim neponovljivim i arhaičnim jezikom — u širem smislu — zahvaća u opću slavensku baštinu, a u užem smislu: tvori književni jezik koji jednako polazi od narodnog govora i od najdrevnijih hrvatskih pisanih spomenika. A. Starčević (1823—1896) upire prstom na jezik svih osam stoljeća hrvatske knjige, na temelju kojeg će Hrvati izgrađivati svoj književni jezik. A. Tkalčević Veber (1825—1889) — kao uostalom i cijela zagrebačka škola — zagovara zajednički književni jezik u kojem je sretan spoj baštinjene filtrirane štokavštine i suvremenog govora, uz potrebne posudbe iz modernih slavenskih jezika. Stoga se u Rječnicima B. Šuleka (1816—1895) sljubljuju: štokavski narodni govor, tekovine šire hrvatske jezične baštine i vrlo uspjeli, pogođeni *novokovi*. I. Mažuranić (1814—1890) ostvaruje nedvojbeno najuspješniju, *uzornu sintezu* žive štokavštine i jezika pisane baštine, to jest jezika spomenika hrvatske Renesanse, a to će reći i s elementima čakavske tradicije. Što više, i sam Akademijin Rječnik (1880) donosit će štokavsko, čakavsko, pa i kajkav-

sko jezično blago. Tako i on — unatoč polaznim nazorima svojih utemeljitelja/obrađivača — pokazuje, kako se jezični *syntheton* ne može zaobići.

IV

Iz svega navedenog valjda je očito, kako od XV do XIX stoljeća, od začinjavaca do preporoditelja (a u stanovitu smislu i mnogo ranije), čakavski pisci pišu sa štokavskim ili s kajkavskim primjesama; kajkavski sa čakavskim i štokavskim; štokavski s čakavskim pa i kajkavskim. *Dakle, polazeći svaki od govora svojega kraja, od zavičajnog narječja, kreću se prema jeziku književnog i duhovnog zajedništva, prema zajedničkom jeziku književnosti.*

A kako je najveći dio zemalja u kojima žive Hrvati pokrivao svojevrstan zajednički tip štokavštine (od dubrovačkog do slavonskog područja, preko bosanskog i dalmatinskog i kako su upravo na tome prostoru nastala dragocjena djela dopreporodne književnosti), posve je razumljivo što se upravo oko toga jezičnog stožera stvara *interdijalekatska sinteza*, kojoj će pripasti budućnost.

»Ona nije pisana bosanskim, hercegovačkim, slavonskim ili dalmatinskim (i ličkim) ikavskim i dubrovačkim ijekavskim dijalektom, nego jednim relativno ujednačenim zapadnim novoštokavskim tipom, uz dvojak izgovor jata, ikavski i ijekavski, često a negdje redovito i uz miješanje ikavskoga i ijekavskoga refleksa, ili čak tako da isti pisac piše jedno djelo ikavski, drugo ijekavski. To više nije književnost pisana na raznim štokavskim dijalektima, tu već imamo kulturni interdijalekt pisane riječi s tradicijom, uz unificirajući utjecaj novoštokavske folklorne *koinè*, i tek s većim ili manjim utjecajima pojedinih štokavskih dijalekata (piščeva, ili publike kojoj je prvenstveno namijenjen). (D. Brozović, *Standardni jezik*. Matica hrvatska, Zagreb, 1970, p. 133).

Odista jest tako — kako navedeni izvadak kaže —, ali naravno samo za dio našeg jezičnog razvoja. Cjelovita slika traži još nešto. Međutim, gornjim navodom dirnut je naš naslovni i središnji pojam *(koinè)*, koji zahtijeva i nešto pobliže odredbenice.

a) Povijesno, sam naziv se određuje ovako: Grčki jezik poklasičnog razdoblja naziva se u početku naizmjenice *koinè* i *helenistički*. Još u starini *koinè* se različito tumači (Apollonios Dyskolos, Herodian). Obično: ili označuje *prajezik* iz kojeg nastadoše četiri narječja (aiolsko, dorsko, jonsko i atičko) ili zajednički saobraćajni suvremeni jezik *(he ek tôn tettaron synestôsa — he koinè — he nyni synetheia — he pantes hrômetha)* ili — napokon — »niži zajednički jezik« za razliku od »višeg, uzornog, atičkog« *(koinon* naprama *Attikon)*.

b) Priručno, ta tuđica ima ovakvu odredbu: *koinè*, 1. grčki zajednički jezik kojim je govorilo i pisalo pučanstvo grčkog jezika zemalja istočnog Sredozemlja u helenističko i rimsko doba, 2. narječje ili jezik kraja, zemlje ili naroda, koji je postao zajednički ili standardni jezik šireg područja ili drugih naroda *(Webster's Third New International Dictionary*, 1964).

c) U nešto starijem slovničkom smislu, ista natuknica glasi ovako: »Ovaj sveopći jezik Grka, koji se razvio iz atičkog narječja, preuzeo je u sebe oblike, izražaje i rečeničke sklopove što tada bijahu u porabi u cijeloj Grčkoj, a odbacio je sve što bijaše svojstveno samo atičkom narječju. Odatle je on *zajednički jezik* ili *helenističko* narječje *(he koinè* ili *hellenikè dialektos)*, a pisci koji su svoje radove na njem sastavljali,

nazivahu se *hoi koinoi* ili *hoi hellenes*.« (R. Kühner, *Ausfürliche Grammatik der griechischen Sprache*, erster Teil, Hannover, 1869, p. 21).

d) Govoreći o jezicima što su iznad jednog užeg govornog područja (*langue véhiculaire, sabir, pidgin, langue supralocale* uopće), Jean Fourquet nam pruža odredbu u kojoj je šire razrađena sama primjena *koinè*: »Tom prvom tipu supralokalnog jezika suprotan je jedan drugi za koji se upotrebljava općenit naziv *koinè*, pozivajući se na tip onog primjernog grčkog što je izveden iz klasične atičke proze, a koji bijaše zajednički jezik (grč. *koine dialexis*) obrazovane elite na području istočnog Sredozemlja, u doba Aleksandrovih nasljednika, zatim u istočnom dijelu rimskoga carstva ... Ovdje je supralokalni jezik vezan za širenje dobara kulture: za književnu baštinu, filozofsku i znanstvenu misao, tehničke i pravne pronalaske itd.; tu se radi o razmjenama, kolanju ideja, umijeća; postoji prisna veza između stjecanja jednog jezika i stjecanja intelektualne kulture ... Postoji tako zajednica upućenih, iznad mjesnih zajednica, koje su rastavljene jezičnim razlikama. S druge strane, imovnik sintaktičkih i leksičkih sredstava takvog jednog jezika nužno se uvećava svime onim što je potrebno da bi se udovoljilo mnogostrukim intelektualnim potrebama.« (J. Fourquet, *Le langage et les groupes humains*, u *Le langage*, sous la direction d'André Martinet, 1968, p. 578).

Ma koliko se u pojedinostima razlikovale, sve navedene odredbe pojma *koinè* upućuju na središnji sadržaj: jezik govornog, pismenog ili književnog zajedništva jedne uljudbene cjeline. A sad, pregledavši tako što u smislu podrijetla, značenja i porabe sadržava ključna riječ, morat ćemo pokazati kakva je veza između nje i cjeline jezika hrvatske pismenosti/književnosti.

Ranije pobrojeni primjeri jasno pokazuju, kako Hrvati još od početka svoje pismenosti — što nesvjesno što hotimice — (možda upravo zbog toga što bijahu tako rascjepkani na različita područja: od istarskoga do dubrovačkog, od otočkog i dalmatinskoga, do bosanskoga, slavonskoga i zagorskoga) teže zajedničkom književnom jeziku zajedničke književnosti: hrvatskom jeziku hrvatske književnosti. Opstanak i zbiljnost naše književne *koinè* potvrđuje i bitna značajka svakog javno usmjerenog pismenog sastavka: naime to što je on uvijek *sastavljen, miješan, sintetičan*, bilo da je posrijedi jednostavan natpis ili složen spjev. Zasebne jezične umjetnine otkrivaju ta zajednička svojstva nešto prikrivenije ili prigušenije, već zbog same naravi pjesmotvora, u kojem jezična potka ne upada sprve u oči. Ali zato jezikoslovna djela (osobito rječnici i jezični naputci, pomagala) jasna su zrcališta, bjelodan sažetak jezičnoga stanja i jezikoslovnih težnji stanovitog razdoblja, u našem slučaju kao potvrda o jeziku zajedništva.

Kao što je za helenski *koinè dialektos* osnovica atičko narječje, tako je za hrvatsku književnu *koinè* (još od ranih začinjavaca) osnovica štokavština, proširivana i popunjavana tekovinama čakavštine, kajkavštine, potrebnim posudbama i nužnim kovanicama ... Naime, ono što je nepobitna činjenica — a prečesto se mimoilazi i prešućuje — jest da upravo prije Preporoda postoje tolika književna djela na štokavici hrvatskoga tipa. Djela jednog Držića, Gundulića, Divkovića, Grabovca, Kačića, Reljkovića, Kanižlića, Katančića pružaju onu središnju potku štokavštine na kojoj se izgrađivao hrvatski jezični standard.

Spomenuvši u vrlo tijesnom odnošaju štokavštinu i jezični standard, osjećam potrebu za određenom ogradbom. Obično se naučava, kako je rođeni štokavac rođen na pravom mjestu i već samim tim činom pravog

rođenja opskrbljen i pravim, pravilnim, književnim, standardnim jezikom. Istina je ipak nešto malo drukčija. Nema toga hrvatskoga pisca (potjecao on iz Konavala, iz Stoca, iz Kupresa, iz Vrgorca, iz Travnika, Duvna ili iz Osijeka), kojega bi jezik već po zavičajnici bio i književan i standardan. I pisac s najčišćeg čistog štokavskog područja — ako takvo uopće postoji — ima učiti književnost svojeg jezika i jezik svoje književnosti (kako bi bilo što novo načinio i pridonio u riznicu postojećeg) upravo kao i onaj s Visa, iz Splita ili iz Zagreba. Istina, Kuprešak će lakše izaći na kraj s jednim zamkama jezika, ali će Zagorac možda lakše izbjeći nekim drugim. Sve što je imalo valjanije u hrvatskoj književnosti uvijek je nastojalo oplemeniti, podići svoj jezik iznad mjesne, zavičajne poputbine (koja tako često opterećuje i sputava). Tako se stvarao onaj jezik hrvatske književnosti u kojem je pohranjeno najbolje od hrvatske prošlosti i koji je otvoren za prineske sadašnjice. Nije dakle nikakav doslovno štokavski govor (ovog ili onog određenog ljupkog zaseoka, sela ili mjesta) poklonio hrvatskoj književnosti njezin jezik. Ne postoji nikakav mjesni ili pokrajinski govor na temelju kojeg bi se stvorio hrvatski književni jezik. Stvaran od hrvatskih pisaca i književnika, on je naprosto svojevrstan jezični *iz-žetak* zabilježene književne cjeline. Takav jezik je i moguć samo kao neprestana nazočnost najstarijeg u najnovijem i mogućnost najnovijeg da se prirodno uklopi u cjelinu žive baštine. I nije nikako slučajno što sve tri hrvatske jezikoslovne škole XIX stoljeća (i zagrebačka i riječka i zadarska) zahtijevaju kodifikaciju i standardizaciju hrvatskoga književnoga jezika *i* na temelju književnih djela, pisanih spomenika, baštinjene jezične pismenosti.

Uostalom, ni glasovita uzorna folklorna štokavština (ili »novoštokavska folklorna *koinè*«) nije ni izdaleka onako rodno naravna i izravno izvorna kako bi to htjeli zaprisegnuti jezični folklorofili. Malo bolje protresena, otkriva se ona kao umjetna, složena tvorevina, kao svojevrstan zbroj sakupljačkih odabiraka, zapisaka, pabiraka . . .

»Takva približna definicija glasi: NŠFK predstavljala je specijaliziran novoštokavski interdijalekt, kombiniran od osobina koje su u novoštokavskim govorima relativno najraširenije, ali koje najvjerojatnije nisu nikada kao cjelina koegzistirale ni u jednom konkretnom mjesnom govoru, interdijalekt protkan arhaizmima, leksičkim i gramatičkim, slabo zastupljenima u novoštokavskim mjesnim govorima, markiran pojedinim naglašeno lokalnim osobinama što su zajedno s arhaizmima sačinjavale fond poetizama, lako stiliziran tradicijom u vršenju funkcije za koju je specijaliziran i zbog te stilizacije relativno prilično apstraktiziran i relativno prilično normiran i homogen s obzirom na veličinu teritorija na kojem se upotrebljavao . . .« (D. Brozović, ibid., p. 104—5).

Ima li se na umu kakvo višestoljetno rodoslovlje ima težnja za zajedničkim jezičnim *synthetonom* u hrvatskoj književnosti, nije ni malo slučajno što Bečki dogovor (usmjeren protiv posebnog hrvatskog jezika i specifično hrvatske jezične tradicije) izričito zabranjuje — 1850. — stapanje narječja. Prvi njegov zahtjev glasi »treba pisati samo jednim narječjem, kako to čine i Niemci i Talijani, a ne od više narječja graditi novi književni jezik«. Unatoč tomu (te iako se uzela — još mnogo ranije — južna ijekavska štokavština kao uzor i temelj), jezik književnosti i književni jezik uopće: potvrdili su opet opstojnost hrvatske *koinè*, kako zbog toga što je i ta uzorna štokavština sama po sebi *hibridna*, tako i zbog toga što se hrvatska jezično-književna tradicija nije mogla tako lako iskorijeniti.

V

Pa ipak, u XIX stoljeću nešto se dogodilo. Došlo je do mijene koja je po mnogima prijelom, prekid. Takvi, međutim, zaboravljaju da je *preporod* više *preobrazba* već postojećeg nego neka potpuna *novost*. Preporodno razdoblje — u jezičnom smislu — može biti i preokret, a kao širi pokret nedvojbeno je odsudno po cijelu noviju hrvatsku povijest, ali nije *creatio ex nihilo* . . . pogotovo nije nikakav jezični uvoz ili jezični poklon-dar nečeg što ne bismo već odavno imali i što već ne bi bilo naše vlastito.

Najčešće potezani preporoditelj, Ljudevit Gaj (1809—1872) nije učinio mnogo toga što mu se pripisivalo, ali — u potrazi za općehrvatskim jezikom (istina, pod ilirskim imenom) — jest omogućio konačan prijelaz s kajkavštine na štokavštinu (1836), i naravno: u jednom dijelu hrvatske književnosti. Tim prijelaznim činom nije nikako — kako je to uporno odgojni sustav propovijedao — *rođen* novi zajednički književni jezik, nego se jednostavno učvrstio onaj tip hrvatske štokavštine koji se oslanja na baštinu od začinjavaca do iliraca.

Ali, kad su jedni hrvatski jezikoslovci (a među njima bijahu i neki od najistaknutijih) pokušali — iz razloga koji su najmanje bili jezične naravi — prekinuti živu svezu između jezične baštine i suvremenog *ususa*, javlja se onaj rascjep između jezikoslovlja i književnosti kakvoga ranije nije bilo. Potpomognuti državnom upravom (koja u to vrijeme bijaše izričito *mađarolska* i protuhrvatska), hrvatski *vukovci* (kao Jagić-Broz-Iveković-Maretić) nastoje apsolutizirati jedan, folklorni, tip štokavštine i prekinuti životvorni odnošaj između baštine i suvremenosti, pa — što se tiče službenog stava i odgojnog sustava — i uspijevaju gotovo u cijelosti.

Više je nego shvatljivo što se organizam hrvatske književnosti morao tomu oduprijeti. Bez žive vlastite prošlosti (osobito u jezičnom smislu) svaka je književnost jednog naroda osuđena na propast. Unatoč mađarolskoj ivekovićevštini i unitarskoj maretićevštini — boreći se za opstanak, samosvojnost, vlastitu osobnost, hrvatski književnici svojim jezikom prirodno povezuju predaju i suvremenost.

Takva književna *koinè* nije izgubljena ni kad su već davno (kako je službeno izjavljeno) izgubile bitku zadarska, riječka i zagrebačka jezikoslovna škola . . . Ona je živa, žilava, otporna . . . Službeni jezik folklorofila (kao nauk utjelovljen u Maretićevoj *Gramatici*, koja mimoilazi jezik cjelokupne pisane hrvatske književnosti, i *Savjetniku*, prema kojem jezično nije dobro uglavnom ono što je specifično naše), nastoji hrvatske jezične specifičnosti svesti na *minimum* (u ortografiji, tvorbi riječi, rječniku, sintaksi, stilistici). Budući da je to bilo protiv samog duha hrvatskoga književnoga jezika, književna su djela sve više (unatoč sve nepovoljnijim društvenim uvjetima, osobito nakon 1918) pokazivala otpornost imanentne jezične *koinè*, usprkos čestim lutanjima, posrtajima, padovima. Dakle, ni Maretić ni maretićevci (uz to obično izvrsni jezični stručnjaci) koji su službeno pobijedili i vladali, nisu mogli zaustaviti naravni unutrašnji tijek u razvoju hrvatskoga književnoga jezika.

Pisci ne mogu ne osloniti se na jezični *corpus*, ne samo štokavski, nego čakavski i kajkavski, kao što to potvrđuje i najnovije stanje. Pomnija razlučba jezika novijih pisaca pokazuje neuspjeh folklorofilskoga jezičnog redarstva i unitarističke jezične strahovlade (i onog predratnog i onog poratnog aleksandrizma).

Zahvativši pogledom od kraja prošlog do sredine našeg stoljeća, što primjećujemo?

U jeziku ne jednog Bogoslava Šuleka (koji je raniji i poseban slučaj) ili Stanislava Šimića (koji je, istina, noviji, ali, po prosudbi redara-slovničara, i pretjeran slučaj), već u jeziku Đalskoga, Matoša, Nazora, Ujevića i Krleže nalaze se pomiješani, stopljeni, usklađeni — a lingvostilistički upotrijebljeni — jezični sastojci opet onog tradicionalnog *trolika* (štokavskog-kajkavskog-čakavskog). Tako se jezik hrvatske književnosti i hrvatski književni jezik pokazao i širim i životnijim od jezičnog nagodbenjaštva, preživjevši — i pored sveg pritiska — stare i nove jezične dogovore, pregovore i ostale preprodaje našeg jezika, idući prirodno svojim vlastitim putem.

... književnik mora imati pravo na apsolut svojeg jezika ... štujemo li onu *Caesar non supra grammaticos,* morali bismo i ovu: *grammatici non supra scriptores* ... književnika ne može (kao umjetnika, kao alkemika riječi) obvezati ni jedan jezični dogovor ... njegovo je pravo poslužiti se onim najstarijim, onim najsvečanijim, kao i najpogrdnijim ... ushtije li, može pisati čak i posve izmišljeno (poput poznog Jamesa Joycea) ... sve to, dakako, ne isključuje potrebu jezičnog standarda, norme književnog jezika (u kojem su zabrani za najobičnije i otvori za najneobičnije primjene), koji — kako bi bio i književni jezik — mora se temeljiti na jezičnom gradivu književnosti koju promiče ... da bi se književnik mogao upustiti u bilo kakve jezične eksperimente, na raspolaganju mu mora biti *potencijal/total* njegova jezika ...

A kakav je, napokon, danas taj *total* književnoga jezika?

U najširem smislu opisuje se ovako:

... — sve što se danas na području bilo kojeg umijeća i u bilo kojem dijelu javnosti (a unutar političke, kulturne, književne, jezične zajednice hrvatskoga naroda) izrazi-iznese-napiše — s pomoću verbalnog tvoriva — sve to potpada pod *total* hrvatskog jezika, najšire uzeto — ... posebnije određen — u toj najširoj jezičnoj cjelini — hrvatski književni jezik opisuje se ovako: njegova uža, jezgrena osnovica je štokavska (kao posljedak one pobjedničke struje što ide od začinjavaca do modernista), uz sastojine iz ostala dva hrvatska narječja i posudbe iz slavenskih jezika, uz znatno, istaknuto čistunstvo, koje opet potkrepljuju i najstariji književni spomenici ... tako složena i šarena, sa dva svoja *landsmaala* (čakavštinom i kajkavštinom, koje su osobito u posljednje vrijeme živnule i u javnom razglasno-obavještajnom sustavu i u književnim sastavcima) i s jednim *riksmaalom* (temeljnom i središnjom štokavštinom) —: *hrvatska književna koinè* govori o sve potpunijem urastanju otočko-primorskog i kontinentalno-panonskog lingvističkoga blaga u sveukupnost suvremenog književnog izražaja ...

Istini za volju, današnje zbiljsko stanje još je poprilično daleko od naravnog, skladnog međuodnošaja između jezika književnosti i standardnog, upotrebnog jezika, ma koliko glavnina same književne *koinè* bila otporna i *protejska* (izbijajući u novom, kad je pobijeđena u jednom obliku).

Prvo, i unutar čvrstog, ustanovljenog jezičnog sustava književni se jezik razlikuje od standardnog (iako bi njihova istovjetnost bila poželjna), to jest od jezika ustanovljene porabe.

Drugo, već je istaknuto, kako se naš odgojni i javni, obavještajni jezični standard temelji na onom dijelu maretićevštine (jer se ne smije zaboraviti, da postoji i Tomislav Maretić, veliki majstor jezika i prevodilac vrhunskoga dometa, a ne samo jezični zakonodavac-vladinovac, koji nam — na žalost — češće pada na pamet!) što sustavno zaobilazi jezične zalihe hrvatske književnosti, te se produbljuje jaz između jezika same književnosti (kao cjeline) i promicanog jezičnoga standarda. Prirodno bi bilo da između jezične sveukupnosti hrvatske književnosti i jezika govorne javnosti (školstva, uprave, novinstva i razglasno-obavještajnih ustanova) bude više uzajamnosti, prožetosti nego što je slučaj. Ako su Držić i Gundulić *živi* pisci, a *jesu,* onda ni glavnina njihova jezika nije za jezičnu ropotarnicu. Jer, oni su živi prije svega po svojem jeziku, u kojem je sadržano sve što nam pružaju od života.

Kad u nas već postoji, s jedne strane, razlika između jezika književnosti i općeg jezika, i — s druge strane — između samih narječja i javnog općeg standarda, prirodno je upitati se —: smanjuje li ili povećava danas odgojni i obavještajni sustav jaz između jezika naše književne baštine i suvremenog općeg jezika. Sudeći po svemu, on ga povećava, a na štetu književnoga jezičnog *corpusa.*

VI

Sve što je ovdje do sada rečeno vrtilo se — uglavnom — oko sprege jezik književnosti / književni jezik, promatrano s književno-povijesnog i s uže jezikoslovnoga motrišta. Natuknuvši kako u novije vrijeme nije nešto uopće u redu u cjelokupnom jezičnome stanju (a osobito stoga što službenim zapuštanjem jezika baštine osuđujemo vlastitu klasiku na duhovnu staretinarnicu, stvarajući rascjep između vlastite predaje i nas samih), prisiljeni smo proširiti vidno polje, te zahvatiti i izvanjezične, izvanknjiževne čimbenike, koji određuju toliko toga, pa i sam jezik i književnost. Učinit ćemo to, kako bi slika novijih književno/jezičnih prilika bila što potpunija, a ona to ne može biti bez zahvata u nešto šire društvovne međuodnošaje.

Ponešto preoblikovana, naša polazna izjava (na koju je potrebno još jednom se pozvati) može glasiti i ovako: ima li jedan narod vlastitu književnost, ima on i jezik te književnosti, svoj književni jezik. Među južnim Slavenima — govoreći o onome što je najmanje sporno — imamo, na primjer, bugarsku, hrvatsku, slovensku, srpsku i makedonsku književnost, koje su pisane bugarskim, hrvatskim, slovenskim, srpskim i makedonskim književnim jezikom. Svi su ti *jezici* ili *književni jezici* ili *jezici književnosti* tih naroda, dakako, toliko srodni, bliski, slični, te se i prosječno upućeni južni Slaveni međusobno sporazumijevaju i razumijevaju bez većih teškoća, bez tumača, pa često i bez prijevoda. I reklo bi se, kako je to toliko bjelodano, te o tome spora nema, pa ipak ga ima.

Neki od naših predaka zanesenjaka (kao J. Križanić) htjedoše — ništa manje — nego jedan jezik za sve Slavene. Kad se ta preširoka namisao izjalovila, romantički unitarci suziše nešto svoju nakanu, te stadoše propovijedati jedan jezik samo za sve južne Slavene. Kad se ni ta maštarija o zajedničkom jeziku i za Bugare i za Srbe i za Hrvate i za Slovence nije mogla ostvariti, jer su se i Bugari bili izdvojili kao zasebna narodna-književna-jezična cjelina (1878. stvorena je velika Bugarska), neumorni ujediniteljski program suzuje se na Slovence, Srbe i Hrvate, i takav se održao sve do početka XX stoljeća, a u nekim glavama — koje su zbog toga znale i razbijati druge glave — još i duže. Kad se i slovenski jezik posve izdvojio (što je bilo jasno još u doba Prešerna), ostalo se kod onih južnih Slavena, koji su još bili preostali od širokog ranijeg plana. Taj prvotni jezični unitarizam uglavnom je naš, hrvatski patent. Njega su nam (bilo u izvornijem, širem; bilo u kasnijem, suženom obliku) nametali naši vlastiti ljudi, kao Gaj, Jagić, Iveković, Maretić, vođeni nerijetko više

političkim negoli lingvističkim poticajima. Ogleda se to dakako u drevnom Bečkom dogovoru (koji je polazio od toga da su Hrvati i Srbi jedan narod i da su hrvatska književnost i srpska književnost jedna književnost, pa im i jezik mora biti jedan), tako i u ostalim jezičnim nagodbama i iz njih izvučenim službenim naredbama, sve do Novosadskoga dogovora, koji je svojevrsna kopija Bečkoga.

Dok je preko pola stoljeća predjugoslavenskog unitarizma (1850—1918) moglo još biti u znaku ove ili one romantičke zamisli, s razdobljem nakon 1918. ili 1929. dolazi do rasplinuća djedovskih tlapnji, kad mnogima postaje jasno kako novo, državno, vladinovačko *jugoslavenstvo* znači što čvršću srpskohrvatsku teritorijalnu, narodnu, kulturnu, književnu, jezičnu stopljenost — kao uvjet i početak šire jugoslavenske stopljenosti svega što se zateklo u granicama Jugoslavije: u jedan narod, jedan jezik, jedno ime (prije ili poslije, prikriveno ili otvoreno, zastrto velikim riječima ovog ili onog zamamnog nauka, što silom što milom).

Pa ipak, unatoč svoj prisili čitavog jednog državnoga sustava, nije se to dalo provesti. S jezikom nije išlo lako. Začetna i zavjetna misao srpskohrvatske književne i jezične ispremiješanosti/stopljenosti pod svaku cijenu (kao uvjet ujedinjenja koje je *prisajedinjenje*) isto je toliko opravdano koliko, na primjer, stvaranje slovenskohrvatskoga jezika, makedonskosrpskog, zatim makedonskobugarskog ili svesaveznog *yugo-lingoa*, to jest: jednog *slovenskosrpskomakedonskohrvatskoalbanskog-i-tako-dalje jezika*. Život, naravno, pokazuje kako se to ne može provesti; znanstveno je nepotkrijepljeno; psihološki neprihvatljivo, pedagoški neizvodivo, politički štetno.

Međutim, posljedice toga jezičnog unitarizma (s krivom polaznicom o narodnom i književnom jedinstvu) i te kako su nazočne. I pored osam stoljeća svojeg hrvatskoga književnoga jezika, Hrvati su se malo-pomalo našli u bezjezičnome stanju, a često i bez prava na narodno ime za vlastiti jezik. Samo to ime, kao drugorazredno i slabije, stalo se u tuzemstvu i inozemstvu gubiti u s-h stopljenici. Na kraju se dogodilo (a što se ni jednom drugom narodu na svijetu ne dogodi) te nam se nakon gotovo tisuću godina narodnog imena i književnosti ime jezika svede na *varijantu*, kao na varijantu kakve neobvezatne igre šaha! Uz to, još od prošlog stoljeća, a osobito od nametnutog »jedinstva« 1918, provodilo se *sustavno rashrvaćivanje hrvatskoga jezika*, na svim razinama: od pučkoškolske do sveučilištarske, u vojništvu i novčarstvu, u nazivlju za pojedine znanosti i za sva umijeća. Dogodilo se dapače i to — kao naravna posljedica svega — da nam i najbolji pisci (što se tiče pravilnosti, norme, standarda) nisu više bili sigurni u vlastitom jeziku.

Jer, *ideal* pravog jezika smjestio se kao zlatno runo u neku nedostižnu Kolhidu. Naučava se tako već više od jednog stoljeća, kako tamo negdje malo južnije ili malo zapadnije, malo sjevernije ili malo istočnije, preko sedam gora i sedam dolina, negdje između nečega što nije ni Bosna, ni Hercegovina, ni Crna Gora, ni Srbija (a opet, biva, jest sve to zajedno) nalazi se pravi izvor pravog jezika, i tko s njega ne pine, nikako da se vine u prave jezične visine ... Da bi cijela ta legenda bila do kraja mitološka i još pomalo prometejska — priča se dalje — kako je uzor-vodu s toga izvor-vrela, što su ga sedmoglavi konzervativni zmaji čuvali, otkrio i oteo jezični Roditelj i književni naš Preporoditelj, te nas njome sve napojio i tako pravim jezikom zadojio.

Ta je folklorna herojska priča (kad dopade u ruke katedarskih stručnjaka, državno pomazanih a i podmazanih) prošla i kroz traženu naukovnu obradbu, te se opskrbljena znanstvenom propusnicom ugnijezdila i u školske čitanke i u jezične priručnike i u službene pravilnike.

Naravno, kroz svu tu maglu filološke bajke dostatno se jasno nazirala jezična zbilja, istina o onome što je bio i jest *to organom glottikon* hrvatske književnosti: hrvatski književni jezik. Osim toga, danas sve veći broj ljudi sve jasnije razlikuje baštinjene tlapnje od pravog stanja stvari, te se tako sve češće i piše (ne samo u umjetničkim sastavcima nego i u pukim izvješćima dnevnog tiska), pa se slično i govori (ne samo među upornim jezikoljupcima koji se bore za zapuštenu jezičnu baštinu kao za vrijedne iskopine drevne prošlosti nego i u ustanovama javnog razglasnog i obavještajnog sustava). Ne znam koliko je to neka nada, ali je barem stanovita utjeha.

Zapravo, do te se mjere istina o dubljoj jezičnoj stvarnosti nazire iza koprene jezikoslovnih obmana, da pisati o svemu tome znači gotovo: otkrivati Ameriku. Jer, već odavno glasovi upozoravaju na samobitnu povijest, samosvojan značaj i izvanredan položaj hrvatskog književoga jezika. Nemoguće je (ne zbog toga što bi pisac htio uprijeti prstom u sumišljenike, nego zbog šire istine koja prethodi ovom djelomičnom zahvatu u promatrani kompleks), nemoguće je ne spomenuti barem neke od njih: A. Radić, S. Ivšić, F. Fancev, B. Jurišić, M. Kombol, V. Dukat, K. Krstić, Lj. Jonke, P. Šegedin, Z. Vince, I. Frangeš, S. Babić, D. Brozović, R. Katičić, B. Klaić, M. Šimundić, I. Slamnig. Svi oni — što zgodimice što sustavnije — upozoravaju na višestoljetni jezik jedne višestoljetne književnosti. To je ta jezična Amerika, nedvojbeno poznata, ali kako je još uvijek tvrdoglavo nazivaju Indijom, dok je konačno ne nazovu pravim imenom, priznavši joj njezinu pravu narav i njezin punopravan položaj, morat ćemo tko-zna-koliko puta ponoviti otkriće hrvatske jezične Amerike.

O SADANJEM ČASU NA KRUŽNICI JEZIČNOG SATA

Dalibor Brozović

Općedruštveni, ekonomski, politički i kulturni aspekti međunacionalne i međurepubličke problematike u jugoslavenskoj zajednici uspijevaju već dugo zadržavati nesmanjeno zanimanje javnosti. To nije ništa neobično: na dnevnom su redu bitna i dalekosežna pitanja čistih računa, ustavnih promjena, državnosti republika, položaja autonomnih pokrajina, nacionalnog izjašnjavanja u predstojećem popisu stanovništva, značajkî jugoslavenskog unitarizma, ravnomjerne zastupljenosti u saveznim organima, i u rukovodećem vojnom kadru, nerazvijenih krajeva, otplaćivanja dugova, položaja turizma i brodogradnje, uvozno-izvoznih odnosa, jadranske orijentacije, reeksporterskih makinacija, eksodusa radne snage, promjenâ u etničkom sastavu pojedinih regija, predstavljanja u inozemstvu itd., itd. (spisak bi se mogao nastavljati i nastavljati).

Nije dakle ništa neobično što ta i takva pitanja vežu uza se interes javnosti, mislim da bi bilo tako u svakoj višenacionalnoj zajednici u kojoj bi se slična pitanja našla na dnevnom redu. Razumije se, svagdje bi bilo tzv. specifičnih crta, i sigurno je da ih ima i u našem kompleksu. Vjerujem da bi tko drugi našao još koju drugu specifičnost domaćih zbivanja, ali meni se čine najbitnije ove dvije: 1. jugoslavenske nacije i nacionalne manjine (koje se u nas, za razliku od svega ostalog svijeta, nazivaju »narodnostima«[1]) zainteresirane su u spomenutim i sličnim pitanjima u različitoj mjeri i s različitom distribucijom interesa, ali hrvatska nacija sudjeluje praktički u svakom problemu kao zainteresirana strana, i 2. u jugoslavenskoj problematici međunacionalnih odnosa udjel jezičnih pitanja osjetno previšuje prosjek koji bismo mogli očekivati u drugim analognim situacijama.

Prilično je lako ilustrirati obje te tvrdnje. Što se tiče ekonomskih pitanja, nikakva ilustracija i nije potrebna — dovoljno je sustavno pratiti glavne dnevnike i tjednike pa da se posve jasno uoče napori SR Hrvatske i njezine ekonomike. Radi li se pak o iseljavanju, poznato je da se u SRH prije nego drugdje postavilo u javnosti pitanje biološkoga siromašenja, populacionih mjera, dugoročnog planiranja novih radnih mje-

[1] O terminu »narodnost« govorio sam više puta, posljednji put u prilogu »O različitim socioetničkim i sociolingvističkim pristupima problematici suvremene nacije«, u zborniku *Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu*, Zagreb 1970, knj. I, str. 123—137 (referat na savjetovanju »Odnos klasnog i nacionalnog u suvremenom socijalizmu«, Krapinske Toplice, 19—21. ožujka 1970, u organizaciji Gradske konferencije SKH Zagreba, Centra za društvena istraživanja Predsjedništva SKJ i uredništva *Naših tema*. Nešto kraća verzija tiskana u *Našim temama*, XIV/1970, br. 5, str. 937—952). O terminu »manjina« govorim u diskusionom prilogu na spomenutom savjetovanju, isti zbornik, knj. II, str. 752—756.

sta, i sl. Isto tako, i protivnicima i pristašama unitarističkoga jugoslavenstva jasno je da je u pitanju prije svega sudbina hrvatskog naroda (ili točnije: bila je). I tako dalje — ne radi se o pojedinačnim slučajevima npr. trogirsko-cavtatskoga ili slavonskog tipa,[2] ne radi se ni o pojedincima koji se kao npr. Stanko Pekeč periodički ističu istupima uvijek na istoj liniji,[3] radi se o jednom općem tijeku zbivanjâ. Logična je posljedica takve konstelacije snaga i kretanja fenomen koji je već uočen općenito i okarakteriziran već i službeno kao »sustavno širenje dezinformacija o SR Hrvatskoj«.[4] U tom su se smislu postavljala već i zastupnička pitanja u Saboru,[5] ali jedna kampanja prešućivanja, klevetanja, podmetanja, huškanja i sl. nastavlja se u neusporenom ritmu i u stilu koji je toliko ispod svakog kodeksa novinarske časti da je to neshvatljivo za jednu socijalističku zemlju. Jedino što nije jasno jest pitanje da li ti nelojalni postupci više teže da stvore iskrivljenu sliku o Hrvatskoj, ili da istini o Hrvatskoj spriječe pristup do publike u nekim republikama.

Prijeđemo li na jezičnu problematiku, ustanovit ćemo da je i na tom posebnom polju situacija zapravo ista: sva se jezična pitanja rješavaju lakše i sređuju s manje otpora starih snaga nego pitanje hrvatskoga književnog jezika, ili da se izrazim »kabinetskije«, pitanje hrvatske varijante standardnoga hrvatskosrpskog jezika.[6] Istina jest da je u praksi i u teoriji taj problem za same Hrvate već doduše uglavnom riješen, i po svakoj bi logici samim time rasprava morala biti zaključena, ali sporovi se uvijek iznova podgrijavaju ili prebacuju na druge terene te nema mnogo izgleda da će stanoviti krugovi odustati od svojih težnji.

U ovom času na stranicama mnogih listova množe se napisi o jezičnim pitanjima: saopćenja dviju matica o njihovu rječniku i njegovoj sudbini, kolaž *Komunista* »Naši jezični putovi i stramputice«, napadaj *Književnih novina* na Lj. Jonkea, njegov odgovor i utuk uredništva, zbunjen i zabrinut (a i »zabrinjavajući«) uvodnik »Jezik naš današnji« u *Prosvjeti*, itd.,[7] da i ne govorimo o polemikama na bosanskohercegovačkom i crnogorskom terenu, gdje se vode bitke koje, uz ostalo, treba da stvore uvjete što bi omogućili pokušaje ponovnoga osvajanja pozicija već izgubljenih u Hrvatskoj.

Želio bih analizirati sva ta i druga jezična zbivanja sadanjega časa, ali prije nego što se time pozabavim, htio bih svoje čitatelje »uvesti u atmosferu«, vratiti ih malo u prethistoriju sadanjega momenta, a mislim da to mogu najbolje učiniti citirajući u cjelini jedan tekst koji sam 12. listopada 1970, u dva primjerka, uputio glavnom uredniku i uredniku kulturne rubrike *Borbe:*

[2] Svi su ti »slučajevi« više-manje dobro poznati (dovoljno je za informaciju pregledati komplet *VUS*-a 1970), no ne može se reći da su analizirani kao cjelina i da su iz njih izvučeni odgovarajući načelni i praktični, tj. akcioni zaključci. Ne mislim doduše da valja precjenjivati važnost tih »slučajeva«, ali bilo bi opasno i potcijeniti upravo njihov n e s l u č a j n i, tj. sustavni karakter.

[3] Za najnoviji daje pregled *NIN* XXI/1971, 17. I, br. 1045, str. 9, sa svojom poznatom suzdržanom tendencioznosti.

[4] Takva je ocjena davana već na najvišim forumima SKH i SSRNH u nekoliko navrata od jeseni 1970, a na 18. sjednici CK SKH predsjednik Saveza omladine Hrvatske Mirko Mađor govorio je o »komunističko-cicvarićevskoj štampi« (*Borba* XLIX/1971, 11. marta, br. 68, str. 7).

[5] *Vjesnik* XXXII/1971, 21. siječnja, str. 4, 5. ožujka, str. 4.

[6] Lingvističkoj je znanosti zaista potreban termin za standardni jezik izgrađen na temelju dijalekatske osnovice središnjega novoštokavskog tipa. Termini »hrvatskosrpski« ili »srpskohrvatski« (i druge varijacije »dvostrukog naziva«) mogli bi, kao uobičajeni u struci, kako-tako služiti toj svrsi, usprkos nedostacima (glomaznost, zastupanost samo hrvatske i srpske komponente), kad ne bi bili u praksi iskorištavani protiv jezične ravnopravnosti. Možda bi se ta opasnost mogla izbjeći terminom tipa »standardni novoštokavski« (što, materijalno uzevši, odgovara predmetu, o čemu poslije). No svaki termin, uostalom, može biti zlonamjerno iskorištavan.

[7] *Komunist*, XXIX/1971, 21. januar, br. 722, str. 7—15 (kolaž priredio Josip Kirigin), *Književne novine*, XXIII/1971, 16. januar, br. 382, str. 2, *Prosvjeta*, Mjesečnik Srpskog kulturnog društva Prosvjeta, XXVII/1971, novembar-decembar, br. 600—601, str. 1—2.

Kritičke primjedbe o jezičnoj politici »Borbe«

»Borba« sa svojih 48 godina izlaženja, sa svojim revolucionarnim tradicijama i sa svoja dva izdanja — ćirilskim i ekavskim beogradskim i latiničkim i ijekavskim zagrebačkim — ima bez sumnje posve osobit položaj u jugoslavenskom novinstvu. Zato i sve što se u njoj objavljuje, ili što se kao određena praksa na njezinim stranicama provodi, ima svoj odraz u jugoslavenskom javnom životu. U tom je smislu važno i kakve stavove zastupa »Borba« u jezičnoj problematici, onako kao i u svakom drugom pitanju, ali važno je i kakva je sama njezina jezična praksa.

Jezik je jedan od bitnih konstituenata svakoga čovjeka i kao pojedinca i kao društvenog bića. Zato je posve logično pretpostaviti kako nitko nije sposoban da bude apsolutno objektivan radi li se o njegovu jeziku, ili ako treba da prosuđuje objektivnost drugih. Ali i uz tu načelnu ogradu moguće je ipak tvrditi da jezična politika »Borbe« dug niz godina u mnogome nije bila ni objektivna ni konstruktivna, a nije to ni danas. Naprosto je previše argumenata u korist takve ocjene da bi se čovjek mogao prevariti.

Jezična se problematika aktualizirala u Jugoslaviji negdje na početku šezdesetih godina i postepeno se zaoštravala, a onda se s rješavanjem pojedinih problema ili bar s poboljšanjima napetosti na nekim sektorima smanjila u posljednjim godinama. Tri su područja na kojima se u nas javljaju jezične suprotnosti: odnos hrvatskosrpskoga, slovenskog i makedonskog jezika s ostalim jezicima što se upotrebljavaju u jugoslavenskoj zajednici, odnos slovenskoga i makedonskog jezika s hrvatskosrpskim kao cjelinom (u praksi, osobito s njegovom srpskom varijantom), i treće, odnos varijanata samoga hrvatskosrpskog standardnog (književnog) jezika. Što se tiče prvih dvaju pitanja, o kojima ovdje, uostalom, neću dalje govoriti, »Borba« je sigurno odigrala stanovitu pozitivnu ulogu u napretku što je postignut posljednjih godina, ali to se, na žalost, ne bi moglo u tom obliku reći i za doprinos »Borbe« u trećem pitanju, i to u podjednakoj mjeri radi li se o jeziku na samim njezinim stranicama ili je riječ o stavovima što ih je u pojedinim situacijama zastupala.

Ne bih želio ići daleko u prošlost, zadržat ću se samo na nekim prilozima objavljenima u ovoj godini.[8] Još u svibnju objavljuje Feliks Pašić tri priloga sa zajedničkim nadnaslovom »O jeziku, o jezičnim rasprama, o toleranciji«, zapravo intervjue s Mešom Selimovićem (»Kad pišem, ne mislim na varijante«, subota 16. V), s Rodoljubom Čolakovićem (»Jezik se ne stvara ni u laboratorijima ni u kabinetima«, nedjelja 17. V) i s drom Andrijom Krešićem (»Sudbinu jezika ne određuju lingvističke licitacije«, subota 23. V). Ne znam, naravno, u kojoj je mjeri Pašić vjerno prenio odgovore intervjuiranih osoba, ali objavljeni tekstovi (možda mi je još koji intervju iz te serije i promakao) pokazuju da su pitanja bila jednostrano sugestivno postavljana i intervjuirani su navedeni na izjave inače tipične za jezične unitariste — jedino je A. Krešić, čini se, bio nešto oprezniji. Time intervjuiranima bez sumnje nije učinjena usluga, a ni pozitivnomu i konstruktivnom rješavanju jezične problematike. Na primjer, R. Čolakoviću upućeno je pitanje: »Smatrate li da naša jezička praksa daje za pravo lingvistima kada izvode zaključke o dvjema varijantama?« — na što je dobiven odgovor koji počinje s riječima: »Ne samo da im ne daje pravo, ona ih demantira. Teza o varijantama je, po mom mišljenju, neodrživa, jer je kao tvorevina vještačka.«

Čovjek se mora pitati što to sad znači. Varijante nisu izmislili lingvisti, one objektivno opstoje u nekim jezicima, među kojima se nalazi i naš. Lingvisti mogu samo konstatirati opstojnost varijanata, i što se tiče hrvatskosrpskoga standardnog (književnog) jezika, egzistenciju njegovih varijanata priznaju danas već svi lingvisti i hrvatski i srpski i ostali (iako pojedinci i preko volje, npr. M. Stevanović, koji se najduže »odupirao«). No nije riječ samo o lingvistima, jer nije riječ ni o pitanju koje je samo jezično — s obzirom na znatnu društvenu, kulturnu i dr. važnost toga problema, o njem su se izjasnila, kako je poznato, sva četiri centralna komiteta SK u republikama s hrvatskosrpskim jezikom, priznavši prava njegovih varijanata. Što je vodilo »Borbina« suradnika F. Pašića da od R. Čolakovića iznudi izjavu suprotnu danas više-manje općim shvaćanjima? Razumije se, time ne mislim umanjivati odgovornost druga Čolakovića, koji bi s obzirom na svoju prošlost, svoje zasluge i svoj položaj morao imati malo više sluha za današnjicu.

U istom broju kad i intervju s R. Čolakovićem, čak i na istoj stranici, objavljen je u rubrici »Polemika« članak nekoga Vladimira F. Snoja, navodno iz Pule (očito se radi o pseudonimu), pod naslovom »Govore li samo Hrvati kajkavski«. Taj je članak providno nelojalan napadaj na Lj. Jonkea, a osim toga upravo nevjerojatna mješavina pseudoznanstvenosti, anakronizama i raznih iskrivljavanja i podmetanja.[9]

I na koncu, u »Borbi« br. 167 i 174, od 20. i 27. lipnja (oba datuma subota), u rubrici »Polemike«, oba puta preko dviju stranica, objavljeni su intervjui koje su beogradskoj televiziji dali političar Vladimir Bakarić, političar i lingvist Mirko Čanadanović, lingvist Ljudevit Jonke, Mihailo Stevanović, Pavle Ivić, Dalibor Brozović, Vladimir Anić, Milivoje Minović, Luka Vujović i Milan Šipka, i na koncu, nekoliko studenata Filozofskog fakulteta u Zadru. Autori su intervjuâ, u ime RTV Beograd, Ljubomir Milin (za većinu intervjuiranih) i Dimitrije Tasić, a emisija je bila davana u oba slučaja prethodnu večer prije objavljivanja u »Borbi« (jedino je P. Ivić nastupio u prvoj emisiji, a intervju je objavljen u drugom prilogu »Borbe«).

S mnogo razloga nije bila sretna ideja da se tiskaju ti intervjui onako kako su režirani, ali »Borba« im je posvetila iznimnu pažnju (brzina objavljivanja, i to u cjelini, čak s nekim dijelovima što su u vremenskom tjesnacu izostali iz emisije, i sl.). I naslovi su karakteristično izabrani: »Malo skinuti političke naočale« (20. VI), »Ako se u hleb i kruh pobodu nacionalne zastave . . .« (27. VI). Same su pak emisije bile, blago rečeno, promašene (čudim se samo Milinu, kojega inače poznajem kao umjerena i odmjerena čovjeka). RTV posvećuje dakle jezičnoj, upravo varijantskoj problematici dvije duge emisije, »Borba« s m j e s t a ustupa dva puta po dvije stranice, i to se može razumjeti budući da se tim temama danas i inače posvećuje mnogo pažnje u kulturnoj, znanstvenoj i političkoj javnosti, ali onda je neshvatljivo zašto redakcija RTV daje emisiji neozbiljan ton, stavljajući intervjuirane u nezgodnu situaciju (među njima ima ljudi prema kojima to nije s à m o nepristojno i neumjesno), a »Borba« to odmah prenosi.[10] Najdeplasiraniji je bio odlomak iz Njegoša, donesen pod naslovom »Sitnarije«: »Lipo, Ljepo i Lijepo! / Bilo, Bjelo, Belo i Bijelo! / Listići su jednoga cvijeta / U pupolj se jedan odnjihali! / Sitnarije djecu zabavljaju . . .« U doba Njegoševo, stav koji se tu iznosi nije bio nekulturan i primitivan, onda su društvene zadaće jezika bile b i t n o drugačije, ali danas je to bar za naš kontinent II polovice XX st. naprosto neciviliziran stav.[11] Bar prema Njegošu trebalo je pokazati malo više poštovanja — ako se već angažirala cijela baterija suvremenih političara i lingvista da opširno govore o »sitnarijama«.

Sama emisija nije bila korektno komponirana. Hrvatski sudionici intervjua (V. Bakarić, Lj. Jonke, D. Brozović, V. Anić) dobili su manje prostora, od čega je još dio samo istrgnut citat iz jednoga članka (ali ne citat po izboru samoga intervjuiranoga autora tog citata!), a odgovori su skraćivani u takvu izboru da djeluju rascjepkano i daju potpuno jednostranu sliku shvaćanjâ intervjuiranih osoba. Čitalačka publika »Borbe« bila je obmanuta, a da su odgovori bili dani cjelovitije, pa makar bilo izabrano samo nekoliko potpunih odgovora umjesto većega broja okljaštrenih, ta bi publika imala priliku da bar jednom upozna stvarno mišljenje na hrvatskoj strani.

---

[8] Tj. u god. 1970. (tako i dalje u ovom tekstu).

[9] Posebno se ističu mistifikacije o kajkavštini, tj. ponavlja se stara predrasuda da su kajkavci ekavci (to tvrdi i članak u *Prosvjeti*, spomenut u op. 6) i da je kajkavština zajedničkog podrijetla sa slovenskim narječjima. Ekavci su naime slabo zastupani među kajkavcima (u kajkavskim je dijalektima refleks jata obično vokal drugačiji od e), a kajkavština je u načelu isto tako hrvatsko narječje kao čakavština i dijelovi štokavštine, od najstarijih vremena. O tim je pitanjima zaista potrebno napisati kakav popularan iscrpan prikaz, jer se činjenice prečesto izvrću više ili manje zlonamjerno, a nestručnjaci se u njima slabo snalaze.

[10] Odmah se javila i Olga Božičković u *Politici* (»Politička terminologija ili jezičke činjenice«, 20. jun 1970, str. 17). *Borba* je dobila stenograme, kako sama piše, »nekoliko trenutaka pred emitiranje«, *Politika* vjerojatno također.

[11] U Njegoševo se doba postavljao pred društvo problem k o j i jezik, danas k a k a v jezik. Otud razlika (vidi pogovor u knjizi *Standardni jezik*, Zagreb 1970).

No to nije sve. Sa mnom je RTV Beograd imala dva intervjua, jedan u Budvi listopada 1969, drugi u Zagrebu početkom lipnja o. g., ali emitirani su i poslije objavljeni samo odgovori iz prvog intervjua, tako da npr. moje izjave o Rječniku dviju matica, dane jeseni g. 1969, prije događajâ na početku 1970, bivaju u lipnju 1970. emitirane i publicirane u društvu s intervjuima danima svibnja ili lipnja 1970. (iz mog je drugog intervjua samo jedna od dviju slika na kojima se pojavljujem u »Borbi«). Bolje je uopće i ne izreći karakterizaciju takva postupka, a osim toga, prema intervjuu kako je emitiran i tiskan, proizlazi da sam se vratio iz USA i da se upravo tamo spremam, dok je naprotiv istina da sam u Sjedinjenim Državama boravio prvu polovicu 1969. i ponovno otišao neposredno nakon budvanskog intervjua, a ove godine uopće nisam prelazio oceana.[12] Koliko mi je poznato, ni drugi intervjuirani iz SRH nisu zadovoljni (o čem poslije). Prilog »Borbe« cijelom kompleksu bio je pak izostavljanje posljednjih dviju riječi, inače emitiranih, u izjavi studentice Marije Šegota: »Što se tiče ekavskog i ijekavskog narječja, Starčević je bio posljednji Mohikanac ikavskog. Možda će jednom, to se nama sigurno neće desiti, netko biti i posljednji Mohikanac ijekavskog ili ekavskog«.[13] Na stranu sad romantičnost i nerealnost same pretpostavke, ali čudno svjetlo baca na sam problem urednička intervencija koja odlučuje komu valja namijeniti sudbinu posljednjega Mohikanca.

Iznio sam nekoliko primjera »Borbinih« priloga jezičnoj problematici objavljenih ove godine pred ljetnu sezonu. Čekao sam hoće li urednici samoinicijativno (to bi bilo najpoželjnije) objaviti šta što bi neutraliziralo navedene jednostranosti. Ne dočekavši ništa, pokrećem sada u novoj radnoj sezoni općenitu raspravu o jezičnoj politici »Borbe«, sada to naime više ne može biti polemika »pro domo«.[14] Zanima me zapravo tek jedno pitanje: zašto svi meni poznati prilozi u »Borbi« o jezičnoj problematici predstavljaju u stvari samo otvoreniju ili manje otvorenu polemiku sa shvaćanjima hrvatskih lingvista, književnika i javnosti? Na stranicama naših novina i časopisa raspravljalo se o raznim jezičnim pitanjima iz praktičnog života. Mnogo se npr. govorilo o pojavama jezične neravnopravnosti u BiH, o zanemarivanju pravâ hrvatske varijante u nekim saveznim tijelima i organima, u raznim tiskanicama, u izdanjima PTT, na željeznici, u vojsci, itd. »Borba« je već preko 15 godina glasilo SSRN za cijelu jugoslavensku zajednicu. Bilo bi bez sumnje zdravije (i ukusnije) da je ta pitanja pokretala »Borba«, ali ne sjećam se da je u njoj pokazan interes za njih. Problem su dakle morali postavljati hrvatski lingvisti, književnici i drugi javni radnici. No kad je njihov glas naišao na otpor, javila se i »Borba«, čak i s prilozima koji su imali široke negativne reperkusije, prilično općenito poznate. U posljednje se doba stanje veoma mnogo popravilo, otpori su oslabili, a poznati sarajevski simpozij u travnju ove godine iznio je tako drastične primjere iz nedavne prošlosti u BiH da je otpor s unitarističkih idejnih pozicija postao zaista teško održiv. Pokrenuli su se pojedini savezni organi i tijela, inicijativu je pokazala i JNA.[15] No u svem tom razvitku nema zasluge »Borba«, i žao mi je, gotovo bih morao reći: naprotiv! U najboljem slučaju,

[12] Zbrka oko putovanjâ beznačajna je — ali nije ni beznačajna ni bezazlena ona oko rječnika.

[13] Emitiranje je magnetofonski snimano, čuje se lijepo »ili ekavskog«. Pitanje je samo da li su te riječi izostavljene već u spomenutome stenogramu, ili ih je precrtao netko u *Borbi*. Još gori falsifikat provodi Božičkovićka. Sarajevski lingvist Milivoje Minović rekao je: »Ali, kad se radi o Bosni i Hercegovini, za nas dilema nema. Za nas to mora ostati jedinstveni jezik, jer sve što je drukčije, svaka nekakva dezintegracija, svako nekakvo podvajanje jezika u Bosni i Hercegovini nas podsjeća na Goranovu 'Jamu' i Goranovu smrt, a užasno je to sjećanje, znate.« (citirano prema *Borbi*, koja to prenosi točno). Božičkovićka to u svojem egzaltirano ružičastom članku citira ovako: »Za nas u Bosni dileme nema, za nas on mora ostati jedan jezik, sve ostalo nas podseća na Goranovu 'Jamu'.« Nemam mnogo smisla za Minovićevu jeftinu patetiku, ali učinjena mu je teška nepravda, t o l i k o pristran on nije, pokušao je dati bar ravnotežu strave dodajući »i Goranovu smrt«.

[14] Čekao sam dovoljno i da *Borba* objavi ovaj prilog — sad imam slobodne ruke da ga objelodanim bilo gdje.

[15] No ne može se reći da je korisna serija članaka Save Stajčića u *Frontu* br. 41—50, god. 1970, koja prilično zamagljuje jezičnu problematiku upravo što se tiče hrvatskih jezičnih prava u vojsci. Na tu se seriju osvrnuo Lj. Jonke u *Vjesniku* (rubrika »Razgovori o jeziku«, 19. siječnja 1971), a Stajčić je odgovorio, neuvjerljivo i zaobilazeći osnovni problem, u *Vjesniku* od 6. veljače (»Još jednom o ravnopravnosti jezika u JNA«, str. 8).

proces se na stranicama »Borbe« samo pratio, bez komentara, i to tek pošto bi rezultati koje etape postali svršenim činjenicama.

Ne mislim ipak, usprkos svemu iznesenom, proglasiti »Borbu« nekim antihrvatskim bunkerom. Ne, ali nešto je drugo sigurno: jezična politika »Borbe« platila je porez određenim iluzijama (i pretenzijama) što su stvarale atmosferu u kojoj se unitarizam smatrao nečim doduše s marksističkog stanovišta ideološki ne baš ispravnim, ali ipak naprednim, dobronamjernim, konstruktivnim, državotvornim, a suprotna su shvaćanja, osobito s hrvatske strane, doživljavana kao negativna i destruktivna, ili u najboljem slučaju, ako su bila marksistički čvrsto zasnovana, bar kao sumnjiva i neiskrena. Razvoj je pokazao da je sporo i mučno prevladavanje te atmosfere, tog stanja duhova, bilo jednim od elemenata što su najviše škodili jugoslavenskoj zajednici kao samoupravnom društvu sastavljenome od ravnopravnih nacionalnih jedinica.

Čini mi se da bi iz iskustva trebalo izvući neke zaključke. »Borba« je već bila kritizirana, ali ne primjećuje se napredak. Jedno općejugoslavensko glasilo ne smije biti pristrano, a što je nego pristranost ako se objavljuju stanovišta samo jedne linije. Sjećam se kako sam negdje još na početku pedesetih godina poslao »Borbi« kraći komentar na jedan njezin intervju s Aleksandrom Belićem. Nije ugledao svjetla. Od tada se stvari nisu mnogo izmijenile. Na već spomenuti pamfletski prilog navodnoga Vladimira F. Snoja u »Borbi« od 17. svibnja poslao je Lj. Jonke odgovor. Kako nije tiskan, objavio ga je Lj. Jonke u »Vjesniku« br. 8378, od 16. lipnja, a onda ga tek i »Borba« prenosi 18. lipnja uz opravdanje, tiskano i u »Vjesniku« 23. lipnja, da se s dopisom nešto bilo dogodilo. To se, naravno, može desiti u svakom uredništvu, ali nezgodno je kad se ponavlja. Nisam npr. opazio da je »Borba« tiskala dopis V. Anića,[16] poslan »Borbi«, u kojem on izražava nezadovoljstvo s načinom kako su njegovi odgovori bili predstavljeni u emisiji RTV Beograd od 26. VI i u »Borbinu« prilogu od 27. VI. Treba li se onda čuditi što Lj. Jonke svoje nezadovoljstvo emisijom RTV Beograd i »Borbinim« prilozima ne izražava u kakvu dopisu upućenom »Borbi« — nego ga objelodanjuje i z r a v n o u »Vjesniku« br. 8462, od 8. rujna. Ta čemu se i truditi?!

Loše je, dakle, davati samo jednoj strani glas. Ali još je lošije kad se jedan glas ne prenosi vjerno. Na primjer, jedan dio jugoslavenske javnosti nije imao do sada prilike da upozna autentično mišljenje hrvatskih lingvista i književnika o jezičnoj problematici — ukoliko se pojedinac posebno ne potrudi da dođe do manje dostupnih publikacija iz SRH. U stanovitim publikacijama, među kojima se na žalost nalazi i »Borba«, ta su mišljenja prikazivana ili kao ofenzivna i agresivna (da se izazove neraspoloženje prema njima), ili su pak, često i za iste autore, prikazivana na specifičan način »uljepšana« (kako bi se problem bagatelizirao). Slučaj s intervjuima RTV Beograd koje je prenijela »Borba«, pripada ovoj drugoj kategoriji. U svem tome ima nešto što nije naprosto samo nekorektnost nego upravo jedno specifično z l o. Jasno je, naime, da puki antiunitarizam nije ujedno i automatska garancija za političku ispravnost. Ima tako ljudi koji će reći (i govore) da je s »onima u Beogradu« bilo kakav razgovor, bilo kakav dodir nemoguć. Opasno je zlo kad se čovjeku oduzimaju protuargumenti kojima bi pobijao takav stav. Opasno to više sada kad politička rukovodstva SR Hrvatske i SR Srbije imaju dosta briga da likvidiraju u svojim sredinama stanovita naslijeđa etatističke prošlosti i kad je važan svaki trijezan glas. A zar se može očekivati da će trijezni i ozbiljni ljudi uvijek iznova ulaziti u rizike da bivaju čas u jednoj čas u drugoj sredini difamirani, onemogućivani, kompromitirani? Jer na primjer, i uz intervjue za RTV Beograd bila je lingvistima o b e ć a n a, ali, bar koliko mi je poznato, nije i omogućena autorizacija teksta.

Slika neće biti potpuna ako je ne dopunim i prikazom same jezične prakse zagrebačkoga izdanja »Borbe«. Ona je već nekoliko puta kritizirana, nije po-

[16] Poslan, kao i ovaj moj prilog, također u dva primjerka (glavnomu uredniku i uredniku kulturne rubrike). No što je još neobičnije, *Borba* ne odgovara ni na priložene dopisnicama. Valjda se u nemršavim dotacijama što ih taj list dobiva nalazi i koji dinar iz mojih osobnih davanja, a valjda bi trebalo da postoje i neki minimumi pristojnosti.

trebno citirati napise, među kojima ima i mojih.[17] Ali »Borba« s visoka i ne haje, i dalje osjetno odstupa od jezične prakse ostalih dnevnika u SRH. Čemu, što je toliko vrijedno da se radi toga isplati ići uz vodu? Uzmimo npr. samo dvoje. »Borba« uporno ignorira hrvatske nazive mjeseci, upravo slavenske. Česi, Poljaci, Ukrajinci — imaju pravo na njih, samo ga »Borba« ne priznaje Hrvatima. Nitko i ne traži bezuvjetnu i isključivu uporabu tih naziva, ali što je u njima tako nevaljalo da se moraju potpuno zapostavljati? Kao da tko kaže: »Napravili smo u zagrebačkom izdanju niz postepenih 'ustupaka', tj. primili latinicu, pa ijekavicu, pa rječnik donekle, i stanovite pravopisne navike, ali da primimo i hrvatske slavenske nazive mjeseci, toliko 'daleko' ipak nećemo ići, tolik ustupak (komu? o d k o g a?) ne možemo činiti!« Zar je takav stav ozbiljan i zreo, i komu to koristi? (komu i čemu škodi, jasnije je).

I drugo, »Borba« tvrdoglavo ustraje u fonetskoj transkripciji stranih vlastitih i zemljopisnih imena, usprkos praksi ostalih dnevnika u SRH, koji takva imena (samo imena) donose u originalnim pravopisima (ukoliko se dotični jezik piše latinicom). O tom se dosta pisalo, i sâm sam i tu dao koji prilog,[18] te nema smisla govoriti o samoj stvari (inače smatram da je ta praksa zapravo paternalistička, dakle nedemokratska), važno je samo znati zašto je potrebno publiku kojoj je zagrebačka »Borba« namijenjena upozoravati na posebnost »Borbe« nečim na što ta publika nije navikla. Što »Borba« time dokazuje? I zašto? Pri tom se ne transkribiraju samo osobna i geografska imena nego i drugi nazivi — tako na poleđini »Borbina« izvještaja o intervjuima s RTV Beograd od 20. lipnja nalazimo članak »Inion minijer u novom izdanju«, s oznakom da je prenesen iz »Finansl Tajmsa«, a u članku se spominje »Friport sulfer«, »Laport majning«, »Le nikl« i «Internešenel nikl«. Ispravno je da se u skladu s hrvatskosrpskim pravopisnim sustavom i u latinici transkribiraju r i j e č i, ali ne i i m e n a. Pa čak kad bi »Borbina« praksa i bila s ovog ili onog razloga načelno bolja, ispravnija, znanstvenija, kulturnija, itd., itd., zar bi bilo m u d r o, zar bi bilo p o l i t i č k i z r e l o izdvajati se?

I tako, u svem iznesenome ima i suviše sustava, i suviše stalnosti. Zar to ne bi bilo dovoljno da se u »Borbi« tko odgovoran, dobronamjeran, i prije svega ozbiljan i dalekovidan, zabrine i zamisli? Mislim da je tako.

Redakcija *Borbe* nije objavila toga teksta,[19] nije čak odgovorila na priloženim adresiranim dopisnicama (bit će valjda zato što je imala na raspolaganju previše argumenata za svoj stav i postupak). Taj slučaj odlično ilustrira prilike i uvjete u kojima se u nas »raspravlja« o jeziku, tj. ilustrira neravnopravan dijalog koji bi imao rješavati probleme jezične ravnopravnosti.

Kao uvod u analizu jezičnih zbivanja na početku god. 1971. navest ću u cjelini članak koji sam objelodanio u sarajevskom polumjesečniku *Odjek*,[20] gdje iznosim prilično podrobno historijat jezičnih sporova posljednjih godina, osobito s obzirom na situaciju u Bosni i Hercegovini. Mislim da se u tom tekstu[21] nalaze svi elementi potrebni za razumijevanje sadanjega momenta:

[17] Iako gotovo i nema istaknutijega hrvatskog lingvista koji već nije kritizirao jezičnu praksu *Borbe*, nije mi poznato da je uredništvo ikada odgovorilo. Zaista zavidna savezna uobraženost!

[18] »Pravopis ili krivopis«, *VUS*, III/1954, 6. listopada, ili u knjizi *Rječnik jezika ili jezik rječnika?* (Zagreb 1969), str. 77.

[19] Ovdje je petitni tekst objavljen kako je bio poslan *Borbi*, dodane su samo opaske.

[20] *Odjek*, XXIV/1971, 15—31. januara, br. 2, str. 9—10.

[21] Ovdje i opet dodane samo opaske ispod teksta (ujedno su, naravno, ispravljene i tiskarske pogreške što su se potkrale u *Odjeku* — bez njih, očito, u nas nikako ne može).

O suvremenim jezičnim kretanjima i protuslovljima

(Jedna burna i plodna godina)

Vrlo je vjerojatno da će budući kakav pisac historije hrvatskosrpskoga standardnog jezika ocjenjivati naše doba kao kritično. Isto je tako vjerojatno da će u okviru toga razdoblja kao ulazni i izlazni moment same »krizne situacije« označiti dva kongresa jugoslavenskih slavista, u Sarajevu, jesen 1965, i u Budvi, jesen 1969, s time da je zagrijavanje započelo već s nastupom šezdesetih godina, a da je u 1970. nesumnjivo već bitno opao tlak. Može se doduše komu činiti da takva ocjena godine 1970. nije vjerna stvarnosti, jer je to ipak bila jedna burna godina, bogata jezičnim zbivanjima, ali usprkos tomu isto tako i puna novih značajki, duboko različitih od opće fizionomije razdoblja između 1965. i 1969.[22]

Kako bismo mogli prosuditi čime se novim odlikuje godina 1970, moramo prvo ustanoviti uzrok prethodne krize pa onda vidjeti da li je i u kojoj mjeri prevladan. Razumije se, povodâ je bilo mnogo i bilo je mnogo oblikâ u kojima se kriza očitovala, pa to sve donekle zamagljuje sliku, no sigurno je da je, sociolingvistički gledano, uzrok bio u samoj osnovi samo jedan: nacije kojima standardni hrvatskosrpski jezik služi kao općenacionalno sredstvo saopćavanja i izražavanja postigle su razvojni stupanj na kojem je puni ulazak u modernu evropsku civilizaciju naprosto neminovan, a njihov standardni jezik nije bio osposobljen za ulogu koju ostali evropski standardni jezici vrše kao nacionalni instrumenti u toj internacionalnoj civilizaciji. Temeljni razlog zaostajanju bio je što je u uvjetima opstojnosti varijanata nemoguće izgrađivati jezičnu kulturu i provoditi modernizaciju jezičnog standarda bez reguliranja međuvarijantskih odnosa, a u našoj su jezičnoj nauci i u kulturno-političkoj javnosti već odavna davala ton shvaćanja koja bismo u aktualnoj terminologiji nazvali unitarističkima (njihovi korijeni sežu duboko, doživljavala su razne metamorfoze, ali bitnost im je ostajala uvijek ista). Unitarističke koncepcije nikada nisu mogle priznati varijanata na hrvatskosrpskom jezičnom prostoru, kao što nisu mogle priznavati ni nacijâ na tom području, ili ih bar nisu mogle prihvaćati kao »prave nacije«, potpune, punopravne, ravnopravne s ostalima.

U analognom bi se slučaju svagdje pojavila kriza[23]. U našem je primjeru ona još pojačana i složenija time što nacije koje se služe standardnim hrvatskosrpskim jezikom treba da se definitivno uklope u modernu evropsku internacionalnu civilizaciju kao društva koja su već samoupravno-socijalistička (dakle u stanovitom smislu razvijenija i naprednija nego što je sama ta civilizacija!), a kao prepreka na tom putu stoje im naslijeđene već razbijene, ali još uvijek masivne strukture birokratsko-etatističke faze socijalizma, kojoj se u nas na historijski zakonitu centralističku ideologiju nakalemila ahistorijska, idealistička i reakcionarna unitaristička misao. Drugim riječima, unitaristički je kompleks osnovna prepreka napretku naših naroda podjednako na općedruštvenom kao i na jezičnom planu. Tu treba biti oprezan i pažljivo razlikovati stvari. U svakoj ljudskoj zajednici pa i u višenacionalnim zajednicama djeluju sile i centripetalne (velikodržavne, centralističke, asimilatorske, hegemonističko-eksploatatorske) i centrifugalne (nacionalističke, šovinističke, separatističke), pa ni socijalističke zajednice nisu od njih slobodne (sovjetska, naša, kineska), ali jugoslavenski je unitarizam posve specifična pojava, isključivo naša (donekle joj je bio sličan samo već praktično likvidirani čehoslovakizam). Zapravo, koliko se god naš unitarizam priključivao na više-manje normalne velikodržavne (što u Jugoslaviji praktički znači velikosrpske), centralističke i slične tendencije, i koliko god nastojao prisvojiti stare (južno)slavenske solidarističke tradicije i maskirati se njima, i koliko god

[22] Možda i dalje bude oštrih sukoba, već se i vidi oko čega i gdje, ali predmet konfrontacija više nema načelnoga, spoznajnog karaktera, stvari moraju biti jasne svakomu tko uopće želi shvatiti o čem se radi. Sama oštrina sukobâ nema značenja.

[23] I pojavljuje se. Vidi moje tekstove spomenute u op. 1 i 11, također »Epitaf Bijafri«, *Kritika*, III/1970, knj. 3, br. 10 (siječanj-veljača), str. 60—66, »O mjestu, položaju i mjeri za književnosti malih naroda, na malim jezicima«, *ibid.* IV/1971, knj. 4, br. 16 (siječanj-veljača), str. 4—16.

nastupao pod jugoslavenskim imenom, on je u biti uvijek bio samo serbokroatizam, tj. ograničen na hrvatskosrpsko jezično područje. Unutarnji mu je kriterij dakle jezičnog karaktera, i zato nikada nije uspijevao osvojiti u Sloveniji ili Makedoniji ozbiljnijih pozicija, nego je tamo uvijek ostajao privjeskom uglavnom prosječnih velikodržavnih i hegemonističkih ideologija i djelovanja.

U razdoblju 1965—1969. vodila se na jezičnom polju uporna i ogorčena borba između unitarističkih i antiunitarističkih snaga. Istina jest, ista se borba vodila u našem društvu na svim poljima, i teško je zamisliti da bi na jezičnom polju unitarizam doživio slom, uza sve svoje idejne i znanstvene poraze, da je na ostalim područjima trijumfirao — preostala bi mu bila naprosto sila — ali sigurno je ipak da je jezična bitka imala svojih specifičnih autonomnih crta i da je ujedno svojim tijekom znatno pridonijela općoj katastrofi unitarističkih snaga. U jezičnoj problematici možda još više nego drugdje unitarizam je bio imao osobito jake pozicije. Tradicije je bio već otprije uzurpirao, a jednom znatnom dijelu društva i naročito partijskih krugova[24] uspio se bio predstaviti kao napredna, marksistička ideologija, i monopolizirati jezična pitanja nametnuvši im jedan tipično idealistički okvir s kategorijama *svetinja/svetogrđe*, što je onemogućivalo diskusiju i kritiku, prvenstveno onu stvarno naprednu, modernu, znanstvenu i marksističku. Svaki pokušaj da se hrvatskosrpski standardni jezik tretira normalno, kao svaki drugi, i da se njegove varijante tretiraju kao i varijante bilo kojega drugog jezika u kojem one postoje (npr. engleskoga, njemačkoga), bio je dočekivan na nož, uzrujano, nakostriješeno, ofenzivno netrpeljivo, s pozom uvrijeđenosti i s mahanjem crno-bijelom zastavom s ispisanim svetinjama i svetogrđima. Proricale su se najstrašnije nesreće što će se dogoditi ako se poremeti unitaristička idila i bacala se najstrašnija prokletstva na svakoga tko bi dirnuo u unitaristički mit.[25]

Ideološke i stručno-lingvističke konkretne konfrontacije nisu mnogo smetale unitaristima, koliko god bile porazne po njih. Jer oni su se uzdali u svoj monopol i nadali se da će odlučnu bitku dobiti pogromaški, u skladu s orjunaškim tradicijama, i tako stvoriti svršen čin. No kad nakon stanovitih početnih uspjeha ipak nisu uspjeli mobilizirati društvo za svoju akciju pa kad su se našli osamljeni na poprištu, osjetili su se doduše izdani, napušteni, nezahvalno iznevjereni s obzirom na svoje »zasluge«, ali nisu bili sposobni shvatiti da je to poraz — konačan i potpun. Onda je u 1968. izbio poznati spor oko rječnika dviju matica. Na nepopravljivo tipičan idealistički način unitaristi pokušavaju organizirati reprizu pogromaške akcije, računajući (fatalno podcijenivši jugoslavensko društvo i javnost) da će taj put mobilizacija uspjeti.[26] Ali nitko se nije dao povući, i unitarističke su se snage našle na jezičnom sektoru prvi put upravo u onoj situaciji koju su uvijek uporno izbjegavale, pod svaku cijenu: da s protivnicima razgovaraju ravnopravno i otvoreno, isključivo argumentima, a da javnost slobodno prosuđuje. Tomu nisu bili dorasli i društvenom porazu unitarističkih jezičnih koncepcija uslijedila je i idejna i znanstvena kapitulacija u tijeku 1969, tako da na slavističkom kongresu u Budvi djeluju već demoralizirano, u punom razočaranju, nekako kao »po dužnosti«, tek reda radi.

U godini 1970. nalazimo se već u jednoj bitno novoj situaciji. No prije nego što počnem govoriti o njoj, potrebno je nešto drugo razjasniti. Ovdje je bila riječ samo o unitarizmu, prvenstveno onom jezičnome. Ne govorim ni o Srbima ni o Hrvatima, ni o Muslimanima ni o Crnogorcima, nego samo o unitaristima i antiunitaristima. U tom kontekstu mogu reći samo dvoje: prvo,

[24] U članku koji malo poslije spominjem, V. Bakarić posebno ističe ukorijenjenost integralno jugoslavenskih unitarističkih shvaćanja u jednom dijelu partijskih kadrova, kao jedno od opterećenja prošlosti.

[25] Danas bi bilo vrlo zanimljivo citirati sve moguće prijetnje, zastrašivanja, huškanja, uvrede, denuncijacije i sl. protiv antiunitarističkih snaga još samo prije nekoliko godina. No sve je tiskano, ne dâ se ukloniti iz knjižnica, i nadam se da će mladi znanstvenici imati dosta materijala za neobične rasprave i disertacije, i da će se one pojaviti još za života pojedinih protagonista.

[26] Veoma je instruktivno usporediti intenzitet unitarističke histerije oko Deklaracije 1967, hajke oko rječnika dviju matica 1968/9. i ćoraka u vezi s (ne)nastavljanjem toga rječnika 1970/1. Kakva nizbrdica! Više se ne može govoriti ni o krizi.

da se unitarizam rodio u hrvatskom krilu pa je i naravno da je u hrvatskim okvirima najprije i najtemeljitije dotučen; i drugo, u redovima svakoga naroda postoje uvjeti za razvitak i hegemonističkih i nacionalističkih tendencija, i to na svakom polju ljudske djelatnosti, dakle i u jeziku, a nema nikakva razloga zašto bi bili iznimkom upravo narodi što govore hrvatskosrpskim jezikom, ili da bude iznimkom sam taj jezik, ili njegove varijante, ali ovdje ne govorim ni o eventualnim nacionalističkim ili hegemonističkim pojavama u jezčnim pitanjima, nego i opet samo o unitarizmu, jer je eliminacija unitarističkih naslaga u našem društvu uvjet za njegov normalan rast i za uspješno suprotstavljanje sadanjim i budućim hegemonističkim ili nacionalističkim tendencijama u bilo kojoj našoj sredini.

Što u tom kontekstu znači godina 1970, kakvu ona fazu otvara u jezičnom razvitku? Prije svega, može se reći kako je već na početku te godine postalo posve očito da je pitanje fizionomije i sudbine standardnoga jezika Hrvatâ u SR Hrvatskoj i Srba u SR Srbiji praktički definitivno riješeno. Nakon svih poraza unitarističkih jezičnih koncepcija u tijeku 1968/1969. to je još jedan: unitaristi su nam uvijek bučno, nervozno i nametljivo dokazivali kako bi svako neunitarističko jezično rješenje značilo pravu katastrofu, risali nam »posljedice« u najcrnjim bojama. I što se dogodilo? Jasno je da spomenuto rješenje ne odgovara unitarističkim željama i shvaćanjima, a ipak se nije dogodilo ništa strašno. Ni tako »svetogrdan grijeh« kao što je upotreba jednočlanih naziva za jezik ne rađa nikakvim strašnim posljedicama, čak i ne uklanja dvočlanih naziva gdje im je mjesto i gdje imaju smisla (tko je žedan, ne traži čašu H_2O).[27] Ukratko, javnost se oslobodila unitarističkog skrbništva, jer onaj tko se pokaže lažnim zlogukim prorokom, praznim plašiteljem, gubi svaki autoritet i povjerenje.

U razdoblju 1965—69. bitka se vodila oko fizionomije i sudbine standarddnoga jezika Hrvata u Hrvatskoj i Srba u Srbiji, a jezični problemi Muslimana i Crnogoraca, kao i Hrvata izvan Hrvatske i Srba izvan Srbije, iskorištavani su bili prvenstveno kao argumenti za ovu ili onu tezu. Tek 1970. ti problemi u praktičnijem, operativnijem i konkretnijem obliku izbijaju u prvi plan. Kao što se moglo očekivati, i unitarističke snage, iako oslabljene i donekle demoralizirane ali još uvijek žilave, premjestile su težište svojeg djelovanja u skladu s tom činjenicom. Ali u 1970. uvjeti su već posve drugačiji.

Sada je već gotovo nemoguće istupati s otvoreno unitarističkim shvaćanjima, tj. nijekati opstojnost nacija na području hrvatskosrpskoga jezika (ili čak u Jugoslaviji) i nijekati opstojnost varijanata u tome jeziku. Osim toga, svatko tko je satjeran u defenzivu i povlačenje, mora svoju taktiku prilagoditi novom stanju. Sadanja je unitaristička taktika veoma izdiferencirana na jezičnom planu.

Što se tiče hrvatske varijante, tu se situacija u Hrvatskoj smatra izgubljenom (dakako privremeno). Stoga bi suprotstavljanje na širokoj fronti bilo traćenje snaga pa se akcija može svesti samo na diverzije (vrlo često anonimne[28]) radi ometanja normalnog razvitka, a glavna se pažnja posvećuje onemogućivanju da autentična hrvatska mišljenja o problemima hrvatske varijante i uopće standardnoga hrvatskosrpskog jezika stignu do javnosti u BiH, Crnoj Gori i Srbiji, što onda omogućuje sustavnu dezinformaciju o shvaćanjima i zbivanjima u Hrvatskoj[29]. Što se tiče ekavske zone srpske varijante, više se ne pokušava ometati razvitak analogan onomu u Hrvatskoj. U tom pogledu unitaristička akcija nikada i nije bila jaka, jer nije imala izgleda zato što je takav razvitak u Srbiji (uključujući Vojvodinu, razumije se) započeo prije nego u Hrvatskoj i stigao dalje, iako nije kao takav nikada prokla-

[27] Makar taj žedni čovjek bio i profesionalni kemičar. Zašto bi onda profesionalac lingvist morao uvijek upotrebljavati svoju profesionalnu terminologiju, i to samo određene lingvističke discipline? Takvi zahtjevi mogu uroditi samo jednim: da se te terminologije, pa i nevoljko, odrekne i u svojoj profesionalnoj djelatnosti.

[28] Zanimljivi su neki anonimni »Josipi«, iz »Zagreba«. Tako u *Vjesniku* XXX/1970, br. 8411, od 9. srpnja, »Josip Horvat« piše s unitarističkih pozicija o ovdje već spominjanoj emisiji RTV Beograd i Borbinim stenogramima, a u *Vjesniku* od 8. studenoga i 5. prosinca 1970. »Josip Franulić« provocira s istih pozicija u vezi s izdavanjem djelâ Ante Starčevića (obojica pišu u »Tribini čitalaca«, gdje im je i odgovoreno).

[29] Jezična je problematika samo detalj u poplavi dezinformacija o Hrvatskoj, o čem je već ovdje bila riječ.

miran (bio je gdjekada dapače i verbalno negiran od pojedinih svojih najuspješnijih provoditelja). Praktički se unitaristička akcija u Srbiji svodi na dokazivanje kako je svaki antiunitaristički stav zapravo maskiran protusrpski pa da su tako i hrvatske jezične koncepcije u stvari uperene protiv Srba[30], a uz to se obvezatno pokušava pod svaku cijenu dokazati kako je hrvatska javnost tobože podijeljena u jezičnim pitanjima. Radi se dakle o neobičnoj kombinaciji huškanja i uljuljkivanja.

Osnovni je jezični interes unitaristâ usmjeren danas na problematiku Srba izvan Srbije, Hrvata izvan Hrvatske, Muslimana i Crnogoraca. Zajednički je stav prema svim tim kategorijama širenje straha kako će ih zadesiti strašne nesreće ako se Hrvatima u Hrvatskoj i Srbima u Srbiji dopusti da nastave rješavati svoje jezične probleme onako kako svi ostali evropski narodi postupaju sa svojim jezikom. U pojedinostima pak unitaristi pristupaju svakoj kategoriji drugačije. U Crnoj Gori odupiru se žestoko svakoj pomisli da bi crnogorska jezična praksa i najmanje mogla odstupati od uzusa u ijekavskoj zoni srpske varijante, a kamoli da bi se moglo raditi o posebnoj subvarijanti hrvatskosrpskoga standardnog jezika, ili čak i potpunoj varijanti.[31] Ijekavske Srbe u Hrvatskoj i BiH unitaristi plaše nekom vrsti jezičnoga unijaćenja (iako je upravo stari i novi unitarizam bio upornim likvidatorom njihove etničke i nacionalne duhovne i društvene fizionomije, namijenivši upravo njima ulogu fermenta za buduću jedinstvenu naciju).[32] Muslimani se pak zastrašuju da im Zagreb i Beograd prijete kako će se morati odlučivati ili za jezik *Vjesnika* ili za jezik *Politike*, pa da stoga, za svaki slučaj, Muslimani moraju nastojati da ne dođe ni do kakve konsolidacije postojećega jezičnog stanja u Hrvatskoj i Srbiji, čak i vršiti pritisak u tom smislu, tako da na cijelom području hrvatskosrpskoga jezika uđe u opću praksu sve što je bilo gdje na tom prostoru pravilno i uobičajeno (u načelu, naravno, samo u načelu, jer zna se što je i među pravilnim pravilnije). Istodobno se Muslimani uvjeravaju kako, budući da muslimanske varijante zasad nema, oni treba da ostanu pri jezičnom tipu izgrađenome u novinstvu, školstvu i administraciji BiH u prva dva desetljeća od oslobođenja, bez obzira na genezu tog tipa (koju je Alija Isaković opisao u *Odjeku* 15. XI 1965), i ne treba čak ni da vrše i blagu vlastitu selekciju u postojećem jezičnom inventaru. I na koncu, što se tiče Hrvata izvan Hrvatske, unitaristi su prisiljeni da i prilično otvoreno priznaju kako je u prošlosti bilo pojavâ diskriminacije, uključujući i jezičnu, no proglašava se da su takve pojave likvidirane pa da o njima ne treba više govoriti, a svako zanimanje u smislu »tko, što, gdje, kada«,[33] osobito ako dolazi iz Hrvatske, označuje se kao ometanje pozitivnih napora u BiH i Vojvodini, ili čak kao upletanje (mogao bi se tko zapitati nije li možda — u prošlosti, razumije se — ovaj ili onaj diskriminatorski postupak prema Hrvatima izvan SR Hrvatske ometao pozitivne napore progresivnih snaga u Hrvatskoj?).

Iznio sam dakle izbor aktualnih teza unitarističkoga djelovanja u sadanjoj situaciji, prvenstveno u jezičnoj problematici. Bilo bi ne samo nepravedno nego i naivno tvrditi da je svatko tko iznosi koju od tih teza uvjeren i svjestan unitarist — možda će čak češće biti da je pod unitarističkim utjecajem, ili da je bio, ili da je podložan kojim drugim shvaćanjima što djelomično interferiraju s unitarističkom ideologijom. Ali treba znati da se danas ni pravi unitaristi ne usuđuju otvoreno nastupati sa svojim već previše diskreditiranim idejama, onako kako je to još prije dvije-tri godine bilo moguće (iznimka su donekle samo neki napisi u vezi s predstojećim popisom pučan-

[30] Na žalost, gdjetko i povjeruje u to, i još više na žalost, među njima nisu samo takvi što žele vjerovati u te insinuacije.

[31] O Crnoj Gori poslije.

[32] U jezičnoj problematici ijekavskih Srba ima stanovitih novih momenata koji još nisu pravo uočeni, a koji zaslužuju maksimalnu pažnju. Najgora bi moguća pogreška bila prihvatiti tezu da su ijekavski Srbi automatska rezerva velikodržavnih i unitarističkih snaga. Naprotiv, korektan i inteligentan pristup može postići upravo suprotan rezultat. Osim toga, problemski su kompleksi različiti u istočnoj trećini BiH, zapadnoj trećini BiH i u SRH.

[33] Malo je prenaivna tvrdnja da su krivci nepoznati, a nije manje naivna ni pretenzija da za sve može biti kriva samo jedna univerzitetska katedra.

stva[34]). Zato je važno upoznati unitarističke stavove i akcije, to više što među unitaristima, uz ljude koji su i subjektivno antisocijalistički usmjereni, nalazimo i mnoge pojedince koji sebe zamišljaju čak marksistima. U tom je pogledu veoma točno mišljenje dra Vladimira Bakarića, izneseno nedavno u riječkim *Dometima* (i pretiskano u nastavcima u *Vjesniku*, počev od 12. XII).

Nesvjesni unitaristi, oni tzv. dobronamjerni, predstavljaju još uvijek veliku smetnju u našim međunacionalnim odnosima, osobito na jezičnom polju. Serija članaka u *Frontu* ove godine[35] pruža nam nemoguću mješavinu idealizma, obranaštva, preživjelih shvaćanja, emocionalnih opterećenja, lingvističkog diletantstva, naivnosti, diverzija itd. i objektivno znači podršku unitarističkim akcijama. No nije sve tako bezazleno. Dvije emisije beogradske RTV (odmah po emitiranju objavljivane u *Borbi*, 20. i 27. VI), s intervjuima dra Vladimira Bakarića, predsjednika Pokrajinskog komiteta SK za Vojvodinu mgra Mirka Čanadanovića i nekolicine srpskih i hrvatskih lingvista, mogle su po svojoj zamisli biti vrijedan prilog raščišćavanju jezičnih i jezično-političkih problema, ali u konačnu je realizaciju tih emisija ubačen neozbiljan redateljski zahvat, a od izjava danih u intervjuima učinjen je jednostran, neobjektivan i nevjeran izbor, tako da je kompromitirana mogućnost otvorene, javne i ravnopravne diskusije. Interesantno je da *Borba* nije objavila mog osvrta koji sam joj uputio nezadovoljan zbog jednostranog i tendencioznog izbora i sjeckanja mojih odgovora u intervjuu. Ta je metoda uopće jedno od najnekorektnijih sredstava dezinformacije. Tako sam nedavno u NIN-u (6. XII, str. 12) pročitao da je drug Čanadanović, inače sâm magister opće lingvistike, preporučio novinarima da se o odnosima hrvatske i srpske varijante informiraju u mojoj knjizi *Rječnik jezika ili jezik rječnika? Varijacije na temu varijanata* (Zagreb, 1969, Posebno izdanje *Kritike*, sv. 2). No kako je novinar NIN-a iskoristio preporuku? Citirao je sa str. 62 moje navode kako po jednoj metodi za mjerenje genetske srodnosti jezika i dijalekata (inače u svijetu veoma poznatoj metodi,[36] tako da samo neobaviještenosti naših unitarista imamo zahvaliti što je dosad nisu upotrebili) leksička razlika između hrvatske i srpske varijante iznosi samo pol postotka. To je, naravno, istina, ali ako se propusti spomenuti da ta metoda obrađuje samo najužu jezgru osnovnog rječničkog fonda, i ako se propusti reći da na sljedećoj, 63. stranici piše kako u višem civilizaciono uvjetovanom fondu varijantske razlike nisu »nužno uvijek mnogo manje nego među različitim jezicima«, što je također istina,[37] onda ona prva istina postaje dezinformacijom (s time da ta dezinformacija ima prema hrvatskoj i srpskoj javnosti različite ali podjednako nekorektne ciljeve). Kao i uvijek, prividne suprotnosti dospijevanju na istu liniju: unitaristi, koji bi našim nacijama htjeli navući zajedničku košulju, daju zapravo argumente onima koji nas uvjeravaju kako u hrvatsko-srpskim odnosima nikad ništa ne smiješ pohvaliti »s druge strane« i nikad ne smiješ iznositi punu istinu ako bi jedan njezin dio mogao tko »s druge strane« nelojalno iskoristiti (nadam se samo da se ipak neće uvriježiti takav »oprez«).

Možda bi se iz dosadanjega izlaganja mogao steći dojam da je polemika s unitaristima ono što je davalo osnovni pečat jezičnim zbivanjima u 1970,

[34] Isprva se pisalo samo o rubrici *Jugoslaven*, što je bilo i ostaje osnovnom unitarističkom preokupacijom, a poslije je privremeno izbio u prvi plan providni pokušaj s regionalnim izjašnjavanjima.

[35] V. ovdje op. 15.

[36] Radi se o tzv. glotokronološkoj ili leksikostatističkoj metodi M. Swadesha, koja se primjenjuje za uspoređivanje bespismenih jezika i dijalekata, najčešće u historijsko-komparativnoj lingvistici amerindijskih jezika, koji nisu u prošlosti potvrđivani pismeno na svojim starijim stadijima, pa se za njihovo uspoređivanje ne mogu primjenjivati metode prikladne npr. za indoevropske ili semitske jezike. O pokušajima primjene na slavenske jezike vidi na spomenutome mjestu, opaska pod tekstom. Ta metoda obrađuje, uostalom, isključivo g e n e t s k e jezične odnose, dakle one koji su u hrvatskom i srpskom jeziku najmanje sporni.

[37] Naravno, kojom drugom prilikom napast će me i zbog te istine — npr. kad bude potrebno dokazivati, recimo, kako su hrvatski lingvisti zločesti, a ne bude aktualno dokazivanje, recimo, kako su hrvatski lingvisti dobri i prijazni, npr. u usporedbi sa zločestim hrvatskim književnicima, ili političarima, itd., itd. Cilj je uvijek jedan te isti: treba hrvatske lingviste (i ne samo lingviste, razumije se!) natjerati ili da se zamore od bezobrazlukâ, podvala i sličnih metoda pa da se povuku i napuste frontu (u tom bi slučaju njihova mjesta zaposjeli diletanti s kojima je lakše obračunati), ili da izgube živce pa da se sami spuste na razinu onih koji ih napadaju (u tom bi ih slučaju bilo lakše kompromitirati i diskreditirati pred međunarodnom znanstvenom javnosti, a i pred intelektualnom i političkom domaćom).

ali već sam rekao da ipak nije tako. Osnovna je značajka stanovita konsolidacija u Hrvatskoj i Srbiji i pripremanje za konkretan rad na nadoknađivanju zaostataka u jezičnoj znanosti i jezičnoj kulturi, što će prije ili poslije dovesti do suradnje u pitanjima od zajedničkog inteteresa[38]. U Crnoj Gori stanoviti su procesi tek pokrenuti, ali u konfrontaciji[39] sada veoma udaljenih gledišta već se naziru realistička i objektivna rješenja. No najvažniji se procesi odvijaju u BiH, što se najjasnije očitovalo na poznatom sarajevskom aprilskom simpoziju.[40] Bilo bi nerealno smatrati da je taj simpozij preko noći riješio sva pitanja, pa čak i smatrati da je idealno i sve ono što jest za ovu fazu odlučeno, ali ipak je nesumnjivo da je taj simpozij bio velik i pozitivan korak naprijed, uza sve jake disonantne tonove, pokušaje miniranja, kompromise i zataškavanja, na simpoziju i oko njega. Sam bi simpozij inače zasluživao podrobnu analizu, što će najbolje biti da se učini o njegovoj prvoj godišnjici, kad bude moguće analizirati i stvarne rezultate, ali može se i u najkraćim crtama reći da su pozitivne i osude i preporuke odnosno zahtjevi simpozija. Osuđena je diskriminacija prema hrvatskoj varijanti uopće i prema njezinim osobinama inače prisutnima u jezičnom prosjeku BiH, a također i stanovita diskriminacija prema ćirilici (protućirilički stav jedno je od tipičnih distinktivnih obilježja unitarizma).[41] Postavljen je zahtjev za ravnopravnost osobina obiju varijanata u javnom jeziku BiH i za ravnopravnost obaju pisama, i što je osobito važno, afirmirana je ijekavština kao zajednička jezična crta ne samo Muslimana i Hrvata nego i Srba u BiH. Važnost te afirmacije sastoji se u tom što su prilično raščišćeni neki isforsirani problemi s navodnim sukobima pravâ pojedinca i pravâ društva, a ujedno je potvrđena i legitimnost ijekavskog izgovora kao osobine koja je i danas ne-nesrpska,[42] jer je Zapadni Srbi ne samo tradicionalno dijele u standardnom jeziku s Hrvatima, Muslimanima i Crnogorcima.

Sarajevski se simpozij dobro uklapa u neke jezične procese što se u BiH u jačoj mjeri osjećaju već od 1969, ali u 1970. znatno su se intenzificirali pa je čudno da dosad nisu pravo uočeni. Radi se o tom da se polako povlači jedna specifično bosanskohercegovačka jezična negativnost, tj. iznimno velika i nerazmjerna jezična razlika između beletrističkog izraza (prilično sličnog inače u pisaca svih triju naroda), koji više-manje odgovara bosanskohercegovačkoj jezičnoj stvarnosti i tradicijama (uz stanovite površne jednostrane intervencije, lektorske i druge), i umjetno usmjeravanoga jezika novinstva, RTV, školstva i administracije.[43] Taj se neprirodni i jedinstveni jaz pomalo zatrpava, isto onako neprimjetno kako je i bio nekoć nastajao, ali u tom zbivanju ima i pojava koje zaslužuju pažnju i u teoretskom pogledu. Mislim naime da su u teoretskom smislu najveći doprinos snimanju i definiranju bosansko-hercegovačke jezične situacije dali Srđan Janković i Milan Šipka, dvojica lingvista koji možda i nisu bili po profesionalnim i hijerarhijskim mjerilima najpozvaniji da to učine, ali činjenica jest da to jesu učinili kad su drugi propustili. Prvi je lansirao tezu o bosanskohercegovačkoj neutralizaciji stanovitih varijantno polariziranih osobina (iznio ju je prvi put još 1967. u 5. br. *Pregleda*), drugi je u nekoliko navrata fiksirao stanovite specifično bosanskohercegovačke preferencije u polariziranim osobinama, osobito leksičkima, ili čak i pojedina »treća rješenja« (usputno bih spomenuo kao dobar i utješan znak činjenicu

[38] Govoreći ozbiljno, hrvatska i srpska filologija upućene su na suradnju po naravi stvarî, i izostajanje te suradnje nesumnjivo im škodi objema. No zaprekom su prije svega upravo unitarističke makinacije i pretenzije.

[39] Ta je konfrontacija neuobičajeno i neočekivano žestoka, čemu će uzrok biti to što je potiskivanje i duže trajalo i bilo intenzivnije i potpunije. Oblici i načini i povijest toga potiskivanja postaju nam sve jasniji.

[40] Dvobroj 11—12 sarajevskoga *Života* značio je bez sumnje još znatan korak dalje, o čem poslije. Mnogi stavovi izneseni u *Životu* podudaraju se sa shvaćanjima koja iznosim u ovom prilogu iz *Odjeka* (podudaranje je, naravno, u tehničkom smislu slučajno).

[41] Kad je god. 1969. uredništvo *Književnih novina* prešlo na ćirilicu, stanoviti su krugovi s izrazito unitarističkih pozicija grubo kritizirali tu ispravnu odluku. Najočitiji je primjer bilo jedno pismo Mihajla Markovića i još desetorice (o tom govorim u knjizi *Riječnik jezika ili jezik rječnika?*, str. 34, 80—81).

[42] U *Odjeku* na ovom mjestu tiskarska pogreška: *ne-srpska* umjesto *ne-nesrpska* (str. 10, stupac I).

[43] U spomenutom dvobroju *Života* uočavaju to dvojstvo pojedini autori, npr. V. Koroman, A. Isaković, M. Okuka.

da su obojica srpske narodnosti). Njihove bi teze površan čitalac mogao shvatiti kao plediranje za posebnu bosanskohercegovačku varijantu, ali i Janković i Šipka odlučno i izričito odbijaju mogućnost takve interpretacije, isto kao što je i sarajevski simpozij odbio i opstojnost i perspektivu bilo bosanskohercegovačke bilo muslimanske varijante. Mislim da je to ispravno, za bosanskohercegovački slučaj svakako, a što se tiče muslimanskog slučaja bar u doslovnom smislu, ali bojim se da u tim postavkama nije još sadržana ni ukupna stvarnost ni sve njezine značajke.

Promatramo li suvremeni jezični izraz u beletristici, časopisima i sličnim publikacijama u BiH posljednjega doba, naći ćemo u hrvatskih i srpskih autora skalu od relativno stabilizirane bosanskohercegovačke neutralizacije do relativno prosječnog izraza hrvatske odnosno srpske varijante. To je u skladu s postavkom da bosanskohercegovački Srbi i Hrvati kao pojedinci i kolektivi posjeduju osobitu dvojnu prirodu istodobne pripadnosti i svojim »matičnim nacijama« i specifičnoj bosanskohercegovačkoj zajednici. Čini mi se da se takvo shvaćanje, uza sve bojazni od eventualnoga izvlačenja zaključaka i priznavanja logičkih konzekvenca, ipak prilično općenito prihvaća, a mislim da je i zaista prihvatljivo.[44] No ta postavka uključuje i posve automatski pitanje o odnosu Muslimanâ prema takvoj dvojnoj prirodi bosanskohercegovačkih Hrvata i Srba. Očito je da u Muslimanâ takva dvojstva nema. Prema tomu, kakav god bio odnos Muslimanâ prema Hrvatskoj i Srbiji, i bez obzira na to da li je on u svakoj pojedinosti idealno geometrijski simetričan (što bi bilo nerealno i idealistički zahtijevati), sigurno je bar jedno — da je drugačiji nego u njihovih hrvatskih i srpskih zemljaka. Ta je konstelacija ugrađena u muslimansku posebnost, i bilo bi nedijalektički, idealistički i gotovo skolastički očekivati i zahtijevati da se ona n i k a k o ne odrazi na jeziku. Ona se zaista već i odražava. U sadanjim slobodnijim i ravnopravnijim uvjetima jezičnog razvoja u BiH, zasad još nedovoljno ostvarenima i nejednako u raznim regijama i životnim sferama, opažaju se u nekih autora Muslimana pojave koje su pojedini površni promatrači već proglasili »približavanjem hrvatskoj varijanti« (svejedno da li se tomu raduju ili to žale). Radi se npr. o sve većoj frekvenciji osnova *opć-* i osobito *svećen-*, zatim o sve češćem izbjegavanju zamjene ili izostavljanja *h* (*duhan, historija* i sl.), pa i o postepenom uvođenju funkcionalno i žanrovski razgraničenog dvojstva transkripcije i originalne ortografije stranih vlastitih imena. No tu nema govora o približavanju hrvatskoj varijanti — inače bismo nalazili i isključivije specifičnosti hrvatske varijante, npr. u pravopisu rastavljeni futur, jer onomu tko piše *uopće, duhan, historija* nitko ne bi mogao zabraniti da piše i *bit ću* — riječ je naprotiv o napuštanju monopolskog položaja nekih jezičnih osobina koje nisu utemeljene u općebosanskohercegovačkim tradicijama, najmanje specifično muslimanskima. To drugim riječima znači da je posve zakonito očekivati kako će se u muslimanskoj govornoj i pisanoj praksi donekle suziti raspon jezičnih realizacija, stabilizirati repertoar neutraliziranih dubletnih elemenata i pojačati udjel preferencijalnih izbora.[45]

Vjerujem da će izneseno mišljenje naići na rezerve i bojazni, ali za to nema razloga. Ne smatram doduše da Muslimani ne bi imali »pravo na vlastitu varijantu«, ali očito je da u bosanskohercegovačkoj jezičnoj konstelaciji nema uvjeta da se razvije ni »republička« ni muslimanska varijanta — u našoj i svjetskoj lingvistici prilično je jasno što su *varijante standardnog jezika* kao pojave.[46] No to ne znači da se slažem s argumentacijom svih drugih koji također tvrde da u BiH nema posebne varijante niti ima šanse da će je biti, jer neki od njih namjenjuju Bosni i Hercegovini odmah u malom onu apstraktnu, amorfnu i bezbojnu konglomeraciju koju žele poslije nametnuti svemu

[44] Zaslužni Alija Isaković poprilično je razradio taj problem u dvobroju *Života* — nije baš sve precizno, ali je rađeno s duhom i kao prvi pokušaj nesumnjivo zadovoljava.

[45] Muslimanska će jezična praksa u tom pogledu bez sumnje djelovati i na jezičnu praksu bosanskohercegovačkih Hrvata i Srba, vjerojatno u raznim omjerima i ne uvijek u istim primjerima.

[46] U knjizi *Standardni jezik*, Zagreb 1970, rekao sam sve što je u tom pogledu bitno (razrađeno osobito u prvom prilogu, objavljenome i na ruskome, *Voprosy jazykoznanija*, AN SSSR Moskva, XVI/1967, br. 1, str. 3—33, »Slavjanskie standartnye jazyki i sravnitel'nyj metod«).

hrvatskosrpskom jezičnom prostoru kao prelaznu fazu prema konačnoj hegemoniji. Smatram naprotiv da je neutralizacija s preferencijama kao jedna specifična rezultanta također stanovit individualitet, iako nevarijantskog karaktera, a u bosanskohercegovačkoj međuvarijantskoj jednadžbi to bi po logici prirodnog reda stvari bila tipična jezična fizionomija. U tom su smislu teze iz Šipkinih radova već donekle našle svoj adekvatan odraz u praksi, a eksplicitno u referatu Ismeta Smailovića na sarajevskom simpoziju (iako to nije središnja točka njegova referata). No u cijeloj toj problematici ima jedna nerazjašnjena stvar — osjeća se neka neformulirana nada da će se Muslimani trajno zadovoljiti samim priznanjem ravnopravnoga statusa,[47] a da će se odreći njegove realizacije, među ostalim u jezičnim pitanjima. Ne valja naime vikati »hop!« ako se ne misli skakati, a tu se radi o bezrazložnim bojaznima, jer ako je daljnje napredovanje neutralizacionih procesa poželjno u BiH, kakva bi se opasnost mogla u njima kriti? I kakva bi smisla moglo imati traženje da se ti procesi odvijaju negdje u zraku kad su Muslimani u strukturi bosanskohercegovačkog ternarnog modela najnaravniji medij generiranja tih procesa? Razumije se, oni ne bi mogli imati monopolskih vlasničkih prava nad rezultatima, jer ta prava pripadaju i bosanskohercegovačkim Srbima i Hrvatima koji ih žele i kada ih žele i u kolikoj ih mjeri žele iskorištavati (naravno, osiguravanje, proširivanje i produbljivanje što potpunije i konkretnije jezične ravnopravnosti i slobode uvjet je za svaki pozitivan razvoj pa i za procese bosanskohercegovačke selektivne neutralizacije).

*

Na koncu, mislim da dugujem čitaocima *Odjeka* jedno objašnjenje. Na VI kongresu jugoslavenskih slavista (Budva 1969) imao sam glavni lingvistički referat pod naslovom »Stanje i problemi u jugoslavenskoj lingvistici« (tiskan kao brošura u Titogradu). *Odjek* je u prošlogodišnjem broju 21—22 (XI 1969) prenio dio toga referata, samoinicijativno, po mom mišljenju u dobru izboru. To je dalo prof. Jovi Vukoviću povod da u sarajevskim *Licima*[48] br. 26—27 (II—III 1970) pokrene jednu nepotrebnu polemiku koja se prenijela u *Odjek* i vukla se u njem od br. 7—8 do br. 19—20. punih sedam mjeseci (IV—X 1970).

Profesor Vuković zamjerio je meni što sam sljedeću postavku napisao i *Odjeku* što ju je prenio:

»... kod nacionalno nehomogenih jezika varijante su uvijek prisutne i ne daju se prirodnim putem ukloniti, ali ako se to mehanički i izvede, bit će samo površno i privremeno. Nije mi naprosto poznat standardni jezik kojim se služi više od jedne nacije, a da se u njem nisu ili već otpočetka ili tek nakon nekog vremena razvijale varijante. Možemo dakle zaključiti: iako je neosporno da egzistencija varijanata u jednom standardnom jeziku uzrokuje stanovite neprilike, u uvjetima polinacionalnosti te se neprilike ne mogu ukloniti jer im je uzrok neuklonjiv« (referat str. 13—14; u *Licima* jedan veznik izostavljen i jednom zarezu promijenjeno mjesto, tj. umjesto iza *neprilike* stavljen je iza *polinacionalnosti*, što je izmijenilo smisao[49], čak ne sasvim bezazleno).

Na ovome se ne bih zadržavao, odgovarat ću tek kad profesor Vuković iznese primjer *standardnoga* jezika koji u uvjetima polinacionalnosti nema varijanata, a to moj kritičar u proteklih godinu dana još nije učinio. Naš

[47] Tj. da on ostane zauvijek samo verbalan i svečan, kao kakav »ustupak«, kao bezazleno sredstvo za umirivanje.

[48] U istom je broju *Lica* objavljen i jedan unitaristički napadaj na mene zbog mojih diskusionih priloga na splitskom okruglom stolu prosinca 1969 (objelodanjeni u splitskom *Vidiku*, br. 16—17, prosinac 1969, str. 16—27, 41—44, 45, 52—53), gdje iznosim poglede koji su ubrzo bili afirmirani na X plenumu CK SKH siječnja 1970. Taj je tekst u *Licima* jednim od posljednjih eksplicitnih unitarističkih izjašnjavanja (Mustafa Šišić, »Racionalno prilaziti nacionalnom pitanju. Povodom razgovora splitskog 'Vidika' nacionalno i klasno«, *Lica* IV/1970, br. 26 i 27, februar i mart, str. 23).

[49] Izostavljen je *i (izvede* umjesto *i izvede)*, ali zanimljivija je zamjena zareza. S mojim zarezom rečenica znači da varijante doduše donose sa sobom stanovite tehničke neprilike, ali da se te neprilike ne daju ukloniti u uvjetima polinacionalnosti, a u Vukovićevoj interpretaciji izlazi da varijantske neprilike nastaju u uvjetima polinacionalnosti, što pak znači, htio to Jovo Vuković ili ne, da je za sve kriva polinacionalnost, pa ako uklonimo nacije, uklonit ćemo i varijante i neprilike, i sve će biti u najljepšem redu.

jezik nije takav primjer, u njemu varijante postoje, i mogu citirati bar pet mjesta gdje to isto tvrdi i prof. Vuković. A kao usputno objašnjenje mogu dodati samo da nisam tvrdio, na primjer, da postoji kanadska varijanta (niti da neće možda jednom postojati) nego iznosim samo da u okviru standardnoga engleskog jezika imamo britansku i američku varijantu, a koliko mi je poznato, i s time se slaže i prof. Vuković (i svatko drugi, naravno).[50] No u polemici koja se razvila prof. Vuković otkriva još jedan moj mnogo stariji »grijeh«. Naime, u svom napisu »Standardi su znak civilizacije, u jeziku također«, objavljenome god. 1965. u br. 7—8 *Izraza* (opet Sarajevo!), napisao sam bio i sljedeće:

»I potrebno je već jednom pokopati fetišističku romantičku dogmu da je centar srpskohrvatskog jezika ono što je u stvari i za srpsku i za hrvatsku civilizaciju zapravo periferija. *Potrebno je,* drugim riječima, *prihvatiti za mnoge ljude našeg jezika doduše bolnu, ali* zato ipak ne manje *neospornu činjenicu da su u rješavanju te problematike kvalificirani samo Beograd i Zagreb, da samo oni imaju mandat. Ostalo će sve doći samo od sebe, na obostrano zadovoljstvo«* (*Izraz,* str. 765).

U *Odjeku* br. 13—14 (VII 1970) prof. Vuković citira sâmo ono što je ovdje u kurzivu i odmah zaključuje kako navodno po mojem mišljenju »u rešavanju naše zamršene jezičke problematike Bosna i Hercegovina nema šta da kaže« (str. 14).

Ne moram se u svemu slagati s urednikom *Odjeka* Čedom Kisićem, ali uza sve poštovanje prema prof. Vukoviću kao dijalektologu i sintaktičaru (i Kisić mu, uostalom, u tom pogledu odaje priznanje), mislim da je urednik *Odjeka* u osnovi obranio svoja shvaćanja, iako je u lingvistici neprofesionalac, i da je Vukoviću dokazao stanovite pretenzije, zastranjivanja, nedosljednosti, pristranosti itd., a prije svega upravo tragično nerazumijevanje sredine u kojoj živi i radi. Iako Jovo Vuković ima određene zasluge zato što je bio jedan od prvih srpskih lingvista što su prihvatili opstojnost varijanata,[51] i zato što je pokazivao dobru volju da se orijentira u modernim općelingvističkim teorijama, ipak se danas može reći da je njegovo angažiranje u problematici standardnog jezika bilo u pretežnom dijelu nesretno i promašeno.[52] No ne želim ni zasad ni ovdje o tome govoriti, želio bih objasniti o čem se radi u citiranoj mojoj tvrdnji iz *Izraza* 1965.

Prof. Vuković očitao je Čedi Kisiću nekoliko oštrih lekcija o načinu kako treba citirati tuđe tekstove, o obvezatnom stavljanju točkica na izostavljenim mjestima, itd., ali sam je kritičar loše položio ispit iz istog predmeta. Vuković naime također čas stavlja čas izostavlja točkice (Kisić je objasnio da se radi o tehničkoj pogrešci, valjda je i u Vukovića takva pogreška), a citat na nedopustiv način izdvaja iz konteksta. Kurzivni tekst, koji Vuković citira, odnosi se očito na prethodnu rečenicu, jer to nepobitno dokazuje izričaj »drugim riječima«, koji Vuković ne baš lojalno izostavlja (zamijenivši ga, doduše, taj put točkicama). Prema tomu tvrdio sam da u pitanjima jezičnog izraza hrvatske i srpske nacionalne civilizacije — a to su hrvatska i srpska varijanta — imaju mandat Zagreb i Beograd. Bilo bi prilično hrabro tvrditi da je za te dvije civilizacije centar BiH, a Hrvatska i Srbija da predstavljaju periferiju, kao što bi bilo neuputno i tvrditi da je bosanskohercegovačkoj civilizaciji (kao Bosanac, nisam ja onaj koji tu civilizaciju niječe) centar u Hrvatskoj

[50] Tu se Jovo Vuković očito zabunio. Nigdje ja ne tvrdim da svaki narod ili svaka nacija mora imati baš svoju varijantu u uvjetima polinacionalnosti u okviru kojega standardnoga jezika. Ukoliko se radi o dvjema nacijama, bit će i dvije varijante, no ako se radi o tri ili više nacija, broj varijanata može ali ne mora odgovarati broju nacija. Ti odnosi ipak nisu nepromjenjivi, jer postoje uvijek tendencije da se te brojke izjednače. Nakon objavljivanja ovoga teksta u *Odjeku* pojavila se u *Vjesniku* bilješka »Engleski jezik 'Made in Canada'«, XXXII/1971, 8. veljače, br. 8611, str. 2 (takve su se bilješke istodobno pojavile i u drugim jugoslavenskim dnevnicima). Tu se referira o knjizi Marka Orkina *Govorni kanadski engleski jezik,* kanadskom bestseleru posljednjih tjedana. Tu se zapravo postavlja zahtjev za priznavanje autonomne kanadske varijante.

[51] To nipošto ne znači da se slažem sa samim Vukovićevim shvaćanjem varijanata, razumije se.

[52] Pozitivan je Vukovićev prilog normiranje pridjevâ *sljèdēćī, svjètlēćī* nasuprot prilozima *slijédēći, svijétlēći* (ovo drugo Vuković doduše naglašava drugačije), npr. *slijedeći sljedeće upute, uspjet ćeš,* i sl. No to je ipak premalo da nadoknadi sve promašaje, pristranosti i neorganske intervencije Vukovićeve.

i Srbiji, a periferija u BiH. No u *Izrazu* nije bilo riječi o problematici u kojoj Sarajevo ima mandat, nego se govorilo o tom kako se izvan Hrvatske i Srbije ne smiju tim dvjema republikama nametati rješenja koja bi — apstraktno uzevši — možda i bila u nekim idealnim uvjetima[53] za dio pripadnikâ našeg jezika u najmanju ruku komotnija. Ne vjerujem da je takvo shvaćanje velik grijeh — zašto je onda, nakon četiri godine, prihvaćeno na sarajevskom simpoziju. Jer zahtjev za neupletanje ima smisla samo ako vrijedi u oba smjera. I zato je bilo vrlo nekorektno pripisati meni shvaćanje da BiH u hrvatsko-srpskoj jezičnoj problematici, kao takvoj, »nema šta da kaže«. Naprotiv, za jedan dio te problematike s ă m o S a r a j e v o ima mandat. No ipak priznajem da pod Sarajevom ne mislim baš na prof. Vukovića kao na jedinoga suca i zakonodavca.

Taj napis iz *Odjeka* pisan je koncem godine 1970, no ništa od svega što se u sferi jezične problematike zbilo u početku 1971. nimalo ne mijenja slike koju sam iznio u *Odjeku*. A ne bi se moglo reći da se u prvim danima 1971. malo toga dogodilo, naprotiv. Neću, naravno, nabrajati pojedinačnih članaka po novinama, s ponavljanjem već iznesenih stavova o srpsko-hrvatskim jezičnim odnosima — u tom se pogledu posve slobodno možemo složiti s Mirkom Čanadanovićem da je već sve rečeno,[54] jer ako se radi o jeziku Hrvata u Hrvatskoj i Srba u Srbiji, argumenti su se već iscrpli, izmjena saopćenjâ Matice srpske i Matice hrvatske o rječničkom sporu[55] stavila je samo točku na *i*. Time je jedna faza zaključena i priznavanje te činjenice uvjet je da bi se u tijeku ozbiljnoga, konstruktivnoga samostalnog rada na objema stranama, usklađenoga s potrebama i shvaćanjima svake strane, pojavila i mogućnost suradnje u pitanjima od zajedničkoga interesa, ali suradnje na zaista novim temeljima i u uvjetima zaista pune ravnopravnosti. Znanost je po svojoj naravi internacionalna i neozbiljno bi bilo smatrati da su lingvistički Zagreb i lingvistički Beograd jedine svjetske iznimke. Ali potrebno je, ponavljam, naprosto priznati stvarnost. U tom pogledu sve prije nego pomažu razne akcije koje pokušavaju ponovno otvoriti već riješena pitanja, podgrijati sporove, oživiti prošlost. Prilično je svejedno s kojih se to pozicija čini, pa i kako se čini: da li se radi o običnom podmetanju, kao npr. kad u *Književnim novinama* nevješto glume kako ne razumiju tuđih tekstova pa se na taj način čitatelji usputno huškaju,[56] ili se radi o formalno čak korektnim nostalgičnim pokušajima da se stvari vrate na stanje neke tobožnje bivše idile, kao što to čini Josip Kirigin na punih 9 stranica *Komunista*, u panorami pod naslovom »Naši jezični putovi i stramputice«, zapravo kolažu citatâ, saopćenjâ, intervjuâ, komentarâ,

[53] Malo je šta u hrvatsko-srpskim jezičnim odnosima nanijelo toliko zla kao idealističko i nasilno forsiranje tih utopijskih »idealnih uvjeta«.

[54] Mr. Mirko Čanadanović, »Jezik, lingvistika i politika«, *Politika*, LXVIII/1971, 24. januar, br. 20583, str. 9: . . . »u novinama i časopisima piše se i izjavljuje o jeziku kao retko kad učestalo i oštro. Suštinski se, međutim, ne dešava ništa novo.«

[55] Ta saopćenja, tiskana mnogo puta u novinama i časopisima, markiraju pozicije ne samo u rječničkom sporu, dapače, on je u njima već prilično sporedan.

[56] Npr. Lj. Jonke u članku »Tolerantno i načelno«, u *Vjesniku* od 15. prosinca 1970, govori kako se u doba unitarizma nametala ekavština i potiskivao »ijekavski tip, točnije rečeno hrvatski književni jezik«. Tko god želi razumijevati pisanu riječ, mora to shvatiti u smislu da se potiskivala ne toliko ijekavština uopće nego da je prije svega bio na udaru hrvatski književni jezik. *Književne novine* u br. 381, od 2. I 1971, interpretiraju te riječi kao tvrdnju da je ijekavština samo hrvatska i da Lj. Jonke niječe Muslimanima, Crnogorcima i ijekavskim Srbima pravo na književnu ijekavštinu. Pisac u dopisu objavljenome u *Književnim novinama* br. 382, od 16. I, objašnjava svoje riječi i navodi kako je u mnogobrojnim svojim dosadanjim napisima izričito tvrdio da je ijekavština zajednička baština Hrvata, Muslimana, Crnogoraca i dijela Srba (Lj. Jonke to poslije opet ponavlja i u svojoj rubrici »Razgovori o jeziku«, u prilogu »Tko dobro razlikuje, dobro poučava«, *Vjesnik* od 26. siječnja, br. 8598). Odgovor Lj. Jonkea morao bi svakomu biti dovoljan, ali uredništvo *Književnih novina* tiska uz taj odgovor i svoj komentar u kojem tvrdoglavo ostaje pri optužbama. Logički je moguće samo dvoje: ili se radi o totalnom prijeziru prema činjenicama i isključivoj težnji da se protivnik pod svaku cijenu ocrni, ili je pak hrvatski jezik toliko različit od srpskoga, toliko nerazumljiv srpskim čitaocima (bar onima iz *Književnih novina*), koliko to u Hrvatskoj još ama baš nitko nije tvrdio.

s potpuno promašenom osnovnom intonacijom.[57] Želja da se bude fer, nepristran promatrač — nije dovoljna: svakoga tko je u bilo čem okrenut unatrag, dijalektika stvarî nužno vuče u jednostranost i neobjektivnost, pa se tako i Kiriginova zakašnjela jezična intervencija našla u zraku, u zrakopraznom prostoru prividno, ali stvarno na strani već preživjelih shvaćanja, bez obzira na namjere, poticaje i ciljeve.

U jezičnoj problematici Hrvata u Hrvatskoj i Srba u Srbiji nema dakle novih momenata, ali u jezičnim pitanjima Hrvata i Srba izvan matičnih republika i u jezičnim pitanjima Muslimana i Crnogoraca ima novih pojava: jednom pokrenuti problemi razmršuju se dalje logikom i ritmom svoga vlastitog razvoja, pa ako i nema bitno novih postavki od opće vrijednosti, javljaju se novi tonovi u evoluciji pojedinih nacionalno-jezičnih kolektiva. Tri bih momenta posebno istaknuo: postavljanje na dnevni red jezične fizionomije i jezične situacije Srba u Hrvatskoj, naziranje raspleta jezičnog kompleksa u BiH i odluka u jezičnoj dilemi Crne Gore. Kao konkretne manifestacije tih triju pojava shvaćam u prvom redu ove dokumente: jezični uvodnik u decembarskom broju *Prosvjete*, »Mjesečnika Srpskog kulturnog društva Prosvjeta«,[58] dvobroj 11—12 sarajevskog časopisa *Život* s uvodom i 12 priloga na jezične teme iz bosanskohercegovačke problematike,[59] i saopćenje Društva književnika Crne Gore kojim se praktički odbacuju novosadski zaključci.[60] Tekstovi iz *Prosvjete* i *Života* formalno su izašli još u 1970, ali po svom duhu oni pripadaju ovoj godini, u kojoj su i postali svojinom šire javnosti.

Uvodnik iz *Prosvjete* postavlja cio niz pitanja koja valja veoma pažljivo razmotriti, s maksimumom opreza, dobre volje i odlučne odgovornosti. Na žalost, to nije najsretnije sročen tekst. Nije teško pokazati kako se u tom napisu iznosi jedna netočna optužba, tj. da u Hrvatskoj izgrađuju Hrvati jedan umjetni jezik. Nije teško ni pokazati kako u tom tekstu ima priličan broj čisto stručnih nedostataka, npr. iznosi se stara zabluda da su kajkavci ekavci,[61] brka se beletristička i komunikaciona jezična razina,[62] citira se niz riječi iz hrvatskih pjesnika kao dokaz da su se hrvatski književnici u prošlosti služili srpskim rječničkim blagom, a dio tih riječi tipičan je zapravo za hrvatske tekstove, ili uopće nije varijantno

[57] V. ovdje op. 7; Kirigin počinje s citatima Krleže, M. Selimovića i mene, onda citira Lenjina, Engelsa, M. Šipku, M. Čanadanovića, P. Šegedina, Lj. Gaja, Vuka Karadžića, Lj. Jonkea, CK SK Srbije, pa ponovno po dva puta Lj. Jonkea i mene pa V. Bakarića, S. Babića, T. Ladana, saopćenje dviju matica sa sastanka 4—5. siječnja 1969, izvještaj na godišnjoj skupštini Matice hrvatske 1970. i pismo MH Matici srpskoj od 14. siječnja 1970. U izboru svih tih citata vidi se očito kako nesumnjiva želja za objektivnosti podliježe u borbi s emocionalnom opredijeljenosti Kiriginovom. Na tih je 9 stranica donesen još intervju s predsjednikom MS M. Leskovcem, intervju s predsjednikom MH Lj. Jonkeom, tekst Saopštenja Matice srpske, tekst Zaključaka sarajevskoga simpozija o jezičkoj toleranciji, tekst Novosadskih zaključaka, a sve povezuje Kirigin svojim riječima. Mnogo truda, devet stranica jednoga tjednika (!), a sve se čita naprosto s osjećajem nelagode, čovjeku je gotovo nekako žao autora.

[58] V. ovdje op. 7; uvodnik pod naslovom »Jezik naš današnji« nije potpisan, uredništvo dakle stoji iza njega. Taj je uvodnik prenesen u *Književnim novinama*, XXIII/1971, 16. januar br. 382, str. 2 (izostavljena je samo egzemplifikacija).

[59] *Život*, XIX/1970, br. 11—12, novembar-decembar. Uz uvod pod naslovom »Tradicija, teorija i sadašnja praksa u primjeni književnog jezika u Bosni i Hercegovini« objavljeni su prilozi M. Filipovića, J. Vukovića, V. Koromana, S. Markovića, A. Isakovića, M. Okuke, V. Lukića, A. Pece, N. Marića, R. Trifkovića, M. Šipke i M. Dizdara. Više od polovice priloga odlučno je na pozicijama koje su negacijom unitarističkih shvaćanja.

[60] Saopćenje uprave Udruženja književnika Crne Gore prenijela je većina jugoslavenskih listova 7. ili 8. veljače. To je saopćenje zapravo reakcija na stav godišnje skupštine Društva za srpskohrvatski jezik i književnost Crne Gore, u Budvi siječnja o. g., prema informaciji objavljenoj o tom u *Politici* (radi se o članku »Nema razloga za kršenje Novosadskog dogovora. Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost Crne Gore protiv proklamovanja crnogorskog jezika«, *Politika*, LXVIII/1971, 1. februar, br. 20591, str. 5).

[61] V. ovdje op. 9; jedini Hrvati ekavci jesu neki od istarskih i liburnijskih čakavaca, mali dio kajkavaca, neki od podravskih štokavaca i neki od Hrvata u Srijemu, pri čem je ekavština samo u tih posljednjih srbijansko-vojvođanskoga tipa i postanja.

[62] Tj. previđa se da se neke riječi javljaju u Hrvata samo kao ekspresivne (kao tzv. stilistička rezerva, ili za karakterizaciju i kolorit, i sl.), a u Srba se upotrebljavaju i u normalnom, »ravnom« tekstu, bez ikakve obojenosti.

polariziran.[63] Ukratko, spomenuti uvodnik *Prosvjete* niti je vješto ni na potrebnoj stručnoj visini napisan, a ocjena hrvatskoga jezičnog razvitka nije u njem točna pa bi nas to sve moglo navesti na oštru reakciju. No mislim da je to upravo ono što se nipošto ne smije učiniti. Može se, naravno, odgovoriti na konkretne neopravdane optužbe, i to odgovoriti što mirnije i s nesumnjivo iskazanom dobrom voljom. Mogu se korigirati i konkretni stručni promašaji, i to opet staloženo i dobronamjerno. Ali ništa od toga ne smije nas navesti da propustimo zapaziti stvarna ozbiljna pitanja koja je *Prosvjeta* postavila.

U uvodniku *Prosvjete* ima zbunjenosti, nesnalaženja, zabrinutosti, možda i uvriježenosti. Ima i kontradikcija, nejasnoća, neodlučnosti. Ali kako oni prije izneseni nedostaci ne smiju biti povodom za frontalnu reakciju, ni ovi sada pobrojeni ne smiju biti razlogom da se šuti o pitanjima koja je o jezičnoj situaciji hrvatskih Srba postavilo njihovo glasilo. Rekao bih čak da bi bila hrvatska dužnost iznijeti ta pitanja na dnevni red sve da sa strane Srba u Hrvatskoj nije bio došao nikakav zahtjev. No sada je dijalog otvoren i ne može se više natrag. Istina jest da je problem težak i složen, opterećen raznim naslagama. No dijalog se ne smije odgađati, nema nerješivih problema. Odugovlačenje, taktiziranje, neiskrenost, oportunizam — sve to može biti uzrok za odsutnost dijaloga, ali ona bi bila vodom na mlin unitaristima podjednako kao i konfrontacija. Otvoren i pošten razgovor izmaknut će tlo ispod nogu svim snagama prošlosti koje računaju da im egzistencija Srba u Hrvatskoj nudi još uvijek kakve-takve šanse.

Razvoj u BiH dobio je s dvobrojem *Života* znatno ubrzanje. Opći je dojam da većina suradnika manje ili više jasno iskazuje u konkretnijem i razvijenijem obliku tendencije koje sam bio donekle suzdržano iznio u *Odjeku*. Pri tom se pažnja usmjerava i na ispravljanje jezičnih nepravdi i nepravilnosti iz prošlosti i na izgrađivanje bosanskohercegovačke jezične fizionomije za budućnost. Naravno, ne daju svi jednaku važnost tim dvama vidovima jezične problematike, ali u ukupnosti se postepeno postiže stanovita ravnoteža. Moguć je još uvijek, razumije se, i koji korak unatrag, ali razvoj koji je započeo sa sarajevskim simpozijem u travnju 1970. ne može se više zaustaviti. U svakom slučaju bit će zanimljivo analizirati materijale pod naslovom »Književni jezik i književnojezična politika u BiH«, razmatrane 17. veljače na zajedničkoj sjednici najviših republičkih političkih foruma u Sarajevu, u prisutnosti većega broja jezičnih stručnjaka i kulturnih, znanstvenih i uopće javnih radnika BiH. Bitno je da je na tom skupu potvrđena linija Sarajevskog simpozija kao osnova jezične politike u Republici.

Na svoj je način najzanimljiviji crnogorski trend. Nastavnici materinskog jezika, okupljeni u svom republičkom udruženju, izjasnili su se u jednom više-manje konzervativnom smislu u prilog novosadskih zaključaka, ali književnici su odbili da priznaju novosadski dogovor. Drugim riječima, nastao je raskol u širim filološkim redovima Crne Gore, pri čem je avangardna uloga očito pripala literatima, no pitanje je da li su i jezični stručnjaci rekli svoju posljednju riječ. U svakom slučaju, treba priznati da je jugoslavenska lingvistička i književna javnost podcijenila težinu crnogorskoga jezičnog problema, tj. podcijenila i teškoće i koliko taj problem téžī. Mislim da sam i sâm u tom smislu jednostrano

[63] Mnoge su zajedničke riječi upravo iz neshvatljivih razloga proglašene nehrvatskima (npr. *momak, momci*?!), druge su zapravo pretežno ili gotovo isključivo hrvatske (npr. *duvna*, riječ koja se prema Akademijinu rječniku javlja tako ili u obliku *dumna* jedino u hrvatskih pisaca, uz iznimku samo Karadžićeva rječnika — zabuna dolazi valjda otud što tu riječ rabi i Rakić, kako navodi uvodnik, ali Rakić ju je očito upotrebio ekspresivno, tj. ta potvrda ima istu dokaznu virjednost kao npr. *talas* u hrvatskih pjesnika).

vrednovao taj kompleks: ocjenjivao sam ga samo s pojavne komparativno lingvističke razine (u tom smislu crnogorski izraz na nivou standardnoga jezika može se bez sumnje najtočnije okarakterizirati kao subvarijanta vezana uz ijekavsku zonu srpske varijante,[64] bar po svojoj sadanjoj fizionomiji), ali nisam dovoljno uzeo u obzir nacionalne društveno-općekulturne momente. Vjerujem ipak da nisam jedini koji je crnogorskim razvojem donekle zatečen. No jedno je sigurno: nikakva teoretska klasifikaciona pojavna deskripcija i definicija ne smije služiti kao izlika kad se radi o jezičnim pravima jednoga naroda. Tu se radi o raznim mjerilima koja nisu neposredno jedna drugim uvjetovana. Uostalom, mi u Hrvatskoj imamo u tom pogledu stanovita iskustva, i ne bih rekao da je crnogorska filologija prva koja je na tom polju zakazala — naša je zakazivala do najnovijega doba.

U vezi s crnogorskim zbivanjima potrebno se još jednom vratiti na dva pitanja koja su već svakomu dozlaboga dojadila: odnos prema Novom Sadu i ime za jezik koji u slavističkom smislu predstavlja kao dijasistem određenu kontinuaciju praslavenskoga jezika specifično alterniranu u slavenskim dijalektima od Sutle do Timoka, a također i za standardni oblik toga jezika. Nema sumnje da je lingvistima potreban iz profesionalnih razloga stručni termin za taj fenomen, a u nekim je sredinama, bar kako nas uvjeravaju, potreban takav naziv i za izvankabinetsku upotrebu, što je vjerojatno zaista tako. Problem Novoga Sada i problem naziva za jezik nisu možda organski povezani, ali stjecajem okolnosti povezale su ih dvije zajedničke osobine: suprotan (+ ili —) emocionalni naboj u pristupu, i s time u vezi uzdizanje obaju pitanja na rang prestižnih manifestacija. Zato su oba pitanja postala opterećenje koje ometa naprosto civilizirane međusobne odnose.

Što se tiče novosadskog sastanka i njegovih zaključaka, rješenje nije nedohvatno. Treba samo naći kompromisnu ocjenu koja neće biti ni manifestaciono, svečano dezavuiranje, ni manifestaciono tabuističko pretvaranje u svetinju. Ni za jedno ni za drugo nema apsolutno nikakve nade da ikada bude općenito prihvaćeno. I dok se god bude insistiralo na sakrosanktnosti i idealiziranju novosadskih točaka, odgovor može biti sàmo razotkrivanje pojedinih ne baš simpatičnih crta iz historijata i prethistorijata novosadskog sastanka (a takvih momenata ima, i to nemalo). Treba već jednom shvatiti da je Novi Sad dio naše jezične povijesti, i da je kao takav prošlost. Ovakva ili onakva, ali prošlost.

Pitanje imena bitno je teže. Kad bi se radilo samo o standardnom jeziku, ne bi bilo problema. Mogao bi se za znanstvene a pomalo i druge potrebe prihvatiti termin »standardni novoštokavski«, jer fenomen o kojem se radi zapravo to i jest. Bila bi to analogija sa slučajevima tipa »kastilj(an)ski« umjesto »španjolski«, ili »toskanski« umjesto »talijanski«; takav je tip jezične nomenklature danas u svijetu doduše u nazadovanju, ali ako ne bi išlo drukčije, moglo bi se prihvatiti i takvo rješenje. U tom bismo slučaju mogli onda govoriti o hrvatskoj i srpskoj varijanti novoštokavskoga, i o crnogorskoj varijanti, možda i o muslimanskoj, ili o bosanskohercegovačkoj neutralizaciji. U drugoj sferi izražavanja ekvivalenti bi bili nazivi »hrvatski jezik, srpski jezik«, itd., ili »književni jezik«, i sve bi to bilo moguće kao što je npr. moguće govoriti o holandskom ili flamanskom standardnom jeziku, a ipak svatko zna da se radi o nacionalnim varijantama nizozemskoga standardnog jezika, ali da to u nas zaista bude moguće, i bilo koje drugo slično rješenje, trebalo bi da u nas postoji stanje duhova i stupanj civilizacije kakvi su na beneluškom kom-

[64] Usp. npr. u knjizi *Standardni jezik*, str. 47, 93, 147, 148.

pleksu (no ni tamo nije sve sjajno: ako se ne natežu Flamanci s Nizozemcima oko varijanata, hvataju se za gušu s Valoncima oko jezika!).

Pitanje naziva za dijasistem (ako ništa drugo, slavenska i indoevropska komparativistika mora imati takav naziv) mnogo je teže, izlaz s »novoštokavskim« ne bi čak ni teoretski dolazio u obzir. Predlagan je naziv »srpskohrvatskocrnogorskomuslimanski« (ili u kakvoj sličnoj kombinaciji), ali nitko s tim prijedlozima nije mislio ozbiljno — jedni su željeli dokazati kako je tzv. dvočlani naziv neravnopravan, jer ignorira BiH i Crnu Goru (što uostalom i jest istina), drugi su željeli kompromitirati samu ideju ravnopravnosti i vraćati razvoj natrag u unitarističkom smjeru. To drugo vidi se i u nastojanjima da se govori o što većem mnoštvu varijanata, o po jednoj za svaku pokrajinu ili čak regiju, da se tako, tjerajući stvar *ad absurdum,* kompromitira i sama ideja varijanata (bez obzira kako mi taj pojam zvali na kojem terminološkom nivou). Ti su pokušaji jezični pandan kukavičjem jajetu tzv. regionalnog pripadništva kao surogata za nacionalnu pripadnost.[65] Cilj je isti: kompromitirati sve i prikazati unitarno rješenje kao jedini izlaz i u nacionalnom i u jezičnom smislu.

Kao što sam u ovom napisu ustvrdio i na početku, opet iza svih neprilika stoji unitaristička diverzija. Njezin je otpor žilav i uporan. U pitanju nomenklature za različite oblike jezične egzistencije čini se da nema neposrednog rješenja koje bi zadovoljilo potrebe svih uporabnih sfera znanosti i javnoga i privatnog života. Vrijeme može učiniti mnogo, ali unitarističko podzemlje može ometati svaku zdravu konsolidaciju. Ovaj mi se moment čini da su unitarističke snage možda u stanju da lingviste profesionalce natjeraju da se čak i protiv svoje volje odreknu termina »varijanta« i u čisto kabinetskoj uporabi ako se tom terminu dodijeli uloga da postane sredstvo za jezičnu neravnopravnost i oružje u rukama unitarista (bez obzira koliko su se oni još nedavno ogorčeno borili protiv toga u svijetu više-manje općenito prihvaćenoga termina za određene jezične pojave).

[65] Već je mnogo puta zapažena činjenica da se »regionalno pripadništvo« pri navođenju primjera kao slučajno sugerira baš Istranima, Dalmatincima, Slavoncima, Bunjevcima, Hercegovcima. Cilj je cjepkanje hrvatske nacije, jednako kao kad se u historiji književnosti regionalno cijepa upravo hrvatska književnost, no to je samo neposredan cilj. Na idućoj se etapi sugerira: previše nacija i regionalizama, previše jezika i varijanata, previše malih literatura — nudimo izlaz.

POJAM JEZIČNOG I KNJIŽEVNOG STANDARDA KOD BOGOLJUBNOG BOGOSLOVCA STIPANA MARGITIĆA JAJČANINA

Ivan Pederin

Tragom hrvatskog narodnog preporoda

Poput Divkovića, Posilovića, Ančića, Papića i drugih franjevačkih pisaca XVII st. fra Stipan Margitić i ne pokušava da kao pisac djeluje originalno, zbog čega ga je ljestvica vrednovanja naše nauke o književnosti smjestila na jedno od posljednjih mjesta. Većina povjesničara hrvatske književnosti jedva ga i spominje, a ako ga i spominje, onda se zadovoljava da samo uzgred spomene njegovu *Ispovid karstjansku,* tiskanu u Mlecima 1701. i *Fale o sveti,* tiskanu također u Mlecima 1708.

Uzrok tomu je bez svake sumnje suvremeni nazor književne kritike, koji od pjesnika traži prije svega originalnost. Prema tom suvremenom nazoru Margitić ne bi bio ni pjesnik. To se zacijelo ne da pobiti, a pobijanje prosudbenih stavova naše nauke o književnosti nije ni svrha ovoga članka. Želim ipak istaći, da je nazor, da je originalnost prvo i najdragocjenije svojstvo pjesnika relativno mlad. Boccaccio npr. u zaključku (Conclusione) *Decamerona* vrlo žučljivo pobija svoje kritičare, koji mu predbacuju da je svoje novele izmislio. (Ma se pur pressuporre si volesse, che io fossi di quelle e lo inventore e lo scrittore, che io non fui . . .) Nema sumnje, za naivno poimanje književnosti okolnost, da se predmet epskog pričanja nije stvarno zbio, ili barem da je bjelodano da se nije zbio, bitni je nedostatak epskog djela. Odnos tadašnjeg slušaoca ili čitaoca prema pripovjedačkom književnom djelu je otprilike sličan odnosu sadašnjeg čitača novina prema štivu. U tom smislu može se povući i paralela između unezvjerenog čitača novina koji je doznao za neku novinarsku »patku« i razočaranog čitaoca Boccacciovih novela, njegovih kritičara. Pisci su se odnosili prema književnom djelu uglavnom zanatski. Zanat pisaca zvao se poetika. Aristotel je u početku svoje poetike pisao da želi da piše o načinu na koji se sastavlja pripovijetka ako ona treba da bude jasna. Još je i Gottsched pisao, da njegovo djelo treba da osposobi početnika, da piše besprijekorne stihove. Nije dakle čudo da naš fra Stipan Margitić, poznavajući strujanja i ocjembene stavove svoga vremena, nije nimalo potcjenjivao svoj preradbeno književni rad, to više što je on očekivao praktične i neposredne koristi od svojih preradbi, koje su kao *Ispovid* postale jedna od najčitanijih knjiga XVIII st.

Margitićeva prikazanja i preporod stiha

Kao što, kako gore vidjesmo, Boccaccio izbjegava originalnost bojeći se da ona ne bi umanjila vjerojatnost kao pozitivnu vrijednost nje-

gove novele, tako i hrvatski pisci prikazanja ne pokazuju namjera da djeluju originalno, čak ni onda, ako se radi o značajnim imenima naše književnosti, kao što je to Marulić, koji se u svojoj obradbi Visio Bernardi jako oslanja na latinske uzore[1] ili Vetranić (Stari pisci hrvatski, III), koji je u svom *Uskrsnuću* jamačno preradio Hvarsko prikazanje *Kako Isukrst izvede svete oce iz limba* (St. pisci hrvatski, XX, s. 85), ako anonimni pisac hrvatskog prikazanja nije preradio Vetranića. Ako je Isus stvarno izveo svete oce iz limba nije nimalo uputno udaljavati se od uzora, jer bi posljedica tog udaljavanja mogla da bude bogohulna. I najzad prikazanja potječu iz mise, ona su više ili manje u svezi s liturgijom i vjerskim svečanostima, a misa je kao što znamo kao svaki obredni tekst i formula veoma konzervativna i nesklona promjenama. Posljedica takvih nazora jest, da se Vetranićevi stihovi oslanjaju na Hvarsko prikazanje. I dok u Hvarskom prikazanju čitamo

O Adame, o Adame,
ne sramuj se, hod prida me,
moju san karv za te prolil
i na gori muku podnil,
zato hodi jure vanka
veselit se brez pristanka (s. 97)

Kod Vetranića nalazimo ove stihove:

O Adame! Adame, što si tamo ostao sam?
izljezi prida me, ne moj te biti sram.
Moju sam krv prolio, da te njom otkupim
i ovdi pristupio, da vrata razlupim,
da tebe za milos nebeskom oblasti
izvedem na svjetlos iz vječne propasti (stih 227)

Bliska povezanost Vetranića sa stihovima *Hvarskog prikazanja* očituje se i u daljnjim primjerima. I tako kod *Hvarskog prikazanja* čitamo:

Adam prvi ja stvorih grih,
posluh bogu ne učinih
zabranjeno jer jih voće,
koje biše puno zloće
to mi brani vična odluka
da se shrani za nj jabuka,
privarime, joh ženski glas,
s toga cvilih ja do danas,
život duša moja plaka
dokle olakša tvame zatraka,
bol mi život velu ćuti,
jer ti s nebes dol se uputi
Marijinu u utrobu,
za moju to sve bi zlobu,
i paka se ti porodi
sfit vas da se oslobodi

Kod Vetranića stoji:

Prvi sam ja sužanj i prvi poznak grieh,
za č ne bih poslušan, u raja kada bieh,
kada mi zabrani toj božja odluka,
da mu se sahrani sva ciela jabuka;
ma nu me, vaj hrlo prevari ženski glas,
lakomos i grlo, da kušam rajsku slas,
ter bokun jabuke ugrizoh u raju,
rad koje sve muke očutjeh u vaju.
Nu slatki Isuse, rat toga poraza
ja cvilih u suze do ovoga časa,
i život moj plaka i duša jednaga,
do čim me oplaka tvoju krv pridraga.
Za toj sam uzrok vas, pravo se govori
od pakla da propas za me se otvori,
neka tuj svak pada i neka svak gine,
ko stupa nazada od prave istine.

[1] F. Francev, *Razgovor duše i tijela*, GRAĐA ZA POVIJEST KNJIŽEVNOSTI HRVATSKE, JAZU, knj. 8. Zagreb, 1915. s. 43.

Pa ipak, iako pisci prikazanja pokazuju toliko malo želje, da se odvajaju od svojih uzora, da bi naziv redaktor bio umjesniji od naziva pisac, preradbe izgleda da su nešto, bez čega crkveno prikazanje ne može da bude. Prikazanje želi da se dojmi, da potrese i da stvori vjerski zanos i pokajničku skrušenost; kao takvo ono mora da gledaocima bude potpuno blisko vodeći računa ne samo o zgodi, nego i o gradu i narječju kojim taj grad govori. I tako, dok je *Hvarsko prikazanje* pisano u simetričkim osmercima, koji su onda, u XVI st. kada je *Hvarsko prikazanje* zapisano bili u upotrebi već bar dva stoljeća,[2] Vetranić je preobličio stihove *Hvarskog prikazanja* u dvostruko rimovane dvanaesterce. I dok prvi stih možemo smatrati prastarim hrvatskim stihom, koji potječe iz usmenog pjesništva nekog štokavskog kraja, o čemu svjedoči njegova nova i prenesena akcentuacija, kao i običaj da se jednosložna riječ, nenaglašena, nikad ne stavlja na kraj stiha, a pogotovu nikad ni pred cezuru,[3] Vetranićev dvostruko rimovani dvanaesterac jamačno je stranog podrijetla, te bi mogao da se smatra hrvatskom varijantom mletačko-starofrancuskog dvanaesterca.[4] Što ga je Vetranić uveo u prikazanje umjesto uobičajenog osmerca može da pokaže stanovite kulturne tendencije i izvjesnu želju za odvajanjem od pučkih priredaba, kojima su prisustvovale mase pučana i seljaka. Umjesto glatke, pa i užurbane jednostavnosti hvarskih jamba Vetranićevi daktilski dvanaesterci djeluju pompozno, odražavajući u ovom primjeru renesansno teženje za širinom i raskoši. U prvom primjeru kod Vetranića srećemo riječ »milost« teološki termin, koji su još prije njega začinjavci uveli u poeziju,[5] što u *Hvarskom prikazanju* ne nalazimo, pa u odgovarajućim stihovima *Hvarskog pirkazanja* Vetranićev distih:

da tebe za milost nebeskom oblasti
izvedem na svjetlos iz vječne propasti

odaje teološku naobrazbu uz pompozni, reklo bi se teološkoprecizni izraz umjesto direktnog i posve konkretnog izražavanja *Hvarskog prikazanja:*

zato hodi jure vanka
veselit se brez pristanka

koje je prihvatljivo i za nenaobraženi puk. Vetranićev »pridrag«, atribut Isusa i Marije vjerovatno potječe od latinskih superlativa. U *Hvarskom prikazanju* ga u odgovarajućim stihovima nema. Vidimo dakle, da se crkveno prikazanje, književni rod renesanse koji je možda najdraži masama ne ubličuje u jednu općenu formu i redakciju, koja bi se mogla prikazati u svim gradovima hrvatske obale Jadrana, nego sa gradom mijenja i redakciju. Uzrok su tome ne samo osjetljive razlike u visini i karakteru naobrazbe pojedinih sredina, nego i pomanjkanje jednog općenog standardnog jezika, koji bi bio prihvatljiv svima. Veći napori u tom pogledu nisu nam poznati u XVI st.

Pa ipak, kultura južnohrvatskih gradova već u XVII st. snažno ižaruje u unutrašnjost, pa nam je *Uskrsnuće* poznato i sa jedne bosanske redakcije, koju je priopćio Francev i koja je više prijepis, nego preradba.[6] Kao takva o njoj se u Bosni mnogo ne čuje, dok je nije našao Margitić, koji je odmah uočio nepodesnost pompoznih Vetranićevih dvanaesteraca za priprost puk Bosne, pa je stihove pretočio natrag u prvobitne stare

[2] S. Petrović, *Stih*, u UVOD U KNJIŽEVNOST, Zagreb, 1969. s. 308.
[3] Ibid. s. 309.
[4] Ibid. s. 310.
[5] I. Pederin, *Promjemba hrvatskog iz crkvenog u književni jezik*, CRKVA U SVIJETU, Split, 1/1970. s. 67.
[6] F. Francev: Građa JAZU, knj. 8. Zagreb, 1915. s. 8—41.

hrvatske osmerce, koji su se obzirom na svoje već spomenuto štokavsko podrijetlo odlično uklopili u lijepu i čistu, glatku i tečnu Margitićevu zapadnu štokavštinu njegove *Ispovidi* tiskane u Mlecima 1701. u kojoj je ova preradba sadržana. Prije Margitića nismo sretali ovako glatkoga i nama bliskoga jezika u našoj književnosti. Usporedba tekstova ne pokazuje, da bi Margitić poznavao *Hvarsko prikazanje* s čime se slaže i Francev.[7] Ovaj uzor bosanskog prijepisa Vetranića:

Otvor'te dvorove, o dusi nemili,
ter dajte robje, koje ste (tu) zatvorili.
Ako su zgrišili, to im je sad zadosti,
zašto su pokore svaršili u toj(zi) tamnici.
Ako li ne date brez boja meni sad,
na vrati gledajte s čemera tužan jad;
jerbo će sada vlas od (d)vora tamnoga
sparžiti u jedan čas s udo(r)ca parvoga.
Ta vrata nemila od vječne tamnosti
starće se moja sila i moja kreposti

(slijede Danteovi stihovi Per me si và nella città dolente etc.) Margitić preobličuje:

Otvorite te dvorove
ispustite te robove,
O duhovi vi nemili
koi ste i tu primili,
Prem ako su sagrišili
veće su roke izranili,
stajali su već zadosti,
utoi jami, i propasti.
Ako brez boja vi ne date
nu sad malo pogledaite
O tamnoga toga dvora
oborećna i pomora.
Jerće vaše sad oblasti
sve otići upropasti.
Svega tog dvora nevoljnoga,
o udorca oparnoga.
Ita vrata ite špilje
poznaće moje sile
Ite vaše sve tavnosti
poznatiće sad zadosti.

Pompozni scenski efekt prva dva Vetranićeva stiha s rečenicom, koja je prekinuta jakom cezurom i uzvikom o dusi nemili, koji je uguran u zapovjednu rečenicu, uslijed čega se, ovako patosom prekinuta zapovjedna rečenica više obraća publici nego »nemilim dusima«, Margitić je vratio u prirodnu rečenicu. Njegov pasus sastoji se iz nekoliko ravnih i glatkih rečenica, izravnih kao potez. Izbjegavajući direktna i indirektna obraćanja publici umjesto suglumcima, koja su tako draga starome glumištu Margitić uz svoju nekompliciranu i nama blisku štokavštinu u glatkim jambima djeluje neobično neposredno, prisno, ma koliko njegov sadržaj bio dušobrižnički konvencionalan. Već uspoređeni i analizirani stihovi Vetranića i *Hvarskog prikazanja* kod Margitića izgledaju ovako:

O Adame, o Adame,
hodi sada ti pridame.
Nemoj tamo ostajati,
nimene se stidovati.
Jasam moju karv prolio
paksam ovdi pristupio.
Njomsam tebe otkupio
paklu vrata otvorio.
Izamoju slavnu milost
Vodim tebe sad na svitlost
Iz duboke te propasti
a k nebeskoj toj oblasti.

Margetić je sačuvao sav »učeni« teološki instrumentarij Vetranićeve terminologije — »milost«, »svitlost«, »nebesku oblast« — a da uopće ne djeluje teško i učeno. Kod Vetranića je učenost podloga pompoznom

[7] F. Francev, O »*Stjepanuši*« fra Stipana Jajčanina, NASTAVNI VJESNIK, XXXII, s. 110. Zagreb, 1924.

sjaju njegovih stihova koja treba da im da stanoviti društveni prestiž. Margitić je dušobrižnik, njegova preradba *Kako Isukarst izvede svete oce iz limba* je sastavni dio molitvenika pod naslovom *Ispovid karstjanska,* koja ima za cilj da što bolje pripremi vjernika za ispovijed, on krijumčari učene termine pedagoški diskretno u svoje spretne i pravilne stihove, osmeračke jambe.

Vetranićevi stihovi djeluju kao otvaranje prostranih nebeskih dvora, uhodavanje čitavog sustava oprosta. On rado podvostručava izreku s cezurom u sredini stiha, što stihu i oprostu daje određenu težinu i širinu sa značenjem kao npr.:

Moj otac naredi po svojoj milosti,
da ti se sve zgledi i tvoj grie oprosti
prosto ti sve bilo, blagoslov sad primi
a vieke ne trudi, neg s mierom počini.

U ovom primjeru iz bosanskog prijepisa Vetranića srećemo u svim stihovima osim prvoga sadržajno ponavljanje izreke prije cezure u drugom dijelu stiha poslije cezure. Margitić ne izostavlja ništa bitno po značenje, on svoje stihove samo pojednostavnjuje:

Prišle su veće oadame
tvoje suze sve pridame.
Imoi otac pomilosti
tvoje grihe sve oprosti
I blagoslov sad moj primi
ter uvike veće živi.

Margitić dakle skraćuje prvi stih za »... naredi po svojoj ...« drugi »... sve zgledi i tvoj ...«, treći »prosto ti bidi ...«.

Razmjerno opterećivanje simetričnog stiha korelativnim pojmovima često je u renesansnoj poeziji. Srećemo ga kod Petrarke:

or di madre, or d'amante, or teme, or arde
d'onesto foco, e nel parlar mi mostra
quel che 'n questo viaggio *fugga* o *segua*
cantando i casi de la vita nostra,
pregando ch'a levar l'alma non tarde
e sol quant'ella parla ho *pace* o *tregua* (II Canzoniere, br. 285)

Amado Alonso drži, da je korelacija preko Petrarke stekla velik ugled po svoj Europi raširivši se putovima petrarkizma.[8] Kao što vidimo stigla je i u Hrvatsku i poslužila u ovom slučaju Vetraniću da svojoj redakciji *Uskrsnuća* da pompozni izraz i značaj. Margitić je bio veoma smion, kad je onako spretno i uspjelo uklonio baš korelaciju iz Vetranićevih stihova preobrazivši njegove stihove u pučke osmerce, u prastari hrvatski stih, koji nam je poznat još iz misala kneza Novaka 1368. Isto vidimo i iz usporedbe ovih stihova bosanskog rukopisa Vetranića sa Margitićem:

Eva kleknuvši prid g(ospodinom) Isusom govori:

Parva sam žena stvorena od kosti
veoma poražena i tužna zadosti;
Od svie sam poznana gria radi moga,
kada bi prognana iz raja gornjega,
Djavao mi govori i stavi u dušu,
i oči mi otvori, da voćku okušu,
ali kada je okušu u ti čas dosada
Isuse sve suze gorčie od jada.

G(ospodi)n Isus prikarsti Evu govoreći:

O Evo, pridraga, po mojoj milosti
ljubav me primaga, da ti se grie oprosti;
Ako si u bludu i griu ti bila,
moja karv (sveta) nie se zaludu prolila;
Te misli (ti) ostavi i nemoj se snebivat
jer ćeš u slavi ti samnom pribivat.

[8] Amado Alonso, *Materia y forma en poesia,* Madrid, 1865. s. 299.

Margitić kaže ovako:

Eva Isusu govori:

Jasam ona parva žena,
vele gorko poražena
Stvorena sam ja okosti.
itužnasam sva zadosti.
Iosisam ja pozvana,
iovika sve prognana.
I grišnicom ja zazvana
i izraja izagnana.
Djavao me nagovori
iočimi tu zatvori
Pak jabuke neokusi
tuse naido sva u tuzi.

Isus Evi govori:

Eva moja ti pridraga,
mene ljubav sva primaga
Ipomojoj toj milosti
jati grihe sve oprosti.
Štosi ugriehu tešku bila,
zatose moja karv prolila.
Tite misli sve ostavi
bićeš vike ti uslavi.

Makoliko Vetranićevi stihovi bili bogatiji, raskošniji, pa čak i pjesnički uspjeliji, makoliko oni odavali erudiciju i ukus autora, Margitićevi stihovi su nam svojom nekompliciranom izravnošću i sažetošću mnogo bliži. Uzrok tome su njegovi hitri osmerački jambi i uklapanje dvostrukih korelativnih stihova.

Ništa drugačije nije ni sa Margitićevim »Veršima od duše osujene«, koji su preradba jedne bosanske verzije iz 1659.[9] bliske Marulićevoj Visio Bernardi (St. pisci hrv. I. s. 313). Evo bosanske verzije, koju priopćuje Francev (u Građi za povijest književnosti hrvatske, JAZU, knj. 8. Zagreb, 1915. s. 44).

Ustani moj druže, moje tamno tielo,
koje onomadne sa mnom biše cielo
Moja stara kućo, moje staro uživanje
tuga me skončava prišlo je na manje;
podigni se gori iz groba tamnoga
ter samnom govori cić boga velikoga
U komu si bitju? Kako li se vladaš?
moj pritrudan druže, kako pribivaš?
Kamo se djele tvoje oči bistre?
Kako li te služe tvoje noge itre?

Margitić pojednostručuje i pojednostavnjuje:

Ustani gori tavno tielo
koje si samnom skoro bilo
Moje staro pribivanje
moje tužno užívanje
Tugamene već nadošla
nemanje sam tužna došla
podignise malo gori
tere samnom progovori
Ti iztoga tužna groba
jate molim sad zaboga
Ukomusi pribivaniu
Ukomuli ti vladaniu
Kako kamo ti pribivaš,
koju pomoć otkud imaš.
Kamo se djele tvoje oči bistre?
Kako li te služe tvoje noge itre?
Itre noge kuse diše
ke na grihe barze biše

Svuda srećemo isti obrazac modernizacije — Margitić uklanja korelaciju te naprosto preporađa stih, koji iz dvanaesterca pretvara u jampski osmerac, taj dotad najpopularniji i najstariji stih pučke književnosti, koji će preporođen u Margitićevim »veršima« nastaviti svoju ulogu u djelima drugih franjevaca. U XVIII st. se Kačićevi deseterci izmjenjuju

[9] Francev, *O »Stjepanuši«*, s. 110 ff

s osmercima, da bi se izbjegla monotonija previše pravilnih stihova. Osmerac se pojavljuje kod iliraca, Šenoe i drugih. Ovaj bliski rođak deseterca živi još i danas pored ostaloga i u ustima prosjaka, koji nerijetko prose ispred crkava — u osmercima.

Standardizacija jezika

Margitić je, dakle, uspio preporoditi jedan stih koji bi se mogao nazvati univerzalnim hrvatskim stihom i prastarom hrvatskom književnom baštinom. Ovaj je stih podesan za svaki hrvatski kraj. Samo to ipak ne bi mnogo pomoglo Margitiću. Jer osmerac se ponovno pojavio kod Gundulića prije Margitića, ako je ikad izumro, pa ipak su kićeni, teško konstruirani Gundulićevi stihovi ostali socijalno, pa i teritorijalno ograničeni. Margitićeva *Ispovid*, koja je tiskana 1701. u Mlecima, odmah je ponovno tiskana 1704, zatim opet 1707, sve bosančicom; 1766. je tiskana latinicom, a 1788. opet bosančicom. Posljednja dva izdanja, 1799. i 1842. (u Splitu) tiskana su latinicom. Sa sedam izdanja, *Ispovid* spada u najčitanije knjige naše stare književnosti poslije Kačićeva *Razgovora ugodnoga*. U XVIII st. se međutim ni Kačić ne može mjeriti s Margitićem, čija je *Ispovid* doživjela ravno šest izdanja u XVIII st. *Ispovid* je postala obljubljena u narodu, koji je ovu knjigu nazvao »Stipanušom«. I dok su kako gore vidjesmo stara prikazanja imala u pravilu jedan uski lokalni karakter, zbog čega su se ona morala prerađivati, pa su nam danas i poznata npr. u hvarskoj, dubrovačkoj redakciji i dr., Margitićeva redakcija postala je u neku ruku »konačna«, podesna za širok prostor između Drave, Drine i Jadrana, što potvrđuje omiljenost te knjige u narodu i velik broj izdanja, naročito u XVIII st. *Ispovid* je prva hrvatska knjiga koja je osvojila mase i doživjela masovne naklade. Bjelodano je, da je to bilo moguće zato, što je Margitić postigao jednu tako reći općehrvatsku *koinè*, jedan jezični i naobrazbeni standard prihvatljiv na jednom tako širokom području, kakvo dotadašnji hrvatski pisci nisu mogli ni sanjati. *Ispovid* je prvi veliki i značajni pokret standardizacije hrvatskog jezika velikih i općih razmjera. Pa iako Margitić svoj jezik naziva bosanskim ili iliričkim, njegovo oslanjanje na književnost južnohrvatskih, dalmatinskih gradova je očigledno. U času kad književnost južnohrvatskih gradova polagano doživljava dekadenciju, ona počinje da snažno ižaruje i postaje općenacionalnom. Hrvati se već u XVIII st. počinju konstituirati u suvremenu naciju. Taj pokret prethodi pokretu vojnika, koji su u ratu 1715. pobijedili turske vojske. I tako je rat, koji je u europskim razmjerima bio rat Mletaka i Turske i koji je završio pobjedom Turske, u Dalmaciji završio pobjedom hrvatskog oružja.

Religiozni tekstovi reformatorskog i didaktičkog sadržaja uvijek se obraćaju masi, najradije čitavom narodu. Tako i suvremeni njemački jezik potječe iz Lutherova prijevoda Biblije, koji je dobro znao, da uspjeh njegova prijevoda a s tim i njegova pokreta zavisi od masa, pa je rekao: »Ne ćemo pitati slova latinskoga jezika kako se govori njemački, kako to rade ti magarci (misli katolike, op. p.); moramo pitati majku u kući, djecu na ulici, prostog čovjeka na pazaru, njemu moramo gledati u gubicu da naučimo kako se govori i onda da tumačimo. Jer tek onda će ljudi razumjeti i osjetiti, da se s njima govori njemački« (Ein Sendbrief vom Dolmetschen).

To je dobro znao i Margitić, koji je znao, da uspjeh franjevačke *devotio moderna*, koja započinje s Divkovićem (i nije ništa drugo nego od-

raz protureformacije na djelatnost franjevačkog reda kod Hrvata) zavisi od masa, te da se mora proširiti na čitav niz »kraljevstava« u kojima žive Hrvati. Zato Margitić baš kao i Luther svoj pokret ne shvaća samo reformatorski, nego i filološki. U uvodu *Ispovidi* piše:

»Imma jezika dajedan sdrugim imma priliku, aliti pomišan, kano Italijanski, i Latinski, aliti diački. Ali jezik Bosanski što zovu Illirički nisjednimse neslaže, nitise niedan toliko razširio po razliki kraljevstva kako svak zna; alise izkvario namnogo mista, isvuda, ispomiešao srazlicim jezicima; kako ubosni sjezikom turskim okrai mora s Italianskim. I kada mi ubosni govorimo mnoge turske rieči mećemo imiešamo: tako udalmaciji udubrovniku, mnoge rieči meću italianski.«

Davno prije Vuka ovaj umni muž uočava iskvarenost jezika i počinje pokret jezičnog preobražaja s ciljem stvaranja jednog općehrvatskog jezičnog standarda. Margitić prelazi s teorijskih raščlambi na konkretnu leksiku, djeluje na narodni jezični osjećaj.

»...; imma mnogo stvari unašemu jeziku daim nimi imena neznamo, aliti neslužimose: kako rečemo kailsam, čaksire, dećerma, dolama, kalpak, kalčine, marama, peškir, sopra, kašika, itoie sve turski. Ašto jednako neizgovaramo, to nie čudo. Zašto još ustaro vrieme, grihe bio jedan jezik niesu jednako izgovarali, kako štiemo umuci Isukarstovoj ujerusolimu poznaše Svetoga Petra danie odanle nego izdalinee, anebudući daleko oierusolima. Tako unašoj bosni, i unašem jeziku svaki grad ima svoe riječi i izgovaranie osobito. I zato rečemo onoie šokac, onoie ercegovac, onoie bodulo; itakose poznaiemo tkoie odaklen. Arnauti, aliti arbanasi reku teke, dubrovčani reku, paraa, prahu: ercegovci reku, čuasam, biasam, bolan: dalmatini reku, ča, zdravo, clovik, vlasi, arkaći reku, mani, čoeče, bošnjaci reku, belhim, zaer, atoie turski: šokci reku kirvo kanđava, itako se jedni drugim šale. Još imena isprominjana: u dalmaciji zovu mlivo puka, udubrovniku zidove zovu miri; u ercegovini zovu oganj živaljem, i tako mnoge druge stvari.«

Ova prva hrvatska dijalektologija počiva na empiričkom i praktičkom radu. Prije Vuka Margitić obilazi mnoge krajeve našega naroda, a bio je i u inozemstvu:

»Ali zao običaj namnogo mista neumiu se ispovidati nesamo ubosni, i uercegovini; alisam naodio ucarigradu, ugalati, udrinopolju, uušupu, ukosovu, uprimoriu, ucetini, prikosave, i namnogi misti ostali.«

Margitić, koji svojim pogledom obuhvaća i krajeve »prikosave« ne obraća se sloju naobraženih: »Zato nova slova umiu učiti i pastiri Pobosni, poercegovini podalmaciji, poungariji, postali mnogi misti.« Preko Drine njegovo zanimanje ne seže. Za to je Margitić i previše senzibilan na jezičnu i nacionalnu homogenost svoga naroda. Margitić nije pionir jugoslavenskih ideja, ni jedinstva južnih Slavena. On je ipak daleko od toga, da svoje djelovanje ograniči i zatvori u katolicizam, pa se obraća muslimanima: »Zato želeći spasenie svakomu, nesamo pravovirnim karstjanom, ali ioš daie uzmnožio i nevirnikom.« Slično i u *Fale o sveti:*

»...; nesamo katolici, alli iošte nevirnici, vlasi aliti garci, šižmatici i ometnici o carkve svete iturci.«

On smatra svojim kako već vidjesmo i uklapa u svoju poredbenu dijalektologiju i pravoslavne u Bosni, koje on naziva u »Ispovidi« Vlasi, a u »Fale o sveti« »vlasi aliti garci, šižmatici«. Naziv Vlah u ono vrijeme očito nije bio pogrdan, a odnosio se na pravoslavne jer srpsko ime onda, najvjerojatnije, nije ni bilo poznato u Bosni.[10] Margitić je u svom posve

[10] I. Mužić, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, Split, 1969 s. 6, 17.

modernom djelovanju svjestan utjecaja i značenja tiska, koji može da pređe pokrajinske razjedinjenosti, ujednači i standardizira jezik. Zato se Margitić gorko tuži na slagare u Mlecima u uvodu »Fale o sveti«, 1708:

»Gdi naiđeš da se štampa pomankala, da dobro ne stoi, i slova mankaiu i prominjena, perom namisti; i skužaj i ispituj štampadure, spomeni se, da ne umiu govorit, ni razumiu bosanski.«

Fra Stipan kao »pripovidalac«

Znajući da je utjecaj njegova djelovanja preko tiska ipak ograničen posrednošću, Margitić uočava propovijed u kojoj čitava osoba propovjednika dolazi u neposredni dodir sa slušateljstvom. Tako on, kad je 1708. tiskao svoje *Fale o sveti aliti govorenia o svetkovina zabilježeni priko godišća takojer govorenia svarhu evanđelija usve nedilje priko godišća* ne bilježi samo propovijedi, nego i upute drugim »pripovidaocima«, obrasce pomoću kojih se propovijedi mogu održati:

»Ne znam da li ćeš reći, ovo nije učinjeno ponajviše o predika; istina je, zašto predike nisu za nenaučne, a naučni neće u ovo zagledat, zašto nemaš potribe, a tko ima potribu može lasno iz ovi govorenia prediku učinit ako ne kano naučni a ono kano siroma; neće moći reći nemam knjiga koje razumim. Kano kaluđer kad ga upitaš zašto ne pripovida? Uput odgovori nemam knjiga o skazania.«

Neujednačenost jezika Margitić osjeća, slično kao i neujednačenost naobrazbe, kao veliku smetnju. On izbjegava kićeni stil barokne propovijedi, kao što je npr. propovijed Glavinića i okomljuje se na strane riječi:

»Još isti apošto govori da nismo svi jednako naučni, neumiu svi razliki jezika, (misli primjese stranih riječi — op. p.) neumiu svi tomačit. Bogoslovci govore ostvari visokih svarh nebesa, ne može svak razumit ni pametiu dosegnut. Filozofi aliti naravni govore o stvari pod nebom a drugi mnogi kojeh mučno poznat i razumit. Propovidaoci mnogi nakite govoreći veće za falu spokoiu nego za korist drugoga, mnogi produže govorenie, da počne puk spavat, alli mormorat i tu malo nauče i razumiu. Siromasi izvituiu da neimadu knjige koje mogu razumit; neumiu pisma latinskoga ni jezika razliku, da mogu razumit koliko se poštenie ima nositi Bogu svemogućemu i svetim njegovim, što je vira, ufanie ili ljubav: što je slava vična i muka vična; I to sam sve promislio i odlučio ovi trud učinit zaradi ubogi o nauka, koih neumiu razliki jezika, neumiu štiti knjiga ni slova latinski da se ne mogu izvitovat da neimaju u slova u jezik božanski. Ovo je dakle nauk za uboge o nauka, ovo nije visoko govorenie, ni drugim slovi ni jezikom koga neumieš.«

Ovaj uvod *Fale o sveti* nije samo spis jednog iskrenog demokrate, koji svom dušom stoji uz seljačke mase, nego prava reforma hrvatske stilistike. U svakom retku Margitić odaje uvjerenja, da kićenu baroknu stilistiku ne smatra ni podesnom, a ni pristupačnom narodu. Hrvatski jezik treba jedan jedinstven općenarodni jezični i stilski standard. Naobrazba za njega nije ukras visokog društva nego instrument emancipacije puka: »Vi sveti idgari pustinjaci recitemi, kako mogoste podniet tako teške *pokore*, kako podniste teške vrućine *ulibii*, teške zime iledove u *šicii*, tkovas obrani olava u *paleštini*, *otigri* orisa, omedvida, *opanteri*, *odrakuna*, *oškorpiona*, ozmia krilati, ozmaieva, i *kokodrila* pokrai rieke *nila*.« Margitić je, međutim, posve svjestan, da ga upotreba mnoštva »učenih« riječi neće daleko dovesti, jer ga puk neće razumjeti. S druge strane on ne želi da jezični standard za kojim on ide bude barbarizacija jezika i njegovo spuštanje na razgovorni seljački jezik. Tako on kaže: »... stari običai biaše okitit se diademom, štoće reći okoglave svezati, kako svitla

tkanina.« A zatim »zašto veće poznaše s teolozi, aliti bogoslovci«. Nastavljajući propovijed na Vodokršće, on je naprosto pretvara u tečaj suvremenog standardnog jezika, koji će biti nešto više nego razgovorni seljački jezik, ali će ipak biti u uskoj vezi s ovim posljednjim: »Još poznaše novu *filozofiju* aliti nauk naravni, zašto stari nauk naravni govori, dasva podnebom, immaihu biti, i imati početak otri stvari; ... Poznaše novu *aritmetiku,* to iest kakose stvari nadodaju i iuzmiču obroiu, ... Naučiše *đeometriju* poviri, štosvi naravni naučitelji poznati nemogoše, ... Slišaše i naučiše *mužiku* novu nove kante, nove pisme anđeoske, ...« Margitić podiže jezik prostog puka na jednu određenu razinu uvodeći u njega, i objasnivši, »učenu« terminologiju. U propovijedi na Blagovijest naziva Anđela Gabrijela »poklisarom« Gospodnjim, zatim piše »trumbeta«, a odmah zatim »trublja«, piše o »žudejskom« jeziku a zatim kaže »židovski«. Mada je načelno kako vidjesmo sad, a i gore u predgovoru *Ispovidi* protivnik tuđica koje razdvajaju, Margitić zna da strane riječi s mnogo osjećaja za jezik, s mnogo mjere i ukusa uvede u jezik. Kod njega nema pretjeranog devetnaestovjekovnog štava, da je sve što je narodno dobro i »zdravo«, a sve što je »učeno« ujedno i »iskvareno«, pa se on obilno oslanja na književnost južnohrvatskih gradova kad se radi o apstraktnoj teološkoj terminologiji u propovijedi na Svetoga Jurja: »... parva glava oni živine *holost,* drugaie *lakomost,* treća *puteni grieh,* četvarta *nenavidnost,* peta *prožarltsvo,* šesta *sarčba,* sedma *linost.*« A zatim: »Holost pridobi poniženstvom, lakomost pogarđeniem, nenavidnost ljubavlju ...« Njegov jezični ukus zadivljuje kao i sposobnost, da mu daje nove poticaje i inovacije. Tako on govoreći uvijek ujedno i tumači. Kaže »ištoria, aliti skazanie, idolatri, aliti neznabošci.« Advent naziva »došastiem«. Margitić je bez sumnje veliki reformator hrvatskog jezika i stila. Baš ta okolnost, da se on u tom pogledu temeljito oslanja na kulturnu baštinu hrvatskoga juga, daje nam pravo da smatramo svojim i bliskim ovoga franjevca, koji je svoj jezik inače nazivao bosanskim, te da u njemu vidimo most djelovanja stare južnohrvatske književnosti prema unutrašnjosti.

Margitićeva leksika u krugu hrvatske književnosti

Magistralne riječi koje Margitić upotrebljava sežu u korijene i prve početke hrvatskog jezika, kao npr. riječ *znamenovati,* koju srećemo u hrvatskoj redakciji staroslavenske mise u značenju prekrstiti. Riječ *pustinjak* upotrebljava još i Marulić i A. Gučetić, *pokora* se također sreće kod Marulića. Čitav niz religioznih i teoloških termina kao *holost, lakomost, puteni grieh, nenavidnost, prožarlstvo* Margitić sreće u našoj renesansnoj književnosti, mnogo kršćanskijoj i religioznijoj od talijanske. Neke od tih termina on obnavlja. Tako kod Margitića susrećemo *sarčba* mjesto srditost, koja se sreće od Ranjine do Reljkovića. Izraz kao *pripovidalac* tipičan je franjevački izraz, koji se sreće kod Divkovića, Ančića, Lastrića, ali i kod Kanižlića. Riječ *tisuća* sreće se u Vrančićevu rječniku, kod Vitezovića, a i u ugovoru Kulina bana s Dubrovčanima. *Prožarlstvo* i *poniženstvo* također izgledaju izrazito franjevački termini. *Poklisar* se nalazi u Vrančićevu rječniku, ali i kod Barakovića, Vitaljića, Belostenca. *Paleština* se sreće kod svih i skoro samo kod franjevačkih pisaca u tom obliku; srećemo je kod Glavinića i kasnije kod Lastrića i Kačića. Nazivi za egzotične zvijeri čini se da su preuzeti iz talijanskoga; tigri, panteri, svojstveni su jeziku Ranjine, Zlatarića, Đorđića, Palmotića, Kanavelića, Vitaljića. Škorpioni koji muče duše u paklu sreću se neobično često kod Divkovića, Glavinića, Posilovića.

Vidimo, dakle, da se Margitićeva leksika oslanja doduše na magistralno rječničko blago hrvatskog juga, ne odvajajući se pri tom nipošto od kajkavskog sjevera. Osim što nam se njegov jezik pokazuje kao ujednačenje i standardizacija hrvatskih dijalekata od Drine, Save, pa i Drave do mora, Margitić se po svojoj magistralnoj književnoj leksici s neobičnim instinktom za ujednačavanje jezika postavlja u samo središte hrvatskoga književnog izraza sačinjavajući most između hrvatskog sjevera i juga preko Bosne, pa čak i do Istre (Glavinić).

Utjecaj Margitića, koji osjeća duboko i intimno s pukom, seže i do narodne pjesme. Tako u njegovoj propovijedi na svetoga Ivana Krstitelja *Fale o sveti* nalazimo motiv iz grčke bajke o Prokni i Filomeni: »Aštaje kralj čini muke ubiti sina jednomu svomu nepriatelju, pak zazvaga sobom navečeru, ičiniga jesti meso istoga sina njegovoga uneznanie, napostimu, iznese glavu ruke inoge pridniega istoga diteta.«

Vjerovatno je, da je ovaj motiv ušao u narodnu poeziju baš putem ovoga egzempluma, koji su ponavljali svi oni »pripovidaoci«, koji su »iz ovoga govorenja prediku učinili«, pa tako u muslimanskoj narodnoj pjesmi *Ženidba Age Hasan Age* i u pjesmi *Ženidba ban-vojvode Janka*[11] srećemo ovaj isti motiv: mladoženja kreće u svatove, tast, koji u stvari ne želi da dade kćer, kradom daje zaklati djevere i nudi ih pečene kao janjce za jelo. Jedva da je moguće naći područje hrvatskog književnog života prema kojemu ovaj skromni pisac ne bi imao nekih odnosa. To dakako prije svega važi baš za narodnu književnost. Kao kasnije Kačić, tako je i Margitić narodnom jeziku i književnosti mnogo uzeo, ali joj je mnogo i dao. To naročito važi na novelističke motive i različne priče, koje Margitić kao i ostali franjevački pisci rado prenosi u narod.[12]

Margitićevi »naslidovaoci«

U svom sigurnom filološkom instinktu Margitić ne odvaja jezik od književnosti kao devetnaestovjekovni erudite protiv čega će ustati Leo Spitzer. On sigurno osjeća ono, što je kasnije izrazio Valéry u razgovoru s Dufyjem, da se književnost sastoji od riječi, ne od ideja. Taj stav je urodio plodovima. Već 1927. Otacz F. Lovro Gliubusckoga Šitović inače rođeni musliman,[13] Stiocz i Pripovidaocz »izvodi« u »harvatski jezik« *Pismu od Pakla.* U posveti Vinku Zmajeviću, nadbiskupu zadarskomu piše: »Illyrici Generis utriusque fexus solemnia sunt quaedam carmina Syllabica dimensione dena, solita quaedam modulamina elementari comprehensione ligata; quibus ipsi usi et utenses, non tantum varios pereuntis Orbis praeteritos eventus; Armipotentium Monarchorum laurigeros trumphos, strenuorum militum rosea trophea. Illustriumque Virorum celebres victorias, gravi quedam vocum personatione, vetustatis minima immenores, requentare memorant; verum etiam sonora cantione, arguta vociferatione foedas non paucas obscenitates enarrantes suam linguam (Proh dolor! utinam non conscientiam!) turpiter contaminant, querumdam proximorum auras impuro maculant, aliquorum animum funeste scandalizant« — Proučavanje narodne poezije počinje s ovom opreznom

---

[11] Kosta Hörmann, *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini,* 1933; br. XVIII.

Vuk St. Karadžić, *Srpske narodne pjesme,* VI. Biograd, 1899. br. 34.

[12] F. Galinec, *F. Lastrić, S. Fuček, J. Mulih.* PRILOZI ZA KNJIŽEVNOST I JEZIK I ISTORIJU I FOLKLOR, XVI. sv. 1. 1936. s. 275.

[13] A. Crnica, *Bivši Turčin, glasovit franjevac,* NOVO DOBA, Split, božićnji broj, 1936, 23—24, 1937. 298, 35.

posvetom nadbiskupu zadarskome. Sada fra Lovre može da se na drugačiji i slobodniji način obrati »bogogliubnome Stiocu i slusaocu:«:

»Slusaoče poljubljeni brate, ti dobrovaljao ù kolu igraše, a kolose vičnje varti u paklu na okolo. Ti pivaš, i slušaš pisne od Kraljevića Marka, Musse Arbanassa, Relje Bošnjanina, Vojske, junaštva, kralja, kapitanah i ostali; takoder lipote Divojke, od Ruinoga Vina, i od ostalih brezkoristnih pisanah. Nekasebi ušima pameti Tvoje poslušati jauke, i kukanje tolikih karsianah po paklu, štoih muče, dave, deru, žegu i gnjave Paklene Vojvode, Lučifer, Maimun, Asmadeo, Sotona, Bealsegor, Beelzebub, Behemont i ostali nemili Vragovi.«

Odvrativši se od Margitićevih osmeraca, Šitović je svoju *Pismu od Pakla* napisao u narodnim desetercima, pa je taj deseterac i opisao, što predstavlja prvu metriku toga stiha:

»Imase znati da svaka struka ovae pisme, ima po deset Sillabah, aliti glassovah, kako se vidi u izgledu slidećemu:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
Nit, ye, bi, lo, ù, Gor, skim, pu, sti, gnam
Ništa nemanje, akose ù koi struki nađe veće od deset Sillabah, aliti glasovah, kakose dogodilo ù slidećoi (i ako još u kojoj)

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11
Negh, des, set, hi, gliad, muk, kah, ag, gne, no, sti
Tad s'parva jednu silabu valja zgrist, tò jest barzo reći; takoće dobro ostale Silabe izaći, i otići.«

Oslanjajući se na Margitića 1726. fra Toma Babić tiska svoj *Cvit razlika mirisa duhovnoga*. On proširuje Margitićevu dijalektologiju i na njemačke utjecaje:

»Dragi brate štioče, nemoj zamiriti momu govorenju, zašto je ù naš jezik mučno pisati Latinski slovmi, a paka ù naš jezik na mnogo načina ljudi govore, u svakomu kraljevstvu različito, da se jedva mogu među sobom razumiti. U Bosni na jedan način govore, u Polonij nàdrugi; u Moskvii nàtreći. Harvati na četvrti, Dubrovčani na peti, Dalmatini drugačije, svaki rusag ili paiz na svoj način. Zašto koji su blizu Turaka, mnoge riči iliti termine, uzimaju od Turskoga jezika. Kojisu *kod Nimaca ili Tudešaka* od njihova. Koji su kod Latina od Latinskoga, i cića toga mnoge riči različite.«

Upada u oči ovaj federalistički način mišljenja o našim »rusazima, aliti paizima« između Drave, Save, Drine i mora. Ni Babić, koji je eksplicitniji od Margitića, pa dodaje ovom obrisu nacije i Hrvate kajkavce, kao »one, koji su kod Nimaca«, ne zanosi se vizijama jugoslavenstva i ne spominje krajeve preko Drine. Narod je brzo zavolio Babićev *Cvit*, i dok je Margitićevu *Ispovid* nazvao »Stipanušom«, *Cvit* je nazvao »Babušom«. Poput »Stipanuše«, Babuša je doživjela velik broj izdanja. Ona je tiskana u Mlecima, 1726, 1736, 1759, 1802, u Dubrovniku 1829, u Zadru 1851, 1898. Da se filološko prosvjetiteljski pokret razvija o tome svjedoči Babićeva *Prima grammaticae institutio pro tyronibus illyricis accomodata*, Venetiis, 1712, 1745, a zatim također Babićeva *Grammatica latino-illyrica*, Venetiis, 1713, 1742, 1781, u kojoj se autor u potpuno suvremenom preporodnom duhu zalaže za proučavanje hrvatske gramatike: »... Frančezi, Spanjoli, Italijanci, Nimci, Ungari etc. lašnje nauče gramatiku nego mi Hrvati.« Uzrok tome je, kako misli Babić, što oni tiskaju gramatike na svojim jezicima a Hrvati ne. »I premda jesu kojgodi naučitelji gramatike istomačili Deklinatione Imenah i Conjugatione Verbah harvatski; ništa nemanje nisu (što ja mogu znat da sam vidio) svih regulah zadosta izrekli, ni obratili.«

U ovom preporodnom i prosvjetiteljskom pokretu franjevaca XVIII st. kao da nema ni jednog elementa, koji bi bio karakterističan za Gajev pokret u sjevernoj Hrvatskoj u XIX st. Franjevački pisci reformiraju jezik, stil, pismo, orijentiraju se na isticanje i proučavanje narodne poezije, teže za općenim književnim i jezičnim standardom, koji će proisteći iz poredbenih proučavanja dijalektologije i leksike naroda. Narod i njegov jezik postaju ideal hrvatske književnosti davno prije Vuka. Štoviše, davno prije Vuka i iliraca ovi rodoljubni oci franjevci ističu potrebe proučavanja materinjeg jezika uz usporedbu Hrvata sa »Francezima, Spanjolima, Italijancima, Nimcima, Ungarima« pri čemu se ne osvrću ni na državne granice a ni na državne ugovore, koji su još na Bečkom kongresu igrali tako veliku ulogu. Od pokreta iliraca franjevački pokret preporoda kao da se razlikuje samo po tome, što ne spominje jedinstvo južnih Slavena zaustavljajući se u pravilu u svojim rodoljubnim razmatranjima na Drini.

Ovi skromni, ali veoma značajni pokušaji nalaze svoj pun izraz i afirmaciju kod Kačića, koji misli šire, panslavenski reklo bi se, i koji osim ostaloga razmatra i pitanje jedinstva južnih Slavena, pa i svih Slavena uopće. Jezično Kačić predstavlja zrelo afirmiran jezični prijelom između starije i novije hrvatske književnosti s kojom on ne kida. Kao i Margitić Kačić ostaje duboko povezan s pukom a također i s leksikom i topikom hrvatske starije književnosti. Hrvatski narodni preporod u XVIII st. je preporod starije književnosti, ne raskid s njom. Kačić, koji se ne odvaja od franjevačkih tradicija, zadržava naviku da se obraća bratu štiocu. On se ne odvaja ni od Margitićeve alegorike. Pa dok Margitić u *Fale o sveti* na svetoga Jurja u propovijedi opisuje Tursku alegorično kao »drakuna«, što je moglo biti motivirano i strahom, jer je Margitić bio turski podanik, Kačić zadržava i obilno razrađuje to alegorično prikazivanje Turske.

Zaključak

Stara hrvatska književnost, koja do kraja XVII st. nije poznavala ni standardnog općenog hrvatskog jezika, a ni naobrazbe počela je krajem XVII st. tonuti u dekadenciju ne uspjevši prevladati komunalne i pokrajinske podvojenosti, što se je najbolje očitovalo u prikazanjima, koja ne pokušavajući djelovati originalno ipak moraju u svakom gradu da dožive novu obradbu. Ali u času dekadencije stara hrvatska književnost najednom pokazuje neslućenu snagu ižarivanja. Oslanjajući se uglavnom na staru južnohrvatsku, ali i na sjevernu, pa i zapadnu književnost Margitić u djelu *Ispovid karstjanska* 1701. preporađa hrvatski osmerac i stvara jezik razumljiv svima od Save, Drave i Drine do mora. Raščlambom njegovih propovijedi sabranih u nabožnom djelu *Fale o sveti* vidjeli smo način na koji je Margitić konstruirao novi hrvatski jezik, razumljiv cijeloj naciji. Polazeći iz te obnove, njegovi sljedbenici fra Lovre Šitović i fra Toma Babić opisuju stih narodne poezije i proučavaju hrvatsku gramatiku na suvremen i preporodan način.

Nema nikakva razloga da u filološkoj djelatnosti ovih umnih muževa ne vidimo početak hrvatskog preporoda, koji se, kako drži Brozović, konačno i potpuno ostvario kod Kačića i Reljkovića.

Razlog zašto to do danas nismo uočili jest, što je taj pokret ostao u neku ruku pokret siromašnih seljačkih masa jedne politički rascjepkane zemlje, gospodarski osiromašene iz koje je tuđinski centralizam izvlačio

političku a prije svega gospodarsku dobit. Hrvati onda još nisu imali modernog građanstva.

Pa ipak u hrvatskoj književnosti možemo, počam od 1701, uočiti sva obilježja preporoda. Tu su nastojanja, da se stvori jedan novi, općeni standardni jezik u književnosti, koja nisu ostala bez uspjeha, tu su počeci dijalektoloških studija, počeci proučavanja narodne poezije. »Stipanuša« i »Babuša« a da ne govorimo o kasnijem Kačiću su knjige, koje se tiskaju u masovnim nakladama. Ovaj pokret, koji se obraća siromašnim seljačkim masama ima i socijalni karakter. Hrvatski narodni preporod znači ujedno i socijalnu emancipaciju seljačkih masa.

Pitanje, koje se sada nameće jest, da li mi Hrvati uopće još nešto dugujemo Vuku, kojega srpska nauka o književnosti ne osobito skromno prikazuje preporoditeljem ne samo srpskim, nego i hrvatskim, učenjakom s kojim se ilirci pravo ne mogu ni mjeriti, ne uvažavajući pri tom ni doprinos crnogorske jezične i književne kulture XVIII st. Oni koji su kod nas prihvatili to neumjereno divljenje Vuku, učinili su to, kako se čini manje u namjeri da se bratime sa Srbima a više zbog toga što nisu poznavali nego su, dapače, omalovažavali književnu tradiciju vlastitog naroda i jezika. To je tim značajnije, ako se zna, da je sam Vuk djelovao prije svega nacionalno, srpski.

Po svemu izgleda da su ilirci, potaknuti franjevačkim narodnim preporodom XVIII st. poznavajući i Kačića proširili i produbili preporod na sjeverozapdnu Hrvatsku s odrazom u političkim zbivanjima 1848.

Nije najposlije isključeno, da je hrvatski narodni preporod XVIII st. djelovao kao uzor i na Vuka, koji je poznavao Kačića. Pa ipak, franjevački preporod u XVIII st. uglavnom je hrvatska stvar; Vuk se ogradio od Kačića, za razliku od iliraca koji su ga uvažavali.

Bibliografija

F. Francev, *O »Stjepanuši« fra Stjepana Jajčanina*, NASTAVNI VJESNIK, knj. XXXII. 1923—24, 38—44, 108—114.

H. Kreševljaković, *»Stjepanuša«*, NASTAVNI VJESNIK, knj. XXV. 1917/8 39—41.

M. Ivković, *»Kirvo kanđava« u Stipana Margitića*, PRILOZI ZA KNJIŽEVNOST, JEZIK, ISTORIJU I FOLKLOR, knj. XVIII. 302—4.

J. Šetka, *Pjesme fra Tome Babića*, NOVA REVIJA, XVII/1938, 6, 420.

A. Crnica, *Bivši Turčin — glasovit franjevac — o. Lovro Sitović*, NOVO DOBA, Split, božićnji broj 1936, 23—24; Gdje je slavni fra Lovro Šitović svršio više škole, NOVO DOBA, 1937, 298, 35—36.

Naša Gospa od Zdravlja i njezina slava, Šibenik, 1939, 44.

D. Prohaska, *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina*, Zagreb, 1911, 138L141.

F. Galinec, *F. Lastrić, S. Fuček, J. Mulih. Sitnije prigodne crte iz naše književnosti XVIII st.*, PRILOZI ZA KNJIŽEVNOST, JEZIK, ISTORIJU I FOLKLOR, XVI, 275—280.

K. Georgijević, *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Zagreb, 1969.

O KULTURI JEZIKA I GOVORA NA ZAGREBAČKOM RADIJU I TELEVIZIJI

Mate Šimundić

I

Prije više od dvadeset godina moj vrli učitelj Baldo Šoljan, profesor engleskog jezika i književnosti, nabrajajući ustanove gdje se mora govoriti standardnim jezikom, naveo je radio-stanicu i istaknuo kako ona ima najviše slušatelja, milijune i milijune, pa je stoga njezina odgovornost veća i grijeh teži ukoliko ne njeguje jezik kojim se služi. Dobro sam upamtio profesorovu tvrdnju pa otada pratim ono šta se izgovara na radiju i televiziji i kako se izgovara. Otkako je ustanovljena televizija, ta je odgovornost postala još veća i grijeh teži jer je živa riječ koja se izgovori na televiziji puno dojmljivija negoli na radiju. Valja pripomenuti da su se do danas u nas i radio i televizija udomaćili, tako reći, u svakome stanu, u svakoj kući i kolibi postali sastavnim dijelom života svakog čovjeka. A sazrijevaju uvjeti za odašiljanje i slika u boji. Bez radija i televizije ne bi se mogao zamisliti život današnjeg čovjeka, i sigurno je da će u skoroj budućnosti njihova uloga biti još značajnija. Možda ništa tako nije povezalo čitav svijet kao ova dva čimbenika; neke događaje istodobno prate ili mogu pratiti svi Zemljani! Bez dvojbe bi poznati govornici (oratori) kao što je Demosten, Eshin, Isokrat, Gorgija, Ciceron, Klaudije, Kvintilijan i drugi pozavidjeli i djetetu koje prozbori samo dvije-tri rečenice na radijskoj ili televizijskoj postaji. Ovo bi dijete slušalo (i gledalo) kakav milijun ljudi, a njih je mogla tek koja tisuća, ovisno o jakosti glasa i akustičnosti govornog mjesta. Upravo neusporedivo! U njihovo vrijeme standardni jezik nije ni približno imao zadatak kakav vrši u suvremenom svijetu znanosti, privrede, gospodarstva i ostalih razgranatih životnih i društvenih djelatnosti.

Navedeni razlozi jasno svjedoče da jezik na radiju i televiziji mora biti *pravilan, čist* i *lijep*, da mora sadržavati svoje najbolje odlike.

Kakav je hrvatski jezik na Zagrebačkom radiju i televiziji? Takav da nas ne može zadovoljiti, unatoč tomu što je hrvatski standardni jezik star pet stoljeća, što Zagrebački radio ima iza sebe skoro pola stoljeća djelovanja, što ni televizija nije mlada, što imamo više katedara materinskog jezika, toliko škola, kazališta i drugih ustanova gdje se podučava naš jezik. Gomilanje ustanova u kojima se predaje jezik i onih gdje se mora govoriti pravilno zaista nema smisla jer je naša opća jezična kultura tako niska i jadna da onda slika postaje još crnjom. U prigodi sam redovito gledati program Austrijske televizije pa znam koliko se na njoj gaji kultura njemačkoga jezika. Određeno velim da se jezično stanje na Zagrebačkoj televiziji nikako ne može uspoređivati s onim na

Austrijskoj. Jednom je rečeno kako u njih stigne govorniku najmanje pet upozorenja telefonskim putem ako je u emisiji vijesti pogriješio u jednom naglasku! Tko bi se u nas usudio tražiti pravilno naglašivanje?! Kad bi samo naše govornice i govornici izgovarali 30 fonema na pravome mjestu, zadovoljstva bi bilo i na pretek. Eto samo to. Abeceda. I ništa više. Kako nas onda, recimo, može smetati kada 12. travnja ove godine u poduljoj stanci među dvjema emisijama nekoliko minuta stoji natpis *DESET ZAPOVJEDI*. I to preko čitava zaslona. U nas se skoro ne piše o jeziku ovih ustanova.

Nakon tvrdnje da je jezik na Radiju i Televiziji ne zadovoljava, potrebno je podstrijeti bjelodane dokaze. Učinit ću to malo dalje i neću u njima škrtariti, bit će ih obilato, a ta obilatost predstavlja možda desetinu skupljenih podataka, sve će drugo ostati izvan, za možebitnu potkrepu iznijetih podataka. Počeo sam ih bilježiti od jeseni 1969. godine i povremeno ih unosio do kolovoza 1970. Pretežno slušajući dnevnik u 20 sati, katkada emisiju »Jučer, danas, sutra« u 22 sata, TV poštu, kviz, Stop. Smatram, zasada, suvišnim dodavanje datuma (dana i mjeseca) kada je šta pogrešno izgovoreno, to bi beskorisno oduzimalo prostor, međutim ukoliko se kada pokaže potreba, lako ću i to pridodati u svako doba. Ograničio sam se na govornice i govornike, dakle na stalno osoblje, (na ono šta redovito čita vijesti, obavijesti i komentare upute i sl., na ono šta se javlja u prigodnim nastupima, sport, zdravstvo, turizam i dr.) te na nekolicinu dopisnika. Iz čitava jezika izdvojio sam ove tri vrste:

a) izgovor nekih fonema hrvatskog jezika,

b) izgovor slogova je — ije (postalih od bivšeg jata), i

c) izgovor dugih slogova iza naglašena sloga.

Držim da je o svakoj vrsti potrebno reći ono najosnovnije, više kao podsjetnik, kako bi se glavno što bolje uklopilo u cjelinu. Vidjeti je da su sva tri pitanja osnovne naravi, abeceda govorne pismenosti, posebno prvo koje je *conditio sine qua non* govornih osnova, prvi uvjet za uspješno sporazumijevanje. Ponavljam kako se od govornica i govornika Zagrebačkog radija i televizije ne mogu tražiti govorne finese (— bez čvrstih osnova trula je svaka nadgradnja! —), stoga je njihovo govorenje, bolje rečeno čitanje jedino moguće ocjenjivati po najosnovnijim osobinama jezika.

Neka mi ne bude na prvi mah zamjereno šta navodim abecedu, kasniji će primjeri opravdati ovakav postupak, valjda bez presedana kad je u pitanju jezik ljudi koji bi u tome trebali biti besprijekorni i služiti za uzor čitavoj naciji. Hrvatski jezik ima 30 (slovima: trideset) fonema, predstavljeni su slijedećim znacima: A, B, C, Č, Ć, D, DŽ, Đ, E, F, G, H, I, J, K, L, LJ, M, N, NJ, O, P, R, S, Š, T, U, V, Z, Ž. U znanosti je još sporno: ima li Z, (DZ) fonemsku vrijednost, jer se javlja samo u sandhiju (tako se npr. rečenica »otac bi došao« stvarno izgovara »otaz bi došao«), ali isto ne ulazi u predmetnost dotičnog razmatranja, potpuno ostaje po strani. Za govornice i govornike kritična su četiri fonema, i to: č — ć, dž — đ. U njihovu izgovoru griješe svi izuzevši Stjepana Kardoša i Ljubu Jelčića (dvije-tri potvrde mogu se smatrati lapsusom), a greške su trojake: a) zamjenjuju ć za č, đ za dž i obratno, b) izgovaraju samo ć i đ, i c) izgovaraju dva srednja fonema: jedan između č i ć, drugi između dž i đ te tako »pokrivaju« sva četiri fonemska polja. Ne kanim ih bilježiti posebnim lingvističkim znacima, propisanim za njih, spomenut ću da se često podudaraju s fonemima kakvi su u talijanskom jeziku u riječima *la cena* (večera), *difficile* (težak), *oggi* (danas), *il giardino* (vrt).

Dakle, zbrka i siromašenje naše fonemske zaklade, jer se gube dva fonema.

Ukratko bih odgovorio na pitanje: odakle ova raširena pojava? Ona spada u oblast socijalne lingvistike. Lako je zamijetiti da na području štokavskog narječja hrvatskog jezika varošani i građani i obično seljaci iz njihove okolice malo osjećaju razliku među spomenutim fonemima ili ih uopće ne razlikuju u govoru te skladno ovome i u pisanju. Sela udaljenija od urbanih sredina gotovo da i ne znaju za pojavu zamjene ili gubljenja ovih fonema. U mučnoj i dugotrajnoj prošlosti dijelovima naše domovine vladahu osvajači: Mađari, Turci, Mlečani i Austrijanci. Oni su bili vladajući sloj, kolonijalni gospodari, predstavljali su elitu u našim gradićima i palankama — službenike, časnike i ostale dostojanstvenike. Bijahu nositelji mode, elegancije, uglađenosti, u jednu riječ: društvena krema, gornja koja desetina ili stotina. U njih se onda ugledali naši ljudi: težili usvojiti ponešta od njihova sjaja i načina života, stupali u njihove službe i postupno se izjednačivali s njima. Dakako, da su onda cijenili sebe visoko i prezrivo gledali na seljaka, jednako kao i njihov gospodar tuđin. Ovakvo je gledanje i danas nazočno u varošicama i gradovima, a riječ seljak ima i pogrdno značenje (glupan, primitivac, tukac i sl.). U fonemskom sustavu naših kolonijalnih gospodara, tj. u mađarskome, turskom, talijanskom (mletačkom narječju) i njemačkom nisu postojali niti postoje fonemi jednaki našemu č i ć, dž i đ pa kada su ti gospodari naučili hrvatski ili srpski jezik, razumljivo da su prihvatili samo po jedan od dva fonema jednostavno zbog toga jer ih nisu razlikovali. Kako su se domaći oponašatelji k njima u svemu približili, prihvatili su i njihov govor; oponašateljima i ovo bijaše znak otmjenosti. U nekim je varošima i gradovima na jugu (Imotski, Sinj, Omiš, Split i dr.) ovo i danas pojedincima znak otmjenijeg govorenja, njime se razlikuju od govora dalje varoške okolice ili zaleđa.

Ove šture podatke iznesoh radi toga da se mora imati na umu rodno mjesto i kraj u kojemu je proveo djetinjstvo onaj tko se bira za govornika na radiju i televiziji. Naravno, ako se smatra da je za taj poziv, govornički poziv, potrebno znati izgovarati sve foneme na njihovu mjestu u riječi! Tko ih nije potpuno naučio u djetinjstvu, sigurno ih neće ni kasnije naučiti, makar prošao kroz sve škole i naučio sve o jeziku! Odlučujuća je govorna sredina u kojoj pojedinac provede djetinjstvo. Sva kasnija napinjanja malo vrijede.

Na području ijekavskoga govora stari se glas jat (ě) raščlanio na dvojak način: u -je- i -ije-. O uzrocima podjele govori povijesna gramatika, a pravila u školskim gramatikama koja se oslanjaju na dugo i kratko *i* u ikavskom govoru, odnosno dugo i kratko *e* u ekavskom govoru, tj. da se na mjestu kratkoga *i* ili *e* piše -je-, na mjestu dugih -ije-, ne vrijede ni šuplja boba. Gramatičari ih mehanički ponavljaju usprkos tomu šta znaju da smo pored ovako »dobrih« pravila i dalje nepismeni u pisanju i izgovoru dotičnih slogova. Ikavcu i ekavcu neće pomoći pravila u školskim gramatikama ako želi biti ijekavac; mora učiti i naučiti svaki pojedini primjer. Tko želi lijepo govoriti i pisati svojim jezikom, mora ga temeljito učiti. I to više i temeljitije učiti negoli kad hoće ovladati tuđim jezikom. Oni koji ovo ne nauče — kakav je slučaj s većinom govornica i govornika na Zagrebačkom radiju i televiziji — cijelu stvar pojednostavnjuju svodeći zamjenu jata (ě) samo na slog -je- (npr. vjest, tjelo, popjevka, sjevati, ljevati, zanjekati, vjek, umrjeti i dr.); na mjestu -je- rijetko se čuje -ije-, katkada -e- umjesto -je- i -ije-. Osim ovog uočuje se još jedna pojava u svezi sa skraćenjem -ije- u -je-. Naime, kada

se novonastali slog -je- nađe ispred sugl. l i n, tada se izbjegava jotacija te se izgovara l + je i n + je, npr. pril-jepiti, pol-jevati, n-jem, odn-jeti.

Govornici i govornice na radiju i televiziji uglavnom obavljaju reproduktivan posao — čitački, oni su dakle čitači. Od njih se zahtijeva *točno* pročitati neki sadržaj, pod uvjetom da je taj sadržaj ispravno sastavljen i napisan, tj. da je besprijekoran u gramatičkome, stilističkom i pravopisnom smislu. Oni uopće nemaju misliti *šta kazati* nego *kako izreći, kako pročitati* napisan sadržaj. Drugo je kada su u ulozi voditelja određenih emisija gdje ne čitaju tekst već se pripremaju za njih. No ovakvih je emisija veoma malo. Uistinu ništa ne mogu reći koliko je gramatički, stilistički i pravopisno točan sadržaj koji im dospijeva u ruke, jer mi svaka provjera bijaše uskraćena. (O ovome na kraju članka.)

Naglasak (— o njemu ovdje ne govorim —) i duljina sloga iza njega (kvantiteta) rijetko se bilježe na pojedine slogove u riječi te ih malo kada može »pročitati« čitač. Osjećaj za duljinu (kvantitetu) mora čitač i govornik nositi u sebi, a nosit će je u sebi ako je rođen i odrastao u govornoj sredini gdje je jasno zastupljena. Tko se nije s njome rodio i odrastao, teško da je ikada potpuno usvoji. Naglasak se inače s mukom prihvaća; u standardni se jezik mnogo unosi naglasak rodnoga kraja i pojedinac ga se jedva oslobađa, a kako će tek prihvatiti duljinu ako je, recimo, po rođenju kajkavac, čakavac i staroštokavac gdje se ne susreće s njome u položaju u kakvu se ona nalazi u standardnom jeziku. Najlakše je prepoznati priučena štokavca jer u njegovu standardnom jeziku često izostaju duljine (kvantitete) slogova. Hrvatski jezik spada u melodiozne jezike, a to znači da se odlikuje izgovornom punoćom samoglasnika: svaki je jasan i pun, ne posjeduje poluglasove, diftonge (dvoglase), niti ima »gutanja« glasa. Izanaglasna duljina u mnogome pripomaže melodioznosti i ubraja se među osobite jezične ljepote, ona uz povoljan odnos broja samoglasnika prema broju suglasnika i raznolikosti naglaska podiže hrvatski jezik na zavidnu visinu među evropskim jezicima, tako da na ljestvici melodioznih jezika stoji na drugome mjestu, odmah iza talijanskoga. U jednoj riječi — poznato je — može doći jedna duljina, dvije i tri (npr. gradskī, morskī, carinīk, slovēnskī, pravīlnīk, bezvūčnōst, neiskāzānōst, nevēzānōst, Mostārācā). Dolaze u određenim oblicima, u nekima imaju i semantičku vrijednost (npr. duljina na zadnjem slogu gen. jd. imenica a-osnova razlikuje ovaj padež od nom. množine, tj. ženē : žene, knjigē : knjige), bez duljine ili duljina ne može se zamisliti gen. mn. imenica sva tri roda. Istina u gradskim govorima u sjevernoj Hrvatskoj one se malo čuju, ali je to pod utjecajem kajkavskoga, čakavskog i staroštokavskog supstrata i adstrata. Inače ako se želi izgovoriti samoglasnik pod duljinom, uopće se hrvatski *ne može* brzo govoriti! Gube se u brzu govorenju. (Napominjem da ih od ljudi na Radiju i Televiziji u cijelosti izgovara jedino Jozo Vukelić, nitko drugi, kako će se vidjeti u daljem izlaganju. Iznad onih slogova u kojih se mora čuti duljina, a nju su govornici i govornice »progutali«, stavit ću znak ˇ, tj. znak za kratkoću.)

II

Na čelu Zagrebačkog radija i televizije stoji drug Ivo Bojanić, Televizijom upravlja (sudeći po nastupu u emisiji TV pošte) Tomislav Golubović. Ostavljam po strani njihova zvanja, stvarne zasluge i vrijednosti u svojoj ustanovi, mene samo zanima kako govore na Televiziji, kao ljudi na njezinu vrhu. Neću govoriti o njihovu naglasku, koji je s gledišta akcentuacije standardnog jezika ispod kritike. Zadržat ću se na njihovu izgovoru suglasnika č — ć, dž — đ i slogova je — ije (od nekadašnjeg jata).

IVO BOJANIĆ. Crpio sam podatke iz njegova govora prigodom puštanja u pogon novog odašiljača u Tovarniku 15. svibnja 1970. godine. Dakako, govor je bio čitan. Evo šta sam zabilježio:

a) ... i koji je *izgrađen;* ideš iz *noći* u *noć;* sanjario o našoj *medžusobnosti;* mogli bismo *reći;* u kojoj bi bili tačno *određeni;* sad je na redu *uvođenje* drugog programa; kako to odgovara interesima *većine gradžana; djelujući* na toj pretpostavci; stoga je u *budućem* razvoju; i stvaran s *pomoću* Radio-Zagreba; danas *medžutim* ima pojava; *omogućava* slušaocima i gledaocima; pruža *mogućnost;* radi veliki kolektiv sa preko dvije *tisuće* ljudi; koja je *omogućila;* trebat će još *medžutim* razmotriti; *rasporedženi* su na; pristupilo *čišćenju; omogući* redovno *praćenje dogodžaja;* a što će po svemu biti; reproducirati na sistemu samog *kućnog* televizora; *računajući* prije svega na njih.

b) ... naša javnost, *primjetit* ćete; u velikom *djelu* (lok. jd. od dio — M. Š.) može se pratiti; da se prilagodi *svjetu* (dat. jd. od svijet — M. Š.) koji se stalno *mjenja;* udovoljiti i senzibilitetu pretežnog *djela* naše; da na *primer* Televizija Zagreb.

TOMISLAV GOLUBOVIĆ. Pojavljuje se u emisiji Televizijske pošte i ove je rečenice izgovorio na nekima od prošle jeseni do ljeta 1970. Evo kako:

a) ... razgovori su *vođeni;* važnije pojedinosti bit će ostvarene; modernizacija osnovnih *uređenja;* razvoj traži *određena* sredstva; proizlazi li da *ćemo* održat *obećanje;* prekidi će se *događžati;* propagira *određena* znanja; mislim da *ćete* u tonu dobiti; *medžutim* nije ovdje večeras; Drugarice *Janekovič,* ako bi; za koje su mnogi modeli *već pronađeni; pročitat ću* i vama; na kojoj se nalazi ime Hrvoja *Macanoviča;* a što se tiče *povećanja* broja; koje *medžusobno* nastavljaju; vjerujem da *ćemo* u toku ove godine; *uvođenje* ma i kakve, na mala vrata, cenzure; trebale bi vam *pomoći;* koje s vašim *najmlađžima* izazivaju; da *već* u 12. mjesecu vratimo; iako će ga vrlo teško *naći;* spomenut *ću* nešto što je vezano za film.

b) ... da se na njega (...) *uvjek vračamo;* pretpostavljam da ste *primjetili; izvesna* uskost, mislite li; to znači i *vjestima* o sastancima; bez obzira što vi *primječujete;* utoliko je više na mjestu vaša *primedba;* da podaci odgovaraju većim *djelom* (instr. jd. od dio — M. Š.) za ovu *primedbu* moram vam kazati; možda da *izmjenimo.*

OLIVER MLAKAR. Kako neki vele, prva muška violina Zagrebačke televizije. Slažem se da je prva violina, jer nema tako dobrih; valja istaknuti da unosi duha u ono šta čita i o čemu govori, ali griješi u svim trima vrstama, osobito kada slobodno govori kao konferansje (npr. u kvizu, televizijskoj pošti i sl.). Neka to posvjedoče neblagozvučni zvuci njegove violine:

a) ... Saša, molim vas, *hočete* li; postoji visoki stupanj *razumjevanja* o daljem *unapređenju* bilateralnih odnosa; podrži palestinski narod u borbi za *oslobođenje;* da *razmjene* iskustva u cilju *unapređenja;* za *unapređenje* suradnje među nesvrstanim zemljama najvažnije su; pred 30 *tisuća* uzvanika govorio je; jednostavno će prijeći preko toga nemila *događžaja; obračam* se vašim suprugama; *najčešće upučuje* vaša supruga; *medžutim* pobjednici mogu; Nedeljko *Dragič;* sada ćemo *izvući* dobitnika; da je u dosadašnjim kontaktima *raščišćeno;* bile su *najžešće* od lipanjskog rata; vođena je diskusija o koncepciji i *unapređenju* lista »Komunist«; *dovidženja,* dragi gledaoci.

b) ... jedna sportska *vjest:* sinoć su; Dobitnik je (...) Kuhačeva 2, *Osjek;* da nam saopćava sportske *vjesti;* mislim da *djelim;* nije u *cjelosti* dopala; želio bih i ja da nešto *primjetim;* da *razmjene* iskustva u cilju *unapređenja;* jedna *vjest* iz športa: splitski je Hajduk; oni još *uvjek* nakon tri godine inzistiraju; da će ovaj put *primjeniti* rezoluciju; dignu svoj glas protiv *mješanja*

u poslove drugih zemalja; *pobjedila* je Rijeka zgoditkom Bursača; vaša će supruga *zahtjevati;* preostaju nam još dva *djela* kviza znanja; on ostaje u *povjesti* kao prvi čovjek; U *Povjesnom* muzeju Hrvatske otvorena je izložba; ali je tom prilikom desetak osoba *ozlijeđeno;* obilježen jednako i kao jubilej iz vlastite *povjesti;* izgubila kontrolu nad znatnim *djelovima; dodjeliti* i učenicima škola drugog stupnja; dogodila se jedna od najvećih nesreća u *povjesti* automobilskog športa; u New Yorku *Vjeće* sigurnosti raspravlja; izrazim zahvalnost za pokazano *razumjevanje;* jer *uvjek* se netko nađe; a *namjenjene* su za magistralne pruge; još *uvjek* rade; vi ste tog čovjeka *zamjenili* s nekim drugim; kako bi pokazali svoju velikodušnost i *razumjevanje;* to gori *tjelo* budističkog svećenika; došli smo do odlučujućeg *djela* (gen. jd. od dio — M. Š.) emisije; *dodjeljena* je jednom japanskom piscu; *pobjedila* sam, *pobjedila;* nastavit će se sa nešto malo *izmjenjenim* oblikom; svrstala u najbolja privredna *tjela* u SAD; koji odgovara na *sljedeće* pitanje; koji je *upotrebljen* na suđenju; sanja u boji ili crno-*bjeloj* tehnici; *razumjete* me; toliko u ovom *djelu* emisije; da će se i njima *osmjehnuti* Sunce.

c) Izanaglasna duljina sloga nije čestim gostom u govoru Olivera Mlakara, kako dokazuju ovakvi primjeri:

... predstavnici omladinskih organizacijā dvijū republika; zagrebačkī Dinamo igrā danas; radi ublažavanja dosadašnjē krizē, iz skupštinskē dvorane javljā se; zašto on ne otkažē; zar kritičari nemajū ama baš nikakvē računicē; da se drži televizijē kao pijan plota; ja mislīm da je televizija; neka mu se svakī dan smijē; nakon iscrpnē raspravē prihvaćen je; glavnī grad Srbijē nalikovao je; tipično je dalmatīnska i svi je volīmo; ocjene koje su dane prema mišljenju zastupnīkā; danas je počelo zasjedanje Prosvjetnōg savjeta Saveznē skupštinē; prisutna i izvan našīh granīcā; da će nesvrstānī imati priliku; na osnovi radnīh jedinīcā uvjet je; Savez komunīstā, istakla je ona; pred tridesēt tisūćā uzvanika govorio je; on upućujē više milijunimā gledalācā; svaki put gledām televizijskū poštu; izvršili nacionalizaciju više banākā i kompanijā.

STJEPAN KARDOŠ. Pravilno izgovara foneme č — ć, dž — đ i ne zamjenjuje ih, gdjegod izusti slog -je- namjesto -ije-, ali i u tome stoji bolje negoli itko drugi od njegovih kolegica i kolega. Njegov je, svakako, najveći grijeh u gubljenju izanaglasnih duljina (kvantiteta) sloga.

a) ... zbog tih i drugih *nerješenih* problema osnovano je; *Vjeće* je imenovalo Ivicu Krizmanića; osobito je pozitivno *ocjenjen; razmjenili* su iskustva.

b) ... prva faza programa uspješno završena; kako se kreditīrā izvoz brodōvā; da se štitī i od jedniħ i od drugīħ; i pored svih našīħ poznatīħ rezērvi prema tom ugovōru; posjetiti od drugog do desetōg veljačē; ukazano je na značenje suradnjē; da su suprotni marksističkōj misli; stigla je jučēr u glavnī grad Belgijē; nekolikō je metākā probilo; smatrā se da će dvojica predsjednikā razgovarati; iznio je zadatke ovē službē; jugoslavenskā privrednā delegacija doputovala je; kancelar Saveznē Republikē Njemačkē dolazi; u Srpskōj akademiji naukā i umjetnosti održan je; raspravljalo se o kulturnom životu radnikā; specijalizirane jedinice Jugoslavenskē narodnē armijē nastavljaju; Izvršnī komitēt Centralnōg komiteta Saveza omladinē Hrvatskē raspravljao je; i ratificiralo nekoliko međunarodnih sporazūmā; za vrijeme trodnevnīħ razgovōrā u Ljubljani sporazumjeli su se.

GORDANA BONETTI. Naša prva dobitnica međunarodne televizijske nagrade za lijep govornički glas. Da su možda njezini ocjenjivatelji znali dobro hrvatski, mislim da bi se dublje zamislili prije izricanja odluke o proglašenju. Konačno, lijep glas nije isto šta i pravilno čitanje. A kakav je uistinu, svjedoče slijedeći primjeri:

a) ... i premda više ne izaziva *čuđenje; dovidženja,* dragi gledaoci; zbog najnovijeg razvoja *događaja* predložila je; u *međuvremenu* kineski primjer izrazio je; odnosio se na *međunarodne* odnose; dosad je *utvrđeno;* dok se čeka dalji rasplet *događaja;* sutra se nastavlja *suđenje;* sada se *međutim* postavljaju ovakvi uvjeti; još jednom *potvrđuje* monopolistički položaj; koje nazivaju trupama nacionalnog *oslobođenja;* tražili *oslobođenje* četrdeset zatvorenika; *potvrđuje* da se odriče vlasti; nego što to *zavređuje; također* proglasio prvi stupanj; koji je *sinoć* otputovao u Moskvu u povodu stote godišnjice *rođenja* Lenjina; na *iznenađenje* javnosti izabran je; *međju* njima — dodaje se u saopštenju; od čega će trinaest milijuna osigurati; većih *poremećaja* tla više *neće* biti.

b) ... proširena reprodukcija mora se u cjelini *prenjeti;* u ova sredstva uložit će se *dvijestopedeset* milijuna; na savjetovanju je pokrenuto pitanje (...) i *obavještenosti;* u najnovijim *vjestima* što ih primamo; iz Laosa i dalje stižu *vjesti;* prije nego se postigne rješenje *cjelog* problema; kojom se *zahtjeva* da se Amerikanci; uz *rješenost* da se nastavi borba; *ocjenjeno* je političko stanje u komuni; postižu dobrim *djelom* (instr. jd. od dio — M. Š.) još u miru; danas su održane sjednice Privrednog *vjeća* i *Vjeća* naroda; *opredjelio* se za integraciju s »Radom Končarom«; iz Kambodže stižu uznemiravajuće *vjesti; nanjeli* su udarac; da se nagrada za životno djelo *dodjeli;* Braun je *pobjedio* Udovičića; nakon toga *sljedili* su; on nas je *obavjestio; dodjeljeni* Ukazom predsjednika Republike; tako dobio zaista *ljep* kulturni objekt; samo bi politika *sporazumjevanja* mogla spasiti mir; u *cjeloj* Italiji vlakovi ne saobraćaju.

c) ... govorīmo o jednōj od jedinicā; razmatraju aktuelnē probleme privredē; podnijet će ostavku na člana Centralnōg komiteta; mađarskū delegaciju predvodī; završāvā sutra prije podnē; smatrā se da će predsjednīk; stručnjaci dviju vladā dogovorit će se; Komitēt Ujedinjēnīħ narōdā za prava čovjeka prihvatio je; nekim drugim grupama radnīkā priznat je; i nakon detaljnē analizē svih mogućnostī dat je; razmatrana je aktivnost Saveza komunistā; prilagodi realizaciji ciljevā; a očekujē se da će taj broj; mora računati sa stupnjem stvaralačkē slobode; predani su pripadnicima Jugoslavenskē narodnē armijē; i upućujū oštre kritike.

KSENIJA URLIČIĆ. Ova je Imoćanka nesigurna u izgovaranju fonema č — ć, dž — đ, ali je živeći u Splitu usvojila još i po jedan međufonem te zaista izgovara 32 fonema mjesto njih 30. Izanaglasne je duljine — koje inače imotski govor ljubomorno čuva — dobrano zaboravila, pravilan izgovor slogova -je- — -ije- nikad nije potpuno naučila. Evo primjera:

a) ... da je *čvrsto odlučio; ističući* da je Kina; na *ćelu* vlade i dalje se nalazi; naišao je na ogorčenje *članova;* pristala je *konačno* na pregovore sa *Socijalističkom* partijom; *četrdesetjednogodišnji* konzul Kater ranjen je; *doćeku* delegacije na *Surćinskom* aerodromu prisustvovali su; *čiji* su stanovnici zadovoljni životnim uvjetima; *između* dvaju ratova ono je; u *Čehoslovačkoj* najavljeno *odlučnije* čišćenje; što je otvorena u predvorju *Sveučilišta; političkom* akcijom studenti moraju; prešla je danas s Kosova na *područje* Makedonije; oni će u iduća *četiri* dana; *očekuje* se da će Matas; koji je *počeo* rad 1957.; jučer je završeno *suđenje;* to je danas *zaključila;* kako se *predviđa* u *idućoj* godini; danas je *svećano* puštena u promet; razgovarala je s komunistima *Zagrebačkog sveučilišta;* prema *predviđanjima* režisera film će biti.

b) ... *miljuni* oboljelih od gripe (...) traže *lječničku* pomoć; saobraćaj je još *uvjek* obustavljen; osim najnovijih *vjesti* koje primamo u toku *večeri;* iz *obavještenih* izvora saznaje se; da u tom strategijskom važnom *djelu* svijeta nije došlo; to je najviša *cjena* postignuta za jednu *umjetničku* sliku; studenti također *zahtjevaju* svršetak rata; na konferenciji za štampu u *Bjeloj* kući predsjednik Nixon pozdravio je; upoznat ćemo vas u emisiji *vjesti;* po svom *povjesnom* značenju znatno prelazi; u kojima će *razmjeniti* mišljenje; Veliko *vjeće* Pokrajinskog suda u Baden-Wartenbergu osudilo je; potvrđene *vjesti* da su; Ciaușescu je položio *vjenac;* poplave u Mađarskoj još *uvjek* ne jenjavaju.

c) ... smatrā se da je jedan od najvažnijīħ ciljevā; označāvā postepeno normaliziranje odnōsā; on je (...) borac protiv svih oblika diskriminacijē; u sinoćnjem dnevnīku ispao je; osiguravaju izgradnju stanōvā; da Savez komunīstā trebā; predložio je održavānje redōvnīħ sastanākā.

JASMINKA NIKIĆ. Podjednakih govornih nedostataka kao i prethodna govornica, samo u pogledu izgovaranja fonema č — ć, dž — đ, griješi obrnuto od nje, tj. češći su č i dž. Fonem č je u nje tvrđi, dž je zapravo kajkavsko, međufonem. Primjer:

a) ... *takodžer* se saznaje; predsjednik Saveznog izvršnog *vjeća* (...) izjavio je; najbolje će izraziti naš prijedlog; *predviđeno* je da će Tepavac; te

ističu zajedničku; kad *Rjeka* slavi četvrt *stoljeća oslobođenja; proizvodžač* — jedna velika; kad je počela konačna bitka za konačno *oslobođenje* naše zemlje; istodobno nestaje slavnog načina *privređivanja;* »Nikoli Tesli« ostavljena je *mogućnost; proizvodžač* protestira; ova će izvedba okupiti; pisac još *uvjek* nije *nagrađen; dovidženja,* dragi gledaoci; što je *veće iznenađenje;* odluka o *odgađanju* štrajka bit će; *onemogućila* je avionima; koja je, *zahvaljujući* svom talentu.

b) ... *ocjenjeno* je da i porezni sistem; *obavjestiti* o rezultatima svojih razgovora; saznajemo prema *vjesti;* da će Rumor *izvjestiti;* u razgovorima koji su vođeni u duhu obostranog poštovanja i *razumjevanja;* mogućnosti, prirodne i *povjesne* što ih pruža ovaj kraj; tome će vjerojatno *pridonjeti;* i *pobjedila* sa 4 : 0; Franulović je *pobjedio* Poljaka; u večernjem dnevniku *obavjestit* ćemo vas; pozdravio ekipe i *podjelio* diplome; za djevojke u vojničkim *odjelima* bilo je; ali je ipak *pobjedila svjest;* ta je izložba *pridonjela;* sudjelovati i naivci *cjelog svjeta;* nakon emisije *vjesti* objavit ćemo; zbog velikih nanosa *pjeska* (...) put je; ta je odluka *usljedila; uvjek* imam na umu; da će *sljedeći* sastanak održati.

c) ... što su zauzelě prošlög ljeta; opozicionă Kongresnă stranka tvrdī; petnaest šefövă držăvă našlo se; o razgovörima nije ništa objăvljeno; naglasio odgovornosti republikă i načijă; ušteđeno je više od trideset milionă dinără; došla do izražăja različită mišljenja; u sjedištu svjetske organizacijě nastavljeni su; poslije jučerašnjěg razgovöra dvijů delegacijă usvojen je; Sihanuk očekujě; razgovarao o odricanju od upotrebě silě; da se pojavljujě kao sve značajnijī subjekt; predstavlja trajan interes naše zemljě; intenzīvno se pripremajů za svečanöst; kolona automobīlă bila je duga.

HELGA VLAHOVIĆ. Uz osnovne nedostatke mnogo brza u govoru, a zbog ovog onda nastaju poneke pogreške kojih inače ne bi bilo kada bi njezin govorni tempo bio sporiji. Budući da ona čita i vijesti na njemačkom jeziku (za turiste koji govore njemački), tvrdim da je njezin njemački jezik ljepši i pravilniji negoli hrvatski. Evo, primjerice, njezinih pogrešaka:

a) ... zaustavljeno *povečavanje* gubitaka; dobili su studenti i *indžinjeri;* bilo je mnogo radosti, čestitki i *cvijeća; medžutim* promet je otežan zbog poledice; javit *čemo* se ponovno u emisiji; *utvrđeno* je da proizvodnja; dosadašnji razvoj *između* dviju država predstavlja; izručio nagrade *oslobođenja* Osijeka; general-pukovnik Mirko *Jovanovič* dao je izjavu; koji *upučuje* na jedinstvo; obavijestila je danas *gradžane;* dok će rad na izmjeni deviznog režima potrajati; prisustvovao je Andrija *Kocijanovič;* još nije tačno *utvrđena; između* ostalih on je naglasio; *već* iznose milijardu; brodovi će biti isporučeni u *slijedeće* dvije godine; najoštrije *osuđuju* agresiju; da bi razmotrilo najnovije do*gađaje;* stvara *medžutim* ozbiljne *teškoće;* predao *Džuro Vekič;* doputovala *gospodža* Mateos.

b) ... talijanski košarkaši *pobjedili* su; novinari su *obavješteni;* danas stižu *vjesti; ocjenjena* je vrlo pozitivno; očistile baze u južnom *djelu* Libanona; proširenje rata je opasnost za *cjelu* Aziju; članovi odbora *Vjeća* naroda *ocjenili* su; *vjeće* je prihvatilo prijedlog; u drugom *djelu* dana jače grmljavine; evo sada još i jedna važna *obavjest;* na aerodromu *slječu; podjeljene* ovogodišnje (...) nagrade; sinoć je neke *djelove* Beograda zahvatila; ubrzava *tjelo* lutke.

c) ... drugī dio ově zajedničkě akcijě nastavljā se; u prvoj kvalifikacionōj utakmici za naslov (...) pobijedio je; naslov prvakinjě svijeta osvojila je; danas je u Domu Jugoslavenskě narodně armijě održāna; da se što više angažīra u životu te republikě; počet će konzultacije o načinu rješavanja krizě; održāna su natjecanja za pokăl predsjednika Republikě; nego nastojě privući turiste; grupa stručnjākā u Splitu danas je.

VLADIMIR MAHOVLIĆ. Njegovo čitanje odiše prosjekom ostalih čitača, izgovara često i fonem između č — ć i dž — đ. Primjeri:

a) ... radi se o suradnji sa *ćehoslovačkim* partnerima; *ćime* će se Bihać i (...) povezati; *događaji* u Kambodži znatno su pogoršali; nastala situacija zbog *ućestale* otmice; delegacija *grčkih* privrednika razgovarala je danas s predstavnicima *zagrebačkih* privrednika; u Beogradu je *večeras* otvoren; da *povuće* s gradilišta; izradi i montira oko 12,5 tona *ćelićnih* konstrukcija; nastup jugoslavenskih *izlagača* poprima; *čija* je aktivnost u mnogim *slučajevima* oportuna; dvadeset i peta obljetnica *oslobođenja* Slavonskog Broda obilježena je; da bi *četrdeset* godina radnog staža (...) trebalo; *očekuje* se da će; razmatrana na *četvrtom* razgovoru; izazvala negativnu reakciju *političara;* kojima su izloženi *politički* zatvorenici.

b) ... na *djelu* puta dugom (...) asfaltirano je; brižljivo se provodi u *cjeloj* zemlji; široke topovske *cjevi* uvijek su uperene; *ljepo vrjeme* koje je napokon stiglo; *pobjedio* je Indijanca Kochisa; poštovati (...) i uzajamnog *nemješanja* u unutrašnje poslove; proklamirali su zajedničku *rješenost;* vlada u Kairu još *uvjek* proučava; proučava svoje planove o pomoći *cjeloj* Indokini; uvjeti u tim ćelijama — prema njegovim *rječima* — takvi su; dali sugestiju i (...) organizacionih *tjela;* sazvao sjednicu svih *vjeća; ocjenivši* ih kao antiustavne.

c) ... broj poginulih u zapadnōj Turskōj iznosi; koji je 30. lipnja prošlě godině; sjetva šećerně repě kasnī; podsjećaju na pravă radilīšta; živi višě od dvadeset tisućă stanovnikă; potpuno je izgorio stenodaktilografskī odjelak; požār je bio lokalizīrān; da ově godině budě utrošena; da je mnogo složenijě i bitnijě; razvijalo u toku posljednjih dvadeset i pet godīnă; za trojicōm rudarā još se uvijek tragă; njegovu gostoljubivōst koristě.

VLADIMIR LEVAK. Gotovo u svemu jednak svomu kolegi Mahovliću. Ovo će posvjedočiti primjeri njegova čitanja:

a) ... *istiće* se uz ostalo; pojavile su se mnogobrojne *poteškoće;* sinoć su u *Džakovu* počele; signalni uređaji *medžutim* još uvijek nisu postavljeni; čelični dio težak je *tisuču* tona; razvoj *događaja* u tom dijelu svijeta razvija se; u *večerašnjem* dnevniku objavljujemo; Miko Tripalo je *također* naglasio; u Austriji je zaposleno oko pedeset *tisuća* naših radnika; da su izazvale velika *oštećenja;* to je rezultat sistematskih *privređivanja;* koji je *izgrađen* u ovom kolektivu; završen je *večerašnji* dnevnik; *medžutim* glavni grad Slovenije i njegova okolica osnovali su; *američke* i sajgonske trupe koje danas prodiru; rezultat utakmice *između* reprezentacije (...) je; to *će* svakako utjecati; osim što se *predvidžaju;* priredba je bila *posvećena* (...) a u povodu 25. godišnjice *oslobođenja.*

b) ... da bi se ta politika *mjenjala;* da bi mogao ukloniti glavobolje gradskih vlasti u *cjelom* svijetu; obrane su bili mnogo bolji *djelovi* momčadi; prema *vjesti* iz Nikozije istražni organi izjavljuju; sudjeluju radnici iz *cjele* zemlje; u *posljepodnevnoj* diskusiji sudjelovali su; situacija je još *uvjek* zabrinjavajuća; *vjesti* o nevremenu i dalje stižu; u nekim zemljama još *uvjek* je zabranjena; evo sada *vjesti* iz sporta; dva puta uzastopce *pobjedio;* na sastanku su *iznjeti* prijedlozi; upućena pošiljka međunarodnog fonda »Gladno *djete«; vjeće* je odlučilo; *pobjedio* je u 26. utrci; predsjednik Izvršnog *vjeća* Sabora posjetio je; znatno ubrzalo sjetvu u *cjeloj* zemlji; *cjeni* se na oko milijun; rekao je tada u staroj splitskoj *vjećnici;* dok svi *djelovi* Palestine ne budu *oslobođeni.*

c) ... proizvodit će se oko deset milijārdī kilovat-satī električně energijě; palestīnskā oslobodilačkā organizacija odlučno se ogradila; razgovarao je s libanōnskīm ministrom vanjskīh poslōvā; završili razgovore s predstāvnīcima kineskě pomorskě agencijě; smatra se da je drugī dio; Francūskā je danas službeno objavila; prema pričanjima očevidāca poginulo je; milijuni Francuzā upoznali su; bila težnja za osvajanjem tuđīh zemaljā; očekujě se da će; poremetile planove žetvě pšenicě; koji će se podnijeti konferenciji Saveza komunistā Hrvatskě.

TOMISLAV JAKIĆ. Mirne se savjesti za nj može reći da je najslabiji među najslabijima: on pati od općih nedostataka kao i ostali govornici, a povrh ovoga u njegovu se govoru nalazi samo naglasna silazna intonacija, tj. brzi (\) i silazni (^) naglasak, zatim uopće ne pozna duljinu sloga iza naglaska. Jakić je u cijelosti oduzeo melodičnost hrvatskom jeziku i pretvorio ga u ritmičan jezik germanskog tipa. Kada ga slušam, čini mi se da govori kanadski Englez koji je naučio samo riječi hrvatskog jezika. Kada može biti govornikom na Zagrebačkom radiju i televiziji čovjek i ovakvih govornih osobina, onda je ova usta-

nova dokazala da se ne vodi nikakvim kriterijem pri izboru ljudi za čitački poziv. Ovo je ispod kriterija kakav važi za sve civilizirane zemlje.

Donosim primjere njegovih općih čitačkih nedostataka:

a) ... pa *čemo večeras;* došlo je do pada *vodečih;* uputila je brzojav s izrazima *saučešća;* umro je u svojoj *kući;* što se *tiće* našeg stava; postoji nerazumijevanje za stalne *događaje* u toj zemlji; bilo je malo *promatrača* koji su *očekivali; događaj* koji ima ne malo značenje; iako je *početak* tih razgovora *doćekala;* vlada *očekuje* rezultate istrage; nešto *slično* može se dogoditi; da ih drži u *ćarapi;* dobra *večer,* dragi slušaoci; putuje na razgovore sa *Čehoslovačkom;* Austrija će ponovo dobiti; postoji međutim druga *mogućnost;* konačni rezultati bit će poznati; Narodni front za *oslobođenje* izjavio je; potvrdio *vjesti* prema kojima su *četiri* američka generala; i dalje se *povečava;* držali su *već* prošle godine; da *pronađu* sigurnije.

b) ... evo još nekoliko kratkih *vjesti;* i zadnja *vjest* sa Bliskog istoka glasi; zajedno s *vjestima* (...) primili smo i danas *vjest;* to je *vjest* koja jedva da *uđe;* iako su jučer masovne demonstracije pred *Bjelom kučom* pokazale; što znamo o njenoj *povjesti* i *povjesti* njena naroda; da će *sljedeći* sastanak biti; razgovori (...) još *uvjek* traju; da bi *obavjestili* predstavnike *vjeća.*

c) Kako spomenuh, u njegovu govorenju nema izanaglasnih duljina. Možda gdjekad i izreče kakav slog poda duljinom, ali je to prava rijetkost te se ne može ubrajati među osobitosti njegova govora.

TOMISLAV VUČETIĆ. Čita i kazuje redovito meteorološke izvještaje, njegov je nastup kratak, njegov jezik izrazito loš. Bilo bi bolje kada bi službujući govornik pročitao dotični izvještaj, ali na nesreću, takva čovjeka nije koji bi udovoljio osnovnim zakonima čitanja. Kako Vučetić ipak nije pravi govornik nego meteorološki stručnjak, neću se osvrtati na izanaglasnu duljinu samoglasnika u njegovu govorenju, a jednako i ostalih koji slijede iza njega. Primjeri:

a) ... pogoršanje vremena nastupit *će već* u toku *sljedeće noći;* pogledajmo ove *događaje;* kad *naidžemo* na kakvu prepreku, onda postoje dvije *mogućnosti;* povremeno kiša, a *moguća* je i grmljavina; danas je bila *mjestimično* slaba kiša; kako *će* ovi *poremećaji* narednih dana; gdje *će doći* do postepenog naoblačenja; naredni *poremećaj* dovoljno je daleko; u jutro *će* biti; osjetljivo *zahlađenje* (...) donio bi; sutra će prevladavati *povečana* naoblaka; kraj tjedna donijet *će zahlađenje.*

b) ... prognoza *predvidža* da *će* sutra još biti *snjega;* ciklona *promjenila* svoju *ćud;* ova fronta sutra će *preći* preko Alpe; danas je *vrjeme* bilo *prilično* ugodno; bio slab *snjeg* i susnježica; sutra će biti *promenjiva* naoblaka; u najvećem *djelu* zemlje sutra će biti; jedva dočekali ovakvo *ljepo* vrijeme.

Ovakve su govornice i govornici, oni što čitaju vijesti u 20 sati pa se time često pokazuju i više govore, pružaju dakle dosta podataka o svome čitanju. Donijeti primjeri nedvojbeno svjedoče da ne vladaju čitačkom (govornom) abecedom, jer osim dvojice (S. Kardoša i Lj. Jelčića) nitko od njih ne izgovara na pravome mjestu svih 30 fonema. A šta se tek može očekivati od drugih koji se javljaju u posebnim emisijama (kulturnoj, sportskoj, privrednoj i sl.) i od raznih dopisnika? Ništa bolje. Da tvrdnja ne bi ostala bez potkrepe, navest ću primjere čitanja i govorenja većine njih.

JELENA LOVRETIĆ. Jednaka kolegicama iz prvog plana:

a)... s kojima se *susreču;* i snimila *događaje* u stvarnosti; ne zaostaju za tim našim *cviječem; takodžer* pravi mediteranski štimung; televizijski program je dobar i *zadovoljavajući;* premalo *plačala;* koje *ču* vam ja pročitati; da se gledaocu *omoguči; međutim* mi nismo zvani; da *prijedžem* s riječi na djelo; *nečemo* iz nepoznatih razloga vidjeti; molimo vas da *upriličite;* ostat će mi dugo u *sjećanju;* potpisan je *Džuro* iz Osijeka; omalovažavate *događaje;* Žika *Srečkovič;* bio običaj za druge kao Lolu *Džukića; dodžite* i uvjerite se; pretplatnici *Bihača* primili su; večeras Milan *Mitič;* urednik sarajevskog *Oslobođenja* govori; *dovidženja* za četrnaest dana.

b) ... on *mjenja* mišljenje; kao što je *primjećeno;* da li smo prvi *primjetili.*

Na redu je trojka iz sportske rubrike, u kojoj je najbolja Milka Babović, ali je i ona daleko od dobra, kako će se vidjeti dalje.

HRVOJE MACANOVIĆ. Uopće ne izgovara foneme č i dž, na njihovu je mjestu ć i đ. Na primjer:

... kada se *očak srušio* na baš na onu stranu gdje *inaće* boravimo; *ćestitam* Novu godinu; kako mi *pričaju;* ja bih *doćekao; činiti* fintu *znaći* praviti; da nas *mući;* osjećam u pravom smislu *riječi* kao *ćorbine ćorbe ćorba; fizičko* kažnjavanje bilo; ali nijedno nije *pročitano.*

MLADEN DELIĆ. Kako je po rođenju Sinjanin, varošanin, razumljivo je da zamjenjuje č — ć i dž — đ. On ih doslovno toliko zamjenjuje da mi se čini kako bi bilo sretnije da primijeni pravilo izgovarati ih obrnuto nego misli da bi trebao. Evo mala broja takvih primjera:

a) ... čini se da *će doći* do susreta; *ubuduće* gledat *ćemo* više susreta; koja će se *početkom veljaće* održati; može *ćak protivnička momćad* postići zgoditak; Dinamo *će* se plasirati *među* osam najboljih *momćadi;* to je druga ili *treća* intervencija *Dautbegoviča; vračao* se i pomagao obrani; start je bio šokantan, *iznenađujući;* i u *idućim* godinama donijeti; *već iduće* nedjelje početak će; u povodu tog *događaja* svake godine održavaju se; *povređen* je još u Zagrebu, *povređen* je u preponama; ali sudac *Markovič* je to; srušen i to ponovo od *Bajeviča;* koji je pretekao našeg *Čubriča;* da će ovo dosad biti *najveće* natjecanje; *uzbuđenja* je bilo na pretek; ne smijemo *odgađati;* ne može *prijeći.*

b) ... još nismo dobili *vjesti;* još uvjek se *događa;* vama je jako *ljepo* kod vaših *kuča;* premoćno je *pobjedio Čehoslovak;* Dinamo igra u *bjelim* dresovima; i nikako da se *rješi* brdo problema; a niste u vašem *ljepom* (...) Dubrovniku.

MILKA BABOVIĆ. Osim zamjene č i ć, dž i đ te -je- i -ije- u njezinu govorenju nazočan je priličan broj ekavizama, više negoli u ijednog lica na radiju i televiziji. Na primjer:

a) ... na Uni kod *Bihača* nastavilo se; *uzbuđivat čemo* se prvenstveno zbog; Čelik i Željezničar bit *će;* mislim da je *najveća* opasnost; znat *čemo* ko će »Zagrebu« praviti društvo; atletike se DR Njemačke nepobjedivo *pomlađuje;* i nada da *će Njemci;* šta se događalo (...) *izmedžu* Mladosti; podrobnije o današnjim športskim *događajima* u emisiji Jučer, danas, sutra; i *vračaju* se neki; Jelica *Pavičič* je trčala.

b) ... koja se igra u *sredu;* na desetom *mestu* Sloboda ima; stigle su dobre *vesti;* sve u svemu vrlo dobre *vesti;* Rumuni su *pobjedili; pobjedio* je *lakočom;* još na koncu jedna *vjest* koja je *ljepa;* SR Njemačka *pobjedila* Englesku; danas *pobjedila* Vera Nikolić; *pobjedili* su *Beogradžani;* Crvenka *pobjedila Rjeku.*

ZVONKO LETICA. Pisalo se po novinama kako on ima magičan glas i slično. Unatoč laskavim epitetima ovaj Splićanin nikako ne izlazi na kraj s kritičnim fonemima. Evo nekoliko potvrda:

... treba *početi* u *Beću;* valja taj novac *izvući; ćije* su akcije pokupovali; to *znaći* ukupno; kako to *utjeće* na vas; po *zagrebačkim* sudovima *ćuo;* dolazi do te *ćinjenice; ćesto* govorimo o vremenu; dobar *večer,* i *večeras* razmatramo; može li *republički* sekretar; *događaji* u jugoistočnoj Aziji; ne *isključuje* se; *američki izviđački* avioni *počeli* su; *istiće* se u borbi protiv okupatora; time je sve *rečeno.*

MILAN GAVROVIĆ. Jednak Zvonku Letici izuzev letičin »magični glas«. Primjeri:

... i *konaćno* da fiksni *tećaj* i nije fiksni *tećaj; znaći* da se *tećaj* kreće; da glavnu *rjeć* vode; to smatramo *ključnim, rećeno* je; *ućesnici* današnje sjednice *čvrsto* su se izjasnili; u kojemu su *stručni* poslovi; prije *početka* dnevnika govorio je; oni *čija* je efikasnost niska; treba biti sasvim *načisto;* posebno je *značajan* partner; da se *konaćno počnemo* ponašati *drukćije.*

FRANO ERCEG. Ne izgovara foneme č i dž, slaže se u tome s M. Gavrovićem. Koliko li je puta izrekao prid. turistički, ali uvijek »turistićki«. Potvrde:

... su tim *značajnije* jer dolaze od neposrednih *proizvođaća; ćesto* se znalo događati; *ućinjeno* za povećanje *turistićkog* prometa; na osnovi analize *očekuje* se; *ćemu* onda strahovanje?; nije stvar *turistićke* privrede već i društveno-*političkih* organizacija; od *početka* sezone *ućinjeno* je; *ćuli* smo još jednom; danas je službeno otvorena *turistićka* sezona; osjeća živost *kritićna* za *početak;* Zagreb se također *uključio;* danas su *zaključili;* da se to pitanje *konaćno* riješi.

ANTE PANJKOTA. Jedan od nekoliko naših južnjaka s morske obale pa bi bilo pravo čudo kada bi izgovarao foneme č i dž, uvijek na njihovu mjestu ć i đ. A na Televiziji govori o kulturi, o kulturnoj problematici!

a) ... *značajnu* ulogu u formiranju *Sveućilišta* ima; što intelektualci *znaće* za svoj narod; oni *potiću;* reforma je već i *počela;* što je *počeo* potres; javljaju s njihovim smještajem i *ućenjem; republićki* fond (...) ulazi; na *slićan način* udružena su; pripreme za proslavu sigurno su već *počele;* pa ipak po *mnogoćemu razlićita* od njih; formirane sekcije *republićke* zajednice; to je *neobićno* važno; s *ogranićenim* materijalnim mogućnostima *poćima.*

b) ... sva sredstva *djele* se danas iz jedne blagajne; da zadrže veći dio sredstava *namjenjenih* obrazovanju; da će već *početkom sljedeće* godine biti; u svojoj stogodišnjoj *povjesti* ono je; što biste posebno izdvojili iz *povjesti;* polagano ali se ipak *mjenja.*

BORISLAV TEŠIJA. Izvještava od vremena do vremena o zdravstvu, naravski, jezikom kakav je i u njegovih kolega. Primjeri:

a) ... *oćito* da je pisac htio; nadoknađuju se iz našeg *đepa;* prikažimo *grafićki;* grubo *rećeno,* to je; prema *račnnima* to je; ali se *ćini* premalo; tako će sve ovo postati; da se uklope u postojeća *novćana* sredstva; a to *znaći* ne rade.

Raspoložem građom za Dragu Flegu, Muharema Bećirevića, Tomislava Božića, Milana Sabolića, Silviju Luks, Nedu Ritz, Sonju Badel i Slavoljuba Bosnića. Potrebno je izdvojiti Slavoljuba Bosnića kojega je govorenje mnogo bolje negoli nekih njegovih kolegica i kolega iz prvog plana. Svi su ostali podjednakih jezičnih nedostataka, kao npr. Tešija, Panjkota, Delić, da je šteta zapremati prostor navođenjem primjera.

*
* *

Zaključujući ovo poglavlje, ne mogu ne spomenuti emisije školskog radija i televizije. Čast sadržaju ali su čitači, predavatelji i glumci u većini bez potrebne jezične kulture u spomenutim trima vrstama. Pitam se: imaju li učenici od njih više koristi ili štete? Dosta je malo prisluhnuti da se čuju riječi kao: *kuća, zvućiti, ćudo, mećem, ćelija, viječati, džaci, svjedođba, međutim, đep, Džakovo, nadžen, jednađba, Bjeljina, vrjeme, tjelo, navjestiti, bjelo, presjecati, zahtjevati* i dr. Barem u ovim emisijama ne bi smjelo biti ovakva teška balasta!

III

Da bi ovaj prikaz bio potpun, željah provjeriti pisane tekstove što ih čitaju govornice i govornici na spomenutim emisijama, dakle vijesti, obavijesti, komentare i dr. U početku veljače radi toga sam se našao u Upravi televizije u Šubićevoj ulici. Upućen bijah najprije k tajnici, mlađoj ženi ugodne vanjštine koja da je mjerodavna za to. Predstavio sam joj se i obrazložio svrhu svog dolaska: da se znanstveno bavim hrvatskim standardnim jezikom, posebno jezikom radija i televizije te bih želio pregledati nekoliko kartica s vijestima pročitanim na jednoj od skorašnjih emisija. Nakon kraćeg razmišljanja reče kako to nadilazi njezina ovlaštenja i da moram ka glavnom tajniku. Odmah sam predveden k njemu i ponovio svoju želju. On je otezao razgovor, nastojao me nekako odvratiti, ali sam ja ostajao uporan: kad ne mogu dobiti kao jezikoslovac, ono tražim kao pretplatnik. Ali tajnik osta tvrđi pribjegavši obećanju (uostalom Radio i Televizija uvijek nas obasipaju obećanjima!) da će mi tražene tekstove poslati za dva-tri dana, sada eto ni on ne može jer se radi o krupnu pitanju. Kao uspomenu na taj razgovor tajnik čuva moju posjetnicu, a ja pamtim njegovo obećanje. Odmah mi bi jasno da nije iskreno. Radio i Televizija uče nas javnosti rada u samoupravljačkome socijalističkom društvu, međutim sami se na djelu pokazaše drugačijim. Da sam možda od koje vojne jedinice tražio dnevnu zapovijed od prošlih dana za istu svrhu, uvjeren sam kako ne bih ostao kratkih rukava kao u Upravi televizije u Šubićevoj ulici! Na Radiju i Televiziji mnogi mogu biti napadnuti, pa i kada to ne zaslužuju; o sebi ne dozvole kazati istinu! No bez obzira na ovo dopunit ću prethodno poglavlje potrebnom završnicom.

Sudeći po iznesenim podacima, moglo bi se zaključiti da obje ustanove nikako ne vode računa o jeziku, da je to zbog neznanja i dr. pa je onda i njihova odgovornost manja. Istina je da im nije na srcu jezik, ali neznanju nije mjesta nigdje pa ni na Radiju i Televiziji. Pokazat ću na stanovitim primjerima kako ipak nisu bezazleni u obilnosti neznanja, nesposobnosti i nebrige. Već i suprotno! Usmjerivali su još i dalje usmjeruju razvoj jezika u smišljenom pravcu. Otkako se 1954. godine počeo pripremati zajednički pravopis pa do njegova uvođenja u život 1960. i kasnije, s jezikom se i mešetarilo, nekim se postupcima jezične stručnjake na hrvatskoj strani stavljalo, tako reći, pred gotov čin. Dosta se sjetiti uvođenja ekavice, odbacivanja naših naziva mjeseci i sličnih zahvata u rječniku. I obično je sve činjeno preko noći! Furtim za slušatelje, gledatelje i jezikoslovce! »Tumačeći« na ovakav način Novosadske dogovore, upravo su ih toliko kompromitirali Radio i Televizija da im ne bi više mogli vratiti ugled kad bi se napinjali iz sve snage! Tko sije vjetar, taj obično žanje buru!

Kako tanjugovština formalno ostaje službenim jezikom za vijesti, to s njome postupaju uviđavno: uglavnom ijekaviziraju Tanjugove tekstove držeći kako je to dosta. Valjda da ne bi povrijedili tu neslužbenu službenost. Uz ostale evo za primjer najčešćih klišejiziranih izraza iz Tanjugove riznice bisera: dati izjavu; voditi razgovore; prirediti prijem, ručak, večeru; učiniti posjetu; biti mišljenja; izvršiti napad, operaciju, pripreme. Sve su ovo od reda germanizmi ili romanizmi. Naški se kaže:

izjaviti, razgovarati, primiti, pozvati na ručak, večeru, odnosno biti na ručku, večeri ili imati ručak, večeru, posjetiti, misliti, napasti. U tanjugovštini su neki kriva značenja. Tako npr. prirediti ručak stvarno znači *skuhati* ili *ispeći* jelo za ručak, a ne ručati, kako naturuje tanjugovština.

U vezi s ovim bilo bi i pomuškarčivanje naziva ženskih zvanja. Kada su na kraju XIX stoljeća u nas počele žene dobivati intelektualna zvanja koja dotada pripadahu muškarcima, odmah su stvoreni i odgovarajući nazivi, tj. imenice ženskog roda: učiteljica, nastavnica, profesorica, činovnica, liječnica, doktorica i dr., šta bijaše nastavkom ranijeg stanja kad je žena obavljala posao pastirice, domaćice, pletilje, vezilje, krojačice, tkalje, kopačice, beračice, vodarice i dr. Danas su na Radiju i Televiziji ženski nazivi intelektualnih zvanja prava rijetkost, njih su pomuškarčili te je žena npr. agronom, inženjer, liječnik, profesor, biolog, pedagog, kirurg, ekonomist, doktor, magister mjesto agronomka, inženjerica, liječnica, pravnica, profesorica, biologinja, pedagoginja, kirurginja, ekonomistica, doktorica, magistra. Ovomu je prije desetak godina kumovala birokracija, i to ona vrhovna, propisujući službene nazive intelektualnih zvanja, u kojima su jedino imenice muškog roda. Tek su nakon oslobođenja naše žene pravno izjednačene s muškarcima, a od te jednakosti nije im ostao naziv zvanja. Možda su ustanovili da postizanjem naziva (ranije samo muškoga) gube ženstvenost pa da su time »izjednačene« s muškarcima! Na žalost i Radio i Televizija nastoje što potpunije provoditi to pomuškarčivanje zvanja i izvan službene upotrebe.

Jednako se uspješno istiskuju pravilne hrvatske riječi: promet, cesta, obitelj, kažiput, obalni, podmukao, podmuklost, slijedeći (idući, budući, skori), svlačiti se, spriječiti i dr., a unose se: saobraćaj, put, porodica, putokaz, priobalni, svirep, svirepost, naredni, skidati se, osujetiti. Do kraja je izbačena riječ *glazba* i izvedenice iz nje: *glazben, uglazbiti, glazbenik, glazbenica, glazbalo,* zatim riječi srodna značenja kao *skladba, skladatelj, skladati, skladateljstvo.* Namjesto ovih dolaze one u kojih je u osnovi *muzika* i *kompozicija.* Bilo bi zanimljivo utvrditi kada je zabranjena njihova upotreba na Radiju i Televiziji, jer se ne mogu čuti ni kao izuzetak! Kad jednomu televizijskomu govorniku pripomenuh da bi bilo poželjno kada bi on govorio glazba, glazbenik, skladatelj i sl., odvratio je: »Pa, znate, ne bi bilo zgodno«. Bi mi jasno što je htio reći. Meni se čini kako ipak nije zgodno kada npr. Radio ili Televizija prenose muziku iz Hrvatskog glazbenog zavoda! Slovenci se nisu odrekli svojih riječi ni za čiju ljubav, u nas se iste nađoše na popisu gotovo zabranjenih riječi.

Javio se zračak nade kad je ponovo uvedena upotreba domaćih naziva mjeseci, zatim su obaveza, obavezati ispravljene u *obveza, obvezati,* ali je na ovome ostalo. Što znači jedna kaplja u oceanu! Ovo su mrvice prema onome šta bi trebalo učiniti.

Tuđice su trajno pitanje u svakome razvijenu jeziku, tako i u hrvatskom. Bez njih nije moguće zamisliti suvremeni život. Ali ako sve mora imati mjeru, potrebno je i ovdje ostati primjeren, držati se »elastične stabilnosti«, glavnog načela današnjeg jezikoslovstva. Ako postoji dobra zamjena u domaćoj zakladi riječi ili se može stvoriti takva riječ, ne smije se unijeti tuđica. Radiju i Televiziji nije do toga stalo. Mnoštvo će svakodnevnih primjera potvrditi da su tuđicama vrata širom otvorena, ja ću izdvojiti nekoliko važnijih. Koliko li se puta samo izgovori ekran, od njega su izvedene riječi ekranizirati, ekranski, jedna je emisija imenovana *Ekran na ekranu;* u posljednje se vrijeme govori o seksu, seksualnosti, slušaju se predavanja naslovljena stidljivim nazivom Seksualni odgoj, onda obvezna prognoza (vremena), prognozirati, prognostičar. Ekran se hrvatski kaže zaslon (od franc. écrane), Slovenci govore samo ovako, nikada ekran, seks je hrv. *spol,* izvedenice su *spolan, spolnost,* ali su one izbjegnute jer valjda ne djeluju čedno, stidljivo. Kao da *verba obscoena* to ne ostaje ako se zamijene tuđom riječju. Čudan smokvin list u vremenu kada je golotinja pratiteljem svakog čovjeka. A nigdje više slikovne golotinje nego na televiziji! Uzimajući riječi prognoza, prognozirati odbačen je *navještaj, navijestiti,* a još su dobre *nagovještaj, nagovijestiti.*

A koliko li je još suvišnih tuđica?

Koliko li još fraza?

I na kraju pitanje: šta učiniti da bi se na Zagrebačkom radiju i televiziji govorilo hrvatskim standardnim jezikom, naravski — pravilnim jezikom? To ni u osnovi nije moguće postići sa spomenutim ljudstvom; nikakvo doškolavanje neće pomoći. Na jednome je kvizu ispravno rekao Jozo Vukelić da se govornik mora roditi (on bi bio rođen za govornika kad bi u izgovoru bolje razlikovao foneme č i ć!). Svakako da ima rođenih govornika, samo ih treba dovesti pred mikrofon. Da nisu dosada dovođeni po vrijednosti svoga govorenja, podastro sam dosta dokaza. Znači da je dosadašnji način izbora potpuno promašio, mora se mijenjati iz korijena. Javni natječaj i strogi zahtjevi. Prvenstveno uzimati ljude iz južnih krajeva kojih je domaći govor veoma bliz standardnom jeziku (Bosna, Hercegovina, zagorska Dalmacija, štokavska Lika). Područje čakavskoga i kajkavskoga narječja, uključujući Zagreb, jedva bi se uzimalo u obzir. Na primjer, pismen seljak iz okolice Glamoča, Ljubuškoga ili Stoca ne bi se spotakao ni o jednu spomenutu vrstu, a ni jedan od sadašnjih govornika i govornica ne može svim trima udovoljiti, a nekmoli ostalomu! Valjda se na radiju i televiziji najčešće ponavlja riječ vijest, međutim — kako svjedoče primjeri — nju ljudi na Zagrebačkom radiju i televiziji pretežno izgovaraju *vjest.* Barem se mogla izbjeći ova pogreška! Za navedene pogreške već i pučkoškolci dobivaju neprolaznu ocjenu, a na drugome se mjestu od njih živi i stječe popularnost. Nesposobnost i neznanje ne mogu se ničim zaklanjati niti pravdati, s njima treba temeljito prekinuti. I da ne bi i dalje carevalo kvarenje hrvatskog jezika, kako ne bi gospodovalo neznanje, da se ne bi događala zastranjivanja u jezičnoj politici Radija i Televizije, te da bi se spriječila samovolja i diktati, ove ustanove moraju biti izvrgnute otvorenoj kritici čitave javnosti. Radio i Televizija osnivale su ove i one rubrike, ovakve i onakve emisije, dopuštali kritizirati ovo i ono, ali mi nije poznato da su ikada imale emisije u kojima bi se kritički raspravljalo o njihovoj jezičnoj politici i o govorenju njihovih govornica i govornika! I neće biti slučajno!

Predviđam da će moj članak biti napadnut: oni koji su pogođeni — ustanove i pojedinci — vjerojatno će na nj odgovoriti. Kako želim »fair play«, moramo biti na čistu s nekim stvarima. Prije svega moraju dokazati slijedeće:

1. da radio i televizija nisu ustanove u kojima se *mora* govoriti standardnim (književnim) jezikom;

2. da navedene vrste nisu osobine hrvatskog standardnog (književnog) jezika, i

3. da navedeni podaci, tj. greške nisu istinite.

Ja sam u svemu bio stvaran, neka i mogući odgovori budu činjenični. Da bi se izbjegao jedan nesporazum, spominjem kako u Evropi opstoje dvije škole, dva osnovna mišljenja o jeziku na radiju i televiziji. Jedna

se zove »evropska škola« ili »francuska škola«, druga »engleska škola«. Prva dopušta široku slobodu, tako da svaki novinar i dopisnik može biti govornikom, druga to odbacuje i nalaže poštivanje svih gramatičkih i pravopisnih propisa. Brbljanja oko »škola« ne mogu biti zaklonom slabosti, nesposobnosti i neznanju! U potpunom se opsegu moraju provoditi sve norme standardnog jezika tamo gdje se njime *mora* govoriti. Dalje, ne prihvaćam borbu šušata s rogatim, tj. da obje ustanove upotrebljavaju svoje mikrofone u obrani ili napadu, a meni — kako navedoh — nije bilo dopušteno pročitati ni retka od onoga šta je već Televizija poslala u eter! Priznajem stoga samo odgovor u *časopisu*. U tom slučaju neću im ostati dužan odgovora, i novih primjera njihova pogrešna čitanja.*

*** Pripomena uredništva**

Objavljujući Šimundićev uvjerljivo potkrijepljeni tekst, želimo potaći i druge stručnjake i zainteresirane strane da se jave u javnoj raspri i raspravi o veoma važnom i osjetljivom pitanju: o jeziku novina, radija i televizije. Pogubni utjecaj tanjugovštine u Hrvatskoj, na staroj liniji jezičnog jednosmjernog (istok → zapad) nametanja, ne slabi bitno ni danas, usprkos očitim naporima nekih urednika i lektora da se prekine sa starom praksom namjernog i dalekosežnog, hegemonističkog pozljeđivanja naše jezične osjetljivosti. Valja ipak istaći da su u posljednje vrijeme uistinu primjetni napori i na TV Zagreb da se jezik njeguje i kultivira u skladu s osjetljivošću ove sredine.

JOŠ JEDNOM O NEKIM NEISTORIJSKIM TUMAČENJIMA NARODNOG JEZIKA U CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOSTI PREDNJEGOŠEVSKOG DOBA

Vojislav Nikčević

Povodom mojih članaka, objavljenih u *Jeziku* (XVI, 19—22, 41—52 i XVII, 48—59), A. Mladenović je u članku (*Jezik*, XVII, 150—158) pokušao da ospori »neka« moja tumačenja narodnog jezika u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba, pri čemu je, kao i u članku (*Jezik*, XVI, 152—156), ispoljio neistorijski, nenaučni pristup problemima toga jezika.

I) Protivurječnost između onoga što sam napisao u *Jeziku* (XVI, 41) da su legenda *Vladimir i Kosara* i *Ljetopis* Popa Dukljanina napisani »na starom crkvenom jeziku« i mojega članka u *Jeziku* (XVII, 50), gdje sam rekao da su ta djela pisana *slavenskim*, odnosno *crnogorskim* narodnim jezikom, koju Mladenović pokušava da iskoristi za obezvrjeđivanje čitavoga mojega rada, dužan sam objasniti čitaocima. Kako nema sačuvanih originala navedenih djela, niti pak drugih pisanih spomenika koji bi nam pomogli da zaključujemo po analogiji, ostaje da zaključke izvodimo putem analize političkih, vjerskih i kulturnih prilika u Duklji do njezina pada pod vlast Raške. Kad sam pisao rad (*Jezik*, XVI), nijesam se upuštao u takvu analizu, već sam izveo pouzdan zaključak o upotrebi narodnog jezika kao književnog samo od vremena od kada postoje sačuvani originalni pisani spomenici, tj. od prve polovine XIV stoljeća. Za raniji period, koji je prethodio izrazitoj upotrebi narodnog jezika kao književnog, posredno sam zaključio da je nakon tzv. narušavanja ortodoksije tzv. staroslavenskog jezika moralo doći do šire upotrebe narodnog jezika kao književnog jer u protivnom ne bismo mogli objasniti kako je došlo u jeziku do tako naglog preokreta u XIV vijeku. Takav moj stav je proistekao otuda što sam se za period prije XIV stoljeća oslonio na zaključke dosadašnje nauke o jeziku i književnosti. Stoga sam i napisao da su navedena djela pisana »na starom crkvenom jeziku«, tj. mješavinom jezika makedonskih Slavena i crnogorskoga narodnoga jezika. Drugim riječima, oslanjajući se na ustaljena mišljenja u nauci nijesam uočio posebnu jezičku situaciju u Duklji, odnosno Zeti do XIV v. Međutim, docnijim izučavanjima došao sam do zaključka: 1. da je u Duklji do kraja XII st. stalno bio mnogo jači zapadni-latinski nego istočni-vizantijski uticaj; 2. da je pokrštavanje Slavena u Duklji po svemu sudeći izvršeno od strane romanskog svještenstva u Duklji i da je bogoslužbeni jezik bio latinski jezik; 3. da je organizacija hrišćanske crkve u Duklji u cjelosti provedena od strane zapadnog krila hrišćanske crkve, o čemu svjedoči i stvaranje nadbiskupije u Baru i davanje kraljevskih insignija Vojislavu, te postojanje ogromnog broja benediktinskih i dr. manastira koji su bili

centri pismenosti na »narodnom jeziku«;[1] 4. da je nakon podjele hrišćanske crkve na istočnu i zapadnu (1054) Duklja u cjelosti ostala katolička; 5. da je nakon nemanjićkog osvajanja Duklje, odnosno Zete, Raška uz pomoć Vizantije svim sredstvima potiskivala katoličanstvo iz Zete i širila istočno pravoslavlje, u čemu je uspjela samo u brdovitim dijelovima zemlje, dok je u primorskim gradovima katoličanstvo ostalo; 6. kako je latinski jezik bio bogoslužbeni jezik u Duklji, nemoguće je pretpostaviti da je pop Dukljanin u XII st. kao katolički svještenik, koji je znao latinski jezik mnogo bolje nego što mu je bilo potrebno za bogoslužbene svrhe, pisao tzv. staroslavenskim jezikom koji je bio službeni jezik istočno-pravoslavne crkve. Takvu pretpostavku isključuje i činjenica da je Duklja bila u stalnom sukobu s Vizantijom i Raškom, da je jezik bio moćno političko sredstvo preko kojega se širio istočni, odnosno zapadni uticaj. Metod istorijske analize i posrednog zaključivanja pomaže nam, u nedostatku pisanih izvora, da izvedemo zaključak o upotrebi latinskog pisma za pisanje na narodnom jeziku u Duklji do njezina pada pod vlast Raške.[2] Sve istorijske pretpostavke govore da se tzv. staroslavenski jezik u Duklji širio u pravoslavnoj crkvi tek nakon osvajanja Duklje od strane Raške, i to širenjem istočnog pravoslavlja.

Iz svega slijedi da u Duklji do njezina pada nije bilo političke, crkvene ili neke druge snage koja bi bila nosilac vizantijsko-raškog političkog interesa, odnosno koja bi se služila tzv. staroslavenskim jezikom kao jezikom istočno-pravoslavne crkve. Dakle, riječima Popa Dukljanina iz predgovora njegova *Ljetopisa* — da je djelo napisano na *slavenskome jeziku* — mora se dati značenje koje imaju. To znači da je Pop Dukljanin svoj spis napisao latinskim pismom na narodnom jeziku, a onda ga preveo na latinski.[3] Kad uzmemo u obzir sve činjenice, nikako ne možemo povjerovati da bi Pop Dukljanin prevazišao duboke političke, vjerske, kulturne i jezičke suprotnosti koje su tada postojale između istočno-pravoslavne Raške i katoličke Duklje, da bi upotrebljavao službeni jezik pravoslavne crkve koja je tada snažno potpomagala političku ekspanziju Raške prema Duklji.[4] Prema tome, *slavenski* jezik na kojemu je Pop Dukljanin napisao *Ljetopis* nije ništa drugo do *crnogorski*, tj. narodni jezik crnogorskih predaka.

[1] Vidi: Tomaš Marković, *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, Bgd, 1969, 82.

[2] »U doba pre Konstantina Starijeg (Ćirila), kad se imalo nešto da zapiše, služilo se 'rimskimi (latinskimi) i grčkimi pismeni' . . . To se i docnije činilo. Tako su pred kraj kraj XI veka postali kod Slovenaca *Frajzniški (Brižinski)* spomenici, pisani latinskim slovima« — Đorđe Trifunović, *Stara književnost*, Bgd, 1965, 17.

[3] Povodom mojega konsultovanja rukopisa *Poreklo Crnogoraca* N. Pejčića u vezi s nazivom *slavenski jezik* u *Ljetopisu* Popa Dukljanina Mladenović mi zamjera jer rukopis »nije štampan te samim tim nedostupan široj naučnoj javnosti« (nap. 2, 151). Međutim, svako zna da se u nauci provodi redovna praksa konsultovanja rukopisa. Uostalom, to čini i sam Mladenović kad u članku *Stanje i problemi u proučavanju književnog jezika vojvođanskih Srba u predvukovskoj eposi* (»Književnost i jezik«, br. 3, Bgd, 1969, 229) upućuje čitaoce na djela koja nijesu štampana. Mladenović u istoj napomeni pokušava da ospori moju tvrdnju o crnogorskome karakteru jezika *Ljetopisa* smatrajući da je jezik ovog djela, »možda, crkveni, tj. staroslovenski jezik odgovarajuće redakcije« (iz njegova konteksta srpske — V. N.), pri čemu čitaoce upućuje na studiju dra S. Mijuškovića: *Ljetopis* Popa Dukljanina (Tgd, 1967). Međutim, toj studiji se ne može vjerovati jer S. Mijušković tezu o docnijem nastanku *Ljetopisa* ničim nije dokazao. »Slavko Mijušković je svoj metodološki postupak podredio jednome cilju: da pripomogne vještačkome održavanju koncepcije nekadašnjih velikosrpskih istoričara o 'prvome srpskome kraljevstvu u Zeti', tj. o 'kontinuitetu' raške države s feudalnim zetskim kraljevstvom. Zato je prihvatio, kao sopstvenu premisu, 'tezu' Ljubomira Jovanovića Patka i drugih 'naučnika', da je *Ljetopis* Popa Dukljanina nastao bar trista godina docnije nego što se u nauci smatra, da bi mogao 'prebaciti' naziv Regnum Sclavorum na srpsku državu« — Danilo M. Radojević, *Neistorijska paradoksiranja S. Mijuškovića o Dukljaninu*, »Kritika« br. 6, Zgb, 1969, 377. Radojevićev zaključak još niko nije ni pokušao osporiti.

[4] Sam Pop Dukljanin, govoreći na kraju *Ljetopisa* o raškom nastojanju da pokori Zetu, i o nekim raškim eksponentima u Zeti, kaže: »Potom ustaše neki zlotvori, koji bijahu neprijatelji od davnine, i odmetnuše se od njega i dovedu Desu, Uroševog sina, i njemu dadoše Zetu i Travuniju. A Radoslavu i njegovoj braći preosta Primorska oblast i grad Kotor do Skadra. Ali oni neprestano nastavljahu da se tuku i bore protiv Uroševog sina i protiv ostalih neprijatelja, kako bi teritoriju koja se od njih bila odmetnula mogli ponovo dobiti, a onu kojom vladahu postepeno braniti« — *Ljetopis* Popa Dukljanina, prijevod S. Mijuškovića, 282.

Mladenović ustaje i protivu mojega zaključka da je jezik makedonskih Slavena zetske redakcije bio u književnoj upotrebi od XII do XIV v. tvrdeći pri tom da sam do takvog zaključka došao *»uopšte ne pominjući spomenike«* (kurziv A. M.) na koje mislim.[5] Isto tako, Mladenović ustaje i protiv moje tvrdnje da je narodni jezik od XII do XIV st. bio u neprekidnoj književnoj upotrebi tvrdeći da sam i do tog zaključka došao *»ne dajući opet nikakve dokaze ovoj svojoj tvrdnji«* (151, kurziv A. M.). Međutim, na prostoru udaljenom svega tri stranice od ovih tvrdnji, na 153. strani *Jezika*, od 3. do 7. reda, Mladenović je zaboravio šta je napisao pa kaže: »Za spomenike i tekstove iz XII i XIII veka: *Miroslavljevo jevanđelje*, zapis Gligorija Dijaka u ovom *Jevanđelju*, *Natpis na zadužbini* zetskog episkopa Neofita i *Pogovor Nomokanonu* Teofila iz Budimlja Nikčević kaže da su pisani jezikom 'makedonskih Slavena zetske redakcije' . . .« U daljem dijelu članka Mladenović izvodi zaključak po kojemu navedeni spomenici, i po meni, »nisu pisani narodnim jezikom sa terena Crne Gore«, već »staroslavenskim jezikom zetsko-humske redakcije«, odnosno »jezikom koji sadrži samo neke elemente narodnoga jezika«.[6] Hoteći se predstaviti da me uhvatio u kontradikciji, Mladenović pobjedonosno dodaje: »Pomenuto Nikčevićevo mišljenje u kontradiktornosti je sa njegovom više puta izrečenom tvrdnjom o neprekidnoj književnoj upotrebi narodnog jezika u Crnoj Gori, tako da je posle ovoga čitaocu teško da proceni koje zapravo mišljenje ovaj autor zastupa« (153).

Mladenovićevo pisanje upravo može da služi kao očigledan primjer kako se nenaučna koncepcija, u situaciji kad se njezini protagonisti zapletu u lavirintu sopstvenih kontradikcija, sama od sebe ruši, sama doživljava svoj slom. Mladenović prvo ustaje protivu mojega zaključka o književnoj upotrebi jezika mak. Slav. zet. redakcije od XII do XIV st. optužujući me da sam zaključak izrekao *»uopšte ne pominjući spomenike«*. Međutim, kad je pokušao da ospori moju tvrdnju o narodnome jeziku u neprekidnoj književnoj upotrebi od XII do XIV v., on sam nabraja spomenike koje sam ja naveo i na temelju kojih sam tvrdio da je jezik mak. Slav. zet. redakcije bio u književnoj upotrebi od XII do XIV st., odnosno sam pobija svoje tvrdnje. I još dalje, u nastojanju da pokaže kako

[5] U članku (*Jezik*, XVI) Mladenović mi je neopravdano pripisao da sam do zaključka o neprekidnoj upotrebi narodnog jezika u crnogorskoj književnosti od XII do XIV v. došao na osnovu prijevoda »sa srpskoslovenskog na naš današnji književni jezik« iz knjige *Prednjegoševsko doba*. Međutim, kako sam ja u članku (*Jezik*, XVII) argumentovano pokazao da do svojega zaključka nijesam došao na osnovu prijevoda spomenika, već »na osnovu jezika originala crnogorskih spomenika« (50), Mladenović u članku (*Jezik*, XVII) odustaje od maločas navedene tvrdnje usmjeravajući »dokazivanje« drugim pravcem s namjerom da obori moju koncepciju.

[6] Mladenović najzad stidljivo priznaje da u crnogorskim spomenicima od XII do XIV st. postoje neki elementi narodnoga jezika, što je značajan napredak u odnosu na njegovu raniju koncepciju o iznenadnoj, volšebnoj pojavi narodnog jezika kao književnog tek u XIV st. Istina, on se u nap. 3 (152) najnovijeg članka brani ističući da je ta tvrdnja »plod Nikčevićevog nedobronamjernog tumačenja mojih reči da sam 'sudeći po jeziku originala, a ne po izdanju tekstova u knjizi *Prednjegoševsko doba*', došao do zaključka kako 'spomenika na narodnom jeziku s područja današnje Crne Gore imamo tek od XIV veka'«. Ovdje treba dodati i ono što je Mladenović napisao u članku (*Jezik*, XVI) povodom moje tvrdnje o neprekidnoj književnoj upotrebi narodnog jezika, odnosno upotrebi koja se odnosi na period do XIV v., za koju kaže: ». . . što nije tačno, odnosno što do danas u našoj nauci nije potvrđeno« (152). Prije svega, da Mladenović precizno misli, ne bi sintagmu: »što nije tačno« doveo u sinoniman odnos sa sintagmom: »što do danas u našoj nauci nije utvrđeno«, jer može nešto postojati a da u nauci nije utvrđeno, kao i to da sve što nauka nije utvrdila ne znači da nije tačno. Slažem se s njim da on ne apsolutizuje stvari, da svoje zaključke zasniva na *»određenim«* spomenicima, kao što ih i ja zasnivam, ali kako je njegova analiza u članku (*Jezik*, XVI) bila »vezana za analizu jezika . . . u . . . *do danas poznatim spomenicima*«, očito je da mu se narodni jezik u književnoj upotrebi javio na iznenadan, volšeban način tek u XIV v. jer on genezu tome jeziku tada nije sagledao u poznatim spomenicima prethodnih vijekova, odnosno nije sagledao razvoj jezika na evolutivnoj osnovi, već statički. Kad Mladenović tvrdi da »spomenika na narodnom jeziku s područja današnje Crne Gore imamo tek od XIV veka«, očito je da ja njegove riječi ne tumačim zlonamjerno, već u njima čitam ono što stvarno sadrže. Jasno je, dakle, da smo nas dvojica pitanjima razvoja jezika pristupili s potpuno suprotnih pozicija, »pri čemu ne krijem svoje zadovoljstvo što je to tako« (152), pogotovo što je Mladenović najzad u pogledu književne upotrebe narodnog jezika od XII do XIV st. stidljivo prešao na moje pozicije.

u crnogorskoj književnosti od XII do XIV v. ne postoje spomenici koji su pisani narodnim jezikom, Mladenović kaže da su navedeni spomenici pisani tzv. staroslavenskim jezikom zetsko-humske redakcije, odnosno »jezikom koji sadrži samo neke elemente narodnoga jezika«, čime je sam pokazao da je narodni jezik u crnogorskoj književnosti od XII do XIV v. bio u neprekidnoj književnoj upotrebi, a što je u direktnome sukobu s njegovom ranije utemeljenom koncepcijom o iznenadnoj, volšebnoj pojavi narodnog jezika kao književnog tek u XIV st. Kako sam ja u svojim radovima na široj osnovi proučavao prevashodno narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba, bilo je neophodno da u proučavanje razvoja toga jezika uključim i period od XII do XIV st. jer je narodni jezik u neprekidnoj književnoj upotrebi egzistirao u zajednici s jez. mak. Slav., koji je bio isključivo jezik za potrebe propagande pravoslavlja u Zeti. Ja sam tako uradio da tip narodnog jezika u književnoj upotrebi iz XIV v. ne bi izgledao, kao što se Mladenoviću učinjelo, bez svoje geneze, kao stablo bez korijena ili kuća bez podumijente. U protivnom, dakle, izostalo bi istorijsko sagledavanje razvoja jezika jer takvo postupanje ne uvažava dijalektiku, ne sagledava razvoj jezika u kretanju. Dakle, jasno je da je u crnogorskoj književnosti (crkvenoj, pravoslavnoj jer tada postoji i crnogorska katolička, crkvena književnost) od XII do XIV st. bio u upotrebi jezik mak. Slav. zetske redakcije. U tome periodu crnogorski narodni jezik živi u spomenicima Crnogorske pravoslavne crkve, s tim što su ti spomenici istovremeno i izvornici za jezik mak. Slavena.[7]

Nije tačna Mladenovićeva tvrdnja da ja pogrešno operišem »pojmom *zetska redakcija*«,[8] kao i to da sam »pomešao grafijske odlike jedne redakcije sa njenim jezičkim karakteristikama tretirajući ih samo na jednom, jezičnom nivou« (152). Kad sam jezik crnogorskih srednjovjekovnih spomenika imenovao nazivom *zetska redakcija*, normalno je što sam pod tim imenom podrazumijevao mješavinu »jezika makedonskih Slavena i narodnoga«. A kad sam za jezik *Miroslavljeva jevanđelja* i *Pogovor Miroslavljevom jevanđelju* Gligorija Dijaka rekao da »nije ništa drugo do mješavina jezika makedonskih Slavena, odnosno crkvenoga i tradicionalnoga crnogorskoga jezika na negdašnjoj glagoljici koji se u novonastaloj političkoj situaciji prilagodio jeziku pravoslavne crkve i ćirilici, ali je sačuvao uspomenu na glagoljicu izgledom svoje ćirilske grafije koja je po nekim svojim crtama u pojedinim pismenima prilagođena izgledu glagoljskih pismena« (up. *Jezik*, XVII, 51), ispravno je jer su ti spomenici pisani mješavinom jezika mak. Slav., tj. crkvenoga, tzv. staroslavenskoga i tradicionalnoga crnogorskoga jezika, tj. narodnoga. Do pada Duklje pod vlast Raške upotrebljavala se u knjigama pored latinice i glagoljica za

[7] Ja sam smatrao da za »period od XII do XIV stoljeća nema nikakve potrebe navoditi primjere jezika jer je svim ljudima od lingvističke struke, kao i onim koji se razumiju u pitanjima istorije jezika jasno da je narodni jezik bio u kontinuiranoj književnoj upotrebi i tokom ta dva stoljeća« (up. *Jezik*, XVII, 50). Međutim, kako Mladenović smatra da su to gole konstatacije izrečene »u nedostatku pravih naučnih dokaza« (152), ovdje za dokaz svoje tvrdnje navodim samo *Zapis* na grobnici u manastiru Vranjini iz prve polovine XIII v., u kojemu od 12 riječi, koliko ih ima taj spomenik, 5 su narodne riječi, tačnije, riječi u kojima je došlo do fonetskog prilagođavanja prema narodnome (rabъ, Ilarionъ, ěpiskupъ, zetьski, zdatelь). I među ostalih 7 bilo je riječi koje su se upotrebljavale i u jeziku mak. Slav. i u crnogorskom narodnom jeziku stanovnika kraja odakle je ovaj *Zapis* (npr. prěstavi, se, města). *Zapis* je štampan u Stojanovićevim *Starim srpskim zapisima i natpisima*, I, 7, Bgd, 1902. Ako bude potrebno, pružiću i nove dokaze. Dakle, ovaj spomenik, uz spomenike koje sam ranije naveo, a Mladenović ih nabrojio, riječito govori da ja svoju tvrdnju o kontinuiranoj upotrebi narodnog jezika u crnogorskoj književnosti od XII do XIV st. temeljim na poznatim spomenicima, a ne na onim koji još nijesu otkriveni, kako mi Mladenović pripisuje.

[8] Tačno je da Hamm u svojoj *Gramatici* upotrebljava naziv *zetsko-humska redakcija*, kao i to da sam ja iz tog naziva ispustio dio *humska*, a zadržao *zetska*. A evo zašto. Crnogorski se jezik, u srednjem vijeku, kao i danas, prostire i na granične pojaseve oko Zete, odnosno Crne Gore, pa se ne može imenovati nikakvim drugim imenima do *zetskim*, odnosno *crnogorskim*.

pisanje narodnim crnogorskim jezikom. Međutim, poslije pada Duklje, odnosno Zete osvajačka ortodoksna propaganda unosi crnogorski narodni jezik u crkvene knjige radi efikasnosti svojega djelovanja. Pored mješavine jezika mak. Slav. i crnog. narodnog jezika u novim se uslovima u crkvenim knjigama upotrebljava i ćirilica »koja je po nekim svojim crtama u pojedinim pismenima prilagođena izgledu glagoljskih pismena«.[9] Dakle, apsurdna je Mladenovićeva tvrdnja da sam ja u mojim od Mladenovića citiranim riječima »pomešao grafijske odlike jedne redakcije sa njenim jezičkim karakteristikama«.[10] Očito je da se radi o tendencioznom, iskrivljenom tumačenju mojih riječi.

Iako u svojim člancima nijesam išao za tim da utvrđujem jezičke posebnosti *zetske redakcije* jer u jeziku kojim su pisani crnogorski srednjovjekovni spomenici može biti sve identično sa elementima jezika kojim su pisani srpski srednjovjekovni spomenici (što na Mladenovićevu žalost nije slučaj) pa da se opet jezik crnogorskih spomenika naziva *zetskom redakcijom*, a jezik srpskih spomenika *raškom redakcijom*, Mladenović poteže pitanje jezičkih karakteristika *zetske redakcije* upućujući mi zamjerku što je nijesam odredio »argumentima *jezičkog tipa*« (153).[11] Mladenović mi upućuje i zamjerku što u spomenicima *Natpis na zadužbini* zetskog episkopa Neofita i *Pogovor Nomokanonu* Teofila iz Budimlja nijesam pronašao elemente koji ih *»jezički odlikuju«*, odnosno koji »u to vreme« odlikuju *»samo« zetsku redakciju*. A ja postavljam pitanje: s kakvim pravom Mladenović to od mene traži kad sam nije pronašao elemente koji *»jezički* odlikuju« u XIII st. *»samo« rašku redakciju*?

Povodom moje primjedbe date u članku (*Jezik*, XVII, 51), koja se odnosi na upotrebu termina *»srpskoslovenski«* preko kojega Mladenović »pretke današnjih Makedonaca, tj. makedonske Slavene produžava da 'naučno' tretira kao Srbe«, Mladenović odgovara da je moje pisanje »neopravdano i besmisleno jer se to iz« njegova »članka ne može ni naslutiti a nekmoli videti« (152). Kada se danas posigurno zna da je tzv. *srpskoslovenski jezik* »mješavina staroslavenskoga i narodnoga srpskoga jezika«,[12] a tzv. *staroslovenski* »jezik Makedonskih Slovena iz okoline Soluna«,[13] onda se upotrebom termina *»srpskoslovenski«* preci današnjih Makedonaca stvarno tretiraju kao Srbi, što i Mladenović čini, jer se preko složenice *»srpskoslovenski«* jezik makedonskih Slavena naziva srpskim imenom (jezik mak. Slav. + srpski — slovenski = srpskoslovenski).

Na moj prigovor da naziv *»srpskoslovenski«* neistorijski prenosi »u XII stoljeće s namjerom da se njime imenuje jezik srednjovjekovnih cr-

[9] Ja sam u nap. 9 (51) svojega drugog članka, neposredno iza ovih citiranih riječi, uputio čitaoce da se u Hammovoj *Staroslavenskoj gramatici* (197) obavijeste o grafijskim, a ne jezičkim obilježjima *zetske redakcije*, jer se na navedenoj strani govori samo o grafijskim karakteristikama, dok se o jezičkim karakteristikama redakcija govori na 191—192 str. Da je riječ *s a m o* o grafijskim osobinama *zetske redakcije*, pokazuje i ono što sam u istoj nap. napisao neposredno poslije upućivanja na Hammovu *Gramatiku:* »O uticaju glagoljice na izgled ćirilske grafije Miroslavljeva jevanđelja piše P(etar) Đ(ordić) . . .« (51).

[10] Tačno je da Hamm u svojoj *Gramatici* ne navodi posebne jezičke karakteristike *zetske redakcije*, kao što ne navodi ni posebne jezičke karakteristike *raške redakcije*. On govori samo o opštim jezičkim karakteristikama, o karakteristikama zajedničkim za sve naše redakcije, pri čemu griješi u odnosu na Crnogorce jer jezičke karakteristike njihove redakcije stavlja pod naslov: *Hrvatska i srpska redakcija* (191), čime se Crnogorci nominalno dovode u takav položaj kao da nemaju svoje redakcije, odnosno kao da i oni sami ne postoje.

[11] A. Belić u studiji *Učešće sv. Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika* (»Svetosavski zbornik«, I, Bgd, 1936, 224) piše: »I tako poluglasnik ъ kao jedini poluglasnik naš — znak je stvarne promene staroslavenske azbuke u korist narodnog izgovora. Ta se promena mogla samo tamo izvršiti gde se u to vreme poluglasnik tako izgovarao; a to je bila — Zeta«. O posebnim karakteristikama *zetske redakcije* govori i dr St. M. Kuljbakin u studiji *Paleografska i jezička ispitivanja o Miroslavljevom jevanđelju* (SKA, Sremski Karlovci, 1925, 53, 109, 112), s tim što on neistorijski crnogorske jezičke pojave imenuje srpskim imenom.

[12] Vidi: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, 1969, II, 498.

[13] Vidi: Đorđe Sp. Radojičić, *Tvorci i dela stare srpske književnosti*, Tgd, 1963, 37.

nogorskih spomenika« (51), Mladenović odgovara ovako: »Ja i dalje upotrebljavam, sasvim spokojno, termin *srpskoslovenski jezik* jer me Nikčević nikakvim naučnim argumentima nije ubedio da sam na krivom putu. Ako je potrebno, može se stvoriti i naziv *zetskoslovenski* . . .« (Po kojoj logici: »Ako je potrebno, može se stvoriti«, a metod nauke je mora se jer postoji — V. N.). U daljem dijelu članka smatra da bi se pod nazivom *zetskoslovenski* »podrazumevalo . . . ono isto što se shvata i danas pod terminom *srpskoslovenski:* staroslovenski jezik naše redakcije (u njegovom kontekstu *srpske* — V. N.), u osnovi staroslovenski jezik sa elementima odgovarajućeg našeg (u njegovom kontekstu *srpskog* — V. N.) narodnog govora«. I još dalje, kako se »pod srpskoslovenskim jezikom ne podrazumeva narodni jezik«, već stari književni i crkveni jezik (!), čije »crte« (»srpskoslovenske«) »ostaju uglavnom nepromenjene kad se radi o spomeniku . . . bilo u Srbiji, Crnoj Gori ili Hercegovini«, onda, kaže Mladenović, »ja nisam mogao 'srpsko ime prenositi u XII stoljeće s namjerom da se njime imenuje jezik srednjovjekovnih crnogorskih spomenika' . . . Ako odgovarajući spomenici iz Crne Gore nisu pisani srpskohrvatskim već 'jezikom makedonskih Slavena zetske redakcije', . . . , onda je« Nikčević »bio dužan da konkretno ukaže na *jezičke* razlike između ta dva jezika u XII ili XIII veku. A on to nije učinio. Međutim ono što meni zamera Nikčević sebi dopušta. Naime, naziv *crnogorski jezik* on prenosi u XI vek . . . , što svakako nema svog opravdanja jer se ime *Crna Gora* . . . javlja tek od kraja XIII veka . . .« (154).

Pošto je prvo posrbio mak. Slav., Mladenović i pretke današnjih Crnogoraca tretira kao Srbe jer i jezik kojim su se oni u crkvenim knjigama služili (jez. mak. Slav. zetske redakcije) naziva *»srpskoslovenskim«*. Dakle, kako u jeziku mak. Slav. zetske redakcije egzistira i narodni crnogorski jezik, onda je i ono što je makedonsko i ono što je crnogorsko u njemu po Mladenoviću *srpsko,* odnosno *srpskoslovensko* jer su Srbi Sloveni (jez. mak. Slav. + crnogorski = srpskoslovenski). A to što u jeziku mak. Slav. zetske redakcije i jezika mak. Slav. raške redakcije po Mladenoviću nema dubljih jezičkih razlika, bez ikakvog je značaja jer su preci Crnogoraca u jeziku mak. Slav. zetske redakcije upotrebljavali svoj jezik, *crnogorski,* a preci Srba u jeziku mak. Slav. raške redakcije svoj jezik, *srpski.* Uz to, ne može se za jezik mak. Slav. zetske redakcije stvoriti naziv *»zetskoslovenski«* jer Crnogorci *n e m o g u* mak. Slavene da tretiraju kao pretke Crnogoraca. Besmislena je Mladenovićeva zamjerka što između jezika mak. Slav. zetske redakcije i tzv. srpskohrvatskoga nijesam našao *»jezičke* razlike« »u XII ili XIII veku«, i to zbog toga što se preci Crnogoraca nijesu služili tzv. srpskohrvatskim, već svojim, crnogorskim jezikom koji se u crkvenim knjigama upotrebljavao u tipu jezika mak. Slav. zetske redakcije. Mladenović preko složenice *»srpskoslovenski«* neistorijski prenosi srpsko ime s namjerom da njime imenuje jezik crnogorskih srednjovjekovnih spomenika bez obzira što je sasvim pogrešno pretke Crnogoraca tretirati kao pretke Srba, kaogod što je pogrešno pretke Srba tretirati kao pretke Crnogoraca. Tokom čitavog srednjeg vijeka u pisanim izvorima srpsko se i crnogorsko odvaja kao »srpsko i zetsko«, »srpsko i pomorsko«, »raško i pomorsko«, s tim što se odvajanje javlja u jednini i u množini i u raznim oblicima. U *Vukanovom jevanđelju* s razmeđa XII i XIII st. o Vukanu se govori kao o »vladyčьstvujuštjujemь svojeju srьbьskovь zemleju i zetьskoovь stranoovь . . .«[14] Srpski kralj Vladislav po hrisovulji iz g. 1242. je »kralь vsěhь srьbьskihь zemьlь i

[14] Vidi: Stojan Novaković, *Primeri književnosti i jezika,* Bgd, 1904, 107.

pomorskyhь«.[15] Jelena je u hrisovulji iz g. 1267. »kralica vse srpske zemle i pomorske«.[16] Primjera za odvajanje crnogorskog i srpskog u srednjem vijeku ima na desetine.[17] Dakle, čak i u okolnostima kad se, prema onome što sam našao, crnogorsko ne imenuje srpskim imenom, Mladenović neistorijski prenosi srpsko ime u srednji vijek s namjerom da njime imenuje ono što nije srpsko već crnogorsko. I onda kad svoj postupak neistorijskog prenošenja srpskog imena na crnogorsku prošlost dovodi u vezu s mojim prenošenjem naziva *crnogorski jezik* na crnogorsku prošlost prije pojave imena *Crna Gora* u sačuvanim dokumentima, on u stvari pretke Crnogoraca tretira kao Srbe. Da nije tako, on bi smatrao da je ono što ja radim normalno, a ono što on radi nenormalno. A to što se ime *Crna Gora* javlja krajem XIII v. (opet volšebna pojava imena), bez ikakvog je značaja za imenovanje crnogorskog kulturnog nasljeđa jer Crna Gora pod različitim nazivima postoji mnogo prije nego se ime *Crna Gora* javlja u sačuvanim dokumentima. Da je to tako, najbolje potvrđuje najnovije izdanje *Istorije Crne Gore* u 8 tomova, u čijem prvom tomu čitamo čak poglavlja: Crna Gora u praistorijsko doba, Crna Gora u osvit pisane istorije, Crna Gora u doba Rimskog Carstva.[18] To rade i svi kulturni narodi u svijetu. Ukrajina sve do 1917. zvala se Malorusija, a jezik *maloruskim.*[19] Međutim, u Lenjinovoj državi, po principu da se jedinstvo u duhovnoj sferi realizuje kroz bogatstvo na bazi različitosti, kvalifikativ *ukrajinski* se prenosi u prošlost da se njime od najstarijih vremena imenuje sve ono što se nazivalo *maloruskim* imenom,[20] a *ukrajinski jezik* postaje zvanični jezik Ukrajinaca.[21] Uostalom, kao što Srbi jezik svojih predaka imenuju *srpskim* imenom, tako isto ne vidim razlog da i Crnogorci jezik svojih predaka ne imenuju *crnogorskim.* Dakle, ja *crnogorskim na-*

[15] Vidi: Nikifor Dučić, *Književni radovi,* II, Bgd, 1891, 152, 29, 33, 34, 153.

[16] Op. cit., 29; »U srpskim poveljama nikada se nije upotrebljavala imenica Srbija u titulaturi vladalaca: oni su vladaoci 'srpske zemlje' i pomorske. 'Srpska zemlja' odgovara tu onom što je kod Dukljanina samo Raška« — Mihailo J. Dinić, *O nazivima srednjovekovne srpske države,* »Prilozi za književnost . . .«, 32, 1—2, Bgd, 1966, 29. Sava Nemanjić u Nemanjinoj hilandarskoj povelji za svojega oca kaže da je obnovio svoju djedinu (Rašku) i pridružio joj »od morьske zemle Zetu« — Jovan Kovačević, *Tradicija o Dukljanskom kraljevstvu kod Nemanjića,* »Istoriski časopis«, V, Bgd, 1955, 291; Isto tako Sava u *Životu Stefana Nemanje* za oca kaže: »I, pošto obnovi očevu dedovinu, . . . , pridobi od primorske zemlje Zetu . . .« — Milivoje Bašić, *Stare srpske biografije,* Bgd, 1924, 3; Čak se u *Zapisu* na spomen-kamenu iz XV st., koji donosim u prijevodu, za despota Stefana kaže: »Bih gospodin svim Srbima i Podunavlju i Posavlju i delu ugarske zemlje i bosanske, a jošt i Primorju zetskom«. — *Manasija,* izd. Rep. zavoda za zaštitu spomenika kulture, saopšt. 6, Bgd, 1964.

[17] V(asilije) Đ(erić) u studiji *O srpskom imenu po zapadnijem krajevima našega naroda,* Biograd, 1900, navodi bilješku fruškoga analiste Einharda iz g. 822. u kojoj stoji da je Ljudevit Posavski pobjegao iz Siska »k Srbima, za koji narod kažu (»dicitur«), da živi u velikom dijelu Dalmacije« (20) kao dokaz da se srpsko ime ovdje odnosilo i na Crnu Goru. Zapisu se ne može vjerovati zbog toga što o prebivanjima Srba (ukoliko se uopšte radi o njima) franački analist nije došao na osnovu vlastite spoznaje, već se sam ograđuje riječju »kažu«. Da se ovo ne odnosi na Crnu Goru, pokazuje Rački (*Rad* LVI, 109 i *Odlomci,* 14—15). Đerić bilježi iz spisa splitskog sabora što je održan g. 924. navodno pomen srpskog imena u vezi s Crnom Gorom, u kojemu stoji da su stigli papini poslanici »koji su išli po dalmatinskijem gradovima i dogovarali se s hrvatskom i sa srpskom gospodom« (9). Međutim, odavde se ne vidi da se srpsko ime odnosilo na Crnu Goru jer se Dalmacija u ono vrijeme prostirala do Panonije, na istoku čak do Raške, pa su »mogli papski izaslanici naći 'srpsku gospodu' na krajnjim sjeveroistočnim krajevima ondašnje Dalmacije«. A to što se Đerić poziva na navod Račkog (*Rad,* XVI, 78), po kojemu je na splitskom saboru sudjelovao i zahumski knez Mihailo »sa srpskimi velikaši«, bez ikakvog je značaja jer Zahumlje ni danas, a ni ranije, »nije u oblasti Crne Gore«. Bez osnova je i Đerićevo navođenje Porfirogenita jer nijedna oblast za koju on kaže da su je naselili Srbi, ne nalazi se u Crnoj Gori. Za vijekove: XI, XII, XIII i XIV Đerić nije našao ni jedan pomen srpskog imena u vezi s Crnom Gorom. Ja sam u Teodosijevoj biografiji o sv. Savi našao da se o Nemanji govori kao o gospodaru srpskom, koji samodržavno vladaše »vьsěmi srьbьskymi zemlami, eže glagoljut se Dioklitia, Dalmatia, Travunia . . .« (Vidi: Domentijan (Teodosije), *Život svetoga Save,* izd. Đuro Daničić, Bgd, 1860, 3). Međutim, ovome se ne može vjerovati jer među navedenim zemljama nema glavne srpske zemlje, Raške. Do XV st. nijesam više uspio naći bilo kakav izvor, a do sredine XVII v. ni jedan vjerodostojan izvor gdje bi se nešto što je crnogorsko nazivalo srpskim imenom.

[18] Vidi: *Istorija Crne Gore,* I, Tgd, 1967.

[19] Vidi: *Enciklopedičeskij slovar,* tom XXXVIIIa (Maloljetstvo-Mejšagola), Peterburg, 1896, 484—485.

[20] Vidi: *Boljšaja sovjetskaja enciklopedija,* 2. izd., 44 (Uži-Fideg), 67.

[21] Vidi: Rikard Simeon: *Enciklopedijski rječnik lingv. naziva,* II, 657—658.

cionalnim imenom imenujem *samo ono što čini crnogorsko kulturno i jezično nasljeđe,* a Mladenović *srpskim imenom* imenuje *makedonsko i crnogorsko jezičko nasljeđe.*

II) Mladenović i dalje piše da je netačna moja tvrdnja da je odlomak Povelje Balše II Balšića iz g. 1385, koju sam citirao u svojemu prvome članku (up. *Jezik,* XVI), pisan čistim narodnim jezikom, jer »u tom citatu, kao i van početnih rečenica u ovoj povelji, ima i izvesnih srpskoslovenskih crta: predlog *v, vsakomu, voljn, roždastva*« (154), čime sada pokazuje da neće da zna šta je preambula, mada sam kaže da je jezik određenih srpskih pisaca XVIII v. analiziran tako što je iz svake njihove knjige uzeto po 40 strana, »pri čemu su izostavljene početne stranice, uvodi, posvete i sl., jer u njima, kao što je poznato, ili nemamo piščev jezik ili je u njima autor 'pazio' na svoj jezik koji, samim tim, ne predstavlja autentičan materijal za proučavanje«.[22] Međutim, u ovoj polemici, čak i u drugome svojemu članku, Mladenović izriče ocjenu jezika Balšine Povelje i na osnovu jezika njezine preambule, čime je još jednom pokazao da je njegovo pisanje neprincipijelno, tendenciozno, pa stoga u naučne svrhe neupotrebljivo. Prema tome, Mladenović je »izvesne srpskoslovenske crte« (*v, vsakomu)* našao u jeziku preambule, dok je riječi *voljn, roždastva* proizvoljno uzeo iz teksta koji nijesam, citirao, čime je jasno pokazao ko se »grubo ogrešio o istinu koju je jednostavno zaobišao« (154). Znači, bez obzira na jezik preambule, odlomak Povelje Balše II Balšića, koji sam ja citirao, pisan je na čistom narodnom jeziku. Takođe je netačna i Mladenovićeva tvrdnja da je *»baš taj citirani, početni deo povelje«* (tj. preambula — V. N.) *»Nikčevićevom intervencijom jezički osavremenjen«* (155). Pomenuti citat nijesam prevodio na naš današnji jezik, već sam ga doslovno naveo iz knjige *Prednjegoševsko doba,* u kojoj je jezik preambule prenijet na naš savremeni jezik (dakle, ne mojom intervencijom, što mi Mladenović pripisuje, već intervencijom priređivača knjige), što je potpuno bez značaja za pitanja o kojima raspravljamo jer je jezik preambule nebitan za izricanje sudova o razvoju jezika, što je Mladenović prošle godine i sam priznavao u njegovom već pomenutom članku. Mladenovićev formalistički metod, dakle, nema nikakve veze s naučnim pristupom ovoj problematici. I nakraju, jezik Povelje Balše II Balšića nije »u osnovi narodni sa nekim srpskoslovenskim elementima« (155), već je Balšina Povelja »pisana narodnim jezikom, ali s oko 17% riječi jezika makedonskih Slavena zetske redakcije« (up. *Jezik,* XVII, 52). Uostalom, i priređivači knjige *Prednjegoševsko doba* na 503. str. za jezik ove Povelje i one iz 1379. kažu da su »pisane narodnim (a ne staroslovenskim) jezikom, onako kako govori narod«.

III) Kako Mladenović priznaje da u crnogorskim spomenicima »koji potiču od XVI veka naovamo ... narodni karakter jezika kojima su ti spomenici pisani uopšte nije sporan, da je narodni jezik u njima zastupljen u najvećoj meri« (155), zaista nema potrebe da o tome bilo šta više kažem.

IV) Moja konstatacija »da ... narodni jezik kao književni ... već sredinom XVIII stoljeća potiskuje jezik makedonskih Slavena zetske redakcije, tako da se on gotovo i ne javlja izvan crkvenih spisa« (57) nepobitna je zbog sljedećih razloga. Neće biti da je tzv. ruskoslavenski jezik u Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi sredinom XVIII v. postao zvanični crkveni jezik, kao ni to da je taj jezik iz crkvene i svjetovne upotrebe uklo-

[22] A. Mladenović, *Odnos između domaćih i ruskoslovenskih elemenata u književnom jeziku kod Srba pre njegove vukovske standardizacije,* »Zbornik za filologiju i lingvistiku«, Matica srpska, XII, Novi Sad 1969, 44.

nio jezik mak. Slav. zetske redakcije. U Crnogorsku pravoslavnu crkvu, usljed nestašice crkvenih knjiga, crkvene knjige iz Rusije počele su pristizati još tokom druge decenije XVIII st., tj. po uspostavljanju prvih prijateljskih kontakata Crnogoraca s Rusima. Dakle, preko tih knjiga došao je i tzv. ruskoslavenski jezik, a ne kao nekakav »zvaničan crkveni jezik«, s tim što su Crnogorci i dalje za bogoslužbene svrhe koristili i domaće knjige pisane na jeziku mak. Slav. zetske redakcije (koristili su i jedne i druge). Uz to, tzv. ruskoslavenski jezik nije mogao iz crnogorske svjetovne upotrebe istisnuti jezik mak. Slav. zetske redakcije jer je sam bio mrtav jezik, kao što je uostalom bio i jezik mak. Slavena zetske redakcije koji se još prije dolaska crkvenih knjiga iz Rusije, izuzev neznatnih primjesa u crnogorskome književnome jeziku, nije upotrebljavao u crnogorskoj izvancrkvenoj sferi. Narodni je jezik svojim stalnim viševjekovnim usponom, svojom neprestanom, nezadrživom ekspanzijom, u crnogorskoj svjetovnoj upotrebi sredinom XVIII st. bio uhvatio takve korijene da jezik mak. Slav. zetske redakcije i tzv. ruskoslavenski zbog tih razloga nijesu mogli pretendovati na svjetovnu upotrebu. Prema tome, Mladenovićeva tvrdnja da je tzv. ruskoslavenski jezik iz crnogorske svjetovne upotrebe istisnuo tzv. srpskoslovenski, odnosno jezik mak. Slavena zetske redakcije ne odgovara istini jer sam tzv. ruskoslavenski jezik u crnogorskoj izvancrkvenoj sferi nikada nije bio u punoj upotrebi, nikada se nije upotrebljavao na nivou upotrebe tipa književnoga jezika.[23] Mladenović iz navedenog činjeničnog stanja izvlači pogrešne, tendenciozne zaključke. Naime, utvrđujući prisustvo elemenata jezika mak. Slav. zetske redakcije i tzv. ruskoslavenskoga u crnogorskom književnom jeziku XVIII i početka XIX v., on u stvari stvara privid o upotrebi tih dvaju jezika na nivou upotrebe tipova u crnogorskoj književnosti druge polovine XVIII i početka XIX st. kako bi na osnovu toga privida mogao tvrditi iz punih usta da je kod Crnogoraca, jednako kao kod Srba, tzv. ruskoslavenski jezik u naznačenome vremenu bio »u upotrebi ... ne samo u verskim obredima, već i u delima duhovnog karaktera«,[24] što je u direktnoj suprotnosti s maločas navedenim Mladenovićevim riječima, kao i onim što ih je napisao u III tački. Na taj način je Mladenović izdaleka pokušao da stvori bar malo prostora za svoju tvrdnju o nepostojanju dijametralnih razlika stanja u jezicima Crnogoraca i Srba u vrijeme početka Vukove reforme, pri čemu se nije klonio očiglednog izjednačavanja srpskih i crnogorskih jezičkih razlika iz prošlosti.

Normalno bi bilo, kad je već pobliže analizirao prisustvo elemenata jezika mak. Slavena zetske redakcije i tzv. ruskoslavenskoga u crnogorskome književnome jeziku XVIII i početka XIX v., da je Mladenović pobliže prikazao i položaj tzv. ruskoslavenskog jezika u srpskoj svjetovnoj sferi toga vremena, pa tek onda da je donosio zaključke o stanjima u

[23] Uostalom, u prilog mojih tvrdnji idu sami Mladenovićevi navodi koji se odnose na karakter jezika u djelima Petra I i Vasilija Petrovića Njegoša. Naime, on pokazuje da se u njihovim djelima susreću samo »ostaci« jezika mak. Slav. zetske redakcije (a ne »srpskoslovenskog jezika«), »kao i niz ruskoslovenskih osobina«, odnosno po njemu se »osobine srpskoslovenskog i ruskoslovenskog jezika javljaju i u delima *koja nisu crkvenog karaktera* a koja su najvećim delom pisana narodnim jezikom« (156). Za dokaz svojih tvrdnji Mladenović navodi 23 »nenarodne« riječi iz *Kratke istorije Crne Gore* Petra I, zatim iz Vasilijevih tekstova: *Knjige za Černogorce — va Senat venetski* (31), pjesama *Černa Gora* (6), *Simeonu Nemanji* (22) i *Ismailu* (9), koje su takođe »nenarodne« riječi. Očito je da primjese jezika mak. Slav. zetske redakcije i tzv. ruskoslavenskog jezika, koje Mladenović navodi, ne prelaze nivo upotrebe tuđica u bilo kojem jeziku. Za dokaz ove tvrdnje moguće je iz djela književnih klasika naših naroda navesti još veći broj tuđica pa da se opet ne tvrdi da oni ne pišu, recimo, hrvatskim, srpskim ili crnogorskim književnim jezikom, odnosno da pišu stranim jezicima.

[24] Mladenović govori o »delima duhovnog karaktera«, što normalno iz njegova konteksta proizilazi da je riječ o djelima koja nijesu crkvenog karaktera. Međutim, ako on eventualno pod »delima duhovnog karaktera« bude podrazumijevao djela crkvenog karaktera, onda je očito da se radi o sintagmi s dvosmislenim značenjem koja je sračunata na to da se pod svaku cijenu brani nenaučna koncepcija.

jezicima Srba i Crnogoraca u vrijeme početaka Vukove reforme. Međutim, Mladenović to nije uradio jer bi se takav prikaz okrenuo protiv njegovih tvrdnji. Očigledno je da mu ne ide u račun to što je tzv. ruskoslavenski jezik tokom druge polovine XVIII st. kod Srba bio ne samo zvanični jezik crkve već, što je mnogo značajnije, zvanični jezik prosvjete i književnosti,[25] a bilo je i pisaca koji su pisali »skoro čistim ruskim jezikom«.[26] Dakle, taj tip je kod Srba imao punu, višestranu, zvaničnu upotrebu; on je uz to Srbima donio haos, konfuziju, mnoge bure i nevolje u jeziku koje će srpski javni, kulturni život potresati punih stotinu godina. Međutim, u crnogorskoj svjetovnoj upotrebi toga vremena, kako sam već rekao, tzv. ruskoslavenski jezik se nije upotrebljavao na nivou upotrebe tipa književnoga jezika, već u crnogorskome književnome jeziku jedino na nivou upotrebe tuđica, odnosno u preambulama, ponegdje u korespondenciji gdje je trebalo postići svečan ton i efekat na onoga kome se autor obraća, te u korespondenciji za diplomatske potrebe s Rusima, kako se to i danas radi sa stranim državama na njihovim jezicima. Uz to, za razliku od široke svjetovne upotrebe kod Srba, taj su jezik od Crnogoraca znale vladike i svještenici iz njihove najbliže okoline, koji su se mogli na prste izbrojiti, a i društveno-politički razlozi koji su doveli do njegove upotrebe kod Srba u mnogome su se razlikovali od onih koji su doveli da se preko crkvenih knjiga unese kod Crnogoraca. Uostalom, kakav je položaj tzv. ruskoslavenskoga jezika bio kod Srba, a kakav kod Crnogoraca, najbolje pokazuje to što Crnogorci nikada u svojoj istoriji nijesu odlučivali o tome kojim će se jezikom služiti jer su se od najstarijih vremena i u govornoj i u pisanoj riječi služili svojim narodnim, crnogorskim jezikom, što će reći da tzv. ruskoslavenski jezik kod Crnogoraca nije mogao promijeniti tok razvoja njihova književnoga jezika. I kako onda Mladenović može tvrditi da je tzv. ruskoslavenski jezik tokom druge polovine XVIII st. i kod Srba i kod Crnogoraca bio »u upotrebi... ne samo u verskim obredima već i u delima duhovnog karaktera« kad je već jasno da je on izvan crkve kod Srba imao *veoma široku, zvaničnu upotrebu*, a kod Crnogoraca se upotrebljavao *samo na nivou upotrebe tuđica*.[27]

V) Povodom Mladenovićeve tvrdnje da se u vrijeme kad je Vuk[28] započeo provoditi svoju reformu jezika i pravopisa stanje u jeziku Srba na području Srbije i Vojvodine djelimično razlikovalo od jezičkog stanja Crnogoraca, a ne dijametralno, kako sam ja tvrdio, u članku (*Jezik*, XVII, 157) Mladenović kaže: »... Nikčević nije uspeo ništa od toga argumentovano da ospori«.[29] Iza ovoga bi bilo normalno očekivati da će Mladenović argumentovano pokazati da ja nijesam svoju tvrdnju dokazao.[30] On hoće da mu se vjeruje da se u srpskoj književnosti početkom XIX v. ne bore međusobno tri tipa jezika: tzv. ruskoslavenski, tzv. slavenoserbski i donekle formirani srpski tip na osnovima narodnoga jezika. Za tzv. ruskoslavenski jezik prvo kaže da je i »u Crnoj Gori i u Srbiji u prvim decenijama XIX veka... već bio čvrsto zauzeo mesto crkvenog jezika pravoslavnog bogosluženja«. A dvije rečenice poslije toga zaključuje: »Znači, ruskoslovenski jezik, kao crkveni jezik, bio je u upotrebi i u Srbiji i u Crnoj Gori ne samo u verskim obredima već i u delima duhovnog karaktera«. I još dalje, poslije nekoliko rečenica, Mladenović piše: »... ako su početkom XIX veka ruskoslovenski i narodni jezik bili u upotrebi i u Srbiji i u Crnoj Gori, prvi u delima crkvenog a drugi u delima svetovnog karaktera, onda u tome moramo videti samo sličnost...« (157). Očito je da je Mladenović, braneći nenaučnu koncepciju, morao zapasti u protivrječnosti, konfuziju, zbrku. Kako god on okrenuo, tzv. ruskoslavenski je jezik početkom XIX st. bio u upotrebi u srpskoj književnosti[31], a u crnogorskoj nije, već je, kako sam već rekao, samo došao preko crkvenih knjiga (njegovu upotrebu na nivou upotrebe tuđica iz poznatih razloga, ne treba uzimati u obzir). Pokušaj da se nešto postigne preko crkvenog jezika, kako smo vidjeli, ne ide. Dakle, u vrijeme početaka Vukove reforme kod Srba su u književnoj upotrebi sva tri nabrojena tipa jezika, dok je u crnogorskoj samo jedan, i to crnogorski. Slažem se s Mladenovićem u tome da tzv. ruskoslavenski jezik nije dolazio u sukob s tzv. slavenoserbskim, ali je dolazio u sukob s narodnim jezikom, direktno i preko tzv. slavenoserbskog, u kojemu je bio sadržan. On je, dakle, pretendovao na književnu upotrebu[32]. Druga je stvar što nije imao izgleda da postane zvanični književni jezik jer mu razvoj kulturnih i političkih prilika nije išao u prilog. Kako se tokom vremena kultura kod Srba sve više demokratizovala, sve više se javljala društvena potreba za narodnim jezikom. Uz to, kako je Rusija u Srbiji sve više gubila uticaj, a Austro-Ugarska ga dobijala, budućnost je jedino

---

25 Vidi: M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik*, I, »Naučno delo«, Bgd, 1964, 24—25, 29—30.

26 Op. cit., 26.

27 Kao što je u članku (*Jezik*, XVI) vršio izjednačavanje, pogrešnu identifikaciju po principu da »slično« čini »isto«, tako Mladenović i u članku (*Jezik*, XVII) dovodi u isti odnos pojave koje se međusobno bitno razlikuju.

28 U nap. 20 (156) Mladenović je napravio previd: optužio me da sam, donoseći Vukov citat, »načinio više materijalnih pogrešaka«, pa čak i pogrešno naveo str. knjige. On drži da sam ja Vukov odlomak donio iz »XII knjige njegovih Sabranih dela« što ih je beogradska »Prosveta« izdala g. 1969. Međutim, ja Vukov citat nijesam donio iz *Sabranih dela*, nego iz knjige *O jeziku i književnosti*, Izabrani spisi, *Dela Vuka Karadžića*, što ih je priredio dr Berislav M. Nikolić, a izdala takođe beogradska »Prosveta« 1969. Dakle, radi se o drugom izvoru, a ne o onom koji Mladenović navodi, pa stoga njegove primjedbe, izuzev onih koje se odnose na štamparske greške u riječima *našeg, neprijateljski* i *kritizirati*, nemaju nikakvoga smisla.

29 Mladenović kaže da su »ničim neargumentovane« moje tvrdnje »da je Vuk u srpsku književnost uveo 'crnogorski tip književnoga, odnosno narodnoga jezika'... i da je Vuk na osnovima crnogorskih narodnih govora 'utemeljio svoju reformu jezika i pravopisa'« (158). Za dokaz tih tvrdnji upućujem čitaoce na moj rad *Čiji je takozvani Vukov jezik*, »Kritika«, Zgb, 1970, br. 12, 370—385.

30 Kad ne može da pobija, Mladenović prećutkuje moje dokaze, ali mu to ne smeta kad izvodi zaključke u svoju korist. On i ne pokušava da ospori Vukovu ocjenu haotičnoga stanja u jeziku Srba na početku XIX st., izuzev što kaže da je »Vukovo mišljenje izrečeno još 1817«. Prećutkuje i Nikolićevu konstataciju o Vukovome zavođenju reda u srpskome jeziku, a nju je Nikolić izrekao 1969. g. Istina, Mladenović u nap. 21 upućuje na svoj rad *Stanje i problemi u proučavanju književnog jezika vojvođanskih Srba u predvukovskoj epohi*, u kojemu se navodi literatura o narodnom jeziku u srpskoj književnosti prije Vuka, s namjerom da preko postojanja toga tipa književnoga jezika opovrgne moju tvrdnju o dijametralnoj razlici stanja u jezicima Srba i Crnogoraca u vrijeme početaka Vukove reforme. Uz to, on se ponaša tako kao da je meni do pojave njegova članka (*Jezik*, XVI) bila nepoznata sva ta literatura, a time i upotreba narodnoga jezika u srpskoj književnosti prije Vuka. Takvom njegovom ponašanju ne treba se čuditi jer on postupa tako kao da i tradicionalna lingvistika o upotrebi toga jezika sve do pojave radova na koje on upućuje, među kojima je znatan broj i njegovih, takođe nije znala. Da Mladenović nije u pravu, pokazuje Belićev rad *Vukova borba* u kojemu se još 1948. izričito kaže: »Još od Gavrila Stefanovića do Karadžića pisalo se narodnim jezikom« (38), a o tome je jeziku pobliže pisao i dr Dragiša Živković u radu *Vukova borba i srpski pesnički jezik* (»Anali« Filološkog fakulteta, Bgd, 1964). Time što je postojao narodni jezik u srpskoj književnosti prije Vuka ne može se osporavati moja tvrdnja o dijametralnoj razlici stanja u jezicima Srba i Crnogoraca u vrijeme početaka Vukove reforme, odnosno haotično stanje u jeziku Srba i nepomućeno stanje u jeziku Crnogoraca, jer moja procjena njihovih dijametralno različitih stanja polazi od upoređenja stanja u ukupnome jeziku Srba i stanja u ukupnome jeziku Crnogoraca. Izuzetak samo čini crkveni jezik jer on kod Crnogoraca u drugoj polovini XVIII v. nije bio zvanični jezik prosvjete i književnosti, odnosno početkom XIX st. nije doveo do stvaranja vještačkoga, zvaničnoga književnoga jezika kakav je bio kod Srba tzv. slavenoserbski jezik. Kod Crnogoraca, koji su u crkvama upotrebljavali i narodni jezik, crkveni, tzv. ruskoslavenski jezik, početkom XIX v. bio je mrtav, utamničen jezik, kao što je bio prije toga, poslije toga, i danas, pogotovo što su Crnogorci rijetko kad zalazili u crkvu, a i obredi su se rijetko održavali (Vidi: Dr Jevto Milović, *Njegošev boravak u Beču 1836 i 1837 i njegov pokušaj da pođe u Pariz*, Istoriski zapisi, X, Cetinje, 1954, 88; *Crnogorsko praviteljstvo grafu Iveliću* 3 jula 1804, Zapisi, XXII-5, Cetinje, 1939, 298).

31 Vidi: M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik*, I, 33; A. Belić, *Vukova borba*, 36.

32 »I pre Vuka ukazivalo se... da crkvenoruski jezik nije pogodan za srpsku književnost. Ali nije bilo jednostavno definitivno ga napustiti, jer je Rusija tada ipak bila kakav-takav zaštitnik srpskih nacionalnih interesa« — Dr Berislav M. Nikolić, *Vukova jezička revolucija*, pogovor u Vukovoj knjizi *O jeziku i književnosti*, 239.

imao narodni jezik[33] koji je tek 1868. g. postao zvanični književni jezik zahvaljujući političkim okolnostima[34].

Dakle, sveukupni jezik Srba u vrijeme početaka Vukove reforme ima ove karakteristike: tri se tipa, tzv. ruskoslavenski, tzv. slavenoserbski i donekle formirani srpski tip na osnovima narodnog govora, međusobno bore za prevlast u književnosti. Njihovu međusobnu borbu komplikuju društveno-politički razlozi za i protiv što ih svaki od tipova posjeduje. Tipovi se i međusobno miješaju, stihijski, bez pravila, svaki put u novim kombinacijama. I onda kad pisci pišu narodnim jezikom, taj jezik je neujednačen, nejedinstven, različite je dijalekatske osnove[35]. Uz to se ne potvrđuje umjetničkim djelima jer nema »kristalisane i iznijansirane sisteme značenja«, ukratko, bezizražajan je, mrtav. Pisci iz građanske klase ne znadu pravoga narodnoga jezika jer su se mnogi elementi tzv. ruskoslavenskoga jezika nalazili u njihovome razgovornome jeziku[36]. Mnogi pisci, pod uticajem zablude da je srpski narodni jezik iskvareni narodni jezik, »ispravljaju« narodni jezik »na nekom merilu crkvenoslovenskoga«[37], što će reći kvare ga. Zvanični je književni jezik vještačka tvorevina, smjesa narodnoga i tzv. ruskoslavenskoga jezika

---

33 Začuđujuće djeluje Mladenovićeva tvrdnja: »Narodni jezik u funkciji književnog bio je u velikoj meri zastupljen ... i u Srbiji ... u prvim decenijama XIX veka. Da nije bilo tako, teško da bi uopšte došlo do formiranja ekavskog izgovora našeg književnog jezika ...«! (157). Do formiranja ekavskog izgovora u srpskome književnom jeziku došlo bi i da prije Vuka u srpskoj književnosti nije bilo ni jednog pisca koji je pisao narodnim jezikom. Ekavski je izgovor vijekovima egzistirao kao srpski, narodni, razgovorni jezik, pa je morao ući u književnu upotrebu onda kad su sazreli ekonomski, društveno-politički i kulturni uslovi.

34 I srpska lingvistika stoji na stanovištu da je u vrijeme početaka Vukove reforme stanje u jeziku Srba bilo haotično. A. Belić u već spomenutoj studiji citira Vuka koji u *Rječniku* (1818, V) kaže: »Ali (za preveliko čudo!) do danas još nemamo ni jedne knjige da je upravo napisana po srpskoj gramatici. Nijednom spisatelju nije palo na um da barem za sebe postavi kakva god pravila u jeziku, i nji da se drži, nego je pisao svaki po svojoj volji (kako mu se kad na vr pera desilo), tako da naš jezik (osim sviju jezika na ovom svijetu) nikakvih pravila nema! Ovo je od učeni Srbalja prvi opazio G. arhimandrit Kengelac kao što kaže u predgovoru svojega *Jestestvoslovija:* 'Vsi narodi i sami jazičnici knjigi svoje po gramatijskim pravilam spisaše, u nas po pravilam babi Smiljani pišutsa'. Istinu ovije G. Kengelca riječi posvjedočiće sve srpske dosadašnje knjige« (29—30). M. Stevanović u knjizi *Savremeni srpskohrvatski jezik* (I, 33) piše: »Potrebu za pisanjem gramatike prostonarodnog jezika Vuku uostalom nije bilo teško shvatiti jer je stanje književnog jezika kod Srba u ono vreme zaista bilo haotično. Tradicija pisanja ruskocrkvenim jezikom još se povlačila kod nekih pisaca; drugi su uviđali potrebu da pišu kao što narod govori, ali u praksi ... nisu bili u stanju da to ostvare; trećima je pak narodni jezik bio odveć prostački, iskvaren i siromašan u izrazima, pa ih je najviše u cilju 'popravljanja' narodnog jezika još uvek pisalo poznatom slavenosrpskom jezičkom mešavinom. Njome su u stvari pisali i oni koji su hteli pisati jezikom prostoga naroda, — upravo zato što ovaj jezik nisu poznavali kako valja, jer se u njihovoj sredini njime nije govorilo. A kako nije bilo nikakvih pravila koja bi utvrđivala šta u ovoj mešavini treba da bude srpsko, a šta ruskoslovensko, svaki pisac je imao svoj poseban književni jezik. Pojedini pisci su, štaviše, u svakoj drugoj prilici drukčije pisali. Jednom rečju, svako je pisao kako mu kad na um padne — bolje reći kako mu kad ispod pera ispadne«. A P. Ivić ovako ocjenjuje jezik i književna ostvarenja pisana narodnim jezikom prije Vuka: »Proizvodi dotadašnje literature mahom su bili niske vrednosti ili neaktuelni, ili to oboje. Književni jezik bio je sve drugo pre nego razrađen i prefinjen instrument izraza. Bez unutrašnje ravnoteže, u stalnom drastičnom osciliranju, on nije posedovao kristalisane i iznijansirane sisteme značenja za koje bi bila šteta da se naruše«. — Dr Pavle Ivić, *O Vukovom rječniku iz 1818 godine*, Sabrana dela Vuka Karadžića, »Prosveta«, Bgd, 1956, 21. Evo kako sam Mladenović ocjenjuje narodni jezik u srpskoj književnosti prije Vuka: »Ne može se, prirodno, reći da su sva ta dela pisana ni *ujednačenim* ni *zajedničkim* književnim jezikom narodnog tipa jer *takvog* (sve istakao A. M.) jezika do pojave Vuka Karadžića kod nas nije ni bilo« — Aleksandar Mladenović, *Stanje i problemi u proučavanju književnog jezika vojvođanskih Srba u predvukovskoj eposi*, 232. I još jednom Ivić: »U kulturnom krugu pravoslavnih (misli li ovdje Ivić na Etiopljane, Grke ...?! — V. N.) najveća nevolja s jezikom (oko 1800 — V. N.) proizilazile su iz diglosije — upotrebe dvaju funkcionalno diferenciranih jezičkih tipova u istoj društvenoj zajednici. Čak i u samim delima tadašnjih književnika koegzistirali su, nedovoljno jasno razgraničeni i često pomešani u svaki put drukčijim dozama, crkvenoslovenski jezik ruske obojenosti i domaći srpski narodni govor« — Pavle Ivić, *Naš jezik i naši narodi od Vuka do danas*, »Zora«, Počasni broj, Mostar, 1968/69, 11. A evo kako B. Banjević ocjenjuje narodni jezik u crnogorskoj književnosti prije Njegoša: »Kod nas je jezik, još prije Njegoša stigao do prave poetske metaforike, postao je bogat iskustvom i odnosima koji su se ostvarivali iznijansiranom rečeničkom strukturom, semantičkom slobodom na jasnim moralnim temeljima svijeta i njegovih odnosa« — Branko Banjević, *Bez motiva*, »Stvaranje«, br. 5 za 1970, Tgd, 443.

35 Vidi: Dr Berislav M. Nikolić, *Vukova jezička revolucija*, 239—240; A. Belić, *Vukova borba*, 38—39.

36 Vidi: M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik*, I, 29.

37 Radivoje Vrhovac, *Matica srpska i srpski jezik*, Matica srpska, Novi Sad, 1927, 129.

poznata pod nazivom tzv. slavenoserbski jezik. Narodni jezik postaje zvanični književni jezik tek 1868. god.

A sveukupni jezik Crnogoraca u vrijeme početaka Vukove reforme ima ove karakteristike: u svim oblastima života u upotrebi je, zvanično i nezvanično, samo jedan tip književnoga jezika, i to crnogorski. On ima mnogovjekovnu narodnu osnovu, jedinstven je, ujednačen; realizuje se »iznijansiranom rečeničkom strukturom« i »semantičkom slobodom« potvrđujući se vrhunskim umjetničkim djelima.

Iz svega rečenog proizilazi: stanje u jeziku Srba na području Srbije i Vojvodine u vrijeme početaka Vukove reforme dijametralno se razlikuje od stanja u jeziku Crnogoraca. Jezik je Srba u haotičnome stanju, u previranju, neredu, a jezik Crnogoraca u nepomućenomu stanju, besprijekornome redu. Dijametralno različita stanja u jezicima Srba i Crnogoraca ne može zamagliti Mladenovićev pokušaj svođenja razlika na razlike što ih je donosio samo tzv. slavenoserbski jezik. Isto tako, razlike ne može zamagliti ni Mladenovićevo parcijalno, iz sveukupnoga jezičkoga spleta istrgnuto posmatranje samo narodnoga jezika srpske književnosti prije Vuka naspram crnogorskoga narodnoga, odnosno književnoga jezika jer takvo posmatranje što se tiče Srba ne polazi od cjeline, već od dijelova cjeline, pa je u tom slučaju i slika nepotpuna i netačna. Mladenovićeva nada da će čitaoci »*Jezika*« iz njegovih članaka »moći da steknu određen i realan sud o karakteru jezika kojim su pisani stari spomenici sa terena današnje Crne Gore« (158) ostaje, u najboljem slučaju za njega, samoobmana.

ogledi i rasprave

DRAMATURGIJA RIJEČI

Ranko Marinković

Instrumentarij kombinatorike

»Dati ime nekoj stvari znači spremati jednu čitavu seriju postupaka«,[1] veli jedan psiholog. Znači uzeti je u obzir, angažirati je za jednu radnju koja se priprema, odabrati od mnoštva kategorija u koje je možemo smjestiti, birati od mnoštva atributa koje joj možemo pripisati; znači obratiti se onim njenim svojstvima koja su nam potrebna u određenom zadatku, okrenuti je prema našim intencijama, osvijetliti je posebnom pozornošću koja nam otkriva ono što je u njoj »naše«, što se podvrgava jednom postupku kome točno odgovara, kao što ključ odgovara bravi, ono za što možemo (i moramo) iz jezičnog obilja uzeti jedno generičko ime koje može (i mora) biti općeprihvatljivo ime. To znači da mi dotle indiferentnu i za nas gotovo anonimnu stvar uvlačimo u neku našu ljudsku igru. Ali nikada sasvim, uvijek samo jednom stranom, onom koja nam je potrebna, koja odgovara igri, i koliko god mi »intervenirali« na stvarima, koliko god ih prilagođavali našim intencijama, koliko god *odabirali* i *potencirali* u njima ono što rado nazivamo »funkcionalnim«, nikada nam se one ne predaju potpuno, neprestano opterećuju naše postupke svojim »suvišnim« svojstvima. Od knjige nam je, na primjer, najmanje potrebna njezina težina, kao što nam je od sata, za njegovu bitnu funkciju, sasvim irelevantna njegova veličina. Nikada nam ne uspijeva potpuno »očistiti« stvari od »suvišnoga«, esencijalizirati ih, svesti na »čiste funkcije«, onako kako nam se one javljaju u jeziku koji nam omogućava da pripremamo planove sa stvarima i izvodimo simbolične radnje u mislima.

Obratimo se jednoj naročito obrađenoj stvari, strogo namijenjenoj jednoj svrsi, komadu drva kome smo dali izvjestan oblik pa smo tom obliku odabrali i ime — »kralj«. To je, naravno, šahovski kralj, figura u najdoslovnijem smislu riječi. Sve su njegove funkcije unaprijed određene u konvenciji njegova oblika, u simbolici njegova kraljevskog imena. Ne može nas zaskočiti nikakvim nepredvidljivim prerogativima, nikakvim vladarskim hirovima: on se može kretati, može »jesti« koliko mu dopuštaju pravila igre. On je prilično bespomoćno i veoma ugroženo biće koje svi čuvaju, koje čak i ne otpočinje rat a svi mu, dakako protivnici, rade o glavi.

No, a ti ratnici, ti lovci, skakači, pješaci, topovi, pa i sama »dama« (opasna i ljuta šahovska gospođa) nisu ništa više nego figure jednog svijeta od šezdeset i četiri crno-bijela polja. Oni se isto tako kreću po

[1] Paul Guillaume: *Manuel de psychologie.*

unaprijed određenim linijama i dijagonalama toga malog svijeta i u tom propisanom micanju iscrpljuje se sva njihova individualnost. Izvan te strogo ograničene funkcije oni nemaju nikakve moći, nikakva značenja, nikakve vlastite inicijative kojom bi mogli utjecati na stanovitu situaciju. Izvan situacije, bolje izvan kombinacije, izvan igre oni ništa ili gotovo ništa ne znače. Oni su potencijalne funkcije i ništa više. Ali u situaciji, u šahovskoj kombinaciji, u igri njihova funkcionalnost nije više samo potencijalna, pasivna, sputana snaga koja stoji mirno u dvoredima, uredno raspoređena prema strategijskim pravilima igre. Njihova funkcija samo čeka prvi potez da se otkopča, da se aktualizira, da postane agresivna. Kad otpočne šahovska bitka, figure, mada ograničene na svoju prilično siromašnu i, reklo bi se, monotonu funkcionalnost, odjednom postaju pokretne i dinamičke sile koje kontroliraju i osvajaju polja, potiskuju ili zarobljavaju protivnika, ugrožavaju krila ili centar, jednom riječi razvijaju jednu akciju koja premašuje njihovu funkciju, koja proširuje radijus njihove moći do sasvim nepredvidljivih posljedica. Šahovska je figura doduše detalj jednog plana koji je iznad nje, koji je zamislila jedna Sudbina beskrajno mudrija od funkcije šahovske figure, ali jedan dinamični detalj koji na neki način ispunja cijeli plan, koji ga inspirira, gura i ostvaruje, koji skupa s drugim takvim »detaljima« proširuje beskrajno taj mali svijet jedne igre do neke gotovo ozbiljne i svakako napete dramatike.[2]

Poučna je i ovom prilikom legenda o lukavom izumitelju šaha. Kad ga je njegov vladar, oduševljen izumom, htio nagraditi zlatom, on je otklonio zlato i »skromno« zamolio da mu se za nagradu tek odmjeri toliko žita koliko bi iznosilo kad bi se na prvo šahovsko polje položilo jedno zrno, na drugo dva, na treće četiri i tako dalje u geometrijskoj progresiji do šezdeset i četvrtog polja, a to je dva na šezdeset i treću potenciju, fantastičan broj te ne bi bili dovoljni svi hambari svijeta da ga ispune.[3] Tako nas ta čudna mala igra, nakon nekoliko početnih »nedužnih« poteza (nedužnih a tako varljivih kao onih nekoliko zrna na prvih nekoliko polja) odjednom izvodi pred jedan golem i nepregledan svijet neiscrpivih mogućnosti u kome je svaki daljnji potez nepoznanica, svaki daljnji korak avantura. Kao da nam je ono što nazivamo Beskrajem, ono što nazivamo Vječnošću na jedan čas posudilo svoja mjerila »bezmjernog« i »beskonačnog«, kao da nam je dopustilo to Nepregledno i Nepredvidljivo da zavirimo u njegova nepojmljiva zbivanja preko jednog svog malog, konvencionalnog instrumenta kome smo sami odredili granice, postavili norme i odabrali imena. Tako stojimo impresionirani i nekako izgubljeni, neprestano neodlučni, neprestano u dilemi pred jednim svijetom kombinacija u kome su sve mogućnosti jednako otvorene i svi putovi jednako primamljivi. Tu se, uz naše kombiniranje, uz naše veoma promišljeno i oprezno ostvarivanje jednog zamišljenog plana, koji može biti praćen strašću i oduševljenjem za »logično« i »pravilno«, javlja jedan posebni iracionalni kvalitet, neka afektivna sfera bojazni i strepnje koja lebdi nad svakom figurom, neki odnos intenzivne simpatije u kome drveni pješak i lovac (a nadasve kralj!) bivaju izdignuti iz banalnog i konvencionalnog i okruženi nekom ontičkom i gotovo personalnom vrijednošću.

[2] Da li se ovdje potrebno pozivati na nogometnu igru gdje su dispozitivi vrlo slični šahovskim, a funkcionalnost doduše proširena osobnim inicijativama igrača, ali samo do granica pravila igre, no utoliko je nepredvidljivost poteza uzbudljivija čak do paroksizma i kolektivne psihoze.

[3] Na 32. polju, dakle »na pola puta«, taj broj već raste na milijarde zrna, a na 64. polju na stotine milijardi tona!

Ali ostavimo te uvjetne vrijednosti koje su više plod strasti nego rasuđivanja i koje, uostalom, traju toliko koliko traje jedna igra. Ukinimo simboliku oblika jedne stvari i ona će se istog časa vratiti u anonimnost svih ostalih stvari izvan kruga našeg interesa, utopit će se kao bačeni oblutak u kaos milijuna oblutaka na morskoj obali.[4] Obratimo se jednoj drugoj simbolici koju ne možemo tek tako ukinuti i vratiti u anonimnost stvari, u kaos neegzistiranja, simbolici čiji meritum nadmašuje svaku konvencionalnost, svaku uvjetnu i ograničenu funkcionalnost koja nam tek u našoj afektivnoj velikodušnosti želi sugerirati neko ljudsko svojstvo, ili čak nešto što bi trebalo biti slično nekoj sudbini.

Dajmo ime kralju, nazovimo ga Agamemnonom ili Learom, Edipom ili Richardom i mi smo napustili konvencionalni svijet kombinatorike koji nas nije obavezivao više no što je (makar i jaka) strast svake natjecateljske igre. Tamo smo se kretali, doduše nesigurno, hazardno, čak i s nekom strepnjom pred jednom »budućnošću« koju smo smišljeno koncipirali s jedne strane na premisama nekih dedukcija i s druge strane na pretpostavkama jednog mobiliziranog i koncentriranog iskustva, ali iskustva stalno usmjerenog prema specifičnoj svrsi igre. To je iskustvo, doduše, izloženo iznenađenjima, nepredvidljivim udarcima »sudbine«, ali ono uvijek može računati na oslonac i pomoć u konvencionalnosti, u pravilnosti, u ograničenosti jednog svijeta u kome nepredvidljivost predstavlja samo pogrešno uklapanje funkcije, pogrešivost sistema koji naša inteligencija nije bila sposobna domisliti, izgraditi do kraja upravo zato što nije »čista«, što nije oslobođena maštovitih i strastvenih intervencija Kombinatora, napokon što nije impersonalna, programirana inteligencija jednog kompjutora.

Upravo to »strastveno« i »maštovito« uvući će se u svaku našu »čistu kombinaciju« čim se pojavi naše »raspoloženje« za igru. Želimo izvesti sasvim malu, nedužnu matematičku operaciju 2×3, ali odjednom, pošto nismo »čisti« matematičari, zanemarujemo svrhu operacije; počinju se javljati neke »nestašne« ideje iz nematematičkih (ili makar nepraktičnih) slojeva naše ličnosti. Počinje naša mašta, izazvana tim jednostavnim odnosom 2 i 3, poput nekog luckastog Pucka, zadirkivati našu »računsku čistoću« nekim svojim slikovitim ispadima. Gura u naše apstraktne postupke svoje »principe individuacije«, svoje senzorne napasti usred naše računske molitvice. Naša mala operacija 2×3, u kojoj je već i sama matematika otvorila mogućnost jedne nestašnosti podijelivši u njoj uloge i davši im čak i imena — *multiplikand* i *multiplikator*, sve više gubi svoj računski smisao i sve više postaje prizor, sve manje su to brojevi a sve više *Multiplikand* i *Multiplikator*. Doista, Multiplikand i Multiplikator zvuče gotovo kao lica plautovske komedije, kao maske *commedie dell' arte*. Naša se imaginacija hvata za povoljne sugestije koje joj omogućavaju zamišljanje jedne igre gdje se Multiplikator dohvatio Multiplikanda pa ga mota, vrti i »manipulira« do dva, do tri i do toliko puta do kolike ga je moći digla naša mašta koja je tu otkrila priliku za svoju igru. No ne mora to biti Scapin koji je Géronta strpao u vreću pa ga »uzima u obzir« do dva, do tri puta, može to biti i Jago koji se dohvatio Othella pa ga reducira (eidetički) na samu tu intimnu, strastvenu osobnost, na usamljeno i ranjivo biće koje mu se, već po svojoj strastvenoj prirodi, nudi da ga draži, izaziva, manipulira, »multiplicira«.

[4] Uostalom, jedan oblutak može nas prisiliti da ga izaberemo (između milijuna!) najprije pogledom, zatim postaje miljenikom naše ruke zbog osobite zaobljenosti forme, zbog glatkoće, svježine, čistoće, zbog erotskih taktilnih asocijacija, zbog uspomena, zbog ... itd. te postaje našim stalnim pratiocem, našim fetišem kojemu dajemo počasno mjesto, čak i važno svojstvo u našem životu.

Tako Jagom »pomnoženi« Othello ne može nam, naravno, sugerirati neku paradigmu operacije matematičkoga tipa, već obrnuto: u matematičkom tipu operacije, intervencijom mašte, nalazimo nešto što je nalik na neki prizor koji se može predočiti.[5]

Možemo i okrenuti kombinaciju i množiti 3×2; za svrhu računanja ništa se nije promijenilo, produkt je ostao isti, ali smo izvršili poremećaj sistema, zamijenili smo lica, suosjećamo sa Tri umjesto sa Dva ili skupa sa Dva udaramo štapom po Gérontu (3) sakrivenom u vreći.

Ovaj mali scherzo s brojevima mogao nas je podsjetiti na one nepredviđene, neplanirane bljeskove mašte u kojima misli ustupaju mjesto bićima, u kojima apstraktne kombinacije dobivaju neku egzistentnu vitalnost i uspostavljaju jednu vrst »nepotrebnih« napetosti. Pojmovi, pušteni na slobodu, lišeni robovanja našim namjerama, probijaju svoju tautologijsku ljusku nepokolebljive identičnosti i spremni su za inventivniji i pustolovniji dijalog kao neke neočekivane delije u kojima se odjednom probudio duh začaranih ličnosti Time se, dakako, ne pozivamo na didaktičnu i mudru, zapravo uprošćenu i naivnu empiriju literarnih alegorija, o kojima se ovdje i ne radi, već želimo misliti na one mitske proplamsaje mašte koje tako često odbacujemo kao nekorisne i neozbiljne igrarije, a koje nas tako uporno nastoje vratiti životu.

Retorika zvučnih slika

Svojim generičkim zahvatima u stvarnost jezik nam ušteđuje ponovljena i suvišna iskustva, jer on sam predstavlja ta već pretrpljena ili osvojena iskustva, konzervirana u jednoj kolektivnoj svijesti u esencijalnim oblicima. Riječi su doduše konvencionalne ali efikasne komunikativne veze među nama, one zatvaraju krugove naših saopćavanja, slušanja i odgovora (koji su opet nova saopćavanja, slušanja ... itd.), ali one su i slikovita, akustička, kinetička — »teatralna« strana misli.[6]

Zato riječi viču ili šapću, one su snažne ili nemoćne, odlučne i plahe, hitre, okretne, dovitljive ili mucave, nespretne, nesnalažljive, povezane u kontinuirane smislene cjeline i skladne akustičke slike ili nesuvisle, nesređene, iskidane. Riječi se pokreću, miču, gestikuliraju, grimasiraju, dižu, i padaju, skakuću i posrću, vrte i prevrću, one opisuju majestetične linije retoričkih hiperbola i tragičkog patosa ili izvode zamršene arabeske komediografskih dovijanja. Sva ta koreografija, kao individualni čin naše »rječitosti«, ne ostaje čista akustička senzacija; evokacije stvari i bića u riječima rasprostiru svoju moć izvan svijeta zvuka na području najšireg senzibiliteta. Jer riječi su tvrde i meke, tople i hladne, oštre kao britve i blage kao dodir ruke, one su slatke, gorke, bljutave, otrovne, mirisne kao dah proljeća i miris ruža (Ujević) ili mučne i smradne kao raspadanje leša (Baudelaire), riječi su blistave, sjajne, svijetle i mutne, mrke, tamne, čak i crnih riječi ima ... (»ove su riječi crne od dubine«, tako ih vidi pjesnik).

Ne moramo se pozivati na metaforička svojstva riječi da bismo otkrili njihove ludorije. Njihove kaprice, digresije, improvizacije, nestašluke, neposlušnosti; njihova napuštanja mjesta (u rečenici), napušta-

[5] To rade tzv. vicevi s brojevima. 1 (kao osoba) gledajući 1001 mašta sa zavišću: Ah, kakve noći oni provode!

Uostalom, 69 (soixante neuf) je već otrcana pornografska aluzija u francuskom argotu.

[6] Zato de Saussure i pravi razliku između jezika, kao društvene činjenice, i govora, odnosno riječi, kao individualnog čina.

nja smisla, izigravanja pojmova, ismijavanja logike, izazivanja »zdravog razuma«.

Ali kad kažemo »dva i dva su pet«, to nije nikakav prkos mislima već udarac po akustičkoj slici, podvala verbalnoj navici, kao da se na vratima učionice umjesto očekivanog nastavnika matematike pojavio clown. I doista, to »pet« nije daleko od jedne takve uloge. Kao da je na brzinu uskočilo u operaciju i na svoje lakrdijaško lice navuklo masku pedanta »četiri« (koje se očekuje) i tu začas želi odglumiti neku »preciznost računa«, koju mi odmah prihvaćamo, dakako u navodnicima, kao zabavu. Upravo zbog incidenta u akustičkoj slici, ne pratimo više redoslijed foničkih signala koje dešifriramo kao neki smisao već gledamo prizor u kome je »pet« za nas jedno lice koje se sprda s onom dvojicom »dva« kao Hamlet s Rosencrantzom i Guildensternom kad se pravi ludim.

No ostavimo brojke (koje i nisu brojke nego samo riječi), obratimo se nestašlucima riječi u drugim, bližim i razumljivijim, oblastima. Ogromne zalihe akustičkih slika u arsenalima našeg konvencionalnog govora uskladištene su kao normativne akustičke forme uglavnom po navici. Na zvuk kihanja automatski se javlja čin artikulacije i akustička slika — »nazdravlje«. Ima o tome jedna anegdota, ili bolje vic, iz serije crnog humora. Jedan diktator-satrap čita svoj ekspoze u grobnoj tišini pred ogromnim auditorijem. Odjednom je u dvorani netko kihnuo. Diktator je prekinuo čitanje, pogledao »panoramirajući« po dvorani i upitao odgajateljskim glasom: tko je kihnuo? Auditorij uvukao glavu među ramena: bolje je biti što neupadljiviji ... »No, tko je kihnuo?« Kad se ni na ponovljeni upit nitko nije javio, diktator zapovjedi straži: strijeljati prvi red! Odjeknuše plotuni u dvorištu. No, ovo je prošlo, odahne auditorij. Ali satrap ne odustaje: No, tko je kihnuo? Grobni muk, nitko ne diše: tko zna gdje će sada zahvatiti? »Strijeljati drugi red! I ponovo plotuni. Tada progovori savjest u krivca: pa ovo nema smisla, ginu nevini ljudi ... i na novo pitanje tiranina, tko je kihnuo? on ustaje opraštajući se sa životom: ja. — Kako se zovete? — Iks Ipsilonović Zet. — Nazdravlje, Iks Ipsilonoviću Zet!

Naravno da bi se ovaj mali događaj mogao mnogostrano eksplicirati. Između ostaloga i kao (ponešto bizarni) politički traktat o nekom pomahnitalom makijavelizmu ili psihološki, o neograničeno privilegiranom morbidnom licu koje ne dopušta (po cijenu ljudskih života!) da mu se uskrati čak ni izvršenje jedne konvencionalne pristojnosti prema nekom tamo beskrajno nevažnom subjektu.

Ali naš se interes kreće u drugom smjeru. Nas zanima spektakularna strana događaja. Prisustvujemo crnoj komediji u kojoj diktator i nije glavno lice, on čak uopće nije lice, on je sudbina. On stoji izvan ili iznad ovog malog prisutnog svijeta (prisutnog makar u našoj zamisli) kao neki bog u lažnom Edenu gdje vlada poredak negativnog savršenstva. Ne riječ, riječ je privilegij Njegov, već svako micanje, svaki znak individualnoga života, vidljivoga, tjelesnoga, pa i tako neznatnog kao što je kihanje, može biti da je pobuna, zavjera, da je rušenje sistema. U satrapskom svijetu gdje ništa nije zabranjeno, gdje vlada savršena sloboda neizvjesnosti, nezamisliva je sudbina jedne Antigone. »Tragična krivnja« je mali tjelesni incident koji se širi i nađima kao obrazi koji se spremaju na smijeh. Jer tu se ne radi o tragičkoj *napetosti* u kojoj se objektivira Sudbina kao *izvjesnost*, kao što je izvjesna sudbina Antigone (a Edipova je čak i unaprijed određena) već o jednom nagomilavanju *iščekivanja* u potpunoj *neizvjesnosti* gdje je samovolja jedne kapriciozne sile uzurpirala prerogative sudbine i pripremila iznenađenja koja se nikako ne očekuju. I doista, umjesto strašnog Revizora smrti koji bi trebao, po logici događanja, makar i »krivca« uništiti na licu mjesta, pojavljuje se »jedan od onih ljudi koje u kancelarijama zovu tikvanima«, kako Gogolj kaže o Hljestakovu. Pojavilo se sasvim neočekivano lice u osobnosti jedne riječi, odjevene u naviku, i povratilo narušeno savršenstvo jednog naopakog reda.

Navike su tako uspostavile čitav sustav »reda« i »pravilnosti« našeg duha koji se sav oslonio na njega kao na pouzdani modus svoje sigurnosti. Ako smo rekli »Sodoma« ne oklijevamo da kažemo i »Gomora« zbog kompletnosti akustičke slike, jer se naravno druga riječ i ne očekuje. Ali iznevjerimo svoje očekivanje, pokvarimo automat koji izbacuje odštampane obrasce, ubacimo neku drugu, neočekivanu riječ. Mi smo se tako oduprli navici, dali smo maha mašti da nas trgne iz inertne indiferentnosti prema riječima. Nova riječ koja je prodrla u akustičku sliku izvela nas je pred jedan incident koji gotovo gledamo kao prizor.

Gotove forme bilateralnih akustičkih slika guraju se u naše izvođenje zvučnih krivulja naviknutom indiferentnošću tako te one promiču pokraj naše pažnje kao instrumentalna pratnja za jedno događanje u mislima koje gotovo i nema nikakve veze s banalnošću te zvučne kulise. Riječi-dioskuri Kastor i Poluks, Ćiril i Metod, Adam i Eva, Scila i Haribda, grom i pakao, kost i koža, sito i rešeto, uzduž i poprijeko, navrat-nanos, povuci-potegni, hoćeš-nećeš usrdno se nude našoj tromosti koja se voli komotno kretati utrtim putovima. Naš duh se tako opskrbio udobnostima provjerenih jezičnih kalupa koji ga neće dovoditi u dvosmislene, nesigurne, riskantne situacije, koji će ga osigurati od eventualnih ekscesa i avantura. To je upravo ono stanje koje se voli nazivati »uravnoteženim« a u kome zapravo i ne može biti nikakve ravnoteže, jer u njemu nema nikakve težine. Dovoljno je samo napraviti malu zbrku, razbiti tradicionalne, mirne, monotone brakove riječi nekom vrsti jezičnog »promiskuiteta«, i mi smo izvukli riječi iz akustičke bezličnosti i uveli ih u »nenormalne«, dramatične odnose u kojima im se vraća odumrla individualnost i reklo bi se neko osobno dostojanstvo. U svakom slučaju nastaje jedan »zaplet na silu«, što bi rekao Pirandello; riječi odbacuju uloge statista, kulisa, kostima, rekvizita za uboge uskladištene fraze i vječito posuđivane misli. Riječi nastupaju kao lica u situacijama u koje unose težinu svoje vlastite sudbine.

Uostalom, već je Aristotel uglavio metaforu kao stanovitu zbrku riječi, točnije kao neposlušnost riječi koje napuštaju svoj predmet i prelaze na »tuđi«[7]. Ta »nerazumna« razvrgnuća zajednice predmeta i riječi i sklapanja novih, »divljih« veza dovodi u metaforama do prisutnosti neobičnih slika, do jednog osjetilnog događanja koje zanemaruje »prirodni red stvari« i privlači nas upravo svojom nelogičnošću, svojom nerazumnošću nudeći nam se kao prizor »nemogućeg«, kao apsurd pun obećanja. Mi smo uvijek spremni opraštati metaforama njihove razuzdanosti, njihova iskrivljavanja optike osjetilnosti koja čini grimasirati stvari i halucinirati pokrete u nekoj potenciranoj, »podivljaloj« animaciji gdje je sve dopušteno i ništa nije nemoguće. Kao da smo prihvatili svijet vječitog qui pro quo-a, kao da smo se prepustili opojnosti »nelogičnoga«, usvajamo sve apsurde prebacivanja, prevrtanja, izvrtanja tzv. smislova koje tek osluškujemo kao daleke odjeke bivših stvari u kojima za nas još živi samo duh iščašene semantike.

[7] Od roda na vrstu *(pars pro toto)*, od vrste na rod *(totum pro parte)* — sinegdohe; od jedne vrste na drugu i po analogiji ili razmjeru: različiti članovi i slični odnosi *(tertium comparationis)*.

U objektivu pragmatičkog polonijevskog razuma dakako da se ne mogu vidjeti jablani (stabla) koji bi imali čelo, kosu i grudi, da nema podneblja u kome bi dozrijevalo »tužno voće«, da nema nikakve fizikalne mogućnosti da bi snovi proizvodili vlagu . . .

Razočarani, ojađeni Othello, ne vjerujući više u iskrenost Desdemoninih suza, izgovara veoma neuvjerljivu, kompliciranu, »traženu« rečenicu: »Da se može zemlja ženskim suzama oploditi, iz svake kapi krokodil bi nikao«. Polonije bi to rekao vrlo jednostavno — da su ženske suze lažne, ili čak (jer on je ipak ponekad »vidio oblak kao devu«) da žene liju krokodilske suze. No to je samo jako uopćena tvrdnja, izlizana od upotrebe, dobra tek za Polonija.

Ljubitelji »jednostavnosti« prigovarali su Shakespearu da se izražavao žestoko, pretjerano, »neprirodno«, »da ljudi tako ne govore« (Tolstoj), da se »ne može mjeriti klasičnim metrom« (Chateaubriand), da mu je *Julije Cezar* pun »barbarskih nepravilnosti« i uopće da je »ljupki barbarin« i »pijani divljak« (Voltaire), da je izvještačen, marinist, euphuist, sav u pomodnoj elizabetanskoj maniri, stilski srodnik Johna Lylya. Možda je i spomenuti Othellov uzvik jedan od tih »žestokih« izraza ljupkog barbara, no koliko god imaginacija slijedila naše osjetilne sklonosti[8], nećemo, valjda, ići doslovno gledati kako iz zemlje natopljene ženskim suzama rastu krokodili? Neće nam, naime, »drastični« elementi Shakespearove metafore evocirati bukvalne eidetičke sadržaje. Ti sadržaji nisu ni dominantni u njegovoj rečenici. Prije bismo rekli da je nametljivija jedna logička struktura (suda) koja svojom hipotetičnošću potiskuje važnost pretpostavljene uvjetne premise, potiskuje, u stvari, i logičnost fraze u uskom formalnom smislu izricanja otrcane »male istine« i otvara nam pogled preko fenomena, u neke bitnosti, u strahotu jednog krokodilskog svijeta u kome nisu lažne samo suze, koji je sav oplođen lažima i po njemu doista plaze krokodili.

»Konja! Konja! Kraljevstvo za konja!« Ovaj je uzvik ušao u našu govornu empiriju kao gotova zvučna slika kojoj podmećemo značenja prema potrebi, a veoma često prolazi i bez ikakva značenja, naprosto kao retorički ukras našoj govorljivosti Mi se ne osvrćemo na doslovnu apsurdnost te rečenice (nuditi jedno cijelo kraljevstvo za konja!) jer smo navikli uho na nju, tako izoliranu, tako iščupanu iz originalnog konteksta gotovo kao na neku poslovicu, ili manje od toga — naprosto kao govorni rekvizit, umnožen i rasprostranjen kao ukrasni privjesak s glavom Shakespearovom.[9]

Uostalom, Richard nudi izgubljeno kraljevstvo. Od kralja ostao je samo naziv koji nosi i drveni kralj u šahu. Ali ovaj kralj zna da je partija izgubljena i da se sada ne ide u kutiju na počinak skupa s ostalim (pa i neprijateljskim) figurama do slijedeće igre. Nema više »slijedeće igre« za njega, mat je neminovan i definitivan, valja otići nepovratno, zauvijek. Valja umrijeti. Taj koji je igrao svoju partiju virtuoznom okrutnošću ostao je sam pred smrću koju je drugima tako obilato razdavao. I bunca u panici, izvikuje notornu besmislicu: nudi nešto što je za njega bilo *sve* za nešto što je *ništa,* ili gotovo ništa za jednoga kralja. Zar se nada da će mu i opet netko nasjesti? Ali Richarda je napustilo i lukavstvo, on naprosto pada u iracionalno stanje posvemašnje egzistencijalne ugroženosti. Konj nije životinja, konj je simbol bijega od smrti[10]. Konj

[8] Vidi: Alain, *Système des beaux-arts* (chap. III *Des images et des objets*)

[9] Zar ne služe tako našoj elokvenciji i drugi »citati«, kao: »Vare, vrati legije« (što smo, iz retoričkih razloga, preinačili u »Vare, Vare, vrati mi moje legije«) ili »šekspirski«: »Bit il ne bit« . . . »Cvijeće cvijeću«, »U tom ludilu ima metode« itd.

[10] Da je tada postojao automobil, Richard bi vjerojatno vikao: Kola, kola! Kraljevstvo za kola!

je pojavni modalitet paničnog proplamsaja neke transcendentne, iracionalne egzistencije s onu stranu svakog mogućeg iskustva koja visi na posljednjoj niti bezumnog stanja iz kojeg cvjetaju varavi cvjetovi nade.

Pred vratima tragičnoga

Dakako da iz takvih stanja cvjetaju nade, ali nade kaotične, panične, konfuzne, neprevodive u sređene slike pojavnosti, u konfrontirane simbole, u sadržajne, esencijalne govorne izraze koji ulaze u opticaj ljudske mudrosti.

Richardov uzvik nema nikakve iskustvene vrijednosti upravo zato što je forma misli protivna svakom iskustvu, što je »pronađeni« izraz kojim stvaralac zaključuje jedan tok povijesnoga svijeta kako se pojavio u njegovoj viziji. Richardov je uzvik više misao Shakespearova posuđena Richardu samo kao uzvik. To je milostiva gesta stvoritelja koji propalom stvorenju sprema odlazak dostojan mudraca.

Lear stoji nad mrtvom Cordelijom, činjenicom strašnom i nepopravljivom:

Urlajte, urlajte, o urlajte!
. . . . . .
O, zauvijek je otišla. — Ja znam
kad netko živi, kada li je mrtav.
O, mrtva je ko zemlja. —

Ali ipak još ne prihvaća tu izvjesnost, »još sve može biti dobro«:

Dajte mi
ogledalo, pa ako njezih dah
zamagli kamen ili zamuti,
o — onda živi.

I dalje užurbano, panično grabi dokaze za svoje poremećeno nadanje:

Gle, pero to se miče.
O, ona živi!

Nesretni Lear nikako neće da prekorači granicu ove *izvjesne* pojavnosti, da se suoči s »onim tamo«, s nepojavnim svijetom tragičnoga bez ikakva empirijskog uporišta, bez oslonca, bez nade, u ništavilu. Radije će se odreći uma (»gdje su vrata uma mog?«), ostati (i umrijeti) »s ove strane«, pred zatvorenim vratima.

Pri kraju četvrtog čina Jokasti je sve *jasno:*

Ao, ao, jadniče! Ta to ti jedino
ja mogu reći, drugo poslije nikada!

jer »poslije« ona odlazi u kuću da se objesi. *Jasno* je sve i Edipu, ali on to ne priznaje. Ne pristaje da prihvati tragičnu *izvjesnost.* Još u ovom svijetu pojavnosti ima mogućnosti sumnje, mogućnosti traženja, prekapanja po stravičnoj istini ne bi li joj napipao neku slabost, bilo kakvu, makar i nevidljivu nit koja bi ga mogla izvući iz mračnog labirinta već ispunjene sudbine. I Jokasta ga je ranije preklinjala da dalje ne istražuje, i zbor ga sada opominje da dalje ne ispituje:

Sve bojim se
iz šutnje te da nesreća ne provali.

Ali on se više ne može zaustaviti, »nek provali što hoće!«, on ide do kraja da hrani svoje nade, da gradi svoju Antisudbinu na pojavnosti koju odbija do posljednjih konzekvencija, te je se, na koncu, mora i sasvim odreći stravično simboličnim činom (kopajući oči) i uroniti zauvijek u »onaj tamo« nepojavni svijet tragičnoga u kome samo izmučeno srce otkucava jedno postojanje strašnije od smrti.

Jago neprestano mora otkidati Othella od njegova uporišta sreće za koju se grčevito hvata svaki put kada on u njemu do bezumlja rasplamsa želju za osvetom.

Othello: O, nema na svijetu slađeg stvorenja — mogla bi da leži pokraj cara pa da mu nalaže i zapovijeda.
Jago: E, tako nećete nikad na kraj.
Othello: Na vješala! Velim samo kakva je ona. — Kako je nježna kad šije! — Pa kako divno pjeva! O, iz medvjeda bi pjesmom divljinu izvukla! Kako li je sjajna umom i bogata duhom!
Jago: Sve je to čini još gorom.
Othello: O tisuću tisuća puta. — Pa onda kako je prijazne ćudi.
Jago: Da, odveć prijazne.
Othello: Dakako... al ipak je šteta, Jago. O, Jago, šteta je!

Othelo moli milost, istina, za Desdemonu, ali Desdemona je za njega sav ovaj sklad, ovaj red pojava u svijetu u kome je otkrio ljepotu življenja. A sada je sve to ništa. Sve je to zbrka, »povratio se kaos«. Ali on još uvijek prekapa po rasutom skladu ne bi li u nekoj krhotini otkrio veliki bivši sjaj, u komadiću razbijenog ogledala ugledao makar i umanjeni odraz reda stvari. Jer on ne treba stvari nego njihov red, on ne treba svijet pojava već onaj sjaj što ga iznutra osvjetljava. Da ga je bog »htio jadom kušat«, da mu je sav bol i porugu sasuo na golu glavu, da ga je do grla u siromaštvo zagnjurio i bacio ga u ropstvo beznadno, još bi negdje u duši našao »kap strpljenja«; da ga je izložio da mu se svijet ruga i prstom u njeg upire, i to bi mogao podnijeti — »da, posve lako« (jer sve je to još svijet »događanja«),

Ali tamo gdje
pohranih srce svoje i gdje moram
il živjeti il poginuti — s vrela
iz kojeg teče moja rijeka...
...da budem izagnan!

tu je kraj svakog postojanja.

Sve ono što je pojavnost pružala kao iracionalni privilegij bića koje se hrani zadovoljstvima postojanja odjednom postaje drama racionalne projekcije svijeta u dvostrukoj ekspoziciji: u jednoj vidljivoj farsi koja se sva odvija u pojavnosti; gledamo djelovanje opredmećenih, personificiranih »dramaturških funkcija« (što bi rekao Souriau[11]) u progresiji događanja prema kritičkim točkama na gotovo mehanički način. Ali tu u svijetu događanja »još sve može biti dobro« ako mehanizam iznevjeri svoja pravila[12], ako se odjednom kapriciozno zaustavi na rubu katastrofe i sasvim neočekivano izmijeni tijek događaja preokrećući »funkcije«, pa tako Othello tek fingira da vjeruje Jagu te odjednom otkrivamo da je u stvari lukaviji od njega (što se u komedijama često događa) — jednom riječi: nije više Othello »multiplikand« već »multiplikator«.

11 Vidi Étienne Souriau, *Les deux cent mille situations dramatiques.*

12 Utoliko Bergson ima pravo da se u komediji radi o izvjesnoj mehanici, ali, dodajmo, o pogrešnoj mehanici.

Ali ima i druga ekspozicija, ona »nevidljiva«, osjetilno nepristupačna, nepojavna, kojoj ova ekvivokna pojavnost služi samo kao osjetilni supstrat, kao fizičko tijelo koje funkcionira po svojim pravilima. Tijelo koje treba da izvrši radnje, da odvije događaje u ograničenoj prisutnosti jednog mikrokozmosa koji nam se nudi svojim senzibilitetom u širokom izboru eidetičkih znakova i simbola, u normiranoj akustici govora i mimetičkoj kinetici radnji evocirajući »nešto drugo«, nešto što je iza njega, preko njega, što nije svijet funkcija na šahovskoj ploči,[13] nije *mythos,* nije kombinatorika igre koncipirane od jedne, makar i nadljudske, sveznajuće inteligencije koja bi sve predviđala i vidjela odmah na početku i kraj igre, kao što je proročište vidjelo kraj Edipove tragedije.

Ne moramo se pozivati na pogrešivost »ljudske prirode« da bi se odigrala partija po svim pravilima Sudbine. Takozvana »tragična krivnja« još je uvijek samo funkcija igre s kojom »Sudbina« računa, koju je ukalkulirala u svoju farsu s čovjekom i ne možemo joj priznati više no što priznajemo riječima njihovo čitljivo značenje ili gestama njihovu arbitrarnu deskriptivnost. S velikom skepsom citiramo jednu apodiktičku tvrdnju Merleau-Pontyja da ne percipiramo srdžbu ili prijetnju kao psihičku činjenicu skrivenu iza geste, u gesti čitamo gnjev, »gesta me ne navodi da mislim na srdžbu, ona je srdžba sama«[14]. Koliko nam gesta svojom vizuelnom atraktivnošću može sugerirati šifrirana ili veoma uprošćena »tumačenja« i nepouzdana bihevioristička odgonetavanja, toliko nam riječi svojom semantičkom pragmatikom svode svijet na sistem usklađenih funkcija. Kao što semiološke identifikacije bolesti ne govore ništa o intimnoj boli bolesnika, o njegovom poremećenom, zgnječenom subjektivnom svijetu koji je za sveukupnu medicinsku znanost semiotički nečitljiv, jednako je tako nečitljiv svijet tragičnoga u semiotici pojavnosti, životne ili umjetničke, pa i lingvističke.

»Ali tamo, gdje pohranih srce svoje i gdje moram ili živjeti il poginuti«... to »tamo« je izvan svake pojavnosti, o tom Othellovom »tamo« nemamo niti ćemo ikada imati bilo kakva iskustva. Sve što bismo pokušali izvući iz riječi kao »značenja«, kao poziv imaginaciji da nas opskrbi predočljivim podatkom prostornog ili bilo kakvog osjetilnog određenja, sve će to predstavljati samo naše intencionalno zamišljanje »objekta«, to će biti tek instrumentalizirana, otuđena pratnja uzeta iz pojavnosti za doživljaj tragičnoga koji se nalazi izvan nje.

To nepojavno »tamo« jedan je vid dionizijskog doživljaja opijenosti bolom, tragičke naslade koju Nietzsche izvodi iz »duha muzike«.

»Tragično se, zapravo, ne može deducirati iz esencije umjetnosti koja je općenito koncipirana prema samoj kategoriji pojavnosti i ljepote: uživanje u individualnom uništenju shvatljivo nam je samo kad je izvedeno iz duha muzike.« I dalje: »Metafizičko uživanje u tragičnom je prenošenje dionizijske mudrosti koja je instinktivno nesvjesna jezika slike«[15], jer ona djeluje ispod *principa individuacije* u kontinuitetu bitka, mimo pojedinačnog prolaznog fenomena i obraća se totalitetu života s one strane svakog fenomena.

»Urlajte, urlajte, o urlajte!« — govori, viče, »urla« ili možda i šapće (to se ne može znati) Lear noseći mrtvu Cordeliju na rukama. Zvijeri urlaju stvarno. I vjetrovi urlaju, ali to je urlanje metaforičko. To spa-

13 Souriauov sustav od šest dramaturških funkcija čini nam se ipak arbitrarnim i veoma siromašnim u svijetu drame, pogotovo u onom transcendentnom značenju koje mu autor pridaje. On bi prije odgovarao, po analogiji, mada s njim nema bitnije veze, šahovskom sistemu funkcija kojih ima također šest.

14 Maurice Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la perception.*

15 F. Nietzsche, *La nascita della tragedia* (tal. prijevod Enrico Ruta).

janje dvaju raznorodnih fenomena treba da evocira akustičku sliku elementarne, nadljudske snage. Learu nije do metafora, barem ne te vrsti. Svaki zvuk koji bismo zamislili kao pojavu na njegov imperativ *urlajte!* bio bi neka vrst parodiranja tragedije.[16] Learov vapaj »urlajte« nije poziv na urlikanje, u njemu nema čak ni evokacije bilo kakva zvuka. Pa i sama riječ *urlajte*,[17] koja bi svojim foničkim afekcijama trebala sugerirati prije svega jednu zvučnu senzaciju, u doživljaju tragičnoga gubi svoju akustiku, izaziva nijemost i tišinu. Skamenjenost.

»Od kamena ste ljudi vi«, nastavlja Lear u očajanju, hoće reći, nijemi ste. »Da ja imadem vaše jezike i oči i da se njima svojski poslužim, prolomio bi nebeski se svod«, to jest, učinio bih ovo što je u meni fizičkom pojavom. Ali u ovom malom čovjekovom svijetu nema takve snage koja bi silu kapitalne tragičke patnje transformirala u adekvatnu pojavu. Evocirana slika (uostalom, vrlo neodređena i karakteristično razmetljiva, »prolamanje nebeskoga svoda«) samo je pristupačni pojavni medij, empirijska mjera za nešto o čemu nemamo nikakva iskustva u svijetu pojavnosti. To je u malom svijetu drame taj vidljivi grč ontološkog bića koje nam je na jedan čas otkrilo svoj neizmjerljivi, nepojmljivi, neumoljivo tragični bitak. Kao da nam se inteligibilni »kaos«, koji u drami ne možemo drukčije dosegnuti nego instrumentom riječi, htio narugati tim istim našim instrumentom i kazniti nas prometejskom patnjom dopuštajući nam da osvijetlimo ukradenom bakljom strahotu našeg postojanja, projiciranu do golemih dimenzija u jedan svemir koji je podmetnut našoj imaginaciji kao iluzija kozmičkih razmjera. Ili, kako kaže Pirandello, Prometej je napokon opazio da »Zeus nije drugo nego njegov ništavni fantom, bijedna varka, sjena njegova vlastitoga tijela projicirana u nebo u gigantskim razmjerima upravo zbog upaljene baklje u njegovoj ruci«[18]. I otkriva na koncu da je ona fatalni uzrok njegove beskonačne patnje.

Osloboditi se Zeusa znači ugasiti zublju. Osloboditi se patnje, strepnje, tjeskobe pred »nepoznatim« znači odreći se vlastitoga bitka. Ali mi smo napravili faustovski ugovor s đavlom, s Luciferom, Svjetlonošom nove mitologije. Otiskujemo se od sigurnosti iskustva, od provjerenih navika i zadovoljstava u ono »tamo« neprovjerljivo, iza »Mayina vela« gdje je Othello pohranio srce svoje, iza svijeta stvari i događanja.

Čin umjetnosti

Kad smo »dali ime kralju« ušli smo u avanturu iz koje nema povratka. Nema pozivanja na ranija iskustva, na poznavanje igre, na poznata rješenja. Sve je uvijek novo, sve je nepoznato. Izvan dohvata kombinatoričkih dovijanja, van dosega naših spekulacija, izvan svakog »znanja«.

Pojavnost dramskog čina nismo razmatrali kao događanje podijeljeno u statičke dispozitive »dramskih situacija«[19], podvrgnute djelovanju souriauovskih »dramaturških funkcija« (spekulativnih dinamičkih principa kontinuiteta unutar situacija) već kao senzibilne bitnosti lingvističkih evokacija. Ali tu su nam se ispriječile riječi kao smetnje: s jedne strane kao empirijski instrumeti društvenog komuniciranja i petrefakti retoričkih zvučnih slika i s druge strane kao prisutnosti vlastite akustičke pojavnosti.

Zadovoljivost riječi ne proizlazi samo iz njihove semantičke ograničenosti, iz eidetičke evokativnosti, iz morfoloških i sintaktičkih kapricioznosti, iz sklonosti za igrarije, dosjetke i kalambure, za izvrtanje i trikove semantičko-stilističke (metafore) i foničke (rime, aliteracije, asonance), za koreografije retoričkih figura i precioznosti agogičkih afektacija. Riječi su osim svega foničke pojave sa svim »dramatičnim« svojstvima senzornih prisutnosti koje nam nameću upravo tu svoju »osjetilnost« kao jedini cilj te prisutnosti. One nam svoju akustičku pojavnost predstavljaju kao potpunu i definitivnu »strukturu«[20], kao jedino moguće svoje »ostvarenje« i, napokon, kao posvećeni čin umjetnosti.

Ali riječi to i jesu, taj čin umjetnosti.

Egzistencija književnog djela ne zavisi, naravno, od vrsti papira, formata knjige, uveza, piktografije opreme, tipa slova, tiskarske boje i broja primjeraka. Književno djelo može egzistirati i neregistrirano slovima na papiru, bez boja i tiskarskih vještina, čak i bez pismenosti, naprosto u memoriji čitača, pučkih pripovjedača[21] i glumaca.

Isključili smo na taj način materijalni instrumentarij iz egzistencije književnog djela, pa i same semiografske simbole, te najminimalnije vizuelne oslonce i grafičke podsjetnike koji treba da nam sugeriraju intencionirane zvučne kvalitete. Koliko god smo malo prije insinuirali foničkoj pojavnosti riječi stanovitu zavodljivost i pretencioznost, neku tendenciju naglašavanja svoje prisutnosti u ordinarnim tonovima empirijske banalnosti, ipak je ta fonička pojavnost riječi primarni kvalitet, senzibilna bitnost po kojoj, ili bolje, u kojoj književno djelo (u prvom planu) i egzistira.

Izvan riječi književno djelo ne postoji. Ali ono ne postoji ni u riječima koje nitko nikada ne bi čuo ili izgovorio. Za umjetnost presudnija je izvjesnost *Hamleta, Leara, Othella* nego izvjesnost ličnosti njihova autora. Ili drastično rečeno: bolje je da se prevrće u grobu William Shakespeare (zbog otrovnih cvjetova sumnje kojima mu pedanti kite grob) nego Kralj Lear koji »u grobu» naprosto ne bi postojao. Akustička prisutnost riječi, bilo kao govorna artikulatorna radnja ili nečujna slika zvuka, predstavlja samu egzistenciju književnoga djela. Mogućnost artikulirane fonacije napisanih riječi samo potvrđuje očevidnu činjenicu, ali teškoće počinju s pitanjem, da li je ta »činjenica« dovoljna da nam predstavi književno djelo u svim njegovim planovima?

Osim zvučnih sugestija, koje su već i same veoma kompleksne i gotovo nepredvidljive, riječi sugeriraju senzibilne kvalitete na vrlo širokom planu naše osjetilnosti. Svojim »značenjem« evociraju nam neprisutni predmet naše moguće percepcije iz »drugog plana«, iz svijeta mogućnosti, iz drugog reda fenomena koji su već usmjereni prema jednoj svrsi, organizirani po nekom planu, odabrani u spontanom senzornom odricanju po kriterijima različitim od naših perceptivnih postupaka. Riječi nam evociraju svjetla i tame, boje i oblike, dodire i pokrete, mirise i okuse, ali ne na deskriptivan, komparativno-vizuelan način, već kao originalne senzibilne kvalitete, kao hipotetične prisutnosti predmeta imaginacije koja ih sanja.

---

16 Zato možda i nema Lude u toj sceni da ne bi došao u iskušenje da uistinu zaurla.

17 Glagol »urlati« ima svakako pretenzije onomatopejske kao i talijanski srodnik »urlare«, latinski (i tal.!) »ululare« i franc. »hurler«, no engl. »to howl« i njem. »heulen« bez urlatorskog *r* daju pitomiju zvučnu sliku.

18 Luigi Pirandello, *Saggi (L'umorismo)*.

19 O tzv. dramskim situacijama, kojih je Carlo Gozzi bio nabrojio 36, koji je broj, u razgovorima s Eckermannom, prihvatio i Goethe, pa u novije vrijeme G. Polti, a Souriau namnožio do 210141 (»točno«), trebalo bi govoriti posebno.

20 Sjetimo se koliko se početnici u čitanju muče upravo s tom »akustikom« riječi i ne vodeći još računa o njihovu značenju.

21 Vjerojatno je i Homer bio jedan takav pučki pripovjedač ili pjevač epskih pjesama. Uostalom, još i danas po južnoj Italiji tzv. cantastorie pričaju puku priče na javnim mjestima, a južna je Italija, ne zaboravimo, bila grčka kolonija.

Riječi nam evociraju i zvukove, ali zvukove iz »drugog reda fenomena«, sasvim različite od njihove vlastite zvučnosti, od njihove primarne foničke prisutnosti.

Ovo zvono što ko titan stenje...

dovoljan je ovaj jedan stih (Matošev) da čujemo to zvono a da se nismo ni osvrnuli na primarni zvuk (ili niz zvukova ili fonema, kako kažu lingvisti) same riječi. Prepustili smo se širim sugestijama riječi i evo u našoj imaginaciji jednog predmeta, fiktivnog predmeta, dakako, ali koji poprima sva svojstva bića, čak ljudskog bića u metaforičkoj radnji (»stenje«), radnji koja titanskim kvantitetima sugerira jedan osobiti kvalitet proširujući ontološku sferu jednim svijetom odabranih i organiziranih fenomena. Mi tu zanemarujemo, očito, vizuelna svojstva bića, koja smo tek usput skicirali, više kao konfuznu ekspoziciju predmeta ranijeg iskustva, nego kao jasnu i upotrebljivu sliku, jer nailaze nove, esencijalizirane sugestije, i naš će se senzibilitet orijentirati prema evokacijama jedne fiktivne, »nečujne« akustike koja više nije fenomenalne prirode. Ne čujemo više zvono. Niti zvoni niti stenje, ono naprosto postoji kao biće, a njegovu »će riječ pjesnici prevesti za uho svijeta«.[22]

Ta nepojavna sfera riječi možda će nam se bogatije otkriti u čuvenoj Ujevićevoj kvartini:

Zelenu granu s tugom žuta voća
u kakvom starom spljetskom perivoju
sanjarim s mirom dok se duša noća
i vlaga snova hvata dušu moju.

Prva nam je briga da se u prolazu (kao u nekom uzletu ili izmicanju tla) na brzinu uhvatimo za neke empirijske predmete.[23] Predmete nam sugeriraju same riječi kao informacije direktno imenima *(grana, voće, perivoj)*, ali u kaleidoskopu koji se već pokrenuo i stvorio širu, fantastičnu sliku u bogatoj paleti boja (mada su spomenute samo dvije — zeleno i žuto) predmeti gube konture sličnosti s predmetima iskustva, a voće dobiva još i jedan metaforički »namaz« nepredočljivog, nekoherentnog, apsurdnog — *tuga žuta voća* koji i sam (uostalom, veoma arbitrarni) lokalitet »spljetskog perivoja« transformira u jedan irealni »krajolik duše«. Ta već sasvim rasplinuta, difuzna vizuelnost gubi tako svaku sličnost, čak i svaku pretenziju na sličnost sa svijetom pojava i postaje predmetom pjesničkog *sanjarenja*, dakle nečim što nije prosta reprodukcija uskladištenih osjetilnosti, nije naljepljivanje memoriranih slika po obzorju mašte, nečim što izmiče svakoj deskripciji, svakoj elokvenciji, nečim što je »s one strane« svake pojavnosti, što je jezikom pojava naprosto neizrecivo.

(Odlomak)

---

22 Zvono plači i tuguj,
jecaj,
govori:
tvoju će riječ pjesnici prevesti za uho svijeta.
Tin Ujević, *Himnika i retorika zvona.*

23 Tako, uostalom, postupa dak kad ga nastavnik pita »što je pjesnik htio reći«... Osjeća se ubačenim u »besteżinsko stanje«, u vakuum, bez uporišta u iskustvu: hvata se za riječi koje evociraju neke predmete što »bez smisla« lebde oko njega, imitira radnje (sugerirane riječima) i izvodi jednu naivnu i glupavu »glumu« u kojoj će *sanjarenje* možda »prikazati« sklapanjem očiju.

FORMIRANJE HRVATSKE NACIJE I SLAVENSKA IDEJA*

Vladimir Košćak

Formiranje hrvatske nacije odvijalo se na manje-više isti način kao i formiranje drugih europskih nacija, ali sile koje su kod toga djelovale bile su raznovrsnije i proturječnije; zato je i povijest hrvatskoga naroda složenija. To je, vjerojatno, razlog da je tako teško dati sintezu toga razvoja, ispod naslaga bezbrojnih činjenica otkriti i pokazati glavne linije duž kojih se odvijala hrvatska povijest.

Ipak tri bitna elementa, čini se, da su od najvećeg značenja za formiranje hrvatske nacije. Prvo: postojanje hrvatske srednjovjekovne države i njen kontinuitet u tijeku stoljeća. Drugo: unutarnja dijaspora hrvatskoga naroda na kulturnom, političkom i etničkom planu. Treće: ideja o slavenskoj, odnosno južnoslavenskoj uzajamnosti i njena uloga u prevladavanju razdrobljenosti i okupljanju hrvatskog naroda.

*
* *

Hrvati su kao i drugi narodi za vrijeme velike seobe bili organizirani u čvrsti savez plemena, koji se pokoravao jedinstvenom vojnom vodstvu. No, kada bi se takva plemena jedanput smjestila na osvojenom području, vojnički savez bi se raspao i formirale se posebne kneževine i državice, koje je međusobno vezala ne odviše jaka svijest o zajedničkoj pripadnosti. Takva dioba dogodila se kod Langobarda, kada su sredinom 6. st. zauzeli sjevernu Italiju, a nakon smrti njihova zajedničkog vladara Klefa. No, Langobardi su ubrzo uspjeli tu pocijepanost prevladati i organizirati jedinstvenu državu. Još karakterističnija je situacija nastala nakon doseljenja Anglosasa u Britaniju. Unatoč etničkoj srodnosti i zajedničkoj seobi, anglosaska plemena su tijekom 6. st. formirala posebne političke tvorevine, onih sedam kraljevina (Kent, Sussex, Wessex, Essex, Northumberland, East-Anglia i Mercia), anglosasku heptahiju, koju je tek koncem 9. st. Albert Veliki ujedinio nakon više od tri stoljeća međusobnih ratova.

Slično su i Hrvati, osvojivši od Avara rimsku Dalmaciju, Ilirik i Panoniju, osnovali nekoliko posebnih kneževina, koje su znale i ratovati jedna protiv druge, kao što pokazuje na primjer borba između Ljudevita

---

* Ova razmatranja, koja su sažetak i ujedno nacrt za jednu opširniju studiju, nadovezuju se na prilog »Što je nacija«, objavljen u KRITICI, broj 15, i čine s njime organsku cjelinu (op. p.).

Posavskoga i dalmatinsko-hrvatskog kneza Borne (o. 810—822). Ali čini se da je baš u tijeku toga rata Borna podvrgnuo jednu drugu hrvatsku kneževinu, koja se prostirala na području rimske Liburnije (između rijeke Raše u Istri i Zrmanje), no koja je i kasnije ipak uživala autonomiju pod upravom bana.

No, ono što je kod Engleza ostvario Albert Veliki postigao je kod Hrvata kralj Tomislav (o. 910—928). On je zaustavio na Dravi prodiranje Mađara, koji su tada bili strah i trepet čitave Europe, i proširio svoju vlast na panonsko-hrvatsku kneževinu, trajno je sjedinivši s dalmatinskom Hrvatskom, koja je uvijek bila, kao što svjedoči i Porfirogenet, matična hrvatska država. Vrhovništvo Tomislava priznavale su i primorske oblasti Neretljana i Zahumljana, kao što pokazuje sudjelovanje zahumskog kneza ili bana Mihajla Viševića na splitskom saboru 925. godine. Osim toga Tomislav je od Bizanskog carstva kao saveznik protiv bugarskog cara Simeuna dobio zajedno s titulom prokonzula i upravu carskih dalmatinskih gradova Zadra, Trogira i Splita s otocima Cresom, Lošinjem, Krkom i Rabom. Samo tim velikim opsegom Tomislavove države na kopnu i moru moguće je shvatiti podatke cara-pisca o velikoj snazi hrvatske vojske i mornarice.

Ovdje se ne želimo upuštati u nagađanja oko Karantanske, ni Crvene Hrvatske (koja je dala ime listu što ga je Supilo uređivao u Dubrovniku), ali ne možemo ispustiti iz vida Bosnu, koja je dobrim dijelom ulazila u sastav srednjovjekovne hrvatske države, pogotovu za vrijeme kralja Krešimira IV (1058—1074), jer je Bosna i kasnije unatoč stvaranju bosanske banovine, a zatim kraljevine, bila najuže povezana s Hrvatskom kao što pokazuje doba bana Pavla Šubića (1274—1312) i hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića (1350—1416).

Hrvatska država, koje se opseg u tijeku vremena mijenjao, ali koja je za vrijeme posljednjih narodnih vladara sezala od Istre do Drine i od Drave do Neretve, nosila je u doba Tomislava naziv Regnum Croatorum. Ali već za vlade kralja Stjepana Držislava (969—997) dolazi do promjene imena. Zbog pomoći pružene Bizantu protiv Bugara car Vasilije II predao je Držislavu bizantske gradove u Dalmaciji ne samo u upravu, nego i u potpunu suverenost zajedno s kraljevskim insignijama, pa je tako Stjepan Držislav bio prvi od hrvatskih kraljeva, koji je svojem naslovu »kralj Hrvatske« dodao još »i Dalmacije«. Od tada datira diplomatički naziv »Regnum Croatiae et Dalmatiae«.

Iako je kraljevstvo bilo jedno, faktično će dvojstvo kasnije Venecija (od vojne dužda Petra Orseola god. 1.000) svim silama nastojati produbiti, oslanjajući se na romanski element u primorskim gradovima, učvršćujući i šireći pojam Dalmacije (izvorno tek osam teritorijalno i administrativno nepovezanih gradova istoimene bizantske teme: Krk, Osor, Rab, Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor) u svojoj vjekovnoj težnji da zagospodari istočnom obalom Jadrana. Kada joj je nakon 1420. uslijed protuhrvatske politike tuđinskih kraljeva i turske opasnosti konačno pošlo za rukom da se učvrsti na hrvatskoj obali, ona je znala svoj posjed stalno proširivati, namrijevši nakon svoje propasti tu i takvu Dalmaciju Austriji, koja ju je opet sa svoje strane držala također odvojenu od ostale Hrvatske sve do svojeg neslavnog kraja.

Postojale su još dvije hrvatske zemlje na moru, ali koje nisu ušle u sklop mletačke Dalmacije: na jugu Dubrovnik, koji je uspio spasiti svoju državnu samostalnost kao manje-više nezavisna republika i ujedno pridonijeti golemi obol hrvatskoj kulturi, i, na sjeveru, Istra, koja je jedina od hrvatskih krajeva — barem djelomično — došla u sklop Njemačkog

Carstva. Samo obalu od ušća Zrmanje do Rječine Hrvatska je sačuvala, i zato je taj dio obale u 19. st. prozvan »Hrvatsko primorje«, ali je i ono stoljećima bilo podijeljeno između Vojne krajine i Provincijala ili Banske Hrvatske.

Kao što su Mlečani nastojali odvojiti Dalmaciju od ostale Hrvatske, tako su to isto pokušali Mađari sa Slavonijom .U pojmu »Kraljevina Hrvatska i Dalmacija« bila je obuhvaćena čitava zemlja od mora do mađarske granice, tj. do Drave. U tome se nije ništa promijenilo ni nakon 1.102 godine, kada su predstavnici dvanaest hrvatskih plemena baš zato da bi spasili teritorijalni integritet hrvatske države sklopili s mađarskim kraljem Kolomanom poznata Pacta conventa i okrunili ga u Biogradu na moru za hrvatskog kralja. Naime, nakon izgubljene bitke na Gvozdu 1.097 i mađarske okupacije panonske Hrvatske, te istodobno zauzimanja primorskih gradova sa strane Venecije, hrvatski rodovi između Gvozda i Neretve su izabrali Kolomana za kralja, ne zato da sačuvaju svoje privilegije, koje su na tom gorovitom terenu mogli i oružjem obraniti, nego da opet uspostave cjelokupnost Hrvatske. Koloman je taj uvjet i izvršio.

Međutim Koloman je udario temelj faktičnoj razlici između Primorske Hrvatske i Slavonije, kako su se stali nazivati krajevi sjeverno od Gvozda, tj. planinskog vijenca Male i Velike Kapele. Inače je Slavonija bila općenito ime, kojim su stranci, pa i sami Mađari, često zvali čitavu Hrvatsku, pa i ostale južno-slavenske zemlje. To uže »slavonsko« područje nije postiglo porezne i druge privilegije, niti je bilo izuzeto od naseljavanja mađarskog plemstva kao Hrvatska južno od Gvozda. Sredinom 13. st. Slavonija ima već posebnog bana, a zatim i posebni sabor, jer su Arpadovići, osobito Bela IV, išli svjesno za cjepkanjem hrvatskih zemalja.

Nakon propasti mađarske samostalne države 1526. Hrvatska i Slavonija — zapravo njihovi ostaci, preostali nakon turskih osvajanja — opet su se ujedinili, ali je tada Ferdinand I Habsburški (1527—1564) svojem naslovu »kralj Hrvatske i Dalmacije« dodao još »i Slavonije«. Tako je konačno formiran pojam Trojedne kraljevine. Nakon velikog oslobodilačkog rata protiv Turaka (1683—1699), mađarski se pritisak na Slavoniju, koja se međutim stegla na tri županije (virovitičku, požešku i srijemsku), obnovio i kulminirao 1848, da bi se poslije Nagodbe i osobito vladavine bana Khuena Héderváry proširio na cijelu Bansku Hrvatsku. Međimurje, osim kratkog razdoblja (1848—1860) pripadalo je izravno Mađarskoj.

Za političku cjelokupnost hrvatskih zemalja sigurno je najteže posljedice imalo tursko osvajanje. Nakon pada Bosne još je pune dvije generacije granica tekla dolinom Vrbasa. Ali kada su Turci pod Sulejmanom II osvojili 1528. dva glavna bastiona na toj rijeci, Jajce i Banja Luku (dakle, tek dvije godine nakon rasula na Mohačkom polju), pala je i Lika i Krbava, ubrzo zatim i Slavonija sve do Čazme. Tako se pružila linija, koja će stoljeće i pol dijeliti kršćansku od turske Hrvatske, sve do Karlovačkog mira 1699, kada su stvorene granice Bosne, kakvu je naslijedila i sačuvala i Austro-Ugarska.

Turska osvajanja imala su za posljedicu još jedno daljnje drobljenje i one Hrvatske, koja je ostala izvan njihove i mletačke vlasti. Počeci Vojne krajine padaju u sredinu 15. st. ali će je tek Habsburgovci strogo vojnički organizirati, podijelivši je na slavonsku i primorsku, i izuzeti iz vlasti Hrvatskog sabora i bana. Austrija je tako, osim cijele Istre i Dalmacije (u 19. st.) preko tri stoljeća vladala izravno i gotovo polovicom

uže Hrvatske, jer je Granica, kao nevjerojatan anahronizam usred Europe, ukinuta definitivno tek 1881.

Takvu političku rascjepkanost upoznale su u Europi možda još jedino Italija, Njemačka i Poljska. No, Italija je uspjela sačuvati duhovno jedinstvo predstavljeno u autoritetu pape, uvijek Talijana, i u kulturi, čije temelje je postavio još Dante. Ni njemačko kulturno jedinstvo, usprkos razdoru između katolika i protestanata, nije bilo tako duboko narušeno, dok je podijeljenost Poljske trajala svega nešto više od jednog stoljeća. Međutim i ta tri naroda bili su na svom nacionalnom području etnički jedinstveni, dok se za hrvatsko nacionalno područje ni to ne može reći.

Ipak uza svu tu političku i teritorijalnu razdrobljenost Hrvati su čudnom upornošću i žilavošću uspjeli sačuvati kontinuitet svoje države — jedini na slavenskom jugu. Od ugovora s papom Agatonom u 7. st. preko kralja Tomislava, koji vlada cijelim istočnim Jadranom, i Petra Krešimira, koji je hrvatsku državu »proširio na kopnu i na moru«, preko Pacta conventa i izbora Ferdinanda Habsburškog za hrvatskog kralja, od Pragmatičke sankcije 1712. do Hrvatskougarske nagodbe 1868. odvija se povijest naroda, koji je unatoč svemu uspio sačuvati neprekinutu nit svoje državnosti.

Dok je u Zapadnoj Europi nasuprot feudalnom partikularizmu jaka kraljevska vlast stvarala moderne nacije, hrvatsku državnost i samoodređenje branili su staleži i redovi, okupljeni u Hrvatskom saboru u neprestanoj borbi ne samo protiv mletačkog i turskog pritiska, nego i protiv centralizma tuđinskih kraljeva. Na području, koje je u tijeku stoljeća mijenjalo granice, ali koje je uvijek bio točno određeno, hrvatski ban zajedno sa Saborom obavljao je državnu vlast na temelju posebnog državnog prava i zakona, raspolažući posebnom vojnom silom i financijama.

Kada je feudalna klasa za tu ulogu postala nesposobna, došlo je do narodnog preporoda, kao pokreta nove građanske klase. Ali i nova klasa mogla se pozvati, i pozivala se, na hrvatsko državno pravo. Već 1832. Janko Drašković je u »Dizertaciji« dao hrvatskom narodu program državnog i narodnog prava, na temelju kojeg je trebalo opet uspostaviti cjelokupnost i nezavisnost hrvatskih zemalja.

Hrvati su i nakon ilirskog pokreta isticali svoje državno pravo, i u tom pogledu narodnjaci na čelu sa Strossmayerom i Račkim nisu se mnogo razlikovali od Starčevića i Kvaternika. Čak su i unionisti na tim osnovnim načelima proveli Nagodbu, prema kojoj su Hrvati, kao historijski narod, imali nakon Nijemaca i Mađara najpovoljniji državno-pravni status u Monarhiji. Takva situacija, uz stalnu borbu da se poboljša, potrajala je sve do propasti Austro-Ugarske.

Ali baš prilikom raspada te stoljetne zajednice država i naroda i na početku stvaranja sasvim novih političkih formacija ponovno je, i to u dva historijska akta, zasjalo staro hrvatsko državno pravo. Bila je to najprije Majska deklaracija, koju su 30. V 1917. donijeli zastupnici u bečkom parlamentu, udruženi u Jugoslavenskom klubu, kojom »zahtijevaju na osnovi narodnog načela i hrvatskog državnog prava ujedinjenje svih krajeva Monarhije što ih nastavaju Slovenci, Hrvati i Srbi u jedno samostalno državno tijelo«.

Slijedio je sudbonosni akt Hrvatskog sabora od 29. X 1918: »Svi dosadašnji državno-pravni odnošaji između kraljevine Hrvatske Slavonije i Dalmacije s jedne strane, te kraljevine Ugarske i carevine Austrije s druge strane razrješavaju se«, a »Dalmacija, Hrvatska i Slavonija s Rijekom proglašuju se posve nezavisnom državom«. Na istoj sjednici Sabor je odlučio da kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija uđe u državu Slovenaca, Hrvata i Srba, koja se stvarala na području Austro-Ugarske, na čelu s Narodnim vijećem u Zagrebu. Ta će država postojati sve do 1. XII 1918, kada je proglašeno ujedinjenje s kraljevinom Srbijom, odnosno Crnom Gorom, koje je već u spomenutom aktu Hrvatskog sabora bilo predviđeno.

Za Hrvatsku je time započelo sasvim novo razdoblje njene povijesti, ali tisućgodišnji kontinuitet hrvatske države mogao je biti samo privremeno prekinut.

*
* *

Već kod prikaza kontinuiteta hrvatske države vidjeli smo s kako silnom političkom rascjepkanošću se ona morala boriti u tijeku stoljeća. Toj političkoj razjedinjenosti pridružila se i kulturna i etnička, tako da možemo govoriti o pravoj unutrašnjoj dijaspori hrvatskog naroda, uz koju je nadošla i vanjska u 16. i osobito u 20. stoljeću.

U kulturnom pogledu na Hrvate su presudan utjecaj izvršile sve tri civilizacije, koje su se razvile na ruševinama antičkog, grčko-rimskog svijeta: zapadno-europska, bizantsko-pravoslavna i islamska. To je pored Sicilije i Albanije sigurno jedinstven slučaj da se na istom etničkom području sijeku sva tri civilizacijska kruga mediteranskog epicentra. Ali dok je na Siciliji već potkraj srednjeg vijeka potpuno prevladala zapadnoeuropska kultura, dotle su Hrvati i Albanci ostali u orbiti sva tri kruga.

Zapravo Hrvati su, kao i ostali europski narodi, koje je iznijela na povijesnu scenu seoba naroda, suprotstavili mediteranskoj civilizaciji svoju autohtonu kulturu, donijetu iz pradomovine. Ta izvorna hrvatska kultura — bez obzira na iranske ili druge elemente — bila je u vrijeme dolaska na istočne obale Jadrana na početku 7. st. u svojoj osnovi slavenska, a to će reći patrijarhalno-zadružna, s odgovarajućom pravnom svješću, gdje je krvna osveta bila još uvijek središnja ustanova, s indoeuropskom politeističkom mitologijom, s već razvijenim jezičnim blagom i s folklorom, koji je obuhvaćao čitavu umjetničku skalu od arhitekture i ornamentike do bogatog melosa.

Ta i takva rodovska kultura sukobila se, i još danas se sukobljava, s urbanom mediteranskom kulturom u prvom redu rimske, zapadno-europske filijacije, odakle su nam i došli prvi nosioci kršćanstva, državno-pravni oblici i umjetnički utjecaji. Ali i to zapadno kršćanstvo bilo je podijeljeno na romansku i germansku sferu, koje će se tek na početku novog vijeka rascijepiti u obliku reformacije i protureformacije, a u toj borbi će i Hrvati snažno sudjelovati i perom i mačem na obje strane. Tako su se na hrvatskom području od samog početka susrela sva tri glavna elementa europskog etničko-kulturnog mozaika. Dapače, u Istri, što je jedinstven slučaj u Europi, živjeli svi kroz duga stoljeća, a žive donekle još uvijek, jedan pored drugog pripadnici sve tri skupine, podijelivši između sebe uloge, koje su ih karakterizirale i na općem europskom planu: Romani su naselili gradove, Germani burgove, a Slaveni sela.

Iako je zapadnoeuropski utjecaj, već zbog samog geografskog položaja postao dominantan kod Hrvata, povjesnik će teško moći precijeniti upliv Bizanta na tijek hrvatske povijesti, ne samo zbog kulturne i još više političke uloge onih osam gradova bizantske teme Dalmacije, s kojima su carevi na Bosporu stalno ucjenjivali i hrvatske vladare i mletačke

duždeve, nego i zbog činjenice, da smo pismo i prvu knjigu dobili od solunske braće Ćirila i Metoda (bez obzira da li je Konstantin izmislio glagoljicu, ili se poslužio arijanskim ili drugim pismom), od kojih potječe čitava epopeja hrvatskoga glagoljaštva, prastarog debla, koje je uvijek nanovo znalo listati. Ta glagoljaška linija će u 19. st. s direktnim oslonom na Rusiju, kao kulturnu nasljednicu Bizanta, i pravoslavlje uopće, u rukama jednog Strossmayera postati opet i politički virulentna, da bi danas u doba ekumenizma nakon Drugog vatikanskog koncila doživjela novu valorizaciju.

U svakom slučaju kod Hrvata su glagoljica, ćirilica (odnosno bosančica) i latinica samo postepeno ustupale mjesto jedna drugoj, a još duboko u novi vijek one su potpuno ravnopravna pisma, koja hrvatski velikaši i literati naizmjence upotrebljavaju, dok pišu hrvatskim jezikom, a ne latinskim, kojim su se inače isto tako često služili ne samo u javnom, nego i u privatnom životu.

Zapravo to dugo, vjekovno vaganje između Rima i Bizanta vidno je na čitavom onom šarolikom pojasu zemalja, što se pružio između Baltičkog, Jadranskog i Crnog mora, poznat pod imenom »Međueuropa«. Hrvatski narod dijelio je u tom pogledu sudbinu ne samo ostalih Južnih, nego i Zapadnih Slavena, a osim njih Mađara, Rumunja i Albanaca. Ali dok su ti narodi u tijeku povijesti uspjeli kako-tako amalgamirati u svojem historijskom biću oba suprotna utjecaja, dakako u različnim omjerima, u jednu jedinstvenu nacionalnu slitinu, hrvatskom narodu se na tom putu samoformiranja ispriječila nova fatalna prepreka: turska invazija, koja ga nije uspjela potpuno zahvatiti, nego samo još više podijeliti i razdrobiti.

Tako je u riznicu hrvatskog kulturnog nasljeđa ušao novi element: islamski. Međutim, ako se sjetimo gnostičko-manihejske sekte, koja je došla također s Istoka, negdje potkraj 12. st. svejedno da li preko bugarskih bogomila, ili što je vjerojatnije posredstvom patarena iz talijanskih i dalmatinskih gradova, onda ovaj treći, orijentalni, element i nije bio osobiti novum. Islam se, gotovo bismo mogli reći, prirodno nadovezao na bogomilstvo, koje su i katolička i pravoslavna crkva progonile s jednakim žarom, da bi se na tom historijski pripremljenom tlu trajno održao.

Ovoj kulturnoj polimorfnosti, uvjetovanoj našim položajem na periferiji različitih moćnih civilizacija i njihovih utjecaja, i političkoj razdrobljenosti hrvatskog naroda između triju imperija — mletačkog, austrijskog i turskog — pridružila se, kao što je već rečeno, i etnička nekompaknost. Turska je najezda, naime, bacila na historijsko hrvatsko tlo masu doseljenika, koji se nisu htjeli, ni mogli asimilirati. Tako je došlo do koegzistencije između Hrvata i Srba na velikom dijelu Hrvatske, a ta činjenica postala je jedan od bitnih faktora hrvatske političke orijentacije.

*
* *

Unutarnja dijaspora hrvatskog naroda, ili dekroatizacija, koja je počela već 1.102. s Kolomanom, kao prvim u nizu tuđinskih vladara, da bi postala akutna 1.420. gubitkom Dalmacije kao prirodnog središta hrvatstva, nastavila se zatorom velikaških rodova Zrinskih i Frankopana 1671, kada je Banska Hrvatska potisnuta i s posljednjih ostataka slobodnog hrvatskog mora. Osmanlijska bujica dala je tom procesu tragičan karakter.

Prevladati kulturnu, političku i etničku razdrobljenost, koja je sredinom 17. st. doživjela klimaks, i opet uspostaviti jedinstvo hrvatskih zemalja, bila je od tada osnovna misao hrvatske politike. U tom cilju niknule su različite koncepcije, koje su bile to šire i sveobuhvatnije što je položaj hrvatskog naroda bio teži, dok su se njegovim oslobađanjem i okupljanjem i one sužavale. Širina političkih koncepcija kod Hrvata bila je obratno razmjerna s jedinstvom hrvatskog naroda. Taj fenomen mogao bi se grafički prikazati u obliku dvaju međusobno penetriranih stožaca, od kojih svaki ima vrh u središtu baze drugog stošca: kada se, naime, cjelovitost hrvatskog naroda stanjila na sam vrh stošca, onda je baza slavenske ideje bila najširа.

To je doba Jurja Križanića (1618—1683), prema kojemu su svi Slaveni jedan narod, koji treba ujediniti pod svjetovnom vlašću moskovskoga cara i duhovnom rimskoga pape, a na temelju zajedničkog slavenskog esperanta, koji je izmislio sâm Križanić. U toj globalnoj koncepciji i problem Hrvata i Srba našao je, dakako, svoje najjednostavnije rješenje. Tako je kod Križanića došlo do najjasnijeg izraza ono odricanje od svog narodnog bića i jezika, koje će karakterizirati mnoge Hrvate i pokrete u Hrvatskoj. Tu je već na punom djelu ona rascijepljenost hrvatske svijesti, koja je afirmaciju hrvatstva vidjela u njegovoj negaciji.

Križanić je zapravo u svojem stavu ujedinio dvije struje, koje su već do tada imale lijepu tradiciju: dalmatinsko slovinstvo i protureformacijski interes za pravoslavne zemlje i narode. Naime, paralelno s prodiranjem Turaka i nastupanjem njemačke vlasti u Podunavlju javlja se od kraja 15. st. u Primorskoj Hrvatskoj pod utjecajem humanističke nauke oduševljenje za slavenstvo (Šižgorić, Crijević, Pribojević, Baraković, Mrnavić, Orbini, Gundulić, Palmotić), koje je dalo niz značajnih djela hrvatskoj književnosti. Ovoj humanističko-literarnoj liniji priključit će se nakon Tridentinskog koncila (1545—1563) crkvena linija, na kojoj u okviru katoličke protureformacije djeluje niz Hrvata (Temperica, Budinić, Komulović, Kašić, Glavinić, Alberti, Levaković) na jezičnom, kulturnom i vjerskom okupljanju i pridobijanju različitih slavenskih naroda, osobito pravoslavnih, čime je Rimska kurija pokušala nadoknaditi otpadanje većeg dijela germanskih naroda od katolicizma.

Ta katolička linija vidljiva je i kod Križanića. Zbog nje će biti mnogo kasnije osumnjičeno i jugoslavenstvo Strossmayera, jer da su »političke konstrukcije Strossmayerovih slavenskih osnova u srži svojoj djelo čovjeka crkve, samo sredstvo za cilj: izmirenje i sjedinjenje zapadne i istočne crkve, slava, koju bi donijelo takvo historijsko djelo skroviti je motor svih Strossmayerovih postupaka« (J. Horvat). Tu je, kao i kod Križanića koji je svoj slavenski zanos platio dugogodišnjim zatočeništvom u Sibiru, a Supilo ludilom, očita fatalna dvostrukost, koja je katkada izgledala i kao dvoličnost hrvatske sudbine. Na Zapadu su Hrvate smatrali za Slavene, ruske agente, dok su ih Rusija i pravoslavno slavenstvo držali za agente Rima i Beča.

Kada je potkraj 17. st. oslobođena Lika i Slavonija, a Hrvatska donekle ojačala, Pavao Ritter Vitezović (1652—1713) ograničio je svoju koncepciju samo na južno slavenstvo, ali čitavo. Za Vitezovića je značajno da je sve Južne Slavene htio okupiti — kao što je neprestano sugerirao caru Leopoldu — na temelju hrvatskog državnog prava, a tu misao preuzet će i mnogi drugi hrvatski političari nakon njega. Različito od Križanića, koji je bio oštro protunjemački raspoložen, u skladu sa svojom generacijom zrinsko-frankopanskog revolta, Vitezović svoje planove stavlja pod okrilje habsburškog apsolutizma, što pokazuje da je na

razmeđi 17. i 18. st. austrijska dominacija na jugoistoku Europe postala nesavladiva. U tom vidu dolazi i do preorijentacije vanjske politike Dubrovačke Republike, formulirane u Bečkom ugovoru 1684.

Vitezovićev primjer možda najbolje pokazuje, kako je na dramatičnom rasponu između sačuvanog kontinuiteta hrvatske države i dijaspore hrvatskog naroda rasla, kao njihova dijalektična sinteza, jugoslavenska misao.

Međutim, ubrzo nakon Bečkog kongresa (1815), kada se opet cijela istočna obala Jadrana, nakon puna četiri stoljeća, našla — ako i ne administrativno — ujedinjena s ostalom Hrvatskom u istoj državi, javio se ilirski pokret na čelu s Ljudevitem Gajem (1809—1872). Doduše i Gaj poput Vitezovića govori još o cijelom južnom slavenstvu, ali mu se praktična akcija svela već samo na Slovence, Srbe i Crnogorce, koje smatra jednim narodom i koji je baš zato moguće ujediniti na temelju hrvatskog državnog prava, makar i u jednom širem podunavskom sklopu, ili kao što je on to sâm formulirao u glasovitoj izreci: »Da Bog poživi konstituciju ugarsku, kraljevinu hrvatsku i narodnost ilirsku!«

Gajeva historijska zasluga se sastoji u tome da je u tadašnju Bansku Hrvatsku, koja je još jedina raspolagala atributima državnosti, bolje reći u njeno kajkavsko središte, a to su tri županije: zagrebačka, varaždinska i križevačka, unio štokavštinu, koju nije uzeo, niti trebao uzeti, od Vuka Karadžića, jer je i prije njegove reforme standardni hrvatski jezik izvan kajkavskog područja bila štokavština, koja se temeljila na dubrovačkoj književnosti i na pisanoj jezičnoj dalmatinsko-bosansko-slavonskoj praksi, u prvom redu franjevaca na čelu s fra Andrijom Kačićem. Usvajanjem štokavštine Gaj je položio temelj za kulturno i političko jedinstvo hrvatskog naroda.

Treba prolistati Gajevu korespondenciju, vidjeti onu množinu pisama, pisanih najrazličitijim dijalektima i još različitijim pravopisima, koji se tek poslije godine 1840. počinju slijevati u jedinstveni hrvatski književni jezik, pa da se uoči Gajevo povijesno mjesto.

Gaj je stajao na razmeđi epoha. Iza njega je bilo mrtvilo, marija-terezijanska noć, koja se još od vremena zrinsko-frankopanske katastrofe sve više zgušnjavala, da bi u njegovo doba došlo dotle, da je Štos zabugario: »Vre i svoj jezik zabit Horvati hote...« Strašna razdrobljenost ne samo narodnog teritorija, već i duha: Dalmacija pod teretom talijanske kulture i austrijske administracije, sjeverna Hrvatska na putu da je Mađarska razbije na županije i pretopi, njemački jezik svuda dominantan. Bosna turska provincija, a ostale južno-slavenske zemlje u ne mnogo boljem položaju.

Onda su zaorile budnice i davorije Preporoda, preko kojih dopire i do nas zanos vremena i osjeća se fascinirajuća moć, kojom je Gaj djelovao na suvremenike. Ali i u njemu postoji dvojstvo — tako karakteristično za novovjeku hrvatsku politiku. San njegova života bila je Velika Ilirija. On, kao i Strossmayer, piše memorandum ruskoj vladi, pozivajući je da izvrši svoju »misiju« na slavenskom jugu, u isto vrijeme dok traži od Austrije plemstvo. On se ozbiljno bavi mišlju, da svoje novine tiska ćirilicom, a zatim ih stavlja u službu bečkog centralizma. On putuje svečano po Srbiji u društvu kneza Aleksandra Obrenovića, noseći prsten poklonjen od cara Ferdinanda za osobite zasluge...

Netko će reći: Gajeva lojalnost prema Austriji (kao uostalom i Strossmayerova) bila je samo taktika, da se može lakše prikriti revolucionarni rad na stvaranju posebne južnoslavenske države. Drugi će reći, da je Gaj, kao i kod Čeha Palacky, bio za federativnu Austriju, i da se

jedino u tom austroslavizmu iscrpljivao njegov politički program. Međutim, istina se može shvatiti jedino imajući u vidu razjedinjenost hrvatskog etnosa i težnju hrvatskih ljudi da se ona prevlada, a kod toga su postavljeni okviri ispadali često preširoki. Ta, ni sam trijezni Starčević nije se katkada mogao oteti toj romantičnoj grandomaniji, trpajući pod hrvatsko ime cijeli slavenski jug, kao nekada Vitezović.

Ilirski pokret, u čijem se okviru razvio hrvatski narodni preporod, djelo je hrvatske građanske klase, i nije bio prihvaćen od ostalih južno-slavenskih naroda. Kao takav on je od odlučnog značenja jedino za formiranje hrvatske nacije, a to znači za formiranje nacionalne svijesti u širokim redovima hrvatskog naroda. No, s pobjedom kontrarevolucije i slomom velikih planova naše 1848, koji su bili u svakom slučaju predimenzionirani za skromnu bazu našeg građanstva, nestalo je i ilirizma.

S padom apsolutizma 1860. na političku je scenu stupilo narodnjaštvo na čelu s J. J. Strossmayerom i F. Račkim. Njihovo jugoslavenstvo je iskreno i duboko, ali je protiv sebe imalo već izgrađenu srpsku ideju, koju je na narodnom planu razradio V. S. Karadžić, a na državnom Ilija Garašanin u glasovitom spisu »Načertanije« (1844), koji trasira putove za obnovu Dušanova carstva. Nasuprot toj ideji kod Hrvata je državnu ideju u njenom čistom obliku istaknuo A. Starčević i E. Kvaternik, koji su stali na čelo Stranke prava. I jugoslavenski orijentirana Narodna stranka morala je o činjenici dvaju nacionalnih i državnih središta povesti računa.

Zapravo već u članku Fr. Račkog »Jugoslovjenstvo« iz 1860. godine, gdje su prvi puta iznijete opće političke smjernice jugoslavenskog pokreta, vidi se jasno odnos između formiranja hrvatske nacije i razvoja jugoslavenske ideje. Rački u prvoj rečenici spominje čitavo slavenstvo, kao što su i hrvatski intelektualci od Crijevića do Križanića sanjali o čitavom slavenstvu, da bi ga odmah stegnuo na južno slavenstvo, »koje živi u liepih i prostranih zemljah med jadranskim i crnim morem, od Soče do Marice« — kako što je to činio i Vitezović. Ali već u prvom dijelu članka ispušta iz vida Bugare — kao što su ih *de facto* već i ilirci bili ispustili — »oni bo su nam i dalji i više od nas odieljeni«, a malo zatim i Slovence, da bi uskliknuo: »Ovdje Hrvate i Srblje jezikom i knjigom stopismo u jedno.«

Kada je tako Južne Slavene razgraničio na temelju jezika, u drugom dijelu bavi se njihovim političkim odnosima u Monarhiji, Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, da bi posljednji dio započeo značajnom rečenicom: »Mi Jugoslovjeni u carevini austrijanskoj imamo slavnu zadaću riešiti ne samo naprama sebi, nego također naprama svojoj prekosavskoj braći. Riešimo, li ju, kako uztreba, to smo težište za nju. Ona, ili bar koji dio nje, kada joj spadnu osmanlijske verige, težit će k nam; pridružit će se u naše kolo.«

Nakon toga raspravlja još jedino o državno-pravnom odnosu prema Ugarskoj, da bi zaključio: »Da se ove naše želje izpune, tada bi mi Jugoslovjeni u carevini austrijanskoj, pod okriljem svoga kralja, sastavili i ustrojili kraljevstvo sastojeće iz kraljevinah Hrvatske, Slavonije, Dalmacije s otoci jadranskoga mora i srbske Vojvodine. Ovo kraljevstvo bila bi druga pola krune ugarske, sa svojom potpunom autonomiom.« Dakle, ako se iz ovog konteksta izuzme Vojvodina (koja bi prema Račkom trebala imati poseban položaj u savezu s Hrvatskom), onda se vidi, da je Rački u ovom kapitalnom spisu prošao isti put, koji je prošla i povijest političke misli kod Hrvata u posljednjih četirista godina: pod okriljem

slavenstva, ilirstva i jugoslavenstva okupiti i sjediniti sve hrvatske zemlje na temelju hrvatskog državnog prava.

Pišući ovaj članak Rački sigurno nije bio svjestan velike povijesne linije, koju je njime i nehotice otkrio. Osobito idućih godina, on se zajedno sa Strossmayerom svim silama zalagao ne samo za kulturno, nego i političko jedinstvo južnih Slavena, na čelu s kneževinom Srbijom, koju oni smatraju za Pijemont jedinstvenog jugoslavenskog naroda. Tom nastojanju išao je u prilog i tadašnji razvoj političkih prilika u Europi.

Na dnevnom redu europske politike u tijeku šezdesetih godina 19. st. nalazila su se tri pitanja, koja su bila od najvećeg značenja ne samo za sudbinu srednje Europe, nego i cijelog kontinenta. Ta tri pitanja bila su srodna po sadržaju, jer se radilo o tri ujedinjenja: talijanskom, njemačkom i južno-slavenskom. Ali dok je u prva dva slučaja bila riječ o etnički jedinstvenim narodima, koji su već dotada stvorili talijansku, odnosno njemačku naciju, dotle su južno-slavenski narodi, u prvom redu Srbi i Hrvati, već razvili ili bili u završnoj fazi da razviju posebne nacije.

Zato Srbija na čelu s knezom Mihailom Obrenovićem, rukovođena interesom srpske države, prekida potkraj 1867. ugovoreni program sa Strossmayerom i Narodnom strankom za stvaranje Jugoslavije i približava se Mađarima, koji u dualistički preuređenoj i učvršćenoj Monarhiji počinju igrati odlučnu ulogu. I Hrvati su shvatili da je Narodna stranka u sudbonosno prednagodbeno doba učinila previše propusta (uglavnom zato jer se zanosila planovima sa Srbijom) i uskratili joj povjerenje na izborima za Hrvatski sabor pod kraj te iste godine.

Tako je Narodna stranka doživjela dvostruki poraz, jer ne samo da se izjalovila njena zajednička akcija sa Srbijom, nego je morala pustiti da unionisti mjesto nje sklope Hrvatsko-ugarsku nagodbu 1868.

Točno deset godina kasnije nastupio je i drugi poraz Strossmayer-Račkijeve koncepcije, kada je nakon Berlinskog kongresa Austro-Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu, koje su zemlje igrale najveću ulogu u njihovim kombinacijama za stvaranje nove jugoslavenske države. Štoviše, Srbija pod vladom kralja Milana Obrenovića, smatrajući se izigranom od Rusije, potpuno se vezala za Austro-Ugarsku, s kojom sklapa tajnu konvenciju 1881. godine.

Ta promjena političke konstelacije bila je za Strossmayera gotovo odlučnija nego ona 1868. Jer ako ga je prvi neuspjeh s praktičkog političkog djelovanja usmjerio još više na kulturno-prosvjetni rad, ovaj drugi je preorijentirao i samu njegovu političku koncepciju: od jugoslavenstva k hrvatstvu, od balkanske zajednice natrag k federativnoj, eventualno trijalističkoj Austriji. Na toj liniji dolazi do pokušaja ujedinjenja Nezavisne narodne stranke i Stranke prava.

Prema tome nakon što je i Bosna i Hercegovina došla pod zajedničku državu, jugoslavenska koncepcija još samo rijetko i vrlo općenito dolazi do izražaja u Strossmayerovim, a pogotovu u Račkijevim istupanjima, iako je baš Rački još prilikom bosanskohercegovačkog ustanka napisao one nečuvene riječi: »Preko hrvatstva morat će historija dabome prijeći na dnevni red« (pismo Strossmayeru 29. VI 1876). Od osamdesetih godina njihova je jedina briga još samo Hrvatska. Doduše, ujedinjenje svih Južnih Slavena ostalo je kao neki daleki ideal i njih i onih tada već rijetkih jugoslavenski orijentiranih pojedinaca iz redova hrvatske inteligencije, ali se to jugoslavenstvo praktički suzilo na područje Austro-Ugarske Monarhije, koje su nastavali Slovenci, Hrvati i Srbi, a koje se

područje imalo okupiti i osamostaliti na temelju hrvatskog državnog prava.

Stoga je sam Rački 1890. mogao napisati, korigirajući prošlost za volju nove političke situacije: »Biskup Strossmayer i njegovi pristaše imali su u svojem političkom djelovanju od g. 1860. uviek jednu ciel, jednu svrhu, jedan zadatak: ujedinjenje naime hrvatske zemlje i njezinu državnu samostalnost u okviru habsburške monarhije.«

Ali na razmeđi 19. i 20. st. postalo je jasno, da je Austro-Ugarska osuđena na propast, i to u bliskoj budućnosti uglavnom zbog niza neriješenih nacionalnih pitanja. U to vrijeme ilirsko-jugoslavenska ideja već je uglavnom izvršila svoju povijesnu ulogu u prevladavanju hrvatske dijaspore i u formiranju moderne hrvatske nacije, suzbivši pokrajinske partikularizme i — zahvaljujući pomoći, koju joj je pružilo hrvatsko historijsko pravo — otvorila jasan put kulturnom i političkom ujedinjenju Hrvatske. Ali tada se nadvila nad taj stoljetni mukotrpni rad opasnost, da kod komadanja Monarhije bude ponovno raskomadan i hrvatski narod između različitih država.

Nasuprot toj opasnosti ponovno je oživjela jugoslavenska misao, čiji zadatak je bio već sasvim konkretan, tj. da izradi politički program kako ostvariti južno-slavensku zajednicu. Bilo je, naime, očito da će srpska država, rukovođena svojim još u »Načertaniju« određenim velikosrpskim programom, htjeti zahvatiti i one zemlje na koje je polagala pravo hrvatska država. Plauzibilan odgovor mogao je tada biti dan samo u okviru jugoslavenske koncepcije.

S pokretom naprednjaka, čiji početak obilježava spaljivanje mađarske zastave na Jelačićevom trgu u Zagrebu 1895, misao o slavenskoj uzajamnosti kod Hrvata ulazi u petu fazu. U to vrijeme jugoslavenski se problem već sveo na odnos Hrvata i Srba, jer jedino između njih su ideološke pozicije ostale neraščišćene. Protagonisti te faze su od Hrvata Frano Supilo (1870—1917) i Stjepan Radić (1871—1928), a od Srba Svetozar Pribićević. Sva trojica doživljavaju osobne drame i preokrete u osnovnom pitanju: da li su Srbi i Hrvati jedan narod s dva imena, ili su to dva, doduše srodna i bratska, ali različita naroda, dakle na pitanju integralnog ili federativnog, odnosno konfederativnog jugoslavenstva.

Kroz prethodne faze jugoslavenstvo je kod Hrvata bilo integralno. No, generacija, kojoj je palo u dio da to dugo sanjano i pripremano jedinstvo ostvari, počela se kolebati pred samim ciljem, što je i razumljivo, jer je tek ona mogla osjetiti punu odgovornost prema ideologiji koju je trebalo primijeniti.

Pored nerazvijene radničke klase i seljaštva, iako daleko najbrojnijeg, no politički nepokretnog, nosilac te ideologije moglo je biti samo građanstvo. Uopće slavenska i jugoslavenska ideja javlja se na povijesnoj sceni kao tipično buržoaska kategorija, plod nejakog hrvatskog građanstva, kao što najjasnije pokazuje ilirski pokret. Pa i »literat« Vitezović po svojem porijeklu i položaju nije drugo do preteča te građanske klase, kojoj je ostavio u nasljeđe svoju viziju Velike Hrvatske, odnosno Jugoslavije. Nešto slično bi se moglo utvrditi čak i za Križanića, rodonačelnika ove plejade, jer njegove simpatije za apsolutističku monarhiju i merkantilistički savjeti, koje daje ruskom samodršcu samo su odraz tadašnje borbe na općeeuropskom planu između feudalnih privilegija i novih građanskih tendencija. A ta hrvatska građanska klasa dobrim se dijelom regrutirala od stranaca, pa su i tri najveća barda jugoslavenske misli, Ritter-Vitezović, Gaj i Strossmayer, potekli iz tog sloja.

Nasuprot gospodskom i knjiškom slovinstvu i jugoslavenstvu, koje je često bilo oportunističko, a u odlučnim momentima defetističko, postojalo je pučko, demokratsko hrvatstvo, koje je nakon sloma hrvatske feudalne fronde na čelu sa Zrinskim (koji pjeva: »Ja sam pak Hrvatom, ni mi tajno ime!«), postalo glavni nosilac hrvatskog narodnog bića. Predstavnici tog narodnog, plebejskog hrvatstva u 18. st. su franjevci, kao što se vidi iz djela jednog Grabovca, Glavinića, Babića ili Šitovića, u 19. st. pravaši na čelu sa Starčevićem i Kvaternikom, a na početku 20. st. Supilo i Radić.

I Supilo i Radić uhvatili su se s jugoslavenstvom ukoštac, što im je na kraju došlo glave, ali i dalo putokaz za svaku daljnju soluciju. Supilo je svoju političku karijeru počeo kao pravaš, uređujući u Dubrovniku »Crvenu Hrvatsku«, ali je nakon 1903, predviđajući skori kraj podunavske monarhije, postao integralni jugoslaven (pisano malim slovom kao oznaka ideološke pripadnosti — slično kao ilirac — za razliku od Jugoslavena, građanina kasnije stvorene države) i kao takav vođa Hrvatsko-srpske koalicije, vjerujući da su Hrvati i Srbi jedan te isti narod i da se kao takvi moraju potpuno stopiti, što je tražio čak i od Slovenaca, kao što pokazuje anketa o jeziku vođena 1913. Tek u emigraciji, kada se razočarao u carsku Rusiju, koja je Londonskim ugovorom pristala da se ustupi Italiji najbitniji dio Hrvatske i u Pašićevu radikaliju, koja je išla za stvaranjem Velike Srbije, on je doživio svoju treću etapu, kao sintezu hrvatstva i jugoslavenstva. Istupivši iz Jugoslavenskog odbora, on se stao boriti za federativno, odnosno konfederativno uređenje buduće zajedničke države, a u pismu ruskom ministru Sazonovu sredinom 1916. on postavlja dalekovidnu alternativu:

»1) Ili da se ujedinimo svi Srbi, Hrvati i Slovenci kao jednaki na temelju jednakosti u svemu što se odnosi na različitost tradicija, karaktera i mentaliteta, kako bismo se mogli stopiti i formirati čvrstu jedinicu, jednu mješavinu Jugoslavena, pod dinastijom Karađorđevića. To je bilo najbolje, najljepše rješenje.

2) Ako ili nije moguće ili se iz raznih razloga to neće, onda: srpske većine sa Srbijom, hrvatske sa Hrvatskom, s međusobnim obvezama da se prema odnosnim hrvatskim ili srpskim manjinama postupa na temelju jednakih uvjeta. A vrijeme bi učinilo ostalo.«

I kod Radića se mogu razabrati tri etape na njegovom mukotrpnom političkom putu. On je — za razliku od Supila — počeo kao pristaša Strossmayera i Račkoga, oduševljen slavenstvom, ali se nakon 1904, kada je osnovao Seljačku stranku, približio pravašima, boreći se protiv Hrvatsko-srpske koalicije i njene jugoslavenske unitarističke platforme, da bi nakon 1918. u svojoj trećoj etapi u novoj jugoslavenskoj državi poveo borbu za slobodu hrvatskog i ostalih naroda, kojima bi bio priznat položaj suverenih nacija i samo na taj način bila omogućena njihova međusobna suradnja.

Nasuprot »pokvarenoj gospodi«, koja su se regrutirala iz bivšeg naprednjačkog jugoslavenskog pokreta i koja su nakon krvoprolića u beogradskoj skupštini i Radićeve smrti, gotovo kompletno podržala šestojanuarsku vojno-fašističku diktaturu, Radić je procesu formiranja hrvatske nacije dao demokratsku i pučku dimenziju. On je hrvatsku nacionalnu svijest, a to će reći volju za svojom narodnom državom — u skladu sa seljačkom ideologijom — ucijepio duboko u hrvatsko seljaštvo, što je do tada uspijevalo, ali u ograničenom opsegu, jedino pravašima. S obzirom da se u to vrijeme hrvatski narod sastojao od osamdeset posto seljaka, to je njegovo konačno prerastanje u modernu naciju dobrim dijelom Radićevo djelo.

Tako je u protekla četiri stoljeća slovinstvo-ilirstvo-jugoslavenstvo izvršilo svoju zadaću prevladavanja unutarnje hrvatske dijaspore i formiranja moderne hrvatske nacije. Netko će možda požaliti, da nam je bila potrebna takva proteza da stanemo opet na vlastite noge. Možda, ali na povjesniku je ne da žali, nego da konstatira činjenice i da ih po mogućnosti objasni.

Slavenska ideja kod Hrvata bila je izraz njihova geopolitičkog položaja između snažnih imperijalističkih sila i s time povezane teške razjedinjenosti njihova narodnog bića na kulturnom, političkom i etničkom planu. Ona se javila kao posljedica gubljenja narodne svijesti u čitavim pokrajinama nekadanje hrvatske države i međusobnog otuđivanja. Ta je koncepcija bila izraz slabosti i lijek, koji je katkada bio gori od same bolesti, jer je prijetio da potpuno negira hrvatsku samobitnost i da je pretopi u neki »širi« i »univerzalniji« okvir.

Ipak kontinuitet hrvatske državnosti, koji je unatoč svemu sačuvan kroz sve povijesne oluje, i zdrava snaga hrvatskog puka uspjeli su prevladati opasnosti, koje je takva jedna koncepcija sa sobom nosila. U dijalektičkoj borbi s njome hrvatski je narod i formirao hrvatsku naciju.

Napokon, ne smije se zaboraviti da je ideja slavenske i kasnije južno-slavenske uzajamnosti, koju su Hrvati izmislili i najpotpunije razvili, uspjela okupiti jugoslavenske narode. Obranivši ih u zajedničkoj državi od pretenzija drugih sila, ta im je misao omogućila da u naše dane pristupe konačnom međusobnom sporazumijevanju na temelju suverenog prava svake nacije na vlastitu državu. Jedino u tome može biti njezin povijesni smisao i opravdanje.

SLAVONSKI PABIRCI

Radoslav Katičić

Kad se 1940. pojavilo izdanje triju najvažnijih slavonskih pjesnika 18. stoljeća[1] pobudila je ta knjiga izvan najstručnijih krugova tako malo pažnje da se još i sada u zagrebačkoj Znanstvenoj knjižari može kupiti za male novce. I vjerojatno se ni meni ne bi ljetos našla na prazničkom uzglavlju da nam se nisu nedavno otvorili novi pogledi na književnost toga doba i da se u njemu nisu prepoznali počeci današnjega standardnog jezika u Hrvata.[2]

Nekakav nam je nemar ucijepljen prema tim djelima jer su nas učili da ih gledamo kao provincijska, bez znatnijeg općeg značenja, i kao umjetnički smalaksalu i siromašnu ljepotom kasnu pojavu naše starije književnosti koja će teško obastati kraj Držića i Gundulića, Ranjine i Lucića, Zlatarića, Hektorovića i Zoranića.

Tako su se ti zanemareni hrvatski pisci, slabo poznati osim ljubiteljima slavonske kulturne povijesti, našli u središtu pažnje i postali osobito važni za razumijevanje postanka novoga štokavskog književnog jezika kod Hrvata i za razvoj nove hrvatske književnosti. Učili su nas da je Ilirski pokret u svemu početak nove Hrvatske, a sada sve jasnije vidimo da je, što se standardnog jezika tiče, ilirizam samo nastavio i okrunio stariji razvoj: u Zagreb i tri županije ondašnje civilne Hrvatske donio je standard koji se bio razvio u hrvatskih štokavaca, a prihvatili su ga već bili i čakavci.

Sve me je to potaklo da uzmem u ruke zatureno i zanemareno izdanje slavonskih pjesnika i s velikim sam ga zanimanjem počeo čitati, dakako kao filolog. Sveta Rožalija panormitanska divica nakićena i izpivana po Antunu Kanižliću Požežaninu bila mi je tada nepoznat predio koji valja istražiti. Poticala me prije svega istraživačka radoznalost. Ali ubrzo me povukla Kanižlićeva poezija. I ne zamijetivši ušao sam u kolo:

Beri, vilo, beri, brate
dokle cvitak dragi cvate,
vince vijmo, glavu krunimo!
Amo, mladi, evo mlika
amo, stari, evo lika
vince pijmo, čaše punimo!

(*Rožalija* 2387-92)

[1] Pjesme Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića i Matije Petra Katančića, priredio za tisak i uvod napisao T. Matić, izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, »Stari pisci hrvatski« 26, Zagreb 1940.

[2] Usp. D. Brozović, *O početku hrvatskog jezičnog standarda*, »Kritika« 10 (1970) 21—42. *Standardni jezik: teorija, usporedbe, geneza, povijest, zbilja*, Matica hrvatska, Zagreb 1970.

Teško je bilo vjerovati da taj pretpreporodni pjesnik progovara gotovo bez jezične priprave, s tako malo filološke obradbe.

Brzo se toj knjizi više nisam mogao oteti. A i tko bi odolio ovom slavuljevu kupanju? Znaocima je ono znano, ali ne mogu se oduprijeti želji da ga cijeloga ovdje ispišem za one koji ga ne poznaju jer vjerujem da će ga mnogi zavoljeti:

Pokraj špilje živi kristal bistro teče
koji kano krivi žeđu da pit neće
jer sve šuškajući kaono se tuži
da se ne pijući žeđa š njim ne služi.
Niti ju što kada muti: tu ne pazi
pastir svoga stada da priko nje gazi,
nego ako moje puste drugarice
u planini koje k njoj dolete ptice
da se kuplju i piju, navlastito ptičak
kraljić ptica sviju i slava, slavičak.
Kljun u nju zamoči, pije, diže glavu,
opet pije i skoči na zelenu travu.
Pak se vrati k vodi, gleda, gdi je plitko,
pazi i ophodi da ne vidi nitko,
pokraj briga doli skoči, krilca stere,
glavicu zamoči, kupa se i pere.
Otpočine mrva, pogleda i pazi
ko videći crva da po brigu plazi.
Pak glavu na krivo sad nagiblje amo,
sad s desne na livo prigne opet tamo.
U pogledu onom vidi radost niku,
svoju u vodenom ogledalu sliku.
Kao da se neće kupat, vodom brca,
gleda kako teče i s kljunićem štrca.
Od nike dragosti opet zaroniva
da se u radosti ladnoj naslađiva.
Okolo s' okreće i kano da pliva,
s krilcima trepeće i umorno ziva.
Odleti na stranu, pruža se, raskrili
kljun tare o granu, glavom trese i s krili.
Tribi se i čisti, perje vuče i vadi;
da na red namisti, s kljunom češlja, gladi.
Kao da zafali za vodicu zdravu
kako zna nju fali i piva njoj slavu.

(*Rožalija* 1747-80)

Ako se časkom priviknemo na ikavštinu i na stil zreloga rokokoa, koji je u Kanižlićevoj *Rožaliji* tako ispravno zapazio M. Peić,[3] govori nam taj izvanredni opis sasvim neposredno i blisko i moramo se zapitati kako se to moglo vjerovati da novi hrvatski književni jezik počinje tek s ilirizmom. Zar ilirske pjesme znatno manje odudaraju od našeg današnjeg standarda? Zar se Kanižlić više razlikuje od toga standarda nego što se njemu suvremeni pisci velikih evropskih naroda razlikuju od danas uobičajenih oblika svojih jezika? Lako je već od prvoga pogleda reći da nije tako.

I ova kitica napisana na starinskom jednom obliku našega današnjega jezika:

Kako mlogi svitu služe
i ubogi još se tuže!
Praznu daje plaću svit.
Njegva dika svitlo svane,
nejma vike, brzo sane
ko u večer slabi cvit.

(*Rožalija* 2865-71)

[3] *Kanižlić i evropska kultura XVIII stoljeća*, Simpozij: Doprinos Slavonije hrvatskoj književnosti, Vinkovci — Zagreb 1968, 153—157.

Ona stoji negdje blizu početku njegove povijesti, ali pripada njoj, a ne njegovoj pretpovijesti. Uočljiva je i veza toga književnoga jezika sa štokavskim standardom koji su Ilirci uveli u Zagrebu. Oblici, rječnik, sintaksa i stil gotovo su isti i što nam je danas neobično u štokavskom književnom jeziku 18. stoljeća javlja se i u 19. Jedina je iznimka ikavski izgovor, ali on ne može dovesti u pitanje jedinstvo toga štokavskog standarda baš kao što ekavsko-ijekavsko dvojstvo ne muti jedinstva novije srpske jezične povijesti.

Kad su nas učili da je ta slavonska književnost pokrajinska, zaboravili su istaći koliko su njezini pisci živjeli u Zagrebu. Kanižlić i Katančić su tu bili profesori, Ivanošić đak i student bogoslovije, a poslije neko vrijeme i župnik Sv. Marije na Kaptolu. Mnoga su svoja djela tu i tiskali. Bili su dakle u stalnim vezama sa zagrebačkom sredinom i prisutnost je Slavonaca tamo pripravila tlo za ilirsku jezičnu reformu. Štokavski standard nije u Zagrebu tridesetih godina prošloga stoljeća bio nepoznat i uživao je uz domaći kajkavski velik književni ugled. Zato je Gaj kad se 1836. odlučio da svoje novine izdaje štokavski našao već gotov standard s kojim je odmah i bez većih teškoća mogao raditi. Čak je i utjecaj dubrovačke književnosti, tako značajan za ilirski književni jezik, prisutan već kod pisaca 18. st. do kojih je dopro uglavnom književnom predajom preko djela bosanskih franjevaca.

Svoj gotovi štokavski standard morali su Gaj i njegovi suvremenici odnekle dobiti i razumljivo je da su ga uzeli tamo gdje je bio živ i najbliži: kod pisaca starijih naraštaja u nekajkavskim hrvatskim krajevima. Preko svih pokrajinskih međa taj je štokavski standard već bio razvio veliko jedinstvo i oslanjajući se na pučke govore bio je stvorio onu široku društvenu podlogu koja je bila nužna za novovjeki razvoj. Sve pretpostavke za izgradnju novoga standardnoga jezika s kojim će Hrvati ući u moderno doba bile su tu dakle ispunjene.

Sve to jasno pokazuje sočna satira: *Sličnorični natpis kojega Otac fra Zvekan na vratih svojega groba dati će upisati prije nego umre, na 11 odsika u kratko razdiljen, kojega u snu vidio jest sebi pripisanoga kada u Klokočevcu zaspao je pod kruškom poslim podne.* Ivanošić se tim stihovima tako zamjerio slavonskim fratrima, da je morao ostaviti svoju župu u Čađavici i pobjeći u Zagreb.

Zvekan se tamo tuži na svoju bolest koju je u mladosti podnio:[4]

Ja siroma fratar
dobio sam katar
to jest kašalj ljuti
da mu višje puti
ni od kozjeg mlika
ne bijaše lika.
Kašlju tomu čaše,
bukare i flaše,
divojke i snaše
uzrok, brate, daše
jer si od tih stvari
mladić prsa kvari
i snagu si gubi
kada preveć ljubi
divojke i mlade,
pak razlog ne znade
tome svemu dati
niti će slušati
kad ga starji uči
da se tog oduči.

[4] Ivanošićev je naslov preuzet u ovoj rečenici i ni čime ne odudara od današnjega teksta u kojemu sada stoji.

To nam se djelo sačuvalo u više rukopisa. Neki pokazuju izrazito kajkavske jezične crte. Odatle se vidi da su ga i kajkavci čitali i prepisivali. Tiskano je tek poslije pjesnikove smrti. Na zanimljiv je način prodrlo i u srpsku književnost. Sačuvan je jedan rukopis Zvekana pisan ćirilicom, poekavljen i inače jezično prilagođen srpskoj sredini, bez oznake autora, ali s dodatnom bilješkom: »Luka Milovanov Georgijević, Fratar Zvekan. Iz Vukove zaostavštine«. Odatle su onda podatke o toj satiri crpli i povjesnici srpske književnosti i pišu o Zvekanu kao o Georgijevićevu djelu.

A evo kako je vrag Zvekana prevario:[5]

Posluša ja vraga,
moja braćo draga,
pojde činit tako
po se naopako,
pojde vesel biti,
sve bez mire piti
vino i rakiju,
šljivovicu staru;
pojde se mamiti
po selu klatiti
uz gajde igrati
i šale zbijati,
ijuju vikati,
sa šokci pivati
ob noć ne spavati
nego ludovati.
Malo je zatime
postajalo vrime
opet bolest nova
stoji već gotova
koja će me stići
i tako posići
da ja neću moći
sebe već pomoći
nikuda napolje —
eto ti nevolje.

(*Zvekan* 163-188)

U 171. stihu zamijenio je kajkavski prepisivač »pojde se mamiti« s »pajdaše mamiti«, a srpski je u st. 176 »sa šokci pivati« već bio ispisao kao »s'šokcima pevati«, ali je onda precrtao prve dvije riječi i mjesto njih stavio »s momcima«.

Ivanošićeva se satira mnogo i rado čitala i u preporodno doba i doživljavala se tada kao živa književnost. Vraz je o njoj pisao: »Zvekan kralj je humorističkih naših pjesama, pun zdrave šale, naravskim slogom pisan.« Trnski ga je čak nasljedovao i na nj nadovezao šaljivu pjesmu Zvekan opet na svijetu.[6]

O narodnoj osnovi toga književnog jezika, o tome kako je junačka pjesma bila za nj važna i o slavonsko-dalmatinskim književnim vezama svjedoče dvije Ivanošićeve epske pjesme. Od prve se u njima prepoznaje stilizacija kakva je i kod Kačića. Tiskane su u Zagrebu, vjerojatno 1788. i 1789, a nikako ne mnogo poslije. Popraćene su jezičnim tumačenjem koje ih treba približiti kajkavskim čitaocima.

Prva je *Pjesma od junaštva viteza Peharnika, regementa ogulinskoga obrstara, koju Ogulinac pjeva nuz tamburu, kako on i regement njegov*

[5] I u ovu je rečenicu ugrađen originalan Ivanošićev naslov.
[6] Usp. Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, 2. izd. Zagreb 1961, 375. I po tome se vidi kako Ivanošić ulazi u živu cjelinu naše nove književnosti i njezinoga jezičnog izraza.

tri turske čete koje bihu z jurišem navalile na Drežnika grada posiče i u bijeg natira 4 ga dana malog travna godine 1788. A počinje ovako:

Doletiše dva vrana gavrana
priko gore iz Travnika ravna
u Ostrožac k begu na kapiju
gdino Turci ladno šerbe piju.

Riječ »kapija« tumači se onda ispod teksta: »Velika gospodska vrata kroz koja kola prehađaju imajuča vu sredini ili na kraju mala vrata.«

Malo dalje stoji:

Nisu, Turci, to vrani gavrani,
već pašini hati izabrani.
Odjazite vrata od kapije,
to su, Turci, pašine delije!

(*Peharnik* 13-16)

Riječ odjazite tumači se ispod teksta kao: »širom otprete«.

Stilizacija kasnog baroka osobito je izrazita u opisu Peharnikova konja:

Zelen konj je vila, brate, prava:
podskakuje kano sokol sivi,
sja mu plamen iz očiju živi,
krivu uzdu tatarkinju žvače,
ko pomaman po mejdanu skače,
kopa zemlju od velike muke
što ne može pozobati Turke.
Lete pine nuz prsa krvave,
na zelene i ne gleda trave.

(*Peharnik* 90-98)

Druga je *Pisma koju piva Slavonac uz tamburu a Ličanin odpiva od uzeća Turske gradiške iliti Berbira grada kojeg osvoji glasoviti po sveg svita kraljevinah vitez general feldmaršal više nego sedamdesetlitni starac Gedeon Laudon pod neobladanim rimskim carom i madžarskim kraljem Josipom II cile vojske prvi vojvoda, zapovidnik i upravitelj. Godine 1789. dana 29. srpnja.* A odmah na poleđini naslovne strane stoji: »Slažuć tamburu Slavonac nikoje turske i bolje stranske iliričke riči srčenima Horvatom razlaže«.

Orao koji je sav okrvavljen doletio od Gradiške govori:

»Zlo vam jutro, bajnalučke vile!
Zar ste s makom sinoć pitu jile
da vas zora spavajuće vara
i pospane rani pitlić kara?
Ustanite, mak vam ne rodio,
jošt u cvitu mraz ga pohodio!«

(*Uzeće* 27-32)

Ispod crte »pitlić« se tumači kao »pevec«. A onda se pjesma nastavlja:

Kad beside te Fatima vila
kroz san tanki biše razumila,
na bijele se noge osovila
brže bolje prozor otvorila,
po bostanu širom razgledala,
gdi kada je orla zagledala
tiho mu je ona besidila:

(*Uzeće* 33-39)

Ispod crte se »bostan« tumači kao »vrt«, »beside« kao »govorenja« i »prozor« kao »oblok«.

Ivanošić i njegovi suvremenici nisu dakle bili tako isključivo slavonski pisci kako smo obično skloni vjerovati, nego se nedvojbeno uklapaju u cjelinu hrvatske književnosti i čitaju se čak i na kajkavskom području s kojim ih vežu mnogobrojni dodiri.

Narodna je pjesma, junačka i ženska, od samog početka važna podloga hrvatskom štokavskom standardu. Zanimljiva je stilizacija kojoj su je podvrgli obrazovani pisci. Upravo je ta stilizacija bitan korak u stvaranju današnjega našeg književnog jezika, u osposobljavanju pučkoga govora da postane izraz novovjeke civilizacije.[7]

Fructus auctumnales (Jesenske plodine) zbirka latinskih i hrvatskih stihova Matije Petra Katančića, tiskana u Zagrebu 1791, važna je u tom istom pogledu kao susret pučkog jezika i narodne pjesme s klasičnom pjesničkom predajom. Bez takvoga odmjeravanja jezik bi narodne pjesme ostao u svojem začaranom krugu i ne bi mogao postati moderni standard.[8] Katančićeve su klasične pjesme u razvoju književnog jezika odigrale sličnu ulogu na početku kao poslije prijevodi Tomislava Maretića, Kolomana Raca i Bratoljuba Klaića.

Neki su Katančićevi stihovi naprosto kao odljev antičkoga pjesništva. Samo im je jezična supstancija pučka štokavska lako oplemenjena kao dahom narodne pjesme. Čak im je i metar građen do u tančine po klasičnim pravilima: ritam ne tvori smjena naglašenih i beznaglasnih slogova nego dugih i kratkih. Zato u čitanju takvih stihova treba zanemariti prirodan naglasak i naglašavati one slogove koji po svojoj duljini nose istaknute dijelove metra. Ali najbolje ćemo danas ipak uživati u tim stihovima ako ih čitamo s prirodnim naglaskom.

Takva slika i prilika antičkoga pjesništva jest i ova safička strofa:

Il se po lugu Patarea Febe
il po parnaskim šumami prohađaš
k nam se prislatkom citarom požuri,
divo Talija.

(*Fructus* 2, 2, 1, 1-4)

Takav je i ovaj opis sunčanoga zalaza:

Seko, jurv' od pol visokoga dneva
s četverim sivci k ledenom zapadu
odlazi stanak pohodit pokojni
žarko sunašce.

Noćna jur gizdo promoljava lice
zvizda njoj bilorumeno nebo se
smije nad gnijezdi počimu večerne
pisme slavulji.

(*Fructus* 2, 2, 3, 1-8)

Ali Katančić je u sasvim klasični ambijent svoje poezije uvrstio i domaći pejzaž. Njegova pjesnička topografija obuhvaća i međurječje Save i Drave:

Pan sviralom jednoć zapovid na Feba potočne
sestre kupi na gori Fruškoj kod Srima ponosnog:

(*Fructus* 2, 1, 5, 1-2)

[7] Usp. o tome s obzirom na Kačića I. Pederin, *Kačićeva književna terminologija i narodna pjesma*, »Kritika« 10 (1970) 43—51.

[8] Usporediti se tu može važnost što ju je Karadžićev i Daničićev prijevod Biblije imao pored Karadžićevih zbirki tekstova iz narodne književnosti za stvaranje modernog srpskoga standarda.

To uključivanje domaćega krajolika u svijet klasičnoga pjesništva nije važno samo za književnu povijest nego i za stvaranje standardnog jezika kojim se hrvatski narod uključuje u suvremene tijekove evropske kulture. Zanimljivo je usporediti tu klasičnu poetizaciju Fruške gore s romantičnom Branka Radičevića.

Nije samo domaći pejzaž Katančić uključio u svoju klasicističku liriku nego i stilske elemente i tematiku narodne pjesme. Time je učinio korak izvanredno važan u izgradnji standarda na temelju pučkog jezika:

Ljubljenu snaši počimaj popivku
koja od ladnog dolazi zapada.
Mura gdi s Dravom rukuje se blizu
mista Legrada.

Tad Temišvarki ne bijaše lice
lipše kad Janko mlađanu zaruči,
Janja kad ruku Sekuli nećaku
pruži za prsten.

Ljuba što sciniš Kobilić Miloša
bila pram Viktoriji jest divojki?
Jelini takvo ne bijaše lice
kad se zaljubi

dite trojansko priko mora trudeć.
O, pivaj krasnu, Talijo, divojku
trščicom takni, Ljubiću, gorućom
srce zaručnik.

(*Fructus* 2, 2, 1, 5-20)

Izravno, Katančićev pjesnički jezik nije imao budućnosti. Klasična je metrika u hrvatsku književnost ušla sasvim drugačije. Ali odatle ne valja zaključivati da Jesenske plodine nisu ugrađene u taj razvoj. Naprotiv, poznato je da su i Adolfo Veber Tkalčević, glava zagrebačke filološke škole, i Petar Preradović bili pod njegovim utjecajem. Već je to dosta da se Katančićeva važnost za povijest novije hrvatske književnosti i jezika digne iznad svake sumnje. Možemo se samo u nedoumici pitati kako se to njegovo djelo moglo smatrati i prikazivati kao kasna stranputica naše stare književnosti kad ono postaje razumljivo i dobiva puno značenje upravo kao pionirski početak u razvoju novog štokavskog standarda na pučkoj osnovi. I kakav je to dobrovoljni primitivizam nagnao našu filologiju da veliku kulturnu vrijednost Katančićevih tekstova isključi iz korpusa relevantnog za naš novi književni jezik i progna ih u izvanjski limb kurioznih rijetkosti i filološke pedanterije? Jedno je ipak jasno: ako Katančić pripada staroj književnosti i pretpovijesti hrvatskog književnog jezika, onda tamo treba uvrstiti i Preradovića s Veberom Tkalčevićem. To pak nikome nije palo na pamet da učini.

U drugim opet hrvatskim pjesmama Katančić polazi od narodne lirike i stilizira je lakim dahom klasike:

Rosna, bosa, oj košutko
— Oj, rosna, bosa!
kud si rosom putovala?
Pratila sam braca dragog.
A što ti je bratac davo?
Davo mi je devet ključev
otvaram da devet gradov.

(*Fructus* 2, 3, 2, 1-6)

Pjesma namijenjena da je djevojke pjevaju u kolu povezana je s imenom spartanskog pjesnika Alkmana poznatog po upravo takvim djevojačkim pjesmama: Alkmanska u kolu. Ruža, liljan i karamfil. Počinje ovako:

Tri se cvitka ustirala
— Oj, tri se cvitka!
ruža, ljiljan i karamfil.
Pita jedan od drugoga:
»Ko bi cviće lipše bilo,
lipše, braco, i milije?«

(*Fructus* 2, 3, 1, 1-5)

Osnovnom značajkom našeg suvremenog književnog jezika smatra se da mu je osnova pučki jezik, isti koji se javlja i u narodnoj književnosti, ali tako stiliziran da može služiti kao izraz i sredstvo sporazumijevanja u uvjetima suvremenog društva i nositi sve sadržaje suvremene nadetničke kulture.

Katančićevo je djelo korak u stvaranju toga novoga standarda, i povijesna nam je njegova veza s daljnjim razvojem pouzdano zajamčena. Možemo li ga samo zato ne uzeti k znanju jer mu je međunarodna stilizacija narodne pjesme klasična, a ne romantična, kako smo navikli očekivati?

Osobito je zanimljiva Katančićeva deseteračka epska pjesma Plemenita horvatskog kraljevstva četa slavnu madžarsku krunu za čuvat iz Zagreba se u Budim dileća, 1790. Ta je prigodnica važna jer nam svojom kačićevskom dikcijom i temom iz kajkavske Hrvatske jasno pokazuje kako je krivo i jalovo jednostrano isticati pokrajinsku narav pretpreporodne književnosti u Slavoniji, pokazuje kako je Katančić bio svjestan šire cjeline kojoj pripada:

Žarko leteć od istoka sunce
istom bija sivce razigralo,
al to viknu od Medvida vila,
viknu vila u glasak potanki,
kakvog Medvid jošter čuo nije,
Medvid, seko, nit Okić nit Zagreb:
»Ustante se, zagrebačke vile!
Te kako ste zoricu zaspale?
Svate jeda vaše ne vidite
koji zorom k vam dohode rujnom,
istoj zori prilični i ruži?

(*Fructus* 2, 3, 5, 1-11)

Svatovi su, kažu vile, danas krenuli kroz Zagreb:

Prid njima je plemić, soko sivi,
sivi soko Magdalenić Naco.
Na njemu je skerletno odilo,
zlatnim partom opšiveno lipo:
na rukavi i na prsi rajte
zlatne trepte kano žarko sunce.

(*Fructus* 2, 3, 5, 20-25)

I dalje se u potankosti opisuje Magdalenićevo odijelo.

Siva Naco kano žarko sunce,
diše junak ko pramalić-ruža.
Što Sekula biše prema Naci
kada Janju prosaše za Janka
baciv sa seb' bugarsko odilo
na dolamu prstene sterući

usrid kola lipih divojaka!
Nacu dvadest i četiri slide,
svi po izbor plemići Horvati,
u istome skerletnom odilu
vrance konje veselo jašeći.
Med njima su i četiri kneza:
Oršić Adam i brat njegov Ivo,
obadva su knezi i vitezi;
treći ide Vojkoviću Frane,
a četvrti Petaci Adelmo,
knezi rodom, vridni oficiri.
Kneze slidi Samoborac Pero,
barjak nosi od crljene svile.
Na njem cimer odovud madžarskog,
a odonud kraljevstva horvatskog;
kopje zlatno, kita visi zlatna.
Za njim jaše ostali junaci,
svi plemići roda horvatskoga,
čedni momci, veseli i mladi.

(*Fructus* 2, 3, 5, 46-70)

A kad četa stigne u Budim:

Motrit će ji Budimke divojke,
mlado, staro, veliko i malo,
motrit će ji ter će razgovarat:
Krasnih, seko, u jesen jabuka!
Gdi l' su tako plemenito rasle,
koja li je zemljica donila?
Blaga majka takovih sinova,
blaga zemlja takovih svatova!

(*Fructus* 2, 3, 5, 79-86)

Veza sa štokavskim književnim jezikom što su ga Ilirci uveli u Zagreb ovdje je tako očita da se čovjek u nedoumici pita kako se njihov pokret mogao i u *jezičnom pogledu* smatrati kao nov početak.

Sve se Katančićevo jezično i književno iskustvo usredotočilo u potpunom prijevodu Biblije koji se našao u njegovoj ostavštini i tiskan je godine 1831. poslije njegove smrti. Tim je svojim djelom Katančić sigurno najviše pridonio izgradnji našega novog standarda. Uopće su prijevodi biblijskih tekstova bili temeljno važni pri stvaranju mnogih novijih književnih jezika evropskih. Tim su se prevođenjem, naime, jezici uključivali u nadetničku kulturnu zajednicu i postajali tako prikladni za osnovnu funkciju standardnih jezika.

Već su Kanižlić i Ivanošić prevodili pojedine psalme. Jezik im je, kao i u drugim djelima, pučki novoštokavski standard, dakako ikavski, a književna stilizacija vrlo slobodna prema izvorniku, a posve uklopljena u književnu predaju bosansko-dalmatinsko-slavonske duhovne poezije. Pokazat će to početak Kanižlićeva prijevoda 41. psalma:

Ko vruć jelin, Bože mili,
k vrutkom vodâ željan sili
duša moja želi k tebi
jer pokoja nejm' u sebi.

(*Rožalija* 2909-2912)

Takva je i strofa iz Ivanošićeva prijevoda 101. psalma:

Ko pelikan u samoći
zapušten sam brez pomoći,
i ko duplje noćne sove
palače su Davidove.

(*Svemogući neba i zemlje stvoritelj*, dodatak, psalam 5, 25-28)

Koliko je god nesumnjiva pjesnička vrijednost tih pokušaja i neporeciva njihova važnost za izgradnju književnog jezika, takvo je potpuno preoblikovanje židovske u pučku hrvatsku duhovnu poeziju neznatno prema pokušaju da se čitav biblijski korpus prevede što je moguće vjernije. Katančićev je prijevod »u jezik slavno-iirički izgovora bosanskog« svojevrstan ispit zrelosti toga novog pretpreporodnog hrvatskoga standarda štokavskog, koji se mnogo upotrebljavao u proznim pa i u neknjiževnim spisima.

S kakvim je uspjehom položio taj ispit može se zaključiti po ovom odlomku:

Ja sam loza prava, a otac je moj težak. Svaku mladicu u meni ne noseću plod jamit će ju: a svaku koja nosi plod, čistit će ju da veće ploda donosi. Jurve ste čisti zarad beside koju vami govorih.

Ostanite u meni, a ja u vami. Kako mladica ne može nosit plod od sebe iste ako ne ostane na lozi: tako ni vi ako u meni ne ostanete.

Ja sam loza, vi mladice: koji ostaje u meni, a ja u njemu, oni nosi plod mnogi: jerbo brez mene ništa činit ne možete. Ako tko u meni ne ostane, bacit će se van kako mladica i usanut će i skupit će ju i na oganj bacit i gori. Ako u meni ostanete i riči moje u vami ostanu, štogod ushoćete, iskat ćete i učinit će vam se. U tomu se proslavi otac moj da plod primnogi donosite i učinite se moji učenici.

Kako ljubi mene otac i ja vas ljubih. Ostanite u ljubavi mojoj. Ako zapovidi moje uzdržite, ostat ćete u ljubavi mojoj, kako sam i ja oca mog zapovidi držao i ostajem u njegovoj ljubavi.

Ova sam govorio vami da radost moja u vami bude i radost se vaša napuni. Ovo je zapovid moja da ljubite među se kako ljubih vas.

Veću od ove ljubav nitko nema da dušu svoju tko postavi za prijatelje svoje. Vi ste prijatelji moji ako učinite koja vam ja zapovidam. Veće neću vas zvati sluge jerbo sluga ne zna što čini Gospodar njegov. Vas pak rekoh prijatelje jerbo sva koja god čuh od oca moga poznata učinih vami. Niste vi mene odabrali nego ja odabrah vas i stavih vas da idete i plod donosite i plod vaš ostane: da štogod uzištete od oca u ime moje, dade vami.

Ova zapovidam vami da se ljubite među se. Ako svit vas mrzi, znajte da je mene prije nego vas mrska imao. Da bi od svita bili, svit bi što biše svoje ljubio. Buduć pak da od svita niste nego vas ja odabrah od svita zato vas mrzi svit. Spomenite se govorenja mog kojeg vami ja rekoh: nije sluga veći od gospodara svog. Ako su mene progonili i vas će progonit, ako su govorenje moje držali i vaše će držat.

Ali sva ova činit će vami zared imena moga jerbo ne znaju onog koji me posla. Da ne bih došao bio i govorio njima, griha ne bi imali. Sada pak izgovora ne imaju od griha svoga.

(*Evanđelje po Ivanu*, 15, 1-22)

Taj jezik u koji se, eto, mogla prevesti Biblija nije bio pokrajinski ni tuđ neštokavskim Hrvatima. Bio je gotovo svenarodni. Suprotstavljao mu se još samo kajkavski standard i to u manjem dijelu hrvatskih zemalja. Kako se Katančićev jezik široko prihvaćao pokazuje zapis na prvom svesku prijevoda Novog zavjeta koji se nalazi u mojoj osobnoj knjižnici. Potječe od Bartola Švrljuge, podrijetlom Primorca iz Švrljugova Dola kraj Bakarca koji se bio naselio u čakavsko-kajkavskim Fužinama u Gorskom kotaru i glasi ovako:

Buduć Pismo sveto u jeziku horvatskom od mladosti moje ja srčeno želil jesam ne samo vidit nego i u kući imati ga, i evo sada po svemogućnosti Božjoj dobih ga, koje želim da i moji odvetki uživati i zapovidi njegove dobrovoljno ovršavati budu.

Za Brdo dana 2. aprilja 1833.

B. Švrljuga

Te nam riječi svjedoče o tome kako se novi štokavski standard u predvečerje Preporoda spremno prihvaćao i u neštokavskim sredinama i kako se tamo Katančićev jezik slavno-iliričkog izgovora bosanskog lako identificirao kao hrvatski.

Odatle se bolje može razumijevati i sam Preporod i lakoća s kojom se štokavski standard prihvatio na neštokavskom području. Teško je pak shvatiti kako se Ilirizam mogao shvaćati kao nov početak koji je stubokom promijenio književni jezik kod Hrvata. No baš u tom pogledu Ilirski pokret nije donio ništa bitno novo. Samo ako se Hrvatska izjednači sa Zagrebom i bližom okolicom, može se reći da su Ilirci u njoj uveli nov književni jezik.

Sve to naravno govorimo o *standardnom jeziku*. U mnogo je čemu drugome Ilirski pokret, dakako, prvorazredna povijesna prekretnica, prekretnica iz koje je izašla nova Hrvatska. Ako dakle Ilirci nisu uveli nov književni jezik, nego su samo već postojeći, bez bitnih promjena, protegli i na Zagreb i manjinsko područje oko njega, potrebno je nanovo razmotriti njihovu ulogu u razvoju novoga standardnog jezika. A ta je uloga velika i važna. Oni su riješili pitanje pravopisa i različite pokrajinske zamijenili jednim zajedničkim i našli za nj rješenja koja nas većinom još danas zadovoljavaju. Zasluga za to pripada najviše Ljudevitu Gaju, ali se ona tiče pravopisa, a ne jezika. Najbolje se to može vidjeti po tome što je Gaj svoj pravopis prvo predložio za kajkavski, a ne za štokavski književni jezik i što su ga preuzeli i Slovenci koji nisu prihvatili književni jezik Iliraca.

Uvođenje zajedničkog i prikladnog pravopisa bilo je nužno da bi standardni jezik mogao potpuno vršiti svoju službu. To je bio izvanredan filološki pothvat i predstavlja zbiljsku prekretnicu u smislu sveopće upotrebljivosti književnog jezika. Mišljenje da su Ilirci uveli nov standard možda se zato tako lako održavalo jer se nije dosta razlikovao jezik od pravopisa. A oni, iako usko povezani i jedan važan za drugi, ostaju različiti i samo se kao različiti mogu ispravno razumjeti.

Nadalje su Ilirci novi štokavski standard uključili u suvremene tijekove evropskog romantizma. Učinili su ga izrazom jedne potpuno svjetovne kulture dok se prije njih njegovao pretežito u crkvenim krugovima. S vremenom su ga uspjeli učiniti i jezikom javnog života, državne uprave, sudstva, cjelokupnoga školstva, pa čak i vojništva. I to je golemo proširenje životnih područja u kojima se upotrebljavao odlučna prekretnica u povijesti štokavskog standarda. I ona je djelo Iliraca, a filološku podlogu za to, osobito leksikografsku, stvorio je titanskim naporom Bogoslav Šulek. Bez takvoga urastanja u sva područja suvremenog života nikada književni jezik ne bi mogao doseći punu zrelost i postati ravnopravan drugim modernim jezičnim standardima.

I u tome je pogledu ilirski doprinos bitan i bez njega se naš današnji standardni jezik ne može ni zamisliti. Ali kako god važno bilo to njihovo djelo ono se ne sastoji u uvođenju novoga jezika nego u razvijanju, bogaćenju i prilagođavanju jezika koji je već postojao. Kad se dakle ispravno uoči i odredi narav doprinosa što su ga Ilirci dali pri izgradnji današnjega našeg standarda, pokazuje se da su im se s punim pravom u tom pogledu priznavale najveće zasluge. Neodrživo je samo mišljenje da su uveli nov književni jezik i da s njima počinje povijest onoga književnog jezika kojim se Hrvati danas služe.

Toliko se toga, eto, i još mnogo što drugoga nadovezalo na onu skromnu i slabo zapaženu knjigu koja mi se našla kraj prazničkog uzglavlja.

Sve češće je i radije rasklapam i uvijek nailazim na što novo, na što lijepo i zanimljivo. I uvijek se opet prisjećam Kanižlićevih stihova:

Lip je vinac; ako neće
s trudom linac da ga steče
ni li takav slip i lud?

(*Rožalija* 2859-61)

Lijepo je boraviti na izvorištima svojega književnog jezika, a i trud je samo onaj koji se veže uz svako proširenje vidokruga. To mi je iskustvo dalo pouzdanja da nešto od svojih dokonih razmatranja zapišem vjerujući da ove filološke bilješke mogu i drugima biti zanimljive. A možda tko pođe i u Znanstvenu knjižaru.

OSVRT NA SAVJETOVANJE O STANOVNIŠTVU, EMIGRACIJI I ZAPOSLENOSTI

(Organizatori: Hrvatska pagvaška grupa, Naučna sekcija društva ekonomista Zagreb i redakcija »Ekonomskog pregleda«)

Šime Đodan

Na savjetovanju je prezentirano nekoliko veoma interesantnih referata, kao i dosta velik broj koreferata, tj. diskusija koje su imale značajke koreferata. Problematika je veoma složena i nadasve zanimljiva za svakoga tko želi upoznati hrvatske demografske prilike i kretanje stanovništva u posljednjoj deceniji. O demografskim kretanjima u Hrvatskoj govori u svom referatu dr Miljenko Rendulić, direktor Statističkog zavoda Hrvatske. Pored opće konstatacije da stanovništvo u Hrvatskoj stagnira, a prirodni priraštaj opada, Rendulić uz takvu tvrdnju donosi niz podataka. U vezi s tim on veli: »Hrvatska je imala 1966. stopu nataliteta 16,6 promila što je bilo slično stopama nataliteta Francuske (16,7) i nekih drugih zemalja. Godine 1969. Hrvatska ima snižene stope nataliteta od 14,6 promila, a slične kao: Zapadna Njemačka, Belgija i Čehoslovačka 14,8; 14,6; 14,9; dok Finska sa 14,5; Švedska sa 13,5; DR Njemačka 14,0 i evropski dio SSSR-a ima čak i niže stope nataliteta.

Hrvatska je imala u 1969. godini stope prirodnog priraštaja 3,9 promila, a te godine imale su niže stope Austrija 2,7 promila, Belgija 2,2 promila, Čehoslovačka 3,8 promila, Mađarska 3,7 promila, Švedska 3,1 promila. U 1970. Hrvatska će imati stope nataliteta 13,3 promila, a stope prirodnog priraštaja 2,7 promila.

Time Hrvatska dolazi u red zemalja s najnižim stopama nataliteta i prirodnog priraštaja« (Zbornik referata pripremljen za Savjetovanje, u daljnjem tekstu »Zbornik«).

Autor dalje navodi da je u 17 općina Hrvatske negativan prirodni priraštaj stanovništva. Ističući negativno značenje emigracije na kretanje nataliteta u Hrvatskoj autor navodi: »na temelju nepotpunih podataka Geografskog instituta o broju emigranata iz Hrvatske prema općinama (podaci se odnose samo na emigrante u Zapadnoj Njemačkoj) ustanovili smo da postoji veza između emigracije i pada stope nataliteta. Ustanovili smo da indeks porasta broja emigranata od 1966. do 1968. po demografskim rajonima, uspoređen s padom stopa nataliteta u tim rajonima, pokazuje korelaciju u tom smislu što je veći indeks porasta broja emigranata to je veći pad nataliteta od 1966. do 1968. godine« (Isto).

Nastavljajući dalje svoju analizu Rendulić veli: »Ustanovili smo da su stope fertiliteta u Hrvatskoj od 1954. do 1968. u opadanju od 2,5 posto godišnje. Međutim, u dvije posljednje godine te serije, tj. u 1967. i 1968. te stope su pale za 12,2 posto (dakle, 6,1 posto godišnje).

Sve ovo što smo naveli u vezi s emigracijom daje osnova za zaključak, da je emigracija počela djelovati kao faktor koji negativno utiče na

demografska kretanja tek u posljednje dvije ili tri godine (1967—1969)« (Isto).

Međutim, iz izlaganja se dade zaključiti da će negativni trendovi u demografskim kretanjima tek doći do potpunog izražaja ako se emigracija ne zaustavi. Do nagle emigracije moralo je doći jer se uslijed smanjenih investicija u Hrvatskoj nije moglo naći posla, tako da su svi kontingenti omladine od 1965. do 1970. godine bili u poziciji da ostanu bez posla ili da traže posla u inozemstvu. Isto je to važilo i za viškove radne snage na selu kao i za tehnološke viškove koji nastaju uslijed modernizacije. »Konačno i ukupan broj zaposlenih poslije 1965. godine je smanjen, pa još ni do kraja 1969. godine nije ponovno dostignut broj zaposlenih od prije reforme. Hrvatska je imala najmanju mogućnost zapošljavanja i indeks zaposlenih u društvenom sektoru u 1969. godini u odnosu na 1964. jest 98,5« (Isto). Drugim riječima, zaposlenih radnika u 1969. godini bilo je 1,5 posto manje nego 1964. godine. Po riječima Vite Gašparovića, predsjednika Privredne komore Hrvatske, to je izravno prouzrokovano niskom stopom investicija koje u Hrvatskoj iznose u reformskom razdoblju svega 17 posto od jugoslavenskog totala dok je privreda Hrvatske proizvodila oko 27 posto narodnog dohotka Jugoslavije u tom razdoblju, a uz to je oko 50 posto jugoslavenskih deviza pribavljala u saveznu blagajnu. — Hrvatska je privreda patila od stalne teške nestašice investicija i deviza za uvoz reprodukcionog materijala. U isto vrijeme u drugim republikama zabilježen je prosperitet investicija, a naročito u Srbiji i Makedoniji. Ovdje valja još istaći da je stopa emigracije već u 1969. godini bila veća od stope nataliteta koliko je nama poznato jedino u Hrvatskoj, i nigdje drugdje u svijetu; osim toga, hrvatsko se stanovništvo suženo reproducira, tj. smanjuje se, pa to nije više »odumiranje«, već uistinu izumiranje nacije.

U svom prilogu »Regionalne osobitosti novijeg prirodnog kretanja stanovništva Hrvatske« dr Mladen Friganović ističe da se »dvije trećine općina i malne polovica stanovništva Hrvatske približavaju graničnoj vrijednosti negativnog prirodnog priraštaja«. Isti autor dalje iznosi podatak da je u Hrvatskoj u 1969. godini priraštaj stanovništva iznosio 3,9 promila, a u toj istoj godini stopa emigracije je, po proračunu Zvonka Komarice, iznosila 5,5 promila, dakle, radi se zaista o apsolutnom padu stanovništva, i to za 1,6 promila godišnje. Negativna stopa prirasta stanovništva u Hrvatskoj je zabilježena već 1968. godine (Vidi: »Kolo« broj 7/1969, str. 711). Isti autor dalje iznosi podatke o stopi mortaliteta u Jugoslaviji i u Hrvatskoj. »Stopa pomora u Jugoslaviji bila je 1960. g. 9,9 promila i 1969. g. 9,2 promila, a u Hrvatskoj 10,0 promila 1960. g. i 10,7 promila u 1969. g.« (Isti Zbornik).

Dr Emil Primorac i dr Zvonimir Baletić, u studiji »Ekonomski aspekt međunarodne mobilnosti radne snage«, raspravljaju o različitim uzrocima međunarodne pokretljivosti radne snage i konstatiraju novi fenomen u pogledu mobilnosti, naime, dok je ranije u inozemstvu tražila posao pretežno nekvalificirana radna snaga, danas se veliki broj stručnjaka upućuje u pečalbu. Među našim radnicima nalazi se oko 40 posto kvalificiranih radnika, dok se među pet zemalja europskog juga procent kvalificiranih emigranata kreće od 7 do 16 posto, dakle mi držimo rekord u tom pogledu. Što to znači jasno je ako se znaju troškovi školovanja kvalificiranih i visoko kvalificiranih stručnjaka. Autori navode podatak da se 1969. godine nalazilo oko 700 tisuća radnika iz SFRJ na radu u Europi i da su radničke doznake u dolarima iznosile prosječno 340 dolara, a to je svega 16 posto od ušteđevina, dok je preostali dio ulazio

u zemlju u obliku uvoza trajnih potrošnih dobara i kapitalne opreme, kao i privatnim kliringom, a jedan je dio ulagan u strane banke. Prema tome, doznake radnika, kad se uzmu sve stavke unošenja različnih dobara trajne potrošnje i kapitalne opreme, te privatni kliring, moraju biti bar trostruko veće od otvorenih doznaka što bi u 1969. g. značilo da je u SFRJ ušlo najmanje oko 550 milijuna dolara doznaka, kapitalnih i ostalih dobara, te novca u gotovini. Autori navode da su prosječne zarade naših radnika u Zapadnoj Njemačkoj i Švedskoj iznosile u 1966. i 1967. g. prosječno 2.880 dolara USA, a to znači da su u tom razdoblju otvorene devizne doznake iznosile oko 10 posto zarade, što je veoma malo u odnosu na ukupnu zaradu.

Autori nadalje zaključuju da SFRJ trpi velike gubitke zbog ustupanja ljudskog kapitala drugim zemljama: »Samo za ilustraciju uzimamo procjenu OECD da prosječni troškovi obrazovanja po radniku iznose 7.000 dolara USA. Prema tome u 1969. godini 3.640 milijuna dolara jugoslavenskog ljudskog kapitala bilo je besplatno prepušteno raznim zemljama Zapadne Europe. Ta brojka uostalom vjerojatno je prilično umjerena procjena zbog dva razloga: 1. Jugoslaveni su kvalificiraniji od drugih, dakle u prosjeku skuplji i 2. procjena OECD čini se dosta niskom. Talijanski stručnjaci izračunavali su troškove obrazovanja na 10.000 dolara.«

Vjerojatno autori imaju pravo kad procjenjuju da su troškovi, pa i gubici veći od procjena OECD, jer su nedavno talijanski ekonomisti proračunali da jedan radnik vrijedi 25 milijuna lira, tj. da toliko stvara viška rada u svom radnom vijeku. Prema tome svote su basnoslovne kad se ima na umu da se broj radnika iz Jugoslavije na tzv. privremenom radu procjenjuje na oko 900 tisuća polovicom ove godine.

Dr Ivo Vinski, u svom prilogu »Zapošljavanje Jugoslavena u inozemstvu«, navodi rezultate nekih anketa iz kojih se vidi da su većina radnika izjavili da rade u inozemstvu iz ekonomskih razloga, i to zbog nemogućnosti zapošljavanja kod nas i zbog preniskih zarada. Autor predlaže niz sistematskih mjera kojima bi se osiguralo zapošljavanje u našoj zemlji i povratak naših radnika. Autor, nadalje, drži da će se perspektiva otvoriti, ali ne sama od sebe već smišljenim radom, za zapošljavanje naših radnika u SFRJ. Autor pledira naročito za povratak stručne radne snage jer će se ubrzo osjetiti nestašica svih vrsta stručnjaka. On dalje misli da je formalna zarada naših radnika na zapadu visoka, ali da zbog odnosa kupovnih moći nacionalnih valuta taj raspon nije tako velik kako izgleda i da će ubuduće biti još niži, a tu je šansa za povratak stručnjaka.

U svom prilogu: »SR Hrvatska u vanjskim migracijama radne snage«, dr Ivo Baučić veli da »Hrvatska ima ne najveći apsolutni broj otišlih na rad u SR Njemačku 1965—1968. g. nego isto tako i najveći relativni udio emigranata, i u odnosu na udio u broju stanovnika i na udio u ukupnom broju zaposlenih u Jugoslaviji.

Značajno je, nadalje, da udio otišlih iz SR Hrvatske ima tendenciju povećavanja u prve tri godine ovog 4-godišnjeg razdoblja (1965. g. 38,3%, 1966. g. 51,3% i 1967. g. 58,2% ukupnog broja otišlih iz Jugoslavije na rad u SR Njemačku). U posljednjoj od ove 4 godine, kada je u SR Njemačku otišlo preko 80.000 novih radnika, iz SR Hrvatske otišla je gotovo polovica tog broja (47,6%).«

Autor dalje navodi brojčane podatke o našim radnicima u inozemstvu, kao i relativne odnose po republikama. Pa ako broj jugoslavenskih radnika zaposlenih u inozemstvu označimo sa 100%, na SR Bosnu i Hercegovinu otpada 20,4 posto, na Crnu Goru 0,2 posto, na Hrvatsku 52,3 posto, na Makedoniju 3,8 posto, na Sloveniju 12,4 posto, na Srbiju 11,1

posto, na Vojvodinu 10,9 posto i na Kosovo 1,0 posto. Upada u oči da je SFRJ specifično područje u pitanju emigracije jer iz svih zemalja europskog juga emigriraju radnici u najvećem broju s nerazvijenog područja, tako Talijani emigriraju isključivo iz prenapučenog i nerazvijenog juga Italije, a u SFRJ najveći broj emigranata daju tzv. razvijena područja. Iz Srbije i Makedonije i Crne Gore svega je 16,2 emigranata, a iz same Hrvatske 52,3 posto, dok je iz zapadne Jugoslavije 83,8 posto svih emigranata u zadnjih pet godina, a to je u jakoj korelaciji sa investicionom aktivnošću u zapadnoj Jugoslaviji u posljednjih pet godina.

Ivan Sever u svom prilogu: »Rasponi osobnih dohodaka u jugoslavenskoj privredi« misli da osobni dohoci nisu adekvatni kvalifikacionoj strukturi i predlaže da daljnja »orijentacija u politici osobnih dohodaka u privredi treba biti ... u boljem nagrađivanju visokostručnih kadrova. To bi, praktično, značilo širenje raspona u korist te kategorije radnika (misli se na kvalificirane i visokokvalificirane radnike, op. Š. Đ.). Jače stimuliranje te kategorije radnika predlaže se zato što se takvi radnici afirmiraju u inozemstvu pa otpada njihov povratak u našu privredu, barem za jedno dulje razdoblje. Međutim, to se u pravilu ne događa s ostalim kategorijama naših radnika koji odlaze na rad u inozemstvo.«

U svom referatu: »Prilog pitanju zaposlenosti u našoj poljoprivredi« dr Branko Štancl poziva se na dra Rudolfa Bićanića, našeg najplodnijeg pisca s tog područja, kao i na ostale pisce i iznosi osnovne kriterije seoske prenapučenosti. Autor na primjeru Slavonije zaključuje da je transfer sa sela u grad suviška seoskog stanovništva bio i prespor i preskup, pa predlaže da se industrija dislocira u veće seoske ili poluseoske aglomeracije u obliku pogona velikih poduzeća. Primjer »Oriolika« ističe kao obrazac, isto tako i raspored industrije u Sloveniji.

U svojoj studiji: »Demografske odrednice dinamike radne snage u SR Hrvatskoj« dr Alica Wertheimer-Baletić obrađuje teoretski i numerički probleme obujma i strukture zaposlenosti. Autorica misli da je obujam zaposlenosti u nekoj zemlji ovisan od razine razvoja proizvodnih snaga date zemlje. Poslije veoma interesantnih istraživanja i podataka autorica rezimira: »Istodobno je u SR Hrvatskoj prosječan porast stanovništva od 1971—1976. preko pedeset posto niži nego prosječni jugoslavenski, te iznosi 1,9% ili približno 3%. Interval nesignifikantnosti promjena sačinjavaju vrijednosti indeksa od 97 do 109. Tako se u odnosu na prethodno razdoblje mogu smatrati značajnim promjene koje nastupaju u ovim dobnim grupama: 10—14 g. (indeks 92,7), 15—19 godina (indeks 91,2), 25—29 godina (indeks 125,8), 30—34 godine (indeks 88,5), 35—39 godina (indeks 92,6) itd.«

Autorica dalje nastavlja svoju analizu kretanja radnog stanovništva u Hrvatskoj i zaključuje da izvori radne snage slabe od godine do godine, a relativno se i smanjuju »što u uvjetima visokog odliva iz radnog kontingenta i visoke stope ekonomske emigracije ozbiljno ugrožava proširenu reprodukciju radnog kontingenta, a može u osamdesetim godinama, uz pretpostavku nastavljanja djelovanja sadašnjih demografsko-ekonomskih trendova, staviti u pitanje i jednostavnu reprodukciju radne snage.«

Autorica nadalje razmatra pitanja debalansa radne snage u Hrvatskoj u narednoj deceniji našega razvoja. U slijedećih pet godina aproksimativni računi pokazuju da će ponuda radne snage iznositi 55.000 osoba, a uz minimalnu stopu rasta zaposlenosti potražnja bi iznosila 105.000 osoba. Ako se ne zaustavi emigracija, to će neminovno dovesti do mijenjanja etničke slike Hrvatske ili do ekonomske stagnacije. Autorica za-

ključuje: »Na kraju potrebno je naglasiti da će postojati dugoročni debalans ponude i potražnje radne snage u Hrvatskoj, čak i uz uvjet umjerene stope ekonomskog rasta, i da je taj debalans prvenstveno demografske prirode. Za period od 1986. taj se debalans ne može ukloniti politikom stimuliranja nataliteta, jer takva politika daje rezultate u ponudi radne snage tek nakon dvadesetak godina. Stoga se politika radne snage za to razdoblje može sastojati u zaustavljanju emigracije, u stimuliranju povratka privremeno zaposlenih izvan zemlje, te u naporima da se struktura postojeće radne snage što više prilagodi potrebama modernog industrijskog razvoja. Istovremeno je potrebno poduzeti hitne i opsežne mjere demografske politike koncentrirane na stimuliranje nataliteta, ako želimo da se postojeći, nepovoljni demografski trendovi ne nastave i poslije 1968, sa svim negativnim posljedicama za ekonomski i socijalni razvoj SR Hrvatske.«

U prilogu: »Obrazovna struktura kadrova i zapošljavanje« dr Jovo Brekić analizira značaj obrazovanja u gospodarskom razvoju i zaključuje da se obrazovanje mora sustavno prilagođavati promjenama privredne strukture društva. Brekić iznosi podatke da je broj zaposlenih u Hrvatskoj niži u 1968. godini nego u 1964. godini. Autor dalje navodi podatak da oko 200 tisuća zaposlenih nema adekvatnu naobrazbu, a mnogi radnici da ne posjeduju niti najelementarnije obrazovanje. S druge strane veliki broj kvalificiranih i visokokvalificiranih je emigrirao.

U studiji: »Tehnički napredak i zaposlenost« dr Milan Mesarić iznosi niz interesantnih argumenata u prilog tehničkom progresu, ali upozorava i na moguće djelovanje tehničkog progresa na stupanj zaposlenosti radne snage, na tzv. tehnološki višak radne snage, koji može izazvati nezaposlenost i gospodarske poremećaje, ako se gospodarski sustav na vrijeme ne prilagodi promjenama. No, na kraju autor odbacuje optužbe tzv. »katastrofista« koji predskazuju povećanje nezaposlenosti do neviđenih razmjera zbog tehničkog progresa. Autor se zbog toga zalaže za plansku primjenu tehničkog progresa i ne misli da bi samoupravni socijalistički gospodarski sustav bio nesposoban za prilagođavanje tehničkom progresu, odnosno, ne misli da načelno mora biti nesposoban da ga prihvati. »Automatizacija zahtijeva takvu sposobnost prilagođavanja promjenama koje izaziva tehnički napredak, da to prelazi mogućnosti kapitalističkog sistema. Van svake je sumnje da su u tom pogledu mogućnosti socijalističke privrede, posebno one zasnovane na samoupravnim načelima, veće iako nisu uvijek na najbolji način korištene.«

U interesantnom prilogu: »Privredni razvitak, privredne mjere i zaposlenost«, Franjo Raknić iznosi niz podataka u kojima upozorava na biološko siromašenje Hrvatske. »Ukupno stanovništvo SFRJ povećano je u razdoblju od 1965—1969. za 1,082.000, a u SRH za 132.000, što čini 13% porasta u cijeloj zemlji.« To je kako znamo oko polovice jugoslavenskog prosjeka, tj. u Hrvatskoj se prirast stanovništva u promatranom razdoblju kretao na razini od oko 6 promila, a u Jugoslaviji na razini od oko 12 promila, ali su sve analize razvoja pravljene u odnosu na dohodak po stanovniku i kod nas je ispadalo da smo sve »bogatiji« što imamo manje stanovnika. Po toj logici, kad bi se iselilo još tri milijuna stanovnika SR Hrvatske, naš bi se dohodak povećao za četiri puta i postali bismo bogati kao SAD. Naravno, da takva apsurdna logika ne vodi računa o biološkom faktoru i biološkoj ravnoteži hrvatskog naroda spram drugih naroda koji ga okružuju ili žive s njim u istoj zajednici. Isto tako, takva logika ne vodi računa o ljudskom kapitalu kao najvećem bogatstvu svake nacije. Zbog toga je biološko siromašenje najopasniji oblik siromašenja svakog

naroda. Uzroci emigracije iz Hrvatske djelomično se vide iz Raknićeve analize zaposlenosti u SFRJ i u SRH, a u vezi s tim on veli: »Za 10 godina u Jugoslaviji zaposlenost jest povećana za 34%, a u Hrvatskoj za 24%.

Broj zaposlenih osoba od 1959. na 1964. godinu povećao se za 972.000, a od 1964. na 1969. samo za 94.000.

U SRH u I razdoblju zaposlenost se povećala za oko 201.000, a u II smanjila za 13.000. Tek u 1970. godini prelazi broj zaposlenih iz 1964/65.

U razdoblju od 1959. do 1964. u Jugoslaviji je društveni sektor povećao zaposlenost za 31%, a u razdoblju od 1964. do 1969. smanjio za 2%. U privatnom sektoru zaposlenost se najprije povećala za 10%, a u drugom razdoblju za 5%. U SRH povećanje zaposlenosti raslo je sporije, a opadanje oštrije i u društvenom i u privatnom sektoru u odnosu na Jugoslaviju.«

Autor dalje iznosi podatak o padu stope rasta. Zbog neracionalne ekonomske politike, pretežnog vezivanja investicija za objekte iz prethodnih obveza, frontalnih restrikcija i isisavanja viška rada iz privrede preko očekivane mjere došlo je i do pada stopa rasta od očekivanih 8 posto godišnje u razdoblju 1966—1970. g. na svega oko 5 posto. To je prouzrokovalo recesiju i povećanje nezaposlenih, pa je emigracija zahvatila gigantske razmjere. Prema procjenama sada se u inozemstvu nalazi 840—900 tisuća Jugoslavena, dok posao traži još u SFRJ oko 330 tisuća osoba. Sve to dovodi do nezaposlenosti koja dostiže 25 posto od raspoložive armije rada. Od svih emigranata oko 50 posto je iz SR Hrvatske, dok je broj Hrvata mnogo veći — oko 65 do 70 posto. Procjena je približna, jer se i brojni Muslimani u inozemstvu deklariraju kao Hrvati, pa se tako broj Hrvata povećava i apsolutno i relativno izraženo u postocima u odnosu na druge Jugoslavene. Autor razmatra i strukturu investicija u SR Hrvatskoj i smatra da su zaobiđene radno intenzivne grane, a favorizirane devizno unosne grane.

To s gledišta SFRJ može biti opravdano zbog kronično negativne platne bilance, ali to nije i u interesu Hrvatskoj jer ona ima malo koristi od deviznog efekta svoje privrede, a zbog toga stvara probleme i ovako malom broju stanovnika u zapošljavanju. Autor iznosi i podatak da su naši radnici prema podacima Narodne banke ostvarili »devizni priliv ... u 1970. od oko 400 milijuna $. To je ono što registrira Narodna banka. Međutim, u privatnom prometu, također, ostaju značajna sredstva koja se javljaju u kupovnoj moći stanovništva.« Autor dalje kaže: »Mi, očito, moramo omogućiti povratak naših građana. To nalažu ekonomske i političke potrebe zemlje.« U vezi s tim autor predlaže niz interesantnih mjera, a naročito su važni prijedlozi za usmjeravanje dinarskih i dolarskih štednih uloga na razvitak, i to kako onih u zemlji, koja nisu mala, jer iznose 1.500 milijardi st. din. u 1970. a na Hrvatsku otpada 25 posto te štednje. Oko 40 posto štednje može se investirati na različite načine. To mogu činiti i sami građani. Devizna sredstva su također golema. Samo devizni priliv na osnovi doznaka radnika i iseljenika u periodu 1966. do 1970. iznosit će minimalno oko 800 milijuna američkih dolara. U narednih pet godina autor očekuje devizni priliv s te osnove od oko 2 milijarde dolara. Od toga na Hrvatsku otpada više od 60 posto ili oko 1.300 milijuna dolara, a to je veoma jak dodatni investicioni potencijal, samo se u sistemu mora osigurati mogućnost da ga naši ljudi mogu slobodno investirati za otvaranje vlastitih radnih mjesta u vlastitoj domovini vlastitom zaradom. Kapitala naravno ima mnogo više u stranim bankama, jer kako smo vidjeli doznake naših radnika iznose tek 16 posto

od potencijalnih doznaka jugoslavenskih radnika, tj. 16 posto od efektivnih ušteda. To znači da bi stvarni potencijal ušteda naših radnika u 1970. g. morao biti pet puta veći od doznaka ili oko 2 milijarde dolara. Naš sustav ne zna privući taj kapital u zemlju zbog dogmatskih predrasuda, ali živimo u uvjerenju da će nadvladati progresivne snage kojima leži na srcu više razvoj SFRJ nego birokratski dogmatizam.

U svom prilogu »Devizna štednja za rješavanje stambenih problema« Zvonko Petrinović iznosi da se broj vlasnika deviznih računa stalno povećava, tako je broj vlasnika deviznih računa u 1969. godini porastao na 115 tisuća. Samo prošle godine porast priliva sredstava od zaposlenih u inozemstvu iznosi oko 70 milijuna dolara. »Prema ocjeni njemačke administracije naši građani drže više od 2 milijarde DM u njemačkim bankama.« Autor se zalaže za angažiranje tih sredstava u stambenoj izgradnji jer za to postoji veliki interes a to bi dovelo do oživljavanja privrede s obzirom na investicioni multiplikator u stambenoj izgradnji. Autor navodi niz mjera kojima bi se to moglo osigurati.

U svom prilogu »Stambena privreda i migracija radne snage« mr Klaudio Maričić istražuje korelaciju emigracije i stambene situacije. Pod analizom općih uvjeta autor zaključuje da je stan skup u Hrvatskoj, a u Zagrebu skuplji od hrvatskog prosjeka. Naime u Hrvatskoj su stanovi skuplji od jugoslavenskog prosjeka. Poslije analize relativno nepovoljnih uvjeta za dolazak do stana autor zaključuje: »Navedene osnovne napomene o značenju stambene potrebe i o problemima njenog zadovoljavanja upozoravaju da postoji određeni stupanj uvjetovanosti stanovanja i migracije stanovništva odnosno radne snage. To se u ovom slučaju naročito ističe pri stvaranju povoljnih uvjeta povratnika radnika na privremenom radu u inozemstvu i pri stvaranju uvjeta za boravak u zemlji bez potrebe odlaska na rad u inozemstvo, naročito za one profile i strukture u čije usavršavanje su složena znatna društvena sredstva i koji su neophodni našem društvu.«

U raspravi »Osvrt na neke slabosti fiskalnog sistema i fiskalne politike iz aspekta zapošljavanja« mr oec. Pero Jurković analizira slabosti u fiskalnom sustavu s aspekta zapošljavanja. Analizirajući odnos narodnog dohotka i prihoda budžeta Jurković zaključuje da se stanje 1966. godine počelo poboljšavati u korist privrede, ali se već 1967. godine uspostavio odnos koji je bio u 1965. godini, a kasnije se stalno pogoršava na štetu privrede. Tako su budžetski prihodi 1965. godine obuhvaćali 25 posto narodnog dohotka SFRJ, a 1969. godine budžetski prihodi obuhvaćaju 27 posto narodnog dohotka SFRJ. Tu nisu uračunati tzv. vanbudžetski prihodi koji, bar kad je u pitanju federacija, nisu ništa manji od budžetskih prihoda. Naravno da se time jako tereti privreda i smanjuje njena reproduktivna sposobnost. Doduše ima mudraca među političarima i centralistički raspoloženim ekonomistima koji kažu da se to opet vraća privredi na ovaj ili onaj način. Ali oni zaboravljaju da je veoma neugodna stvar kad se to vraća privredi u obliku nerentabilnih investicija i pogona koji samo proizvode gubitke, a takvih je veoma mnogo još uvijek diljem Jugoslavije — tako da imamo čak 40 posto industrijskih kapaciteta koji se ne koriste. Doduše, tih kapaciteta je u Hrvatskoj malo, ali zato i hrvatska privreda snosi teret saniranja gubitaka u cijeloj zemlji, a naročito teret investicija u daljnje nerentabilne objekte pada na našu privredu.

Kad bi se instalirani kapaciteti u SFRJ mogli koristiti optimalno to bi povećalo industrijsku proizvodnju za 25 posto bez dodatnih investicija

i najmanje za oko 15 posto zaposlenost u industriji, pa naravno nije svejedno kako će se ubuduće investirati. Pretjerano opterećenje privrede i neracionalne investicije jedan su od bitnih razloga nesposobnosti naše zemlje da koristi resurse: instalirane kapacitete i radnu snagu, tako da dolazi do nedovoljne zaposlenosti i dvostrukog rasipanja resursa.

Poseban problem vezan za emigraciju je pretjerano oporezivanje obrtnika i poljoprivrednika. »Visina poreznog opterećenja, prema razrezu doprinosa iz osobnog dohotka od poljoprivrede za 1969. godinu, prosječna porezna stopa na osnovicu katastarskog prihoda za područje SR Hrvatske iznosila je oko 48% a s mjesnim samodoprinosom čak 53,5%. Međutim, bilo je komuna gdje je ta stopa iznosila preko 70%. No, ni to nije sve — pošto poljoprivrednici plaćaju još niz poreza: porez na hibridnu lozu, zaprežna vozila, upotrebu tuđe radne snage, na poljoprivredna oruđa itd., ukupna masa izdataka iznosi preko 50% ukupnih novčanih primanja poljoprivrednog stanovništva.« Time je, naravno, uništavana gospodarska baza seljaka u selima Hrvatske a u gradovima Hrvatske nije bilo adekvatnih investicija koje bi bile radno intenzivne i primile to sa sela sustavno potiskivano stanovništvo. Izlaz za osiromašene seljake bila je jedino emigracija. To je rezultat ekonomske politike, a ne općih prilika, jer se kod nas može i na selu, ali pod drugim uvjetima, dobro živjeti.

U zanatstvu politika oporezivanja je dovela do toga da je opao broj zaposlenih sa 204 tisuće u 1954. godini na svega 134 tisuće u 1964. godini; tako je i tu zbog dogmatskih predrasuda o »sitnoj buržoaziji« potkopana mogućnost zapošljavanja, pa je i to dovelo do masovnih emigracija. Inače zanatski sektor je kod nas veoma uzak i tu bi se pod novim okolnostima moglo zaposliti veoma mnogo obrtnika veoma različitih struka.

O problemu »primjene novih zvanja i otvaranja novih radnih mjesta u privredi SRH« prilog je napisao Krešimir Ožanić, koji se založio za prihvat nove tehnologije, ali planski i sustavno, jer će ona inače ako se bude nasumce uvodila pogoršati uvjete za zapošljavanje.

Ako se prednjoj analizi situacije na simpoziju može nešto prigovoriti — onda je to svakako nedovoljno istraživanje ekonomske uvjetovanosti emigracije iz Hrvatske, ali ništa manje ne pati analiza od nedostatka dubinskog aspekta istraživanja, jer se ni s ekonomskim argumentima ne može objasniti pojava stoljetnog vala emigracije iz Hrvatske, koji se u posljednjoj deceniji naglo pojačava. Mi mislimo da zaista postoji jaka korelacija između ekonomske situacije u posljednjih deset godina i emigracije, jer se npr. gubici privrede Hrvatske zbog smanjene stope rasta u posljednjih 5 godina procjenjuju na 1.000 milijardi st. dinara, a odliv sredstava zbog pojačane centralizacije iznosi oko 1.500 milijardi st. dinara; isto je toliki i odliv, ako ne i viši, preko neadekvatnog tečaja dolar : dinar, što iznosi sve zajedno oko 4 tisuće milijardi st. dinara. Koliki je to odliv prouzrokovan neadekvatnom gospodarskom politikom koja je prepolovila stope rasta i pojačala centralistička izvlačenja — govori činjenica da je za pola milijuna novih radnih mjesta dostatno investirati 3.500 milijardi st. dinara, jer se jedno radno mjesto u prosjeku procjenjuje na 7 milijuna st. dinara. Ipak, mi mislimo da je unatoč jakoj povezanosti »odliva sredstava« u jednom pravcu i »odliva« radne snage u drugom pravcu — što dvostruko siromaši Hrvatsku — potrebno istražiti dubinske uzroke emigracije iz Hrvatske, kao i Hrvata iz Bosne i Hercegovine te Vojvodine. Nije jasno zašto su Hrvati i Muslimani primjerice veoma mobilni u Bosni i Hercegovini i Sandžaku — dok pripadnici dru-

gih nacija na nerazvijenom području ne pokazuju takvu mobilnost. Slično je sa Hrvatima i u razvijenijim područjima. Sasvim je sigurno da osim gospodarskih prilika postoje i drugi uzroci emigracije, kao npr. politički, psihološki itd. Na žalost, na savjetovanju se nije o tome kompleksno raspravljalo, ali je ono ipak veoma značajno, jer je o problemu ili, bolje, o problemima emigracije progovorilo na seriozan način, a to je poticaj za daljnja istraživanja — i razmišljanja o modalitetima rješavanja ovoga za hrvatski narod, sudbonosnog problema.

UPRAVO IZAŠLO IZ TISKA

Opća knjižnica $\frac{12}{20}$

Zvonimir Mrkonjić:

IZUM BESKRAJA

Cijena ND 60.—

Vanja Radauš:

KOSILICA VREMENA

Cijena ND 30.—

Narudžbe se šalju na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, tekući račun broj: 301-1-7097 ili pismom zatražiti da se navedeno izdanje pošalje *pouzećem* na određenu adresu.

VARIJACIJE O SMISLU KNJIŽEVNOSTI

Vlado Gotovac

Nitko više — tko ima dostojanstva! — ne pristaje na duhovne pothvate, koji ne nastoje nešto u svijetu mijenjati: tako je žalosno stanje stvari u naše doba! Zato Paulhan s gorkom nostalgijom piše: »Konačno, izgleda da čovjek ne može biti pošten književnik, ako ne osjeća odvratnost prema književnosti.« On to tuguje za zabavljačima, koji nisu gubili veličinu ne htijući ništa; za književnošću, koja je postojala ne tražeći opravdanje.

Lucidnost je izgubila vedar glas. On je privilegija azila ... Sa svim što se danas poduzima nastoji se ukinuti neki nedostatak u nama i oko nas: magijski ili izazvanom akcijom, šamanski ili komesarski.

Ta odvratnost prema besciljnosti djelovanja nastaje u patetičnom moralizmu čovjeka koji je izgubio vječnost. Gađenje nad zabavom jest pobuna protiv besmisla; to Paulhan smatra tek književnom zabludom epohe. U općem traženju opravdanja našeg postojanja, književnost koja ne traži svoje razloge postaje azil neodgovornosti, prostor dezertera. I odvratnost prema njoj onda je pitanje dostojanstva!

1

Ali, zašto su zadržani svi motivi nekadašnje bezbrižnosti? opojnost ljepote, vrijednosti stila, glas privatnih osjećaja s njihovim nejasnostima, nestvarni akordi u kojima se objavljuje sanjarija, unaprijed izgubivši svaku namjeru svake efikasnosti? ... Sve tako daleko stvarnom glasu mijenjanja svijeta!

Laičko šamanstvo još uvijek vjeruje u krabulju i jezičnu formulu! Jer sadašnjost je postala veliko lječilište! gdje se i mrtvi ispituju: ekshumacije, s uputama iz biografije! ... Epoha je bolesna, a izgubljeno je povjerenje u znanost. Čuju se krici vradžbina i ritmičko mrmljanje bajka. — Ali, jasno, to eterizirani bolesnici izigravaju barbare ... I zabava otkriva svoj potajni, ili ezoterički, smisao ...

2

Drugi u surovoj izravnosti pozivaju sve potlačene na bitku. Za njih je dobar stil razumljivo upućivanje u akciju, razumljivo izložen njen plan;

za njih je ljepota plakat za opću mobilizaciju. Sve što se poduzima ima svoja mjerila i svoje opravdanje u budućnosti. Danas je važno samo jedno: efikasnost!

Komesari organiziraju pothvate mesijanske klase, koja je u povijesti podnijela sve, što je bilo pretpostavka za raj na zemlji! I umjesto svake čarolije s njenim neizvjesnostima, sanjalačkim uostalom, oni tradicionalne motive u svim djelima — dakle i u književnim — pretvaraju u opsjene: gdje šamani sanjaju oni izdaju proglase!

Ovdje žestoke boje ne glume barbarstvo, nego izražavaju krikove bijesa, a mrmljanje »dogmatski drijemež«; bez ikakvih profinjenosti. Bolest se licemjerno naziva žrtvom ... dok komesari neobično pretvaraju u obično, ludo u trivijalnost: To je praktičnost »koja dobro čini što o sebi laže« ...

3

Sve sinteze u naše doba pripadaju romantici heretika: suputnika nesreće i nade istodobno; onih koji ne skrivaju tragediju i vjeruju u podizanje budućnosti; onih u kojima patnja ne uništava progresizam. Jer heretici još ne znaju da ih je Kirka pretvorila u svinje! ...

4

Potraga za smislom pripada našem lječilištu: kao pripremanje lijeka. To se naziva krizom i traženjem izlaza iz nje.

A svakodnevnost je jedini konkretni materijal, gdje je sve u tijeku i bez svrhe. U zagradama treba napomenuti, samo za rastrešene, da tu postoji i zabava. Oni, koji bi zbog toga zahtijevali bezbrižnu književnost, već je imaju u stripovima (i kad se ograđuju od lošeg ukusa!). O zadovoljnima opet nihil nisi bene, kao i o njihovim grobarima, kojima ih — po uputi Svetog pisma — prepuštamo.

Ali: Čuvajmo se borbenosti koja traži loš ukus! Čuvajmo se nade, koja traži loš stil! One vode u svijet jednakosti, gdje su i lovorovi vijenci kič! ...

5

Gađenje je, dakle, početak Revolucije! u književnosti ... I ona postaje polemička: jer nema smisla koji nije i nezadovoljstvo, koji ništa ne obara, ne želi mijenjati. Pisac znači postaje ratnik od zadobivenih rana! On nije profesionalac, on spada među izazvane! ... »Kad god se propadanje, bijeda života, nemoć, rasap, još izdaleka nagovijeste, estetski čovjek reagira negativno« (Nietzsche).

Cilj je svake revolucije ukidanje njenih razloga. U književnosti to znači surađivanje na podizanju svijeta koji ima svoj smisao, jedinstven i prisutan u svemu. Ali, svakodnevnost uvijek raspolaže istom bezbrižnošću za prostor u kojem je smještena: u njoj se gubi njegov patos. Ona izigrava i vječnost, ona razumije jedino samu sebe. Svakodnevnost je permanentna ličinka! koja svaki lijet nadoknađuje jedva ga i opazivši! ...

I duh zato drži u ruci bar šibu, što Paulhan, možda, smatra tek žovijalnim glumljenjem učitelja ... On se može osloboditi pedagogije jedino među anđelima ili osvajanjem vlasti, što se ne poduzima šibom! A nema tako mudre upotrebe mača, koja ne siječe glave pedagoga! ...

6

Samo lirika može nastati iz radosti. U njoj je i jedina mogućnost zabave: nepristupačne razlozima gađenja!

7

Književnost ili na smisao podsjeća ili se za smisao bori. Ona se, možda, naivnije osjeća dok samo u zabavi ispušta svete glasove ... Jer naivnost je uzletište za ludost sanjarije. Ona je, sigurno, radosnija u profanosti; kad su orgulje katedrale ili mistička priviđenja samo metafore za privatne strasti s pretjerivanjem opijenosti. Ali, da bi postojala, ona mora uzimati materijal svakodnevnog, što je uvijek izazov: gdje se bezbrižna trivijalnost čudi njenim pothvatima, koji su beskorisni i zato je nerazumljiva njihova prisutnost — posebno ona čak s prigovorima!

Izgleda paradoksalno da bavljenje jezikom radi samog jezika izaziva cijelu svakodnevnost, dok pedagoški pothvati s njim još nalaze pristaše; već zato što — kako kaže Schopenhauer — svatko misli na svog susjeda ... A jezik-radi-jezika uvijek je s vječnošću! i paradoks je zbog toga prividan ...

Sa štapićem u ruci vodi se moralni spor; a s jezikom-radi-jezika ispituje se sudbina čovjekovog svijeta.

8

Književnost je uvijek u neskladu sa svojim materijalom. Ona ga organizira preko vrijednosti, što izaziva obostrane teškoće i sporove. I oni njegovi oblici koje prihvati, dobivaju drugo mjesto u novim odnosima, što se opaža u takozvanim realističkim opisima: riječi međusobno sve mijenjaju!

Dakle, uopće nema opisa, postoji samo mijenjanje! To pogađa i slavnu Marxovu jedanaestu tezu o Feuerbachu. Jer, što bi onda bila interpretacija, nego mijenjanje?! u prvi mah samo odnosa interpretiranog.

Književnost ne može zato ništa čuvati. Ona jedino širi čaroliju univerzalne Sadašnjosti. Reakcionari također ne rade drugo, kao književnici. Dovoljno bi bilo već djelovanje njihovog stila! što neizbježno širi bolest po postojećem ... (iz briljantnosti, koju upravo njihova djela često imaju!).

Artikuliranje materijala preko jezika u vrijednost uvodi beskonačno u sve odnose: to je bacanje u ponor zbivanja! ali zbivanja sa sviješću! I zato ono izaziva otpor; otpor prema svojoj neizvjesnosti. A svakodnevnost je njena suprotnost nastala u obmanama. Ona se održava na osjećaju sigurnosti, ona se opire svakoj svrsi koja prelazi njene granice, kao izazov što odvodi u pojedinačno, samotničko, iznimno, nepoznato ...

9

Sadašnjost, što je svako djelo uspostavlja, dajući smisao svakodnevnom kao svom materijalu, sabiralište je besmislu oduzetog čovjekovog svijeta, sabiralište koje ga i održava. Preko književnosti se u trivijalno vraćaju razlozi koje je ono izgubilo: sjaj bajke, izvori utopije. Ako u to

ne vjerujemo, otkuda nam šiba u ruci — šamanska ili komesarska, čarobnjačka ili pedagoška?! — Trenutak je radikalizma i zato se opaža da duh nije praznih ruku! On svoju moć, istina, ostvaruje naivno, ali i on je u šumi iz bajke! . . .

10

Krizom nazivamo doba u kojem se nema na čemu podizati Sadašnjost: kad ona propada, također izgubivši svoje razloge . . .

Zato književnost danas posjeduje jednu potpuno novu žestinu, koja često izgleda samoubilački: ona nastaje stavljajući i samu sebe u pitanje! Jer dijeli čovjekovu sudbinu, književnost je uzdrmana do drhtanja! što objašnjava herojsku prirodu i njenog radikalnog formalizma! On okončava jezik izgubljenih razloga, ne tražeći izlaz: on može užasavati, on je prodorni zvuk rasapa . . .

11

Nered povika, krikova, doziva, zapovijedi — to je naša umjetnost! Tamo gdje su donosili vječnost, književnici sada donose uzbunu! ili planiranje! ili tragičnu izgubljenost . . . Donose sudbinu Sadašnjosti, koja u rasapu divlje urla.

12

Sve se manje sumnja, da je ratnička povijest književnosti zabluda zabavljača. Tako se privodi kraju »virtuozno kreketanje smrznutih žaba, koje umiru od očaja u svojoj bari«. Književnost neskriveno hoće obraniti čovjeka jedinom pravom obranom: napadajući njegovu nesreću! Ta jednostavna svrha danas je burna, ali ona ne pustoši vrtove čarolije! gdje šamani sanjare, koje komesari samo dekorativno koriste. Jedino heretici, još jednom, upoznaju pravu bol!

EMISIJA NOVCA — FUNKCIJA I PRAVO REPUBLIKA

Hrvoje Šošić

I

Kad analiziramo naš poslijeratni razvitak, onda ne možemo naći gotovo ni jedno područje rada i djelovanja koje je toliko loše vođeno kao što je to slučaj s kreditno-monetarnom politikom. To je zapravo jedino područje koje bilježi trajne neuspjehe i na kojem su najkrupnije mjere i potezi, u pravilu, doživljavali neuspjeh.

Kad promatramo 25-godišnji trend kretanja, onda se (kako za naš cjelokupni društveni i politički razvitak, tako i za ekonomski razvitak) susrećemo s jednom uzlaznom linijom koja se penje prilično strmo i navodi na opći pozitivni rezultat sada za već dosta dugo vremensko razdoblje.

Notorno je da će gospodarski i društveni razvitak biti uvijek brži i uspješniji ako je materijalna baza gospodarstva i svih ostalih sfera života i rada ljudi veća, sigurnija i solidnija. No, uspjeh u razvitku bit će veći ili manji isto tako u zavisnosti od toga kako se troše i kako se koriste raspoloživa financijska sredstva.

Taj uspjeh osobito ovisi o tome koliko se racionalno, tj. koliko se razumno ili pametno novac ulaže u gospodarstvo i na koji se način njime privređuje.

Jacquelina Kennedy nije se zadovoljila time što je utrošila golem novac da potpuno izmijeni unutrašnji izgled i atmosferu Bijele kuće, rezidencije predsjednika SAD. Za njeno vrijeme izmijenjeno je više nego ikada ranije. Relativno brzo našla je izlaz za novo zadovoljavanje svoje želje za trošenjem. Nije bila zadovoljna jahtom svojih prethodnica i sada na račun grčkog brodovlasnika Onasisa gradi jahtu od 1400 tona koja će razvijati brzinu od 27 milja na sat. Cijena: 12 milijuna dolara. Gotovo je nepotrebno spomenuti da će se jahta zvati »Jackie« i da 12 milijuna dolara znači utrošak od 18 milijardi starih dinara.

Ovo je i u svjetskim razmjerima ekstreman slučaj. Vjerojatno da nitko ovakvu nejednakost među ljudima ne opravdava. No, u običnim razgovorima najčešće će se čuti komentari: Neka troši, kada ima čije. U ovom slučaju Jackie troši Onasisove milijarde. Tu su odnosi za svakoga jasni. Jedan partner plaća, a drugi naplaćuje i svatko ima svoje račune, oboje znaju koliko dobivaju. Troši se ono i onako kako to norme jednog društva u kojem oni žive dopuštaju. Da te norme treba mijenjati, upravo ovaj slučaj drastično dokazuje.

Kao što u nas netko ne bi mogao potrošiti osamnaest starih milijardi, jer kod nas vladaju druge norme, tako našem društvu trebaju i druge

norme po kojima će se novac u društvu i gospodarstvu trošiti i ulagati u daljnju privrednu i neprivrednu izgradnju (tvornice, ceste, škole, bolnice, itd.).

Tabui su stvari ili osobe posvećene bogovima tako da zbog njihove svetosti i nepovredivosti svakome tko ih dodirne donose veliku nesreću. Koliko je kod nas emisija novca bila uistinu tabu-tema, teško je reći i dokazati. No, i danas se svatko može uvjeriti koliko ljudi još uvijek izbjegava ovu temu. Generacije studenata naših ekonomskih fakulteta završile su studije, a da još ni danas ne znaju samu bit problema emisije novca i posljedice do kojih stvarno dolazi ako se iz tog područja donese ovakva ili onakva odluka.

O svakom se pitanju u našem društvu već javno raspravlja, kada su osobni dohoci najviših funkcionara javna stvar, kad se zna koliko se novca troši za vojsku i svaku drugu svrhu, pravih računa o emisiji novca nema. Istina, emisiona se politika vodi u okviru kreditno-monetarne politike, ili novčarsko-kreditne, pa i valutne politike, a o njima se više raspravlja. No, u tim raspravama osim sasvim globalnih postotaka u odnosu na prethodno razdoblje i sasvim globalnih podataka ne iznosi se kako se novac iz emisije dijeli, tko ga dobiva a tko ne dobiva, zašto ga netko dobiva, a zašto ga drugi ne dobiva i kakve su konačne posljedice ovakve ili onakve razdiobe novca iz emisije i, napokon, čiji se novac putem emisije dijeli.

Poznato je da je nedostatak novca u našoj privredi jedno od ključnih pitanja, koje teško pogađa stotine tisuća zaposlenih i zbog kojeg najkreativnije snage u poduzećima dobar dio svog dragocjenog vremena totalno beskorisno utroše u naporima da dođu i do najminimalnijih iznosa neophodnih za isplatu zaposlenih, ili isplatu onih dobavljača koji su u položaju da obustavom isporuke svojih roba ili usluga prisile partnere na plaćanje dijela duga.

U siječnju 1971. preko svih sredstava javnih informacija nacija je upoznata s mogućnošću da ne polete JAT-ovi avioni ili da stanu tisuće vozila »Agrokombinata« u Zagrebu zbog toga što će im INA obustaviti isporuku goriva, ako ne plate dug. Ovaj je slučaj prezentiran čitavoj javnosti, jer se pretpostavljalo da je to problem koji može biti od interesa za ovo čitavo samoupravljačko društvo.

Kad je to tako, po čemu onda tu istu javnost i to isto samoupravljačko društvo ne bi interesirali načini na koji se emisiona politika vodi, a to znači: da li ima ili nema emisiona politika utjecaja na novčane neprilike INE, JAT-a i »Agrokombinata«, odnosno ima li kakve veze ona s time što u isto vrijeme npr. »Genex« ili neko drugo trgovačko poduzeće može prodavati kredite za devize ili davati novac uz 25% kamata.

Kada dirnemo tabuiranu temu, problem emisije, vidjet ćemo da je bit stvari vrlo jednostavna. Naime, i oko emisije se spleću mnoge pričice o tome kako samo posvećeni mogu spoznati njene velike tajne a radi se samo o tome da se odgovori na pitanje

KOLIKO, TKO I ZAŠTO NOVCA DOBIVA?

a onda iz toga pitanja proizlazi potpitanje

ZAŠTO DRUGI NE DOBIVAJU?

i onda posljednje potpitanje iz kojega se može ujedno izvući i osnovni zaključak

NIJE LI RAZDIOBA NOVCA IZ EMISIJE PRAVO I FUNKCIJA SVIH SAMOUPRAVLJAČA?

Poznata je stvar, kada se partnera želi diskvalificirati onda ga se proglašava neznalicom i dalje se s njim razgovara tako, da mu se dokaže da je neznalica i da mu se na taj način izbije iz glave da se bilo kada uplete tamo gdje mu nije mjesto. Zato će kreditno-monetarni stručnjaci, kada ne žele da razgovaraju o stvarnoj biti problema, početi govoriti o diskontnoj politici Narodne banke, pa onda o njenoj selektivnoj politici, a ako partneru nije dosta, nastavit će s reeskontnom politikom i sličnim pričicama koje imaju **sve jednu te istu karakteristiku, a ta je da se jednima naši zajednički novci daju, a drugima ne daju!**

Reeskontni krediti nisu novost. To su, najjednostavnije rečeno, krediti koje jedna banka daje drugoj banci na temelju mjenice prema kojoj je ona dala kredit nekom poduzeću. Novost je u tome što se sad pod firmom reeskonta vodi selektivna politika, a to znači da se vrši izdvajanje onih kojima će se dati kredit.

Za mene je interesantno da do sada nikada onaj koji je izmislio te reeskontne kredite nije javno položio račun kakve rezultate je dala politika vođena reeskontnim kreditima. Dobre, ili loše? Ja znam i čuo sam jedino — za loše!

II

Kad god se posljednjih godina u vezi s emisijama vršio pritisak na funkcionare Narodne banke, pa i u razgovorima s ekonomski obrazovanim ili manje obrazovanim ljudima, razgovor se završio ili plašenjem s inflacijom, ili je partner već ranije naučio da emisija novca i inflacija jednostavno idu jedno s drugim.

Posljednjih smo se godina u našoj stvarnosti uvjerili da je do inflacije dolazilo i onda, kad je novac povlačen iz prometa, tj. kad su krediti privredi drastično smanjivani, a to znači da postoji čitav niz drugih čimbenika koji djeluju na inflaciju, bez obzira na to da li se novac u prometu povećava ili čak smanjuje.

Inflacija je u svakom slučaju kod nas dugo godina bila baba roga s kojom se plaše djeca ako počnu govoriti o emisiji. To je vrlo interesantan fenomen koji se razvio do današnjih razmjera zahvaljujući i tome što se mnogi ljudi koji bi trebali nešto više znati ili reći o emisiji rješavaju neugodnog razgovora o emisiji spominjanjem babe roge — inflacije.

No, i ovdje zapravo postoji samo jedno bitno pitanje

OTKUDA INFLACIJA KADA SE NOVAC POVLAČI?

I još jedno potpitanje

ŠTA BI SE UISTINU DOGODILO KAD BI SE PRIVREDNIM ORGANIZACIJAMA DAO JEDAN VEĆI IZNOS NOVCA IZ EMISIJE?

Ako bismo izdvojeno uzeli primjer »Plive« u Zagrebu, onda bismo vidjeli da bi se mnoge stvari počele rješavati. Naime, »Pliva« je za svega nekoliko godina uspjela povećanjem vlastitog poslovnog fonda za više od 13 puta drastično smanjiti sudjelovanje tuđih sredstava u ukupnim sredstvima koja koristi. Na njenom i nekim drugim slučajevima mogli bismo vrlo efikasno dokazati, da bi se povećanjem sredstava iz emisije i dodjelom tih sredstava poduzećima pod sasvim određenim uvjetima,

ali bitno drugačijim nego što su sada, povećala djelotvornost poslovanja i zaustavila inflacija.

No problem treba dovesti na razinu u kojoj se raspravlja sama bit stvari.

A i ovdje su stvari sasvim jasne. Ako banke, reeksporteri i drugi veletrgovci prodaju kredite uz cijenu od 25 do 50%, onda je jasno da bi se kontra udar najlakše ostvario na taj način što bi emisiona banka prodala kredite onima koje su kreditirali reeksporteri i druge banke pod zelenaškim uvjetima s time da oni te kredite odmah vrate, a Narodna banka ih povuče.

To ne bi bila diskriminaciona mjera prema poslovnim bankama i reeksporterima. Na taj bi način Narodna banka jednom bila pravedna i prema drugima, a ne samo prema svojim miljenicima. Naime, ta ista Narodna banka je deceniju i pol posredno ili neposredno oduzimala korištene ili odbijala odobravanje novih kredita onima, koji nisu naplatili svoju robu, koji su kreditirali svoje kupce. A sada emisiona banka daje iz emisije novac reeksporterima i poslovnim bankama da trguju njime i prodaju ga uz četiri do deset puta veću cijenu.

SELEKTIVNA POLITIKA I REESKONTNI KREDITI OMOGUĆUJU DA BANKE I REEKSPORTERI ŠVERCAJU TIM NOVCEM IZ EMISIJE.

U našoj praksi postoji dovoljno dokaza da inflaciju uvjetuju različiti čimbenici. No, vrijedno je upozoriti na zbirku članaka i studija koju je pripremio dr Ivo Perišin i objavio 1965. pod naslovom *Inflacija*. U prvom članku prof. dr Miloš Vučković piše: »Nekada, kada se smatralo da je pojava inflacije bila nerazlučivo vezana za porast monetarnog volumena, uzroci inflacije traženi su među razlozima koji su dovodili do monetarne ekspanzije, jer su se oni samo tu mogli nalaziti.« I dalje: »Međutim, od kako se inflacijom smatra svaki slučaj kada je novčana potražnja veća od ponude, tj. od kako je pojam inflacije znatno proširen u teoriji, povećao se znatno i broj uzroka koji mogu dovesti do nadvladavanja potražnje.«[1]

Bez ulaženja u polemiku u ovom momentu s prof. Vučkovićem, jer to ne ulazi u okvir ovoga rada, upozoravamo na posljednju rečenicu iz koje proizlazi da se broj uzroka inflacije povećao tek »od kako se inflacijom smatra« »svaki slučaj kada je novčana potražnja veća od ponude«[2] i dalje, da se povećao broj uzroka tek otkako je pojam inflacije proširen u teoriji.

Nama je jasno suprotno od onoga što tvrdi prof. Vučković. Uzroci inflacije postojali su prije nego što ih je teorija spoznala, a danas u našem društvu postoje uzroci koje teorija još nije uočila, ali su oni tu, pa se zato inflacijom može plašiti kada se počne razgovarati o emisiji. Naime, ne povećava se broj uzroka inflacije kada se pojam inflacije proširi u teoriji, već onda kada u privredi i društvu dati uvjeti moraju generirati neravnotežu.

[1] Dr Miloš Vučković: *Inflacija*, u knjizi dra Ive Perišina *Inflacija*, Zagreb, 1965, str. 21.

[2] Ibidem, str. 21.

Na istom mjestu Vučković kaže da najpotpuniju sliku uzroka inflacije daje Einzig koji nabraja 12 tipova inflacije ovim redom i nazivima:

1. Novčana inflacija
2. Kreditna inflacija
3. Inflacija kupovne snage
4. Budžetska inflacija
5. Inflacija cijena kao posljedica oporezivanja
6. Inflacija zbog pretjeranog investiranja
7. Inflacija zbog pada proizvodnje
8. Inflacija zbog povećanih troškova socijalnog osiguranja i drugih izdataka socijalnog staranja i pune zaposlenosti
9. Inflacija zbog devalvacije ili depresijacije u odnosu na inostrane kurseve
10. Uvezena inflacija
11. Inflacija zbog nestašice namirnica izazvane većom potrošnjom, većim izvozom, rđavom žetvom itd., i
12. Inflacija cijena izazvana restrikcijama u vanjskoj trgovini.[3]

Vučković prigovara Einzigu da mu klasifikacija nije strogo sustavna, no za naše svrhe to nije ni bitno, jer je važnije da se skrene pozornost na činjenicu, da uzroci inflacije mogu biti raznovrsni i da čitalac o tome može nešto više naći u već spomenutoj Perišinovoj zbirci članaka i studija stranih i domaćih autora. Uostalom, ako je Mc Namara rekao da ne razumije što znači fenomen naše nelikvidnosti i nepokrivenih investicija onda je jasno da je on time mislio na njemu nepoznate uzroke naše inflacije koja nije objašnjiva sumom novca i kredita koji su bili na raspoloženju privredi posljednjih godina.

III

Kad govorimo o novcu iz emisije, onda obično mislimo na novac koji tiska država i u golemim ga masama stavlja u promet. Poznati su slučajevi kada je za vrijeme velike inflacije u Njemačkoj u godinama poslije prvog svjetskog rata došlo do tiskanja novčanica u »vrijednosti« izraženoj u milijardama maraka.

No, osnovni oblik emisije novca u naše vrijeme je odobravanje kredita. Kad emisiona banka odobri kredit, tada se dolazi do depozitnog novca. Dakle, do novca položenog u banku. Deponirati se može gotov novac i odobreni kredit. Emisija gotovog novca uslijedit će ako se iz odobrenog kredita od strane emisione banke, koji se zove i depozitni novac, iz banke podigne gotov novac. Do emisije gotovog novca neće doći ako odobreni kredit ne bude korišten za gotovinske isplate, već bude iskorišten za jedno ili više bezgotovinskih plaćanja. Na taj način s emisijom novca ne mora dolaziti i do emisije gotovog novca, i obratno — pri smanjenoj emisiji novca može doći do povećanja gotovog novca u opticaju. Zbog toga je za privredu bitna ukupna masa novca u opticaju i struktura novčane mase. Na to je naročito posljednjih godina mnogo ukazivano.

Shvatljivo je da se povećanjem novčane mase mogu podsticati određeni procesi u privredi. Sasvim je jasno da više novca u privredi, više

[3] Einzig Paul: *Inflation*, London, 1952. str. 24 do 25, prema dr Ivo Perišin, *Inflacija*, Zagreb, 1965. str. 22.

kredita znači veću mogućnost za investiranje. No, naša je praksa pokazala da se može više investirati i onda ako nema više novca u opticaju koji se broji, ali ima onog novca koji se »ne broji«.

Naime, u Jugoslaviji ima sigurno 20 tisuća emisionih banaka, a možda i više. Samo u privredi SFRJ potraživanja od kupaca iznosila su 30. VI 1970. više od 9 tisuća milijardi st. dinara, dok su tada dugovanja prema dobavljačima iznosila više od 7.200 milijardi st. dinara, a to znači da je privreda imala veća potraživanja od dugovanja dobavljačima za 1.800 milijardi st. dinara. U ovom beskrajnom lancu potraživanja i obveza postoji golema svota novca s emisionim efektom koja je tu, koja realno postoji i koja uzrokuje sasvim određene pozitivne i negativne posljedice.

Mc Namara ne razumije našu nelikvidnost i nepokrivene investicije vjerojatno i zbog toga, jer mu je nepoznato **da kod nas emisione ustanove mogu biti čak i škole i zdravstvene ustanove, jednostavno stoga, što odobravanjem kredita privredi za izvršene usluge vrše u stvari jednu od funkcija emisione banke, u našem slučaju Narodne banke Jugoslavije.**

Može ova moja tvrdnja zaprepastiti nekog našeg monetarnog stručnjaka, ali kad ponovno dođe k sebi, ipak će mu postati jasno da se željeni učinci dosadašnjim instrumentima naše emisione politike nisu ostvarili upravo zbog toga jer odgovarajući stručnjaci nisu htjeli da uzmu u obzir činjenično stanje i onda na temelju njega uz pomoć privrede traže pravo rješenje.

Činjenica je da nemamo monetarnu teoriju samoupravne dohodovne privrede. A samoupravna dohodovna privreda nije samo specifičan oblik privrednog uređenja, već ona ima sve elemente posebne društveno-ekonomske formacije s osobitim mjestom u društvenoj povijesti čovječanstva.

Svakako da osobitoj društveno-ekonomskoj formaciji ne mogu odgovarati monetarne teorije drugih društveno-ekonomskih formacija, a niti se kreditno-monetarna i emisiona politika mogu voditi instrumentima koji odgovaraju potrebama drugih društveno-ekonomskih formacija.

No, radi ravnanja čitalaca upozoravamo na definiciju monetarne politike iz *Financijskog leksikona* prema kojem je »monetarna politika (novčana, valutna, monetarno-kreditna politika), sveukupnost pravila i propisa, kao i sistematski provođenih mjera koje na monetarnom i kreditnom sektoru, ili izvan njega, poduzima država ili od nje ovlašteni organ zato da utječe na cirkulaciju novca i obim kredita, a posredstvom ovog na stabilnost i privrednu aktivnost«.[4]

Iz ove se definicije jasno vidi zadaća monetarne politike u okviru koje treba regulirati cirkulaciju novca i opseg kredita. Taj se problem može rješavati različitim pravilima i propisima, ali »sistematski provođenim mjerama«. Dosadašnje mjere monetarne politike nisu rezultirale uspjehom, jer nisu nikada sustavno provođene, a niti je bio kreiran konzistentan sustav mjera kojim bi se opsegom kredita privredna aktivnost podsticala a ne kočila.

Na istome mjestu navode se i različna mišljenja u vezi s monetarističkim pogledima i teorijama iz kojih se vidi da nema suprotstavljanja mišljenjima koja »smatraju da je novac manje ili više pasivan faktor privrednog razvitka te monetarna politika treba da osigurava samo to

[4] *Financijski leksikon, Zagreb, 1967. str. 260.*

da se neredom na novčanom području ne stvara ili ne potencira nered realnih ekonomskih odnosa«.[5]

Dakle, susrećemo se neposredno sa stavovima prema kojima se monetarnom politikom, ako dopušta emisiju, stvara inflacija i suprotnim da novac nije gotovo nikakav faktor u stvaranju reda i uspostavljanju odnosa ravnoteže u privredi.

Jasno je da se većom ili manjom svotom novca na određeni način može djelovati na privredna kretanja i ostvarivati željeni ciljevi ekonomske politike. Da se problem na dosadašnji način ne može riješiti, također je jasno. Zbog toga dosadašnje instrumente monetarne politike i čitav način vođenja emisione politike treba izmijeniti. I to kako instrumente te politike, tako i organe i nosioce emisione politike.

IV

Dosadašnje mjere kreditno-monetarne politike nisu dale željene rezultate. Svakako zbog toga jer nisu odabrani odgovarajući instrumenti niti je postavljen konzistentan sustav mjera, već su rješenja tražena često puta u kampanjama i hajkama uz potenciranje samo jednog od mnogih problema. Među tim mjerama koje su doživjele neuspjeh spomenut ćemo neke:

1) Godine i godine su na dnevnom redu bila potraživanja od kupaca a pristup je uvijek bio shematski, u stvari birokratski. Nisu uzimane u obzir specifičnosti, i nikada se nije išlo do kraja. Tako su često puta, zahvaljujući subjektivnim ocjenama s tog stajališta, lošiji prolazili bolje.
2) U nekoliko kampanja za sve zlo okrivljene su investicije. Zbog kampanjskog i nervoznog pristupa kao nepokrivene investicije bilježene su i one koje su tek postojale kao program. Do kraja se nije nikada išlo, jer je bilo očito da bez novih investicija nema razvoja i da se samo investicijama, osobito privrednim, neuspjeh monetarne politike ne može objasniti.
3) Ustavom garantirana nepovredivost upravljanja sredstvima grubo je ograničavana pokušajima da se poduzeća prisile na držanje određenog dijela poslovnog fonda u obliku obrtnih sredstava. I ova mjera nije nikada dosljedno i ravnopravno provedena, a njeno je negativno djelovanje bilo očito.
4) Obavljena su dva prebijanja potraživanja i obaveza ali samo između privrednih subjekata pa ni tim »klirinzima« nije ostvaren očekivani rezultat.

U svim tim slučajevima nije bilo uspjeha jer su mjere bile parcijalne a rješenja nisu nikada tražena s privredom i s neposrednim proizvođačima, nego uvijek protiv njih.

Neuspjehu mjera svakako je pridonijelo i to što nije bilo odgovarajućeg znanstvenog pristupa i što se djelovalo na temelju slučajnih odnosa u času kada je neka mjera donošena. Nepotpuna pa i pogrešna informiranost i krivi zaključci o značenju nekih podataka također su jedan od razloga da donošene mjere nisu bile odgovarajuće.

[5] Ibidem, str. 260.

Dnevna je štampa npr. prenijela ovu informaciju TANJUGA: »Beograd, 7. studenoga 1970. — U ovoj godini smanjuje se porast međusobnih potraživanja i obaveza u privredi. SDK saopćava da su, zahvaljujući mjerama koje su poduzete u početku i sredinom ove godine da bi se poboljšala likvidnost, u prvih šest mjeseci ove godine potraživanja od kupaca bila za 22% veća, a obaveze prema dobavljačima za 20% veće. Budući da su ove obaveze u prvom polugodištu prošle godine bile veće za 45%, odnosno za 51%, napredak je očigledan. Sporije se kreću i iznosi za naplatu potraživanja sudskim putem.«

Dakle, mjesto da se jedna alarmantna pojava analizira svom ozbiljnošću i traže njeni stvarni uzroci, čak se i javnost dezinformira na neshvatljiv način. Tvrdi se, naime, da je smanjen rast nelikvidnosti »zahvaljujući mjerama koje su poduzete na početku i sredinom ove godine«. Tako su prema SDK mjere donesene »sredinom godine« djelovale čak i na ono razdoblje u kojem nisu bile donesene, dakle na prvih šest mjeseci 1970. godine (sic!).

A kakvo je stvarno stanje? U čitavoj SFRJ za godinu dana, od 30. VI 1969. do 30. VI 1970. potraživanja od kupaca su porasla za 1.660 milijardi starih dinara, a dugovanja dobavljačima za preko 1.200 milijardi!

Dakle, donesene mjere pretrpjele su neuspjeh! Bilo bi korisno da se tražilo od onoga tko je takve mjere predlagao da objasni razloge neuspjeha donesenih mjera a ne da ga se skriva i opravdava kako bi opet mogao predložiti još neadekvatniju i goru mjeru.

Pitanje glasi:

ZAŠTO NISU DONESENE MJERE KOJE BI SMANJILE NELIKVIDNOST I TKO JE ODGOVORAN ZA PREDLAGANJE I DONOŠENJE TAKVIH MJERA?

A potpitanje:

IMA LI IZGLEDA DA SE TAKVE MJERE DONESU I TKO IH MORA PREDLOŽITI?

Iz dosadašnjih neuspjeha proizlazi i zaključak: **treba mijenjati ne samo instrumente i mjere nego i organe i organizme koji će ih donositi.**

V

Prijedloga za izmjenu već ima. Tako u Zaključcima rasprave o aktualnim problemima financiranja poslovnog procesa radnih organizacija koja je održana na simpoziju Fakulteta ekonomskih nauka, Sveučilišta u Zagrebu, u Zadru 18—20. lipnja 1970. stoji:

»12. Postojeći monetarni sistem treba transformirati u policentrični monetarni sistem na osnovu kojega će se vršiti nacionalnom i federativnom sistemu adekvatna razdioba novčane mase.«

U »Vjesniku« od 21. I 1971. prof. dr Marijan Hanžeković pod naslovom »I Narodnoj banci federativna organizacija« piše: »Republike kao samostalne države jugoslavenskih naroda moraju voditi vlastitu samostalnu fiskalnu politiku. Država koja nema mogućnosti da odlučuje o svojim prihodima i rashodima gubi jedno od osnovnih svojstava samostalne države. Očito je da će republike Jugoslavije, u vlastitom interesu, radi ujednačavanja uvjeta privređivanja, usklađivati svoje fiskalne politike«.

Na istom mjestu dr Marijan Hanžeković daje pregled sudjelovanja poslovnih banaka u kratkoročnim kreditima Narodne banke po republikama u 1968. i s tim u vezi kaže:

»Iz toga se vidi da Narodna banka nije kreditirala poslovne banke u pojedinim republikama razmjerno privrednom potencijalu tih republika, već su pri dodjeljivanju kratkoročnih kredita određenu ulogu igrali i politički motivi.«

Mjesto sadašnje centralne Narodne banke Hanžeković predlaže vijeće guvernera, kojemu bi svakih šest mjeseci predsjedavao guverner iz druge republike.

Hanžeković piše dalje: »Mjere kreditne politike, kao što su određivanje stope obavezne rezerve, reeskontna stopa, selektivna kreditna politika, dodjeljivanje posebnih kredita poslovnim bankama, sve bi to pripadalo u nadležnost guvernera republičke centrale Narodne banke.«

»Teoretski je moguće zamisliti i organizaciju potpuno samostalne Narodne banke u svakoj republici, a da ne postoji zajednička Narodna banka.«

Hanžekovićevi stavovi izazvali su iznimnu pažnju i odobravanje, jer se konačno našao jedan eminentni financijski stručnjak koji nudi nova rješenja na temelju dugotrajnih zahtjeva privrede.

Federalizacija Narodne banke Jugoslavije pravo je rješenje utoliko što se time dolazi do novih organa i organizama koji će biti neposredno odgovorni za svoj rad, a republike će doći do instrumenata kojima će moći stvarno voditi svoju politiku razvitka, i to ne samo gospodarsku.

No samom federalizacijom ne rješava se problem, jer je neophodno izmijeniti i postojeće instrumente monetarne politike koji ne odgovaraju samoupravnoj dohodovnoj privredi. Novcem treba raspolagati konačno privreda.

VI

Da je jedan od osnovnih uzroka nelikvidnosti što nema dovoljno novca u prometu svakome je jasno. Porast nominalnih primanja i troškova života morao je izazvati rast novčane mase. Koliki je taj rast trebao biti a koliki bi bio optimalan, stvar je posebnih računica, koje seriozno nisu izrađene i nisu prezentirane javnosti. No da se emisiona politika, i monetarna politika uopće, vode voluntaristički i da se ne poštuju proklamirana načela tih politika može se vidjeti i iz odnosa vezanih za potrošačke kredite i štednju stanovništva. Najprije da vidimo što je s troškovima života i osobnim dohocima.

Ako se god. 1964. uzme kao polazna i označi sa 100 tada u 1969. imamo:

Troškovi života	200
Nominalna primanja	273
Realna primanja	137

Dakle, u razdoblju od pet godina troškovi života rastu za 100% a realna primanja za 37%. Očito je da u takvim razmjerima osobni dohoci nisu mogli imati utjecaja na rast nelikvidnosti i rast cijena, već obrnuto na osobnu potrošnju je prevaljivan teret preraspodjele u primarnoj i sekundarnoj razdiobi, dakle teret opće potrošnje.

Ako god. 1964. označimo sa 100, kao bazu, onda se visina potrošačkih kredita i uloga na štednju u 1969. izražava indeksima

Potrošački krediti	116
Ulozi na štednju	436

Iz toga proizlazi da su potrošački krediti porasli u 1969. u odnosu na 1964. godinu samo za 16% (!), dok su ulozi na štednju porasli za 336% (!).

Sve do 1965. potrošački su krediti bili veći od uloga na štednju i neprestano se od odgovornih za emisionu politiku tvrdilo da se ti krediti moraju usklađivati s ulozima na štednju. Kad su poslovne banke uložile golema sredstva u propagandu i organizaciju štednje, onda su i one i privreda prevarene, jer se potrošački krediti nisu povećavali sa stanjem štednih uloga.

Dapače, stanje je bilo još gore nego prije početka rasta štednje jer su cijene industrijskih proizvoda na malo porasle za 82% od 1964. do 1969. a ukupna masa potrošačkih kredita samo za 16%.

Ako uzmemo u račun rast cijena industrijskih proizvoda od 82% onda vidimo da su zaposleni na potrošačke kredite u 1969. godini mogli kupiti samo 64% mase roba koje su kupili na potrošačke kredite u 1964. Svedu li se, dakle, potrošački krediti iz 1969. na cijene industrijskih proizvoda iz 1964. godine znači da su radnici koristili u toj godini manje kredita za 1/3 nego prije pet godina.

Nikakvim pripovijetkama o borbi protiv inflacije ne može se opravdati takav atak na standard najlošije plaćenih dijelova stanovništva i zaposlenih, osobito kad se uzmu u obzir njegove neposredne posljedice na smanjenje iskorištenja kapaciteta u koje su u prethodnim godinama ulagane silne milijarde, s ciljem da se upravo sada podigne standard zaposlenih. Očito je da se radi o falš tezama i pogrešnim mjerama ekonomske politike u području emisione politike i da bi bio red da oni koji izmišljaju takve mjere daju kontraargumente, ali ne pričama o baba-rogi.

Podaci o potrošačkim kreditima i ulozima na štednju u punim iznosima u 1964. i 1969. izgledaju ovako:[6]

milijuna din.

	1964	1969
Potrošački krediti	4 213	4 900
Ulozi na štednju	2 964	12 927

Drugim riječima, znači da su zaposleni od povećanog ulaganja novca na štednju od 996 milijardi starih dinara dobili samo 68 milijardi i tako mogli kupiti u 1969. manje robe nego 1964!

Pitanje stručnjacima za emisionu politiku glasi:

KOJOM SE TEORIJOM MOŽE DOKAZATI DA RADNICIMA NE TREBA DAVATI POVEĆANE KREDITE KADA RASTE ŠTEDNJA I KADA POSTOJE NEISKORIŠTENE TVORNICE I STROJEVI ZA PROIZVODNJU ROBA KOJE RADNICI HOĆE DA KUPE?

[6] »Indeks«, mjesečni pregled privredne statistike SFRJ, Saveznog zavoda za statistiku, I/1971.

I potpitanje:

NE TRAŽI LI RACIONALNO VOĐENA EMISIONA POLITIKA DA SE NOVAC POLOŽEN NA ŠTEDNJU KORISTI ZA KREDITIRANJE ONIH ROBA KOJE SE MOGU PRODATI NA KREDIT?

Tako radi najveći dio industrijski razvijenih zemalja u svijetu.

ZATO JE ZA MNOGE NEZADOVOLJENE POTREBE I ŽELJE NAŠIH RADNIKA U PROTEKLIM GODINAMA KRIVA UPRAVO POGREŠNA EMISIONA POLITIKA KOJA JE VOĐENA OBJEKTIVNO PROTIV STANDARDA ZAPOSLENIH.

VII

Naša emisiona politika već je godine i godine vezana za otuđivanje sredstava od samoupravljača u privredi. To otuđivanje sredstava bi se teško moglo uskladiti s duhom Ustava SFRJ i osnovama društveno-ekonomskog i političkog sustava zasnovanog na samoupravljanju u okviru koga su osnovni nosioci društvene reprodukcije neposredni proizvođači u privrednim organizacijama.

Naime, i nakon privredne reforme, kojoj je bio osnovni cilj da se izvrši preraspodjela sredstava u korist privrednih organizacija i da neposredni proizvođači odlučuju o sredstvima reprodukcije na različite načine se sredstva proizvođača od njih otuđuju.

A kada se skinu sve krinke i naljepnice s pojedinih instrumenata emisione i novčarske politike, onda dolazimo do gole istine da se **proizvođačima besplatno ili uz nerazmjernu naknadu uzimaju sredstva da bi im se ta ista sredstva dala na zajam uz višestruko veće kamate.**

Nije riječ ovdje samo o sredstvima koja poslovne banke i veletrgovina prodaju poduzećima za devize ili kamate od 25 do 30 pa i više posto, nego o novcu koji se daje kao kredit uz normalne kamate.

Naime, različitim propisima i odlukama Narodne banke određeno je da poduzeća moraju različna sredstva držati na posebnim računima, a uz novac koji stoji na redovnim dinarskim i deviznim računima Narodna banka raspolaže također golemim novcem za davanje kredita onima čiji novac drži. Narodna banka uzima privredi njen vlastiti novac i onda joj ga daje na kredit po svojim kriterijima.

Ako uđemo u samu bit ovog sustava, onda moramo doći do zaključka da je on suprotan duhu Ustava i samoj ideji samoupravljanja.

NARODNA BANKA STALNO UZIMA NOVAC JEDNIMA A DAJE GA DRUGIMA. OPSEG PRELIJEVANJA JE GOLEM.

Ovo prelijevanje i oduzimanje sredstava obavlja se na, samo na izgled, složen način.

Narodna banka, naime, drži obaveznu rezervu poslovnih banaka na taj način što im ne daje da određena slobodna sredstva koriste u visini koja se kreće oko 30%. Na taj novac Narodna banka ne plaća kamate poslovnim bankama! Istodobno joj on služi da poslovnim bankama daje kredite na koje naplaćuje svoju punu kamatu. Poslovne banke ovaj odnos koriste da nametnu harač privredi. Za njena sredstva koja koriste poslovne banke godinama nisu plaćale ništa a sada plaćaju 2 do 4 posto dok kredite daju obično uz 8 posto, ne uzimajući u obzir devize čiju prodaju uvjetuju po službenom tečaju i druge uvjete koji poskupljuju novac što ga koristi privreda.

Problem vezan za ovaj harač poslovnih banaka složen je u toliko što u postojećim statistikama nema dovoljno podataka na račun koga i u čiju korist se obavljaju prelijevanja i tko konačno harač koristi.

Možemo reći da su žrtve one privredne organizacije koje racionalnije posluju i koje imaju veće novčane rezerve, bilo trenutne bilo dugoročne, u dinarskim ili deviznim sredstvima.

Da je ovaj harač protuustavan, nema dileme. Ali ni jedno poduzeće sebi ne može dopustiti taj rizik da tuži banku jer je tada sigurno da ni od jedne banke više neće dobiti kredit.

I TAKO SE HARAČ GODINAMA PROTUUSTAVNO UZIMA.

Na taj problem kao protuustavan i suprotan pravima samoupravljača već je ukazivano, stanje se malo popravilo jer sada poslovne banke barem plaćaju 25 do 50 posto od kamata po kojima daju kredite. Ali se *bit*, koja je u prelijevanju, nije promijenila.

Poslovne banke i Narodna banka koriste se za davanje kredita i emitiranje novca različitim sredstvima poduzeća, s tim da si različitim internim propisima nastoje ta sredstva sve više povećavati. Dakle, radi se o novčanim sredstvima obaveznog rezervnog fonda, o novcu za stambenu izgradnju, o devizama koje poduzeća još neiskorištene drže u banci, o novcu koji se svakog dana nalazi na tekućem računu ili putuje od jedne do druge banke, o neisplaćenim osobnim dohocima radnika položenim na posebni račun, o novcu zajedničke potrošnje, o otvorenim akreditivima, o novcu izdvojenom za investicije, o garantnim polozima, o novcu za plaćanje uvoza robe i opreme — dakle o uistinu golemim sredstvima koja se otuđuju na najrazličitije načine.

Prema tome vrijeme je da privreda kaže svoju riječ i da se jasno kaže kakve se sve manipulacije vrše s novcem neposrednih samoupravljača pod firmom vođenja selektivne kreditne politike.

Privredu napokon treba osloboditi dušobrižničke pažnje Narodne banke i njene emisione politike i pustiti privredu na miru da svoja sredstva troši onako kako joj to Ustav dozvoljava.

VIII

Pravo rješenje problema emisije novca može se naći samo u prenošenju prava i funkcije emisije novca na republike, tako da im se omogući da i tom svojom funkcijom vode svoju politiku razvoja ulaganjem većih sredstava u osnovne pravce svoga razvitka.

Republike bi emitirale novac prema jedinstveno utvrđenim kriterijima. Prema tim kriterijima masa bi se novca povećavala u skladu sa stupnjem ispunjenja određenog kriterija. Npr. veći društveni proizvod — više novca, više ostvarenih deviza, pravo na veću emisiju dinarskih sredstava! Na osnovi tih ili takvih objektivnih kriterija stimulirala bi se racionalnost i djelotvornost, a gubici i neuspješno poslovanje destimulirali bi se na taj način što ih se ne bi moglo pokrivati novom emisijom.

Emisija po republikama uvjetovala bi i potrebu likvidacije svih dosadašnjih instrumenata emisione politike. Svaka republika vodila bi samostalno politiku razdiobe emitiranog novca i samostalno bi odlučivala kamo će ga i pod kojim uvjetima ulagati. Time bi mogla da djelotvorno vodi politiku vlastitog razvitka prema vlastitim odlukama i da u skladu

s tim koristi sve pozitivne rezultate i snosi sav rizik u izboru odluka o pravcima vlastitog razvitka.

IX

Kad je ovaj rad bio već završen u »Borbi« je objavljena izjava dra Branka Čolanovića, viceguvernera Narodne banke Jugoslavije s velikim naslovom »Kamo s viškovima novca« i »Poduzet niz mjera da se reguliraju novčani tokovi — u februaru i martu očekuju se dvije milijarde viška novca« (»Borba« 6. II 1971).

Svakoga tko ima imalo pojma o stanju u privredi ova bi izjava morala zaprepastiti. No ona istodobno ne iznenađuje jer predstavlja izraz jednog načina razmišljanja i jednu logiku koja je najvećim dijelom pridonijela sadašnjem stanju u privredi i stupnju njene nelikvidnosti do sada nepoznatom u svijetu. Izjava dra Branka Čolanovića je najbolji dokaz da je krajnje vrijeme da se vođenje kreditno-monetarne i emisione politike prenese na one čije je to stvarno pravo i funkcija i koji će je moći uspješnije voditi.

Čolanović razmišlja jednostrano ili jednodimenzionalno. Prema njemu će doći do viška novca, jer će se u vezi s devalvacijom izmijeniti ponašanje privrede. I sada Čolanović, prema »Borbi«, tvrdi:

»Ti viškovi novca mogli bi biti ozbiljna prijetnja tržištu, pothranjujući inflaciju, ako se ne bi poduzele odgovarajuće protumjere, kojih bi cilj bio da se neutralizira njihovo djelovanje i porast novčane mase zadrži u predviđenim okvirima.«

Čolanović govori o 1.700 milijuna novih dinara koji će se vratiti u novčane tokove na osnovi ukinutih uvoznih depozita iz mjeseca studenoga, prosinca i siječnja. Nevjerovatno je da Čolanović nije ništa čuo i pročitao o tome na koji je način sakupljen novac za depozit i koja je bila cijena što ju je privreda platila za uvedeni depozit.

Čudno je da viceguverner Narodne banke ne zna da baš zbog tih depozita pri uvozu robe mnoga poduzeća nisu mogla dobiti kredite od svojih banaka za izvoz, jer su pala svojom likvidnošću ispod stupnja propisanog kao uvjet da bi se mogao od Narodne banke dobiti kredit za izvoz.

Zaključak da će doći do viškova novca koji mogu pothraniti inflaciju je sasvim pogrešan, i Čolanović ga nije ničim dokumentirao.

Osim toga, koji su to predviđeni okviri novčane mase što po Čolanoviću osiguravaju poboljšanje stanja u privredi?

Kao i do sada, to su sasvim samovoljne procjene koje se ne zasnivaju na bilo kakvim realnim odnosima u privredi, a osim toga nisu zasnovane čak ni na najelementarnijim računicama koje bi mogle izdržati znanstvenu kritiku.

Katastrofalno je međutim to, što će se na temelju pogrešnih Čolanovićevih prognoza smanjivati masa novca u prometu i što će zbog toga doći do još većih poremećaja u privredi.

Rješenje je da se novac iz emisije preko republika najvećim dijelom usmjeri neposredno u privredne organizacije i čitava emisija i emisiona politika postavi na osnove sukladne potrebama samoupravne dohodovne privrede.

OSTACI DOGMATSKO-UNITARISTIČKIH SHVAĆANJA U NOVIM »OSNOVAMA NASTAVNOG PLANA I PROGRAMA«*

Franjo Tuđman

Prošle, 1970. godine, Zavod za unapređivanje stručnog obrazovanja SRH »u suradnji s nizom vanjskih stručnih suradnika« izradio je prijedlog novih »osnova nastavnog plana i programa škola drugog stupnja«.

Pedagoški savjet Hrvatske očito je imao mnogo razloga da o prijedlogu tih »osnova« zatraži recenziju od zainteresiranih ustanova i pojedinih stručnjaka.

»Autori prijedloga pokušali su utvrditi određeni minimalni standard znanja koji bi svaki srednjoškolac obavezno morao savladati u toku školovanja bez obzira na vrstu škole koju polazi« — kaže Pedagoški savjet, skrećući pozornost zamoljenim recenzentima da bi recenzija »trebala sadržati prvenstveno ocjenu programa onoga znanstvenoga područja« za koje je pojedini recenzent »stručnjak«, ali »po mogućnosti i opću ocjenu prijedloga (koncepcije, pristupa i sl.)«.

Odazivajući se tom pozivu Pedagoškog savjeta, u svojoj recenziji (od 10. siječnja ov. g.) rekao sam:**

»Iako mi je namjera bila da se ograničim samo na područje svog znanstvenog zanimanja, ipak ima nekih pitanja koja su ili usko povezana s poviješću kao predmetom, ili su pak od takvog značenja za samu suvremenu povijest, da me je to ponukalo da se i na njih osvrnem.

1) Smatram da bi predmet »Hrvatskosrpski jezik s književnošću« trebalo nazvati: »Hrvatski jezik i hrvatska književnost s književnošću naroda SFRJ i europskom«.

Tu promjenu ne predlažem samo zato što mi je poznato da je u nekim školama u SRH bilo pokušaja da se jezik može predavati i kao »srpskohrvatski«, odnosno onako kako je to pojedini nastavnik shvaćao, ovisno od svog podrijetla, znanja ili unitarističkog opredjeljenja, a u

* *Glavnom i odgovornom uredniku »Kritike«*
drugu Vlatku Pavletiću
Dragi Vlatko,
Umjesto obećana priloga o stanju literature u suvremenoj hrvatskoj historiografiji o nacionalnoj i općoj povijesti 20. stoljeća, koji Ti zbog zauzetosti oko rukopisa svoje knjige i drugih iskrslih obveza ne mogu, na žalost, za sada dati, šaljem Ti — da bih se »iskupio« — ovaj prilog, koji sadrži moje primjedbe na »Osnove nastavnog plana i programa škola drugog stupnja«, što sam ih nedavno poslao Pedagoškom savjetu Hrvatske, na njegovu zamolbu.
Dosjetih se, naime, da i te primjedbe mogu biti prilog, mjesto dogovorena članka, raspravi o stanju povijesnih udžbenika što je pokrećeš u Kritici. Osim toga, smatram da je korisno objaviti te primjedbe i zato što se na taj način rasprava što je pokreće Kritika, povezuje s onom koju vodi Pedagoški savjet o »osnovama nastavnog plana i programa«.

** »Osnove nastavnog plana i programa škola drugog stupnja« nose nadnevak »lipanj 1970«, recenzentima su dostavljene srpnja 1970, ali ja sam ih primio (zbog tehničke greške) tek polovicom prosinca 1970.

znanosti smo, unatoč svemu, došli do toga da Hrvatsko filološko društvo izdaje »Jezik — časopis za hrvatski književni jezik«, — nego i zbog toga što je sadanji naziv predmeta *neodređen* i *netočan*. Iz njega (tj. iz samog naziva predmeta) proizlazi, naime, da program tog predmeta obuhvaća »hrvatskosrpski« jezik i »hrvatskosrpsku« književnost, a to se očito nije mislilo.

Osim toga, s takvim u nazivu implicite sadržanim programom u suprotnosti je već prva i glavna točka zadataka »nastave hrvatskosrpskog jezika s književnošću« koja određuje: »da učenici u okviru povijesnog razvoja književnosti upoznaju najznačajnija dostignuća književnosti naših naroda« (str. 10).

Prema tome, u najmanju je ruku potrebno uskladiti naziv predmeta s njegovim programom.

No, još veću i načelniju primjedbu imam na bitni dio samog nastavnog programa tog predmeta kako je on izložen na str. 10—12. Ja, naime, smatram da je ne samo pedagoški pogrešno nego i društveno štetno ako nastavni program tako postavimo da nam mladi ljudi na kraju školovanja drugog stupnja *podjednako* znaju »najznačajnija dostignuća književnosti naših naroda« (str. 10), »zatim srednjovjekovnu književnost, književnost XVI, XVII i XVIII stoljeća, evropski romantizam i romantizam jugoslavenskih naroda, evropski realizam i realizam jugoslavenskih naroda, modernu književnost, suvremenu evropsku književnost i književnost jugoslavenskih naroda« (str. 11), — tj. da sve to poznaju u istoj mjeri kao i književnost *svog*, vlastitog, naroda.

Takvo podjednako poznavanje nije ni moguće, a koliko se više provodi toliko više šteti skladnom oblikovanju mladih ljudi pa i samog nacionalnog bića, jer krajnje su konzekvence takvog odgoja u cjelini, što mladež ne veže dovoljno za svoju domovinu, da je svejedno gdje čovjek živi i radi, pa su i u tome, jednim dijelom, uzroci zabrinjavajuće migracije hrvatskog pučanstva.

Zbog toga je za mene neprijeporno načelo da bi mladi čovjek s ispitom zrelosti morao *dobro* poznavati jezik, književnost i povijest svog, hrvatskog, naroda (i zemljopis svoje domovine), jer su to glavni konstitutivni predmeti, zatim *»najznačajnija* dostignuća književnosti« i *najvažnije* događaje i zbivanja iz povijesti ostalih naroda SFRJ, i na kraju ali u *glavnim crtama* književnost i povijest drugih naroda Europe i svijeta, *s težištem na međusobnim povezanostima i utjecajima.*

2) *Načelan* stav što sam ga iznio pod 1), u vezi s nastavnim programom jezika i književnosti, važi u potpunosti, samo u još oštrijem obliku i za »osnove programa iz povijesti« (str. 16—18). Štoviše, baš te »osnove« ističu, usuđujem se reći, sudbonosnu važnost pitanja: da li je cilj nastavnog programa škola II stupnja da nam novi naraštaji izađu iz škola s temeljitim poznavanjem povijesnog (političkog, kulturnog i gospodarskog) razvitka svoga naroda, da bi na osnovi povijesnih iskustava što spremnije mogli sudjelovati u suvremenom društvenom životu, potičući njihova opredjeljenja za dalje napore u razvitku nacionalnih vrednota i svijesti o potrebi borbe za obranu suverenih prava svoga naroda i slobode svoje domovine, o mogućnosti opstanka samo pod uvjetom ako se u širu i u svjetsku zajednicu uklapamo kao nosioci neokrnjenog nacionalnog suvereniteta, ili pak svjesno idemo za rastrojstvom nacionalnog bića, svejedno da li pod utjecajem jugoslavenskog unitarizma, socijalističkog integralizma ili univerzalističkog kozmopolitizma i tehnokratizma, jer nas je povijest dovoljno poučila da sve to služi nekom hegemonizmu.

Uz one posljedice što ih rađa takav nastavni program, koje sam već spomenuo, ovdje bih ukazao i na to da nije nimalo slučajno što se baš u Hrvatskoj na studij društvenih, a posebno povijesnih, znanosti zadnjih desetljeća javljao najmanji broj darovitih mladih ljudi i što još uvijek nemamo npr. post-diplomski studij iz povijesnih znanosti.

Takav program povijesti, kakav se u našim školama predavao i kakav je izložen u »Osnovama« koje su nam predočene, — očito ne može privući a pogotovu ne uzbuditi stvaralačko pregnuće mladeži i zbog toga je ona, u Hrvatskoj, također, odlazila nerazmjerno više na prirodno-tehničke fakultete nego li na humanističke, a zatim i u inozemstvo, mjesto da se razvijanjem znanstvene spoznaje i ljubavi prema svojoj domovini u nje potiče svijest i volja da vlastitim silama može sebi izgraditi život dostojan čovjeka u svojoj domovini, čak i u većoj mjeri nego li u svijetu gdje je izložena teškoj mori denacionalizacije, a svoju zemlju prepušta drugima, iako ima sve prirodne pretpostavke za brži razvitak nego li mnoge druge.

U uvodnom izlaganju »osnova programa iz povijesti« ispravno su istaknuta načela da »nastava povijesti znatno utječe na formiranje pogleda na svijet«, da »treba pažljivo utvrditi što će se preuzeti, a što zanemariti s obzirom na obrazovne i odgojne zadatke koji se predmetu dodjeljuju«, te da nastavu valja »ograničiti na čvorna povijesna mjesta« (str. 16), vodeći računa »o materijalističkom gledanju na povijesne procese kao i o doličnoj zastupljenosti našeg nacionalnog razvoja u sveukupnoj građi« (str. 17), ali su u samoj konkretizaciji nastavnog programa ta načela tako »oživotvorena« da predloženi »nastavni program iz povijesti za školę drugog stupnja« (str. 17—18) nije uopće prihvatljiv i to iz dva razloga:

prvo, što je u njemu historijsko-materijalistička metoda tako šablonski primijenjena kao da se radi o programu za »partijske kurseve« iz doba kad su i u nas ždanovljevski epigoni silovali svaku znanstvenu misao i izvornu umjetničku djelatnost u ime dogmatskog ili pragmatističkiстаljinističkog tumačenja marksizma; i

drugo, što su osnove tog programa sastavljene na takav način kao da nije riječ o školama u SR Hrvatskoj, odnosno kao da se ništa nije zbilo ni na području znanstvenog ni političkog razbijanja unitarističkih i anacionalnih koncepcija što su osobito u Hrvatskoj sustavno ukorjenjivane, u čemu nastavni programi nisu imali sporednu nego prvorazrednu ulogu.

»Nastavni program iz povijesti« izložen je u »Osnovama« sustavnim nabrajanjem »kompleksa« koje bi »morao obuhvatiti« od 14 navedenih povijesno-pedagoških cjelina ili nastavnih područja: 9 njih, što se bave građom opće povijesti, potvrda su prvom, a 5 njih, što se bave nacionalnom poviješću, potvrda su drugom prigovoru.

U tim »osnovama« što se u tekstu (str. 17) nazivaju samim »nastavnim programom« *nema nijedne rečenice koja bi izravno govorila o povijesti hrvatskog naroda,* pa bi se takav nastavni program mogao isto tako odnositi na Sloveniju, ili na Srbiju, ili na Makedoniju, kao i na Hrvatsku, s tom razlikom da tamo takve pojave nisu bile moguće ni u doba najžešćeg pritiska unitarističko-integralističkih tendencija.

Kako je marksistička, historijsko-materijalistička metoda šablonski primijenjena vidi se kako su u navedenih 9 »kompleksa« predviđeni »osnovni sadržaji« za razradu programa opće povijesti:

— »Pregled pretkapitalističkih društveno-ekonomskih formacija ... i klasne suprotnosti«;

— »Nastanak kapitalističkih društvenih odnosa i problematika buržoaskih revolucija« ...

— »Industrijski kapitalizam i stvaranje radničke klase« ...

— »Buržoasko-demokratske revolucije« ...

— »Razdoblje imperijalizma« ...

— »Problematika proleterskih revolucija« ...

— »Opća kriza kapitalizma« ...

— »Organizacija prve socijalističke države u svijetu ... pojava ... i posljedice deformacije« ...

— »Tendencija i problemi razvoja svijeta nakon drugog svjetskog rata« ...

Nešto malo šire određenje tih područja (str. 17—18) ne unosi ništa više jasnoće što bi zapravo nastavni program »morao« obuhvatiti. Štoviše, u uvodu istaknuto načelo, da »pri odabiranju građe treba izbjeći evropocentristički pristup i zahvatiti svjetske procese«, još više zamagljuje pitanje programa iz opće povijesti, jer koliko je god ispravno da učenici dobiju što potpuniji pregled svjetske povijesti, još je važnije da se što temeljitije upoznaju s onim povijesnim zbivanjima što su izravno ili posredno utjecala na povijest hrvatskog naroda.

Iz izloženih odredbi u osnovama nastavnog programa za opću i nacionalnu povijest proizlazi da je razmjer između opće i nacionalne povijesti veoma nepovoljan, te ga, po mome mišljenju, treba temeljito mijenjati.

Budući da je u »osnovama« problemima opće povijesti posvećeno oko 70%, a pitanjima nacionalne povijesti svega oko 30% prostora, to znači da bi od predviđenih 175 sati za nastavu povijesti u srednjim školama na opću povijest otpadalo 122,5 sata, a na nacionalnu samo 52,5 sata.

No, problem je daleko gori kad se uzme u obzir da je pod »kompleksima« nacionalne povijesti predviđena povijest svih »naših naroda« pa bi dosljedno oživotvorenje tih »osnova«, po njihovu duhu i slovu, u razradi nastavnog programa, značilo da bi đaci u hrvatskim srednjim školama slušali nastavu iz hrvatske povijesti svega 8,5 sati (po republičkom ključu) ili u najboljem slučaju oko 13 sati (po teritorijalno-nacionalnom ključu) ili ni 5 do 7% vremena od ukupno 175 sati predviđenih za povijest.

Teško je pretpostaviti da su autori predloženog povijesnog programa svjesno išli za takvim omjerom, ali to proizlazi ne samo iz duha i slova »osnova nastavnog programa« (str. 16—18) nego i iz samog nastavnog programa što su ga izložili (str. 58—67), a da u stvarnosti nastave povijesti u proteklo doba nije bilo mnogo drukčije, to je već poprilično poznata činjenica.

Ipak, iznenađuje i zabrinjava činjenica, da se i *lipnja 1970.* mogu predložiti *osnove* nastavnog programa za škole drugog stupnja u SR Hrvatskoj a da se ni jednom riječju ne spomene čak ni ime hrvatskog naroda, a kamoli bitni problemi njegova povijesna razvitka!?

Autori* predloženih osnova nastavnog programa napisali su da bi on »morao obuhvatiti slijedeće komplekse« iz područja nacionalne povijesti:

* Bilo bi dobro da se i kod takvih programa, što ih pripremaju pojedine ustanove, navede točno tko su autori, a tko suradnici jer njihova uloga očito nije podjednaka. Niti na tom području, kao ni na jednom drugom, nećemo postići željene rezultate dok stvarni »autori« ili nosioci određenih idejnih i znanstvenih, a u ovom slučaju i nastavno-

— »Pregled razvoja južnoslavenskih zemalja u razdoblju feudalizma od doseljenja Slavena na Balkan i formiranja južnoslavenskih država do njihova pada pod tuđinsku vlast«;

— »Borba naših naroda za nacionalnu slobodu: buđenje nacionalne svijesti, pokreti za kulturnu i nacionalnu emancipaciju, oružani ustanci«;

— »Osnovna obilježja razvoja naših zemalja u epohi imperijalizma«;

— »Razvoj jugoslavenske države između dva rata«;

— »Drugi svjetski rat i socijalistička revolucija u Jugoslaviji«;

— »Izgradnja socijalizma u Jugoslaviji: revolucionarni etatizam, industrijalizacija, sukob s Informbiroom, samoupravljanje i borba protiv etatizma i birokratizma« (str. 17—18).

Upada u oči da ni u vezi s monarhističkom ni sa socijalističkom Jugoslavijom nisu spomenuti problemi međunacionalnih odnosa uopće, a posebno: pitanje jugoslavenstva i nacionalne samobitnosti pojedinih naroda, odnosno centralizma i federalizma, unitarizma i separatizma, — što su nedvojbeno pitanja od sudbonosnog značenja za postanak i slom monarhističke Jugoslavije i za razvitak SFRJ.

Spomenuti propusti, ili točnije: idejno-znanstveni i pedagoški nedostaci učinjeni u samim »osnovama programa iz povijesti« (str. 16—18) nešto su doduše ispravljeni u razrađenom nastavnom programu za povijest (str. 58—67). No, problem je u biti ostao isti, bez obzira što se u sklopu povijesti »naših naroda« na nekoliko mjesta spominje i Hrvatska, ali zanimljivo ni tu nikad »hrvatski narod« ili »hrvatski nacionalni (pa ni revolucionarni) pokret«. I u razradi nastavnog programa o razvitku nacionalnog pokreta hrvatskog naroda govori se jedino takvim natuknicama »ilirski pokret«, »revolucionarna zbivanja u Hrvatskoj«, »narodni preporod u Dalmaciji i Istri«, »Narodni pokret u Hrvatskoj«, »nacionalno i agrarno pitanje« (u Kr. SHS), »sporazum Cvetković-Maček«, »Drugo zasjedanje AVNOJ-a«. A kako se takav program »pažljivo utvrđenih« »čvornih povijesnih mjesta« na temelju datih načela u »osnovama« može predavati o tome ima pisanih dokumenata još iz vremena prije društvene reforme, pa se ne treba zavaravati da bi takav polukorak iz razrađenog nastavnog programa mogao značiti neki znatniji napredak.

Polazeći od načelnog stava da bi mladi ljudi sa svršetkom srednje škole morali prije svega dobro i kritički poznavati povijest svoga naroda, smatram da bi kako u osnovama tako i u razradi programa trebalo navesti ona ključna povijesna zbivanja, što se obvezatno moraju obuhvatiti u nastavi povijesti, budući da ona bitno utječu na oblikovanje nacionalne svijesti pojedinca, a prema tome i na značajke nacionalnog bića u cjelini.

Držim da bi program takvih ključnih povijesnih spoznaja trebao obuhvatiti:

— Razvitak srednjovjekovne hrvatske države i njezino značenje u tadanjim međunarodnim odnosima;

— Uzroci gubitka državne samostalnosti i oblici održavanja nacionalne svijesti i hrvatske državnosti tijekom cijele povijesti;

-pedagoških, programa za svoj rad i shvaćanja, ne budu dobivali i priznanja i snosili odgovornost pred javnošću.

Kao »suradnici i autori programa« iz povijesti (uz organizatora rada Hrvoja Matkovića, savjetnika u Zavodu za unapređivanje stručnog obrazovanja) navedeni su:

1) Dr Mirjana Gross, izvanredni profesor Filozofskog fakulteta
2) Olga Salzer, metodičar na Filozofskom fakultetu u Zagrebu
3) Zvonimir Pužar, prof., Građevinski školski centar, Zagreb
4) Žarko Benković, prof., VPŠ Rijeka
5) Vladimir Kostelić, prof. Srednje farmaceutske škole u Zagrebu
6) Marija Katić, prof. VII gimnazije u Zagrebu,

a bilo bi daleko svrsishodnije da je navedeno tko su bili autori dosadanjeg nastavnog programa, a tko tog što ga razmatramo.

— Položaj Hrvatske — s međunarodno-pravnog gledišta — u Habsburškoj Monarhiji prije i nakon Nagodbe;

— Geopolitički položaj hrvatskih zemalja; borba protiv osvajača i ekspanzionizma susjednih zemalja; gospodarski razvitak i utjecaj mediteranske, srednjoeuropske i islamske kulture; državnopravna podvojenost hrvatskih zemalja — uzrok dugog održavanja regionalizma i teškoća u oblikovanju moderne hrvatske nacije u 19. st.;

— Značajke hrvatskog narodnog preporoda u 19. st.; povijesne okolnosti pojave jugoslavenske ideje; razvitak suvremene hrvatske nacionalne svijesti od Starčevićeva pravaškog do Radićeva seljačkog pokreta;

— Raskid državnopravnih odnošaja Hrvatske s Austro-Ugarskom, proglašenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba, te okolnosti njezina ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca godine 1918;

— Borba hrvatskog narodnog pokreta protiv velikosrpskog hegemonizma u monarhističkoj Jugoslaviji za republiku i federaciju zajedničke države (od programa Radićeve Hrvatske republikanske seljačke stranke za Hrvatsku Republiku i konfederativno uređenje države godine 1920. do Banovine Hrvatske i nacrta za federativno uređenje godine 1939);

— Uzroci sloma monarhističke Jugoslavije (travnja 1941) u drugom svjetskom ratu; okupacija i komadanje Jugoslavije od fašističkih sila i uspostava NDH u okviru Hitlerova »novog europskog poretka«; udio hrvatskog naroda u NOP-u i socijalističkoj revoluciji pod vodstvom Tita i Komunističke partije u borbi za federalnu državu Hrvatsku i za ravnopravnu zajednicu naroda nove socijalističke Jugoslavije;

— SR Hrvatska u SFRJ; uzroci i posljedice jačanja hegemonističkog centralizma i unitarističkog etatizma; pobjeda ideje samoupravljačkog socijalizma nad unitarističkim integralizmom i birokratskim centralizmom; borba za razvitak hrvatske državnosti i za preobrazbu federacije u samoupravnu zajednicu ravnopravnih, suverenih republika.

Po mome mišljenju nastavnim bi programom valjalo osigurati da učenici srednjih škola obvezatno steknu osnovna znanja iz tih bitnih momenata povijesti svoga naroda, a taj program treba skladno dopuniti s upoznavanjem povijesti ostalih južnoslavenskih naroda i s općom povijesti, ali ne tako da ide na njegov uštrb, nego, naprotiv, da pomaže poznavanje nacionalne povijesti i razumijevanje općeg društvenog kretanja i uvjetovanosti međunarodnih odnošaja.

3) U osnovama programa društvenog i političkog uređenja rečeno je da on treba obuhvatiti »osnovne karakteristike proizvodnje u kapitalizmu« te »karakteristike društveno-ekonomskih odnosa i političkog uređenja u našoj zemlji« (str. 20). Smatram da treba uključiti i osnovne značajke proizvodnih i društvenih odnosa u SSSR-u, odnosno u istočnoeuropskim zemljama, jer se bez toga gubi usporedba sa sovjetskim sustavom, a mogao bi se steći dojam da ga ili ignoriramo kao stvarnost ili pak poistovjećujemo s našim zbog istih socijalističkih polazišta.

Iz istih razloga bilo bi dobro obuhvatiti makar i u glavnim crtama i druge oblike socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, npr. u Kini, u skandinavskim zemljama i u nekim zemljama u razvoju.

Ako se »uloga i značenje SKJ i drugih društveno-političkih organizacija« (str. 20) izdvaja kao posebna nastavno-pedagoška cjelina u sklopu tog predmeta, onda bi to također trebalo učiniti s problemom radničkog i društvenog samoupravljanja, koje uopće nije posebno spomenuto, a čini

mi se da bi moralo biti jedno od najglavnijih pitanja u programu »društvenog i političkog uređenja s osnovama ekonomike SFRJ«.

4) U osnovama programa iz geografije (str. 21—22) trebalo bi uz »ekonomsko-geografske osobine SFRJ« predvidjeti, svakako, i »ekonomsko-geografske osobine SR Hrvatske i značajke njezine povezanosti s drugim republikama SFRJ«. Mislim, da značenje te dopune nije potrebno posebno obrazlagati: ona je za mene sastavni dio načelnih primjedaba u vezi s programom jezika, književnosti i povijesti.

Eto, to bijahu moje glavne primjedbe.

Smatram da je iz njihova sadržaja opravdano zaključiti da bi bilo veoma svrhovito da se o tim, a i o svim drugim »osnovama« nastavnih planova i programa od pučkih škola do sveučilišta povede javna rasprava. Sve te »osnove« naime, stvaraju nedvojbeno pedagoško-nastavne temelje za odgoj cijelih naraštaja pa su od najvećeg društveno-nacionalnog značenja.

Jaki ostaci dogmatsko-unitarističkih shvaćanja u razmatranim »osnovama«, što se nimalo slučajno pokazuju najžilavijima baš na povijesnom području gdje je njihova himbena pseudoznanstvenost i kvazimarksistička idejnost svojim rastrojstvenim učinkom najpogubnija, očit su dokaz da su promjene u idejnim shvaćanjima ljudi u nekim slučajevima još teže i još polaganije nego li u samim društvenim strukturama. No, ti ostaci jamačno pokazuju i još nešto, što je od daleko veće važnosti, a to je da pogrešne »osnove« ne mogu mijenjati, odnosno bitno ispraviti *stare* i napraviti *nove* osnove, oni isti ljudi, ili ljudi s istim shvaćanjima kakva su imali i autori kojima pripadaju povijesne »zasluge« za stanje što ga treba čim prije temeljito mijenjati da ne bi prouzrokovalo još teže posljedice negoli dosada, premda je veliko pitanje da li one na prosvjetnom području uopće i mogu biti teže no što bijahu u pređenom povijesnom razdoblju.

NEDOSTACI I ZADACI HRVATSKE POVIJESNE ZNANOSTI

Trpimir Macan

I

Kad se u malenom narodu začne rasprava o pisanju njegove povijesti, o njezinu interpretiranju, o povjesničarima, njihovim sposobnostima, usmjerenosti i položajima, posve je vjerojatan skandal, posve su moguće beskonačne svađe, nadmudrivanja, optuživanja i, naravno, jalovost ne samo raspre, nego i akcije, jer se stanovito stanje ne može na prečac izmijeniti žestinom riječi budući da je ono plod objektivnih prilika u dužem razdoblju i budući da znanstvene rezultate ne možemo naručivati kao morske rakove. Povjesničara ima ili nema. Preko noći ih se ne može imenovati. Oni rade ovako ili onako po svojem znanstvenom poštenju, uvjerenju, slobodnom vremenu i radnim mogućnostima. Ni to se ne može propisom urediti. Stoga valja o svemu ozbiljno i umjereno porazgovarati, uočiti probleme i svjesni potrebnog vremena, neophodna novca i nadasve množine povjesničara i uporna rada, svi zajedno — od društvenih čimbenika do posljednjeg čitatelja — pridonijeti rješenju.

Osobno mi je otežano sudjelovanje u raspravi, jer se, ipak, nalazim na rubu stručnog života, nekako izvan stručnih organizacija pa i izvan izravnoga povjesničarskog kruga. Stoga nisam svestrano obaviješten o čitavoj problematici, pa neka mi bude oprošteno ako rečem koju nesklapnu. Svjestan sam da valja kazati nešto korisno, jer je to potrebno, a isto sam tako svjestan da pri tom ne treba nikoga pozlijediti jer je to suvišno. Naime, ne rješava ama baš ništa. Ostat ću pri općenitu razmišljanju na način trebalo-bi, a primjerima ću pribjeći tek u nekim nužnim slučajevima.

Da pokušam.

Riječ je, dakako, o stanju u hrvatskoj povijesnoj znanosti ili, bolje rečeno, u historiografiji u cjelini, ako je podijelimo u tri ogranka: u samu povijesnu znanost, u povijesnu publicistiku i povijesnu pedagogiku, tj. pisanje udžbenika i različnih izdanja za djecu i mladež.

Načelni problem opstoji. Barem ga ja priznajem.

Zašto priznajem opstojanje problema?

Hrvatska povijesna znanost nije neplodna. Tko ima snage i volje da se probija guštarom znanstvenih publikacija, naći će mnogo rasprava, monografija, polemika, recenzija, osvrta i drugog. Tko je nepristran, priznat će sve teškoće koje je osjetila ta znanost u svojem posljednjem razvoju, kad se suočivala s mnogim novim stručnim, a i izvanstručnim problemima.

Unatoč svemu, priznajem da problem opstoji, jer se svaka znanost mora razvijati i biti zadovoljan čak i boljim stanjem bilo bi odveć opor-

tuno, nekorisno i neznanstveno, jer upravo je znanost trajno nezadovoljstvo sa stanjem, neprekidno istraživanje, otkrivanje, stalan i neumoran rad.

Otkud odjednom rasprava o hrvatskoj povijesnoj znanosti? Zar je potrebna? Zašto joj davati toliki publicitet? Zar je neizbježno uznemirivati šire slojeve čitatelja? Najzad, ne treba li je prepustiti isključivo stručnom krugu?

Razvoj suvremenih naroda nameće potrebu svestranog istraživanja i poznavanja njihove prošlosti. Povijesna znanost sve se više pokazuje kao vitalna znanost, kao neophodan dio suvremenog života. Ona dapače služi za poznavanje suvremenog svijeta, za poznavanje korijena njegovih nagomilanih problema. Istraživanje prošlosti zaokuplja na tisuće učenjaka, publicista i popularizatora. Povijesne knjige tiskaju se u golemim nakladama.

Povijest hrvatskog naroda također je vitalna znanost, jedna od prioritetnih i najznamenitijih zadaća izobraženih njegovih sinova. Povijest hrvatskog naroda bitan je dio njegove svijesti o sebi, a ta je svijest počelo koje prožima gospodarsku i kulturnu narodnu djelatnost i s njima utemeljuje politički i društveni narodni bitak i osigurava njegovo mjesto u svjetskoj zajednici. U svojoj socijalističkoj zajednici, hrvatski narod danas više nego ikada ima biti svjestan svoje prošlosti, da bi nadograđujući na nju svoju današnjicu zajamčio život i u budućnosti. Za to mu pak treba sposobna, stručna, poštena i funkcionalna povijesna znanost.

Stoga je neophodno raspravljati o povijesnoj znanosti, brinuti se za njezino stanje, pronalaziti načine da se ona dalje i bolje razvija i da uvijek bude spremna svojem vremenu dati što ono od nje zahtijeva.

Zbog toga valja s njezinim stanjem upoznati šire slojeve, jer je ona reprezentativna narodna znanost u službi društva i svojeg naroda. Naime, po sebi je ona neegzistentna i u svojem razvitku nije nikada bila isključivo kabinetska znanost nego i izvor inspiracije u životu neke zajednice, nekog naroda.

U nekom narodu povijesna znanost služi njegovim potrebama ne samo da zadovoljuje puku radoznalost o tome kako je nekad bilo, nego da mu govori o problemima s kojima se suočivao u prošlosti, o načinu kako ih je rješavao, koliko je u tome imao uspjeha i zašto ga nije imao. Ona mu znanstveno, objektivno i istinito mora kazati što je u njegovoj povijesti negativno i natražno da bi mogao izabrati pravilne putove, ona mu ima govoriti bez lažnog stida o tome što je u njegovoj starini veliko i na način koji će taj narod ispunjivati ponosom te tako pridonositi njegovu pozitivnom odnosu prema životu i drugim narodima.

Zbog svega toga, povijesna znanost i publicistika, a i njihovi problemi nisu monopol stručnog kruga ili pisaca namjernika, nego čitavog naroda. Svi povjesničari u svakom trenutku ne moraju podlijegati samo ispitu svoje profesionalne savjesti, nego i u sudu svojeg naroda. Ne zabacujući pri tom profesionalnu etiku i znanstvenu istinoljubivost, oni moraju biti neprekidno svjesni da su i pripadnici svojeg naroda za koji pišu, jer su inače čardak ni na nebu ni na zemlji. Malena je slava sudjelovanja na nekom inozemnom kongresu, ako iza nje ne stoji povjerenje i ljubav čitavog naroda. Blijeda je akademska čast i krhka sveučilišna stolica, ako ne počivaju na djelima koja čita i kojima se ponosi slijed naraštaja.

II

U drugom dijelu ovog razgovora poći ću od nekih pojedinačnih problema u hrvatskoj povijesnoj znanosti. Doticat ću ih više kao povod za meritorniju raspravu, nego kao pretenciozan sud.

Počet ću od sinteza povijesti hrvatskog naroda. Da ih nemamo, poznato je. Da su nam potrebne, izvan je rasprave. Sinteze, dakle, moramo napisati. Svaki naraštaj ili dva u životu hrvatskog naroda mora imati za sebe napisanu sintezu. Svakih tridesetak do pedesetak godina njegovi povjesničari moraju mu je dati. Profesionalna isprika, koju izvanredno dobro razumijem, jest da za sintezu nema dovoljno monografija, da za mnoga područja i razdoblja nije obavljeno dovoljno istraživanja, da bi takva sinteza bila nepotpuna, da svaka sinteza ubrzo zastarijeva itd.

Međutim, ta isprika ima slabih strana. Pojedinačna i potpuna istraživanja nikada neće biti završena. Znanosti nema kraja, a svaki naraštaj izbacuje nove ljude, koji problemima prilaze na stupnju istraživanja svojeg doba, koji prilaze povijesti u duhu svojeg doba i koji pišu u duhu potreba svojeg vremena. Znanost bez sinteza, a tako i povijesna, nije potpuna znanost i svaka isprika može biti ili izražaj nemoći ili udobnosti a ne i valjanih znanstvenih razloga.

Ne samo znanstvenih nego ni društveno-narodnih, jer ako društvo i narod traže takve sinteze od svojih povjesničara, povjesničari im ih moraju dati. A danas je nesumnjivo potreba za sintezama velika. Njih trebaju hrvatska djeca koja u život moraju ući upoznata s davninom i djelima predaka. Njih treba mladež da upotpuni svoje umno zrenje i utoli svoju svestranu znatiželju. Njih trebaju odrasli u najrazličnijim životnim situacijama. Njih trebaju naši iseljenici prepušteni propagandi i neznanju, usamljenosti i nostalgiji. Njih trebaju ostali jugoslavenski narodi da temeljitije upoznaju hrvatski narod s kojim zajedno žive i rade. Njih trebaju inozemni učenjaci i čitatelji, koji često puta pokazuju takvo blaženo neznanje, kardinalnu neupućenost, koje rađaju zlonamjernost i laž. Njih, najzad, trebaju sami povjesničari da vide gdje se nalazi u suvremenom trenutku njihova znanost radi uspješnije organizacije budućeg rada.

Nakon sinteza, našoj i drugoj publici treba pružiti što više monografija o svim hrvatskim etničkim područjima. To je neophodno da se dobije mogućnost njihova uvrščivanja u znanstvene sinteze, da se potanko upoznamo sa svim svojim ograncima i da ih povežemo s narodnom maticom. Često puta, naime, znamo više o bilo čijoj povijesti nego o prošlosti bačkih ili bosansko-hercegovačkih Hrvata, a ni oni sami ne mogu nigdje pročitati dobru svoju povijest.

Za povijesno istraživanje hrvatske prošlosti i za svaku buduću sintezu neophodno je monografsko istraživanje. Međutim, neki su naši povjesničari doista pretjerali. Ovdje je ipak potreban primjer. Proljetos sam pročitao razgovor s nekim povjesničarom. Monografski obrađuje pomorsko-pravnu temu naše primorske komune. Na tome je dosad radio nekih petnaestak godina, a u razgovoru je istaknuo kako će mu to biti i budući posao. Svake hvale vrijedno, dobit ćemo iscrpnu i nezamjenljivu studiju. No, nameće se pitanje da li maleni narod može sebi dopustiti takvu raskoš da čitav jedan znanstveni život protekne u istraživanju, ruku na srce, ipak rubne teme, dok upravo ta naša komuna očekuje da već jednom bude napisana njezina povijest od osobite znamenitosti za povijest hrvatskog naroda. Hrvatski bi se povjesničari, dakle, ipak trebali pomalo zabrinuti nad takvim, gotovo bih rekao, apsurdnim mikro-

historiografskim radom i na svojim skupovima i dogovorima naći načina da se usmjeruje rad institutski ili drugačije organiziranih učenjaka radi proširivanja područja njihova istraživanja i radi usmjerivanja na zaista važna polja rada.

O hrvatskoj se povijesti dosta piše, ali često puta hrvatska povijesna kritika nedovoljno ili nikako ne odgovara na tekstove koji bitno krivotvore, prešućuju ili zlonamjerno tumače hrvatsku prošlost. A svaki takav tekst mora imati odgovarajući znanstveni komentar radi pravilne interpretacije problematike, radi suzbijanja neznanstvene, neprofesionalne i neetičke rabote, a i radi dostojanstva svoje struke i naroda kojem pripadaju. Reagiranja na takve tekstove moraju biti stručna, objektivna, umjerena i promptna. To je dio posla povjesničara i oni ga ne smiju ni zbog kakva razloga ili obzira izbjegavati. Poznato je i odviše dobro na primjer što se sve i kako se sve piše o Dubrovniku, a da o tome svoju riječ hrvatski povjesničari, pa čak i oni u Dubrovniku, rijetko kažu. Nekada čovjek može doista steći dojam da hrvatske povijesne kritike ni nema, a današnje znanosti su nezamislive bez kritike. U nekima se ona razvila u zasebnu disciplinu kojom se bave najprominentniji stručnjaci.

Na ovome mjestu ne mogu zbog opsežnosti predmeta potanko raščlaniti našu povijesnu produkciju i raščiniti bitne njezine interpretacije. To bi tražilo zasebnu studiju i ovo mjesto ne bi bilo možda najprikladnije. Stoga ću se zadržati na nekim drugim stvarima.

Počeo bih od bibliografije. Hrvatskoj povijesnoj znanosti potrebna je dobra i cjelovita bibliografija izvora i literature, složena pregledno i svrsishodno, na temelju probranih jedinica radi snalaženja u nagomilanoj i ne uvijek vrijednoj hrpi članaka i člančića, rasprava i raspravica, vrijednih tekstova i skribomanije. Takva bibliografija bila bi neophodan dio buduće sinteze, a i dio budućeg temeljitog pregleda hrvatske historiografije, koji također nije napisan.

Vrijeme bi bilo da se povjesničari pozabave i stručnom terminologijom, ne samo da bi se olakšalo snalaženje nevježama, nego i da bi se izbjegnuli toliki nesporazumi, nejasnoće, krivotvorenja, svojatanja i prešućivanja u literaturi različne provenijencije.

Povjesničari su u svojem radu upućeni na rezultate rada drugih učenjaka. Dragocjeni su rezultati ljudi koji specijalistički proučavaju pomoćne povijesne discipline, a i rezultati filologa, etnologa, kulturnih povjesničara, povijesnih geografa, gospodarskih, vojnih i crkvenih povjesničara. Stoga bi trebalo poticati razvoj takvih stručnjaka i razviti u povijesnom krugu kadar specijalista, čiji bi rad omogućio cjelovito reproduciranje hrvatskoga povijesnog razvoja i povijesne situacije u pojedinim razdobljima. To je iznimno znamenito jer se pokazalo da hrvatski povjesničari, koji proučavaju političku povijest, sami nisu kadri dati sintezu hrvatske prošlosti u cjelovitosti svih njezinih sastavnica, unatoč nastojanju da klasičnu političku povjesnicu prošire barem društveno-gospodarskom sastavnicom. Upravo žalosno djeluju pregledi kulturne djelatnosti prikrpljeni na kraj odgovarajućih razdoblja, mjesto da su vještinom superiornog stručnjaka integrirani u tekst. Ni u jednoj našoj povijesti nema poglavljâ o životu puka, jedne sintetske kulturno-povijesne slike života svih slojeva u svim oblicima za pojedina razdoblja, a bez takvih prikaza ne može se u cijelosti razumjeti stanovito doba ili hrvatski narodni razvitak od početaka do danas.

Hrvatskom čitatelju treba povijesna publicistika. Treba ljudi koji su kadri poletno i nadahnuto pružiti široku krugu čitljivo i jedro štivo. Pored učenjaka mora biti mnogo publicista, jer su jednako potrebni.

Zasebne knjige, prinosi u nespecijaliziranim časopisima, članci i podlisci u novinama široko su polje mogućnosti i rada. Takva nastojanja ne bi smjela biti plod slučaja, pojedinačne inicijative, nego trajne politike izdavačkih kuća i listova. Na primjer, pokrajinski listovi mogli bi uvesti dvovrsni podlistak: za lokalnu prošlost da upoznaju pučanstvo s njima najbližom problematikom i za narodnu povijest da i na taj način integriraju svoj kraj s narodnom i teritorijalnom maticom. Pri tome se čak ne bi trebalo ustručavati ponavljanja poznatog, jer ne samo da svet rastu novi naraštaji, nego i starijim valja osvježiti i učvrstiti jednom negdje pročitano ili čuveno.

U sklopu ove problematike ne treba zaboraviti ni udžbenike, jer su izvor znanja učenika, a mnogima i jedini fond znanja za preostatak života. Budući da ne poznajem naše udžbenike, neću o tome govoriti, nego samo poželjeti da se u ovom razgovoru jave nastavnici kojima je sve poznato iz svakidašnje prakse, i tekstovi i potrebe učenika. Da problema ima, poznato je, a ja bih naveo samo jedan primjer. Prelistavši neki dan dva zagrebačka udžbenika za osnovne škole, zamijetio sam da iz njih učenik ne može doznati da je Dubrovnik njegov grad, da je hrvatskoj kulturi dao golem prinos i da je po svojoj prošlosti sastavni dio povijesti hrvatskog naroda. U tekstu će čitati o »Slavenskoj Ateni«, a »slovinstvu« starih Dubrovčana, o »dubrovačkoj književnosti i nauci« i nekakvom »rodnom jeziku« koji je valjda plodio smokvama bjelicama.

Poseban su problem naši turistički vodiči, koji često puta inozemnim namjernicima i znatiželjnicima pružaju takve podatke na temelju kojih oni nikada neće doznati u kojoj su zemlji bili, čije su kulturne spomenike vidjeli, s kakvim su to ljudima razgovarali, pa odlaze kakvi su i došli — neupućeni i što je još gore, s krivim predodžbama. U poslu pravilnog obavješćivanja turista, naši bi povjesničari imali obaviti redakciju tekstova, a trebali bi i nastojati da ih sami pišu. Posao bi bio obavljen stručno i dobro.

Iz ovog okvira ne izlazi ni način pisanja povijesti. U težnji da »poznanstvene« svoje pisanje, neki povjesničari posežu za teško razumljivim stilom, složenim rečeničkim sklopovima, nadjevenim mnoštvom tuđica i pukom verbalistikom. Pišu mandarinski, hermetički, ezoterički. Po mojem mišljenju, povijesni se tekstovi ne pišu za pedesetak ljudi. To je štivo za mnogo više ljudi. Stoga bi i hrvatska historiografija imala pripaziti da njezini tekstovi budu komunikativni, da budu vitalni ne samo po problematici koju obrađuju nego i po načinu na koji je predočuju. »Poznanstvenjeni« stil, nerazumljivi tijek misli često puta nisu ništa drugo nego poza, snobizam, krivo shvaćeno znanstveno pisanje i, najzad, nemoć pisca da se izrazi razumljivo, a i njegova prestrašenost da se u jasnoći teksta ne bi prepoznalo siromaštvo postupka, misli i zaključaka.

U Hrvatskoj izlazi dosta časopisa i zbornika u kojima se tiskaju povijesni tekstovi. Pa ipak u njoj ne izlazi mjesečnik ili barem dvomjesečnik za hrvatsku povijest. Po mojem mišljenju, takav bi časopis bio neophodan iz više razloga. U prvom redu on bi svojom redovitošću okupio veći broj pretplatnika i redovitih čitatelja. Ukusno, moderno i praktično opremljen, pa i ilustriran, on ne bi trebao da debljinom svojih svezaka odbija čitateljstvo, kao što je slučaj s glomaznim, teškim i debelim zbornicima. Posvećen isključivo hrvatskoj povijesti trebao bi potanko pratiti proučavanje hrvatske povijesti u zemlji i inozemstvu. Uz najvažnije izvorne tekstove, u njemu bi mjesta trebali naći izvorni ili prevedeni važni tekstovi (ili njihovi opsežni sažeci) drugdje tiskani, zatim ocjene svih bitnih rasprava, polemike, rasprave o hrvatskoj povijesnoj proble-

matici i informacije o radu svih povjesničara koji se njom bave. Taj bi časopis imao biti trajno i priručno mjerilo stanja u hrvatskoj povijesnoj znanosti i spona između profesionalnog kruga i naroda.

Žalosna je činjenica da u Hrvatskoj danas nema povijesne knjižnice, u kojoj bi se objavljivala monografska i sintetska djela naših povjesničara i publicista, a koju bi uređivali i vodili upravo povjesničari, kako to s uspjehom rade na primjer naši književnici, književni povjesničari i kritičari. Nepostojanje takve knjižnice ometa pravilan razvoj hrvatske historiografije, jer tako nema nužnog stimulansa koji bi potaknuo barem taštinu povijesnih pisaca, jer tako nema naravnog odnosa pisac-kritika i pisac-čitatelj, jer se tako ne može pratiti u cijelosti razvoj povjesničara. Rezultati istraživanja objavljuju se, doduše, u stručnim časopisima i zbornicima, ali često puta fragmentarno i rascjepkano i sadržajno i vremenski, a zbog nedostatka prostora i novaca mnoga djela ni ne stignu biti objavljena, a ako pisac i nađe izdavača, podlegne pritisku pa svoje djelo objavi, ne tako rijetko, bez bilješki ili bez ikakva instrumentarija što smanjuje vrijednost ne samo djelu nego i piščevim znanstvenim naporima. Stoga se pokretanje povijesne knjižnice nameće kao jedan od važnih poslova koji stoje pred hrvatskom povijesnom znanošću i publicistikom.

Za tako opsežan, višestran povjesničarski posao treba ljudi, treba povjesničara, treba inostručnih učenjaka. Uzdizanje novog kadra, njegov odgoj po specijalnostima ima biti trajna briga svih starijih povjesničara, instituta, katedara i povijesnog društva. Godine ne smiju prolaziti, naraštaji se ne smiju smjenjivati a da povijesna znanost ne stekne nove stručnjake. Valja voditi računa o svakom sposobnom čovjeku da ga ne oblijepi muscus soporifer, kako je pjesnik kazao, da ga ne proguta pokrajina, turistička agencija ili neko prosperitetno poduzeće. Treba uporno tražiti otvaranje novih mjesta za povjesničare, povišenje njihovih plaća, da ne napuštaju institute i arhive, da ne trče za izvanstručnim honorarima. Treba se boriti da se specijalistima omogući studij u inozemnim središtima, koja su u prošlosti utjecala na naš razvitak, ne bismo li dobili stručnjake koji će donijeti novu građu, otvoriti nove vidike. Nekoliko stipendista ne bi bila velika investicija, a plodove bi ubrali uskoro.

Pokazuje se da klasična podjela naše katedre ne odgovara više postulatima moderne hrvatske povijesne znanosti i da njezine potrebe i složenost uvjetuju razvoj u smislu kronološke i teritorijalne razgranatosti, produktivne specijaliziranosti i sjedinjujućeg integriranja u isti mah. Nije li neobično da u Zagrebu nema barem docenture za dubrovačku prošlost, za specijalističke kolegije naših povijesnih pokrajina, za proučavanje povijesti hrvatskog pučanstva u Bosni i Hercegovini, Bačkoj i inozemstvu, na primjer. Zar nije neobično da se ne organiziraju izvanredni tečajevi potvrđenih specijalista. Zar ne bi bilo dobro da se omoguće specijalistički studiji regionalnih ili kronoloških povijesnih isječaka, kako bi dobili stručnjake za pokrajinske institute i stručnjake za neka slabije istražena stoljeća naše prošlosti. Vrijeme je da se o svemu misli i u svemu mudro i postepeno počne djelovati. Ne treba ništa naprečac učiniti, ništa uništiti, ako ne možemo ništa izgraditi, ali ne smijemo, mislim, niti tapkati na mjestu prepuštajući da budućnost ili neki deus ex machina riješi naše probleme. Povijest je odviše važna u životu naroda za tako nešto.

Budući da je problematika tako složena, predlrao bih na kraju za redovite godišnje radne sastanke povjesničara koji ne bi imali konvencionalni oblik svečarskih izvještaja — pa makar se svečano zvali kongresi hrvatskih povjesničara — i jalova knjigovodstva, nego bi djelotvorno rješavali što se riješiti može, organizirali rad na prioritetnim temama, brinuli se o povjesničarima i nastojali ih uključiti u rad.

Uz punu perspektivu stvaralačkog i predavačkog rada, uz stalnu snošljivost i otvorenost, uz suradnju društvenih, profesionalnih i čitateljskih faktora, to je put u plodniju budućnost hrvatske povijesne znanosti u službi znanstvene istine, potreba svojeg naroda i društva.

Ante Starčević

MISLI I POGLEDI

U drugoj polovici 19. stoljeća bile su na čelu dviju usporednih smjernica hrvatske politike dvije jake ličnosti, Starčević i Strossmayer.

O Starčeviću je u pojedinim razdobljima bilo jako malo govora, a njegove su misli bile zanemarivane, ili krivo tumačene, pa se zbog toga oko njegovog djela i imena nakupilo mnogo predrasuda.

U namjeri da oživi interes za ovog uistinu značajnog hrvatskog ideologa, političara i književnika, Matica hrvatska je odlučila da objavi praktični kompendij koji na najkraći mogući način uvodi čitaoce u srž Starčevićevih tekstova, s tim da upućuje također na teže pristupačne izvore.

Dugogodišnji proučavalac života i rada Antuna Starčevića Blaž Jurišić sastavio je zanimljiv florilegij komponiran zapravo kao čitanka koja se sastoji od samih citata, svrstanih prema nekim važnim odrednicama.

Postoje tri poglavlja, tematski određena. U jednom su sve Starčevićeve misli vezane za položaj i probleme čovjeka pojedinca, u drugome su citati koji se odnose na Hrvate i Hrvatsku, a tema je trećega najširа što je moguće a označena je natuknicom »svijet«.

Nema sumnje da ova knjiga ne može zamijeniti kompletan opus Starčevića, ali će sigurno pridonijeti boljem razumijevanju njegovih pogleda i širenju interesa za njegova djela u cjelini.

Sastavljač je u knjigu unio također sve potrebne podatke, kako o djelima iz kojih su preuzeti citati, tako i o izvorima, odnosno o životu i radu autora Ante Starčevića.

Cijena: 80 D

Narudžbe se šalju na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, tekući račun: 301-1-7097, ili pismom zatražiti da se navedeno djelo pošalje *pouzećem* na određenu adresu.

prosudbe i raščlambe

MEDICINA I NEKI POJMOVI IZ DODIRNIH ZNANOSTI U »RJEČNIKU HRVATSKOSRPSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA«

Vladimir Loknar

Uvod

Nastavljanje s kritikom *Rječnika hrvatskosrpskoga književnog jezika* Matice hrvatske (RMH) ne mora nikoga začuditi. Dosadašnje brojne kritike i sve ono što je slijedilo i slijedi poslije njih dobrano ga je prosudilo i osudilo, ali kako taj Rječnik još nezamjenjivo stoji u našim javnim i privatnim knjižnicama nudeći svoje informacije valja i dalje što podrobnije ocjenjivati sve podatke koji se u njemu nalaze.

Neke kritike iznesene s izvanjezičnih gledišta za kemiju, fiziku, zemljopis i sl. mogle bi se u načelu prenijeti i na medicinsku znanost. Zbog svoje posebnosti u našem životu medicinski su termini zanimljivi za mnogo veći krug čitalaca nego što su to neki drugi. Zato neće biti naodmet pozabaviti se i tim pitanjem pa vidjeti kako je i medicina u tome rječniku zastupljena. Već letimičnim pregledom i nestručnjak će bez mnogo truda uočiti da nema mnogih osnovnih medicinskih naziva, a da su i oni koji su zabilježeni često varijantski zbrkani, netočni ili nedorečeni.

Medicinski izvori izabrani za RMH odmah upozoravaju da su malobrojni, a većinom i zastarjeli. Ako među njih ubrojimo i ELZ, što nije mnogo, ipak se čini da je broj donesenih i obrađenih medicinskih riječi u Rječniku mnogo manji nego što bismo mogli pretpostaviti da ih ima u izabranoj literaturi ili pak u živom govoru čitalaca kojima je namijenjen. Moguće je da nekih medicinskih naziva i nema u izabranim izvorima ali to ne može biti opravdanje: sastavljač se u takvu poslu ne smije držati samo izabranih izvora nego ih mora u tijeku rada i dopunjavati, a dijelom i uspoređivati svoj rad s abecedarom sličnih leksikografskih ostvarenja. Kritičkim stavom prema izvorima stvara se i stanovito mjerilo ne samo za vlastiti abecedar nego i za način i sustav obradbe naziva iz nejezičnih znanosti. U ovome se Rječniku ne može prepoznati ozbiljniji napor u tome smislu, nego samo sustav bez sustava i oslanjanje samo na nepovoljno izabrane izvore i na snalažljivost pojedinih sastavljača. Zato u Rječniku nailazimo i na veliki raspon između brojnih definicija pučkoga podrijetla pa do sasvim, iako malobrojnih, preciznih i znanstvenih kojima bi mogao pozavidjeti i koji naš stručni leksikon. No, taj bi raspon bio manji grijeh da nema mnoštvo nepotpunih, nejasnih, a vrlo često i netočnih definicija. Dakako, nije lako sročiti definiciju koja bi istodobno zadovoljila i prosječnog čitaoca i stručnjaka određene grane znanosti. Ali ako je definicija katkad i prejednostavna za stručnjaka, ona u rječniku ovakve vrste ipak mora biti točna i suvremena.

Poseban problem, kao uostalom i u mnogim sličnim pa i nekim medicinskim rječnicima, predstavljaju nazivi s područja spolnosti i svega što je u užoj vezi s time. U ovome su rječniku namjerno, takav je bar dojam, izostavljene mnoge, rekao bih, nedelikatne riječi, čime su one diskriminirane i djelomično izbačene iz ionako oskudna fonda tzv. neutralnih spolnih naziva. To je, nesumnjivo, i stanoviti čin osiromašivanja takva rječnika čiji nedostatak ne osjeća samo medicinski jezik. Tako u Rječniku, na primjer, postoji natuknica *glavić*, a kojoj nije dano i anatomsko značenje. Sasvim slučajno spomenut je taj naziv u natuknici *kapica* kada i ona kao naziv zvuči više »duhovito« negoli terminološki. Ali, nasuprot tome, Rječnik je doslovce preplavljen »terminima« s područja defekacije i flatulencije. Tako bi se, na primjer, samo s osnovama *guz-* i *kurv-* moglo ispisati stotinjak »varijacija«, a koje nisu, usput rečeno, crpljene iz medicinskih izvora nego iz književno-umjetničkih tekstova.

U predgovoru se Rječnika kaže kako je on samo informativan, ali to su već porekle gotovo sve prethodne kritike pa se uz zapostavljenost općeg hrvatskog književnog leksika može govoriti i o zapostavljenosti hrvatskog medicinskog nazivlja. Abecedni red u donošenju i tumačenju riječi vrlo je naivan temelj za neku ravnopravnost ili informativnost u rječniku dvaju književnih jezika. Tu je opravdana samo abecedna ravnopravnost i zato je proklamirana informativnost u ovome rječniku djelomično i normativna. Dakako, ni jedan informativan rječnik ne može izbjeći i svoju djelomičnu i nehotičnu normativnost. Ali kad se radi o rječniku ovakve vrste kao što je RMH, ne bi se smjelo događati da se makar i nehotice neke riječi prikažu kao norma, ako to nisu i koje to vjerojatno nikad neće ni biti. Tako će u ovome rječniku, bez obzira na obrazložen način obradbe natuknica, i jezično upućeniji čitalac biti sklon preferiranju onih riječi na koje nailazi abecednim redom ili na koje uopće nailazi (ako su npr. riječi iz njegova jezika izostavljene ili pak dane u tumaču poslije srpske) ili će dati prednost i onima kod kojih je definicija opširnije ili bolje dana. A te sve mogućnosti u Rječniku, uz mnoge druge, postoje.

Takva normativnost ovoga Rječnika vrijedi katkad i za stručnjaka (jezičnog i medicinskog na primjer) kad je u pitanju manje poznata ili manje česta riječ. Kad čitalac pogleda na primjer natuknicu *hrpteničnjaci* Rječnik mu kaže *zastarjelo* i upućuje ga *v. kičmenjaci Ben. Rj.*; kičmenjaci se tumače kao *red životinja koji ima kičmu, kralješnjaci Vertebrata. Term. 4.* Sto i pedeset stranica dalje nalazi se natuknica *kralješnjaci* koja se bez definicije samo znakom jednakosti izjednačuje s kičmenjacima. Pa i da pođe od kralješnjaka, čitalac tek kod kičmenjaka nailazi na definiciju i na potvrdu iz stručne literature: *Term. 4!* Dakle, ako mu ta informacija treba da se iz stručnih ili terminoloških razloga odluči za jedan od triju spomenutih, RMH će mu autoritativno ponuditi kičmenjake! No, ne samo mjesto i način obradbe nego i literatura sugerira (dakako, hrvatskom čitatelju) normativnost: *hrvatski pisac Benešić i Term. 4.* Malo je onih koji će posegnuti i za drugim izvorima pa o kičmenjacima doznati i ono što u RMH nema: kičma i njene izvedenice nisu označene kao turcizmi, a za stručnu literaturu, tj. *Term. 4* (Zoološka terminologija i nomenklatura, Beograd, 1932) nigdje ne stoji da je to zapravo, dobrim dijelom, unificirana i unitaristička kraljevsko-jugoslavenska terminologija. Kad je već neki naš informativni rječnik djelomično, pa makar i nehotice, i normativan, onda bi se to lakše prihvatilo kad bi bila normirana koja izvornija hrvatska ili srpska riječ: ovdje na primjer kralješnjaci. To je samo još jedan između mnogih načina kako

se i hrvatsko medicinsko nazivlje našlo zapostavljeno u »hrvatskom« rječniku.

Prije nego što bih sve ove moje tvrdnje potkrijepio izborom tipičnih primjera iznio bih još jedan promašaj RMH koji u tekstu primjera neću posebno komentirati. Naime, već osuđena »dvojezičnost« u definicijama ne upozorava samo na zapostavljenost hrvatskih riječi nego katkad i na nejasnost, odnosno na različito značenje upotrijebljenih sinonima i dubleta iako su u istom kontekstu. Dakle, čest je srpsko-hrvatski redoslijed istoznačnica kao što su: vazduh/zrak, duplja/šupljina, toplota/toplina, ali i onih riječi koje u hrvatskom književnom jeziku nisu ni sinonimi ni dublete nego imaju različito stvarno ili bar izrazito stilsko značenje: bjesnilo/bjesnoća, ćelija/stanica, tečnost/tekućina, varenje/probava, zapaljenje/upala i sl. Ovdje bismo usput mogli ustvrditi kako se taj način obradbe definicija riječi učinio bumerangom za unitarističku koncepciju ovoga rječnika. Ako je jedan »sinonim« sasvim drugog značenja ili čak i nepoznata riječ (takvim je slučajevima RMH prilično bogat), mogao bi si čitalac postaviti neobično pitanje: o kojem se jeziku tu zapravo radi?

Primjeri

AKUŠER *liječnik, specijalist(a) za akušerstvo, za porođaje.*

Ovu je natuknicu trebalo uputiti na porodničara ili porodnika. Akušer i akušerstvo riječi su francuskog podrijetla, kod nas neuvriježene, a prema ME i u Francuskoj je pretežan naziv: *obstétrique.*

AKUŠERKA *v. babica.*

Da je akušerka babica tvrdi i VRSR, ali to za nas nije zanimljivo. Sve riječi s tom osnovom spadale bi zapravo u rječnik stranih riječi jer se one u našoj terminologiji gotovo i ne spominju.

AKUŠERSTVO *grana medicine koja se bavi trudnoćom i porođajima, porodiljstvo, primaljstvo.*

Natuknice akušerstvo i opstetriciju ME upućuje na porodništvo, a natuknice porodiljstva nema. To uz druge primjere i literaturu (npr. PML) pokazuje da su porodništvo i porodničar, opstetricija i opstetričar češće u hrvatskom nazivlju. Ne znam zašto se ti nazivi ne spominju ovdje, iako će možda biti obrađeni pod O i P.

ALERGIJA *oboljenje koje se javlja kao reakcija organizma na (neke) materije i pojave.*

Definicija je preširoka i mogla bi se primijeniti na mnoge druge bolesti pa je zato i za ovu vrstu rječnika promašena. No kako ni među stručnjacima nema sloge što je alergija i kako je treba definirati, ne bi se pogriješilo dajući jednu drugu jednostavnu, ali određeniju definiciju: »promijenjena reaktivnost organizma zbog ponovnih djelovanja istovrsnih podražaja.«

RMH izmjenično upotrebljava *bolest* i *oboljenje* iako ih već i srpska literatura počinje razlikovati pa ih prema tome ni ona više ne smatra istoznačnicama i ne polarizira ih.

AVEOL i ALVEOLA 1. *plućni mjehurić.* 2. *(samo mn.) ispupčenje s unutrašnje strane iznad zuba.*

Alveola je tipičnija za hrvatsku anatomsku nomenklaturu. Kao množinski oblik »alveole« upotrebljava se u lingvistici, ali da ne bude nesporazuma s anatomima valja to jasnije opisati pogotovu što se taj naziv odnosi, pored još nekih značenja, i na zubnice (alveoli dentales). Zbog toga je trebalo zubnice obraditi pod 2, a lingvističko značenje termina pod 3.

ANEMIJA *nedostatak dovoljne količine crvenih krvnih zrnaca, malokrvnost, beskrvnost.*

Definicija je nepotpuna a i termini upotrijebljeni u njenom opisu nisu najpogodniji. Bilo bi bolje i pravilnije reći: smanjena količina krvne boje a većinom i crvenih krvnih stanica. Ujedno treba dati prednost istoznačnici slabokrvnost koja je pravilnija i češća od dviju gore navedenih.

ANGINA *zapaljenje, upala ždrijela i grla ili krajnika, mandula.*

Kad bi ovaj rječnik imao i natuknicu *faringitis* njegova bi definicija također bila: *upala ždrijela.* Ali angina ili tonzilitis nije istovjetna s faringitisom; ona zahvaća uglavnom krajnike, koji su dio ždrijela, pa bi njena definicija morala biti uža i jednostavnija, a kojom su čak i liječnici zadovoljni: *upala krajnika.*

Što RMH nema natuknicu faringitis to bi mu se još moglo i oprostiti, ali anginu pektoris bi morao ovdje spomenuti kao još uvijek veoma popularan i čest naziv za stenokardiju.

ANTIPIRETICI *lijekovi protiv vatre, groznice.*

Bilo bi bolje i pravilnije reći: lijekovi za sniženje povišene tjelesne topline. Groznica je sporni stručni naziv, a vatra je pučki. Kakva je onda definicija?

ANTIPIRIN *vrsta antipiretika kao sredstvo protiv groznice, reumatizma, migrene i sličnih bolesti.*

Opet groznica. Sve te bolesti nisu baš jako slične pa ne bi bilo lako pogoditi koje su to još njima slične. Kad već nije obrađen suvremeniji aminopirin, valjalo bi dodati da je antipirin i analgetik (sredstvo protiv bolova, a natuknice nema) da bi čitalac znao kako djeluje protiv migrene kod koje nema povišene tjelesne topline.

ANTRAKS *crni prišt.*

Definicija je izostavljena, a uz međunarodno nazivlje kad se postupi kao u dvojezičnom rječniku stavi se nekoliko sinonima. To vrijedi osobito za ovaj slučaj kad je uzet naziv crni prišt koji zapravo govori samo o jednom obliku antraksa. Čitalac će nastaviti s pitanjem kod prišta, ali ne vjerujem da će po ovoj metodi biti upućen na bedrenicu ili prostrijel.

APENDIKS *dio slijepog crijeva, crvuljak.*

To je u redu kazat će i liječnici. I to u stručnom žargonu tako se govori, a na žalost katkad i piše. No kako u medicini apendiks ima više značenja, koja nisu ovdje navedena, to bi se za taj pojam morala naglasiti razlika: *appendix vermiformis.*

APENDICITIS *zapaljenje, upala slijepog crijeva.*

I za ovu se definiciju mora reći nešto slično. Zbog toga sam i apendiks naveo prije abecednog reda. Tu je kriva abeceda da obrađivač nije ustanovio kako bi ga bar tvorba trebala pokolebati da ne prepiše, nekritički, ono što je vrlo vjerojatno negdje, pa i u stručnom tekstu, mogao i pročitati. Ali danas već svatko zna taj »štos«: riječ je o upali crvuljka.

APOPLEKSIJA *izljev krvi u mozak, kaplja, udar.*

To bi se moglo reći malo drugačije, a možda i bolje: obično naziv za moždanu kap (apoplexia cerebri) koja nastaje zbog naglog začepljenja moždanih arterija ili krvarenja u mozgu.

APOTEKARSTVO 1. *služba apotekara, apotekarski poziv.* 2. *nauka o lijekovima, farmacija.*

Kako bi to trebao biti hrvatski rječnik za hrvatskog čitaoca ja bih to rekao malo hrvatskije, odnosno dopunio: ljekarničko zvanje i pod 2 ljekarništvo.

ATLAS *prvi vratni pršljen, kralješak.*

Točno je, ali nije dobro. Bilo bi bolje: prvi vratni kralješak (ili pršljen), nosač.

BACIL *jednoćelična, jednostanična bakterija štapićastog oblika koja uzrokuje teške zarazne bolesti.*

Netočno i naivno. To je samo dio istine jer npr. *Bacillus bulgaricus* koji se upotrebljava u proizvodnji jogurta ne uzrokuje nikakvu bolest.

BALNEOLOGIJA *proučavanje sastava i djelovanja banjskih voda.*

Nedovoljna i samo ijekavizirana definicija iz srpske literature. Balneologija je grana medicine što proučava svojstva izvornih ljekovitih voda i blata i bavi se njihovom primjenom u liječenju nekih bolesti.

BEDRENICA *goveđa bolest slezene, prostrel.*

Kad bi čitatelj došao na ideju da ovu natuknicu usporedi s antraksom ni na kraj mu pameti neće biti da bi ta dva para naziva: *antraks/crni prišt* i *bedrenica/prostrel* mogla biti sinonimi. A kad još pročita i definiciju, onda je dezinformacija potpuna. Bedrenica nije nikakva privilegija krave (zahvaća jednako ovcu, kozu, konja, magarca, svinju i dr.) jer kao zoonoza prelazi i na čovjeka.

BĬLO *otkucavanje arterija na ruci i drugdje po tijelu, damar, puls.*

S jezičnog je stajališta otkucavanje možda u redu, ali kao medicinski termin bĭlo bi se moglo opisati i opširnije: ritmično izbočivanje arterijalne stijenke zbog isto tako ritmičnog srčanog istjerivanja krvi u arterije. Ono se pipa kao kucanje, a to se najčešće obavlja na palčanoj arteriji.

BJESNOĆA, *ek. besnoća, v. bjesnilo.*

U hrvatskom bi rječniku ovdje trebalo dati definiciju jer se u našoj stručnoj literaturi veoma rijetko nailazi na bjesnilo.

BOGINJE *vrsta zaraznih bolesti sa crvenkastim gnojnim bubuljicama na koži, ospe, ospice.*

Po definiciji se može naslutiti da bi to mogle biti velike i vodene boginje, ali nikako, ako se misli na hrvatske čitatelje, ospe ili ospice. A i bubuljicu bi trebalo »prevesti« jer ona nije poznata u suvremenom hrvatskom medicinskom jeziku. Itd.

BOLNIČAR *onaj koji radi oko bolesnika.*

Kad bi se leksikografi prisjetili da nisu svi ljudi što rade oko rječnika lingvisti, možda bi im ta spoznaja olakšala i posao oko definicije bolničara.

BRIZGALICA *naprava za ubrizgavanje, tečnosti, tekućine, šprica.*

Definicija je sasvim dovoljna, ali nije sasvim hrvatska. Kad je već spomenuta »šprica« germanizam, što nije usput i štrcaljka, kroatizam.

BRONHIJE *kanali u koje se račva dušnik, dušnice.*

Nazivi bronh, bronhi nisu spomenuti, a oni su tipični za hrvatsko nazivlje i upotrebljavaju se jednako u jednini i u množini: lijevi bronh ili bronhi I. reda. Nema ni bronhalan. Dakle, čest slučaj da se hrvatski termin i ne pojavljuje što je veći promašaj nego kad je u podređenom položaju u Rječniku. Posebno je, dakako, pitanje koji je termin pravilniji ili prihvatljiviji, ali nije zadaća ovoga rječnika da to prosuđuje.

BRONHIOLE *krajnji ogranci bronhija.*

Tu je isti promašaj. Trebalo bi da bude: bronhiol, bronhioli krajnji i najtanji ogranci bronha.

CAKLINA *v. gleđ.*

Ovdje nema ni abecedne ravnopravnosti, a kamoli jezične. Već po abecedi trebalo je hrvatski naziv caklinu obraditi ovdje, a ne upućivati je na slovo *g* i na srpski naziv.

CVOKOTAVICA *groznica praćena cvokotanjem zuba, drhtavica.*

Tek je ovu natuknicu trebalo uputiti na jednu drugu i to na tresavicu, a umjesto groznice uzeti naziv zimicu.

ČAHURA *udubina na zglobu u koju ulazi kost.*

Dvije prethodne definicije za gusjeničku čahuru i metak mogle su upozoriti pisca na nelogičnost ove treće, posljednje. Zglobna čahura nije udubina nego vezivni ovoj oko dviju spojenih kostiju s kojima čini zglob. Vidi na primjer KFA.

ČAŠICA *okrugla kost u koljenu gdje se sastavljaju dvije duge kosti, patella.*

Uvjerljiviji bi bio izraz školjkasta kost, a istodobno jasnija i ravnopravnija obavijest da je ta natuknica upućena na nešto učestaliji hrvatski naziv: iver. Kad se već načela anatomska abeceda i da bi bile potpunije druge definicije moglo se dati još jedno značenje čašice: udubljenje na jednoj od kostiju koje tvore zglob.

ČMAR *otvor debelog crijeva.*

Bolje je: vanjski otvor debelog crijeva, šupak, anus.

DERATIZACIJA *sistematsko uništavanje štakora, pacova i miševa.*

Manje upućeni čitalac radi sistematskog upoznavanja s deratizacijom morat će zbog ovakvog nabrajanja pogledati ima li bar kakve razlike između štakora i pacova. Ne zna svatko da su to sinonimi.

DIFTERIJA *zarazna bolest pri kojoj se zapali sluzokoža dušnika.*

To nije ni pučka definicija. U hrvatskoj literaturi nema zapaljenja, ni sluzokože, a iz slijedećih se podataka može vidjeti da za difteriju nije tipično »sijelo« sluznica dušnika: opasna zarazna, pretežno dječja bolest koja najčešće zahvaća sluznicu ždrijela kao difterična angina, a rjeđe grkljan (croup), dušnik i druge sluznice.

DIJAFRAGMA *prečaga u čovječjem tijelu, koja odvaja grudnu duplju od trbušne.*

ELZ nema ambicija da bude nacionalna pa ipak dijafragmu upućuje na ošit. Zašto to ne bi učinio hrvatski rječnik? On ošit jednostavno ne spominje. A ako ga i spomene pod O morat će ovu definiciju ne samo prevesti nego i popraviti: ošit nije nikakva povlaštenost čovjeka među životinjama koje dišu na pluća. Istodobno bi valjalo naglasiti kako je ošit jednoznačna riječ dok dijafragma samo u medicini ima nekoliko značenja.

DORUČJE *dio ruke neposredno iza šake, zapešće, metacarpus.*

Zbrkano i nejasno. Ruka i šaka katkad se poistovjećuju pa kad se još pomiješaju hrvatski i srpski nazivi onda jedva carpus i metacarpus nešto razbistre: doručje (hrv. zapešće) je dio šake, a nalazi se između ručja (hrv. pešća) i prstiju.

DUŠNICE *ogranci dušnika, bronhije.*

Točno je, ali nije dobro. Bolje bi bilo: ogranci dušnika što ulaze u pluća, bronh, bronhi.

DUŠNIK *hrskavičasta cijev od ždrijela do plućnih krila kroz koje se diše, dušnjak.*

Netočno i nepotpuno. Dušnik je hrskavična cijev koja se proteže od grkljana do pluća gdje se račva u dvije dušnice što ulaze u krila, trachea.

EGZUDAT *gnojna ili krvava tečnost, tekućina koja nastaje prilikom zapaljenja plućne maramice.*

Definicija je samo djelomično točna, prije dezinformacija negoli informacija. I uostalom kao i većina drugih obavijesti, odnosno medicinskih natuknica, nije pisana hrvatskim medicinskim jezikom. Pisanje definicija i to »bez ostatka« nije samo težak nego i veoma nezahvalan posao. Riječ je katkad i o ukusu kritičara, ali kad je definicija netočna i s očitom namjerom da bude »bez ostatka« i konačna, onda se tu nema šta razgovarati. Evo za primjer jedne definicije iz VRSR o kojoj se može razgovarati, ali joj se ne može prigovarati: *izljev, iscjedina (u šupljinama tijela kod upale, npr. porebrice).* A između ostalih i VRSR naveden je kao izvor za RMH.

EHINOKOK *pantljičara, trakavica.*

To je istina, ali je preširoko rečeno. Uža su mu značenja: pasja trakavica, ličinka pasje trakavice, mjehurnjak, žednjak i dr.

ENCIM *mikroskopski sitna gljivica koja izaziva vrenje.*

Već su kemičari upozorili na duhovitost ove definicije, ali bi valjalo dodati da se dubleta enzim nigdje ne pojavljuje u ovome rječniku iako je ona pravilnija bez obzira na čestotu germaniziranog encima.

EPIFIZA *hrskavičavi krajevi dugih kostiju.*

Tako je to, ali samo djelomično u toku ranoga rasta i zato bi bilo bliže istini: zadebljali krajevi dugih kostiju.

EPITEL *nježno površinsko tkivo sluzokože, pokožica.*

Zbrkano i netočno. Sluzokoža je sluznica, a pokožica je vrsta epitela što pokriva kožu. Bolja bi bila slijedeća definicija: vrsta tkiva koja se sastoji uglavnom od stanica a služi pretežno kao pokrovna opna na koži i svim sluznicama, te kao posebna vrsta žljezdanog i osjetnog epitela.

EPRUVETA *staklena cijev s otvorom na jednoj strani za manje kemijske analize.*

Naišao sam na desetak definicija epruvete (kušalica!?) i svakoj bi se moglo ponešto prigovoriti, ali ovoj vjerojatno najviše. Ovom bi prilikom mogao čitalac svoje neslaganje s tom definicijom reći u obliku pitanja: cijev, a »s otvorom na jednoj strani« i zašto baš samo za kemijske analize?

ERITROCITI *crvena krvna zrnca.*

Za eritrocit imamo četiri naziva: crvena krvna stanica, c. k. ćelija, c. k. tjelešce i c. k. zrnce, a izabran je najmanje smislen i vjerojatno najmanje čest naziv.

Ne bi bilo daleko od istine kad bi se općenito ustvrdilo da RMH u donošenju i u tumačenju medicinskih naziva pretežno upotrebljava ili srpske nazive ili one pučke kojih nema i kojih vjerojatno neće ni biti u normiranom hrvatskom medicinskom nazivlju.

EROZIJA *površinsko izjedanje sluzokože.*

Izjedanje ili oštećenje epitela nastaje na sluznici, ali i na koži. Nije trebalo mnogo truda pa da se dade potpuna ili bar potpunija definicija.

FRAS *grč koji nastaje od straha (naročito kod male djece), šklopci.*

Fras *(die Fraisen)* zaista je vrsta grča ili grčeva, a kako se liječnici još uvijek spore o njihovu podrijetlu, odnosno uzroku, valjalo bi ih upozoriti na ovu definiciju koja govori da nastaju od straha. Zove li se taj grč šklopci, zahlipci ili kako drugačije čini mi se da bi mogao dokazati samo onaj koji bi imao najviše strpljenja da popiše sva brojna, ali katkada i sasvim oprečna značenja tih naziva.

FRUS *dječja bolest s osipom na licu i tijelu, male boginje.*

Ovaj naziv i definicija su dvojaki i duhoviti: termin se odnosi i na ospice i na crljenicu, a isto tako (zbog nepotpunosti) i definicija. Ono »i tijelu« vjerojatno se misli »i trupu«!? Prepušta se čitaocu da to sve shvati prema vlastitom raspoloženju ili (ne)upućenosti. Ne znam u čemu se razlikuju oznake *narodski* za fras i *pokrajinski* za frus. Veoma je poželjno donositi narodne, odnosno pučke medicinske nazive u rječniku i tumačiti ih, ali ne germanizme i talijanizme pa još k tome s pučkom definicijom i »pučkom etiologijom«. Što bi rekli naši lingvisti za rječnik hrvatskog jezika tumačen pučkom etimologijom?

GANGLIJA *nervni, limfni čvor.*

Nije, bar prema literaturi, ganglija, a nije ni limfni čvor. Kaže se ganglion ili ganglij a ima dva značenja: živčani čvor (nakupina živčanih stanica) i cistična oteklina (ili zadebljanje?) u blizini tetiva ili zglobova, često blizu ručnog i koljenog zgloba. Vidi u PML ili ME.

GIHT *kronično oboljenje zglobova, kostobolja.*

Kad je već *bolja* onda bi bilo točnije rečeno zglobobolja iako ta bolest ne zahvaća baš samo zglobove. Sinonim *ulozi* koji prevladava u hrvatskim djelima nije spomenut. Vjerojatno bi trebao biti, iako nema uputnice, obrađen pod U, ali u to, kako nam već dosadašnji pregled pokazuje, ne bi trebalo mnogo vjerovati.

GRKLJAN *gornji dio dušnika, guša.*

Ako je riječ o humanoj anatomiji, a tako je vjerojatno i u viših životinja, onda grkljan nije dio dušnika nego poseban organ smješten između dušnika i ždrijela. Guša je mnogoznačna pa nisam kompetentan da joj poreknem i to značenje bar ne u pučkom medicinskom nazivlju.

GROZNICA a. *bolest praćena jezom, drhtavicom i povišenom temperaturom.* b. *drhtavica uopće.*

Groznica nije bolest. To je samo jedan od znakova (simptoma) mnogih bolesti s povišenom tjelesnom toplinom. Samo u složenom nazivu ona može značiti neku bolest kao na primjer: žuta groznica, reumatska groznica, povratna groznica i sl. Za povišenu tjelesnu toplinu upotrebljavaju se i u našoj i u srpskoj literaturi katkad i slabo definirani sinonimi pa kad se oni još i pobrkaju kao u ovome rječniku onda nije čudo što dolazi i do ovakvih definicija. No, to ipak ne može poslužiti kao olakšavajuća okolnost jer se i u lako dostupnoj ME bez teškoća pronalazi odgovor: pri usponu tjelesne topline (tj. u vrućici) javlja se osjećaj hladnoće koji zovemo zimicom (ili rjeđe groznicom). Pa i kad je taj uspon temperature nagao njegovu manifestaciju ne zovemo groznicom nego tresavicom (ili drhtavicom). Usuđujem se ustvrditi da su ta tri naziva (vrućica, zimica, tresavica) danas norma u hrvatskom medicinskom jeziku na što me upućuje i činjenica da na njih dosad u RMH nisam naišao.

GROZNIČAV 1. a. *koji ima groznicu, bolestan od groznice.* b. *bolesnički, kao u groznici.* c. *praćen groznicom.* 2. *koji donosi groznicu, zatrovan klicama groznice.*

Ovo su opet pučke definicije i »pučka etiologija« u kojima se ne bi snašli ni puk, ni pjesnici. Daleko bismo stigli s takvom medicinom. Narod ima svoje nazive i definicije, a pjesnici mogu stvarati i nove. Dužnost je leksikografa da to objasne i da bolje upute prosječna čitaoca kako shvaćati i kako se koristiti podacima iz tako zamišljena ili ostvarena rječnika.

GUŠAVOST *otok štitaste (tiroidne) žlijezde, struma.*

I liječnik bi u prvi mah rekao: točno i lijepo rečeno. Ali, u nas se upotrebljava samo naziv guša ili struma, a to nije otok (ni oteklina) nego povećanje kojem uzrok nije istovjetan s onim što izaziva oteklinu. I dalje, nije štitasta, ni tiroidna, nego štitna ili tireoidna žlijezda ili još bolje: (samo) štitnjača. Eto, nepoznat jezik, a još manje poznata »medicina«.

GUŠTERAČA *trbušna žlijezda s unutrašnjim lučenjem, pankreas (služi kao jedan od organa za varenje, probavu).*

Definicija je nepotpuna, a ono što je i rečeno nije jasno. Gušterača je žlijezda s unutrašnjim lučenjem jer izlučuje hormon inzulin u krv, ali ona izlučuje i probavne sokove u crijevo pa je tako, istodobno, i žlijezda s vanjskim izlučivanjem.

HEMATOGEN *lijek protiv malokrvnosti.*

Moja se baka još živo sjeća toga lijeka (to je tvorničko ime) pa se nada da bi ga još mogla negdje nabaviti kad se spominje čak u RMH. Kao pridjev ova riječ ima više značenja: ono što stvara krv, što je u vezi s njome ili što se njome prenosi i sl.

IDIOT *onaj koji pati od idiotije, kretenizma.*

Ne znam za takvu kombinaciju, a idiotija i kretenizam nisu istoznačnice.

IDIOTIJA *slaboumnost u najtežem stupnju kao posljedica nedovoljne funkcije štitne žlijezde, blesavost, kretenizam.*

Kod idiota mnogo štą ne funkcionira pa vjerojatno i štitnjača, ali se uz idiotiju prvenstveno vežu prirođena i razna oštećenja i bolesti mozga.

INFILTRAT *prožimanje tekućinom, tečnošću i bubrenje tkiva pri zapaljenju.*

Jest, i prožimanje i tekućinom, ali pretežno stanicama krvnim i tumorskim (pa i mikrobima), ali i nekim drugim tvarima koje ne pripadaju tkivu zahvaćenom upalom, tumorom, te poremećajima u mijeni tvari i krvotoku. Ali, ipak bi valjalo razlikovati, a to se već djelomično i čini, infiltrat od infiltracije. Prema tome bi ova definicija prije odgovarala infiltraciji.

INSULIN *lijek protiv šećerne bolesti, dobiven iz ekstrakta gušterače.*

Inzulin je prvenstveno hormon iz Langerhansovih otoka gušterače koji regulira mijenu ugljikohidrata u organizmu, pa tek kao takav služi kao lijek protiv šećerne bolesti, ali i u druge svrhe. Naime, manjak inzulina u organizmu izaziva pojavu šećerne bolesti.

INJEKCIJA *doza tekućeg lijeka koja se ubrizgava u tijelo.*

Injekcija nije doza (v. i RMH s. v. doza) nego sam čin unošenja, odnosno uštrcavanja ili ubrizgavanja lijeka u tijelo. Katkad ona znači i oblik lijeka koji se na taj način primjenjuje, ali opet ne dozu. Kaže se: ovaj se lijek daje u obliku tableta ili injekcija, a narkomani ga uzimaju po više doza u jednoj injekciji.

IŠIJAS *upala živca koji ide od križa, krsta zadnjom stranom noge ka stopalu, kukobolja, ischias.*

Germanizirani izgovor ishijasa (išijas) vjerojatno ne izgovara ni većina školovanih Nijemaca. To je razgovorni, žargonski izgovor što VRSR ne ističe, ali zato piše ishijalgija, šizofreniju upućuje na shizofreniju i sl. U ME nalazimo samo ishijas, odnosno ishijalgija, a u definiciji se ta pojava ne bi mogla svrstati samo u upalu. Kukobolja (ili bedrobolja) kao narodni naziv ne odgovaraju značenjski, ali im eventualna norma to značenje može dati.

IŠIJASNI *koji se odnosi na išijas.*

Trebalo bi biti ishijasni, ali mi imamo i pridjev ishijadičan što je trebalo bar spomenuti.

IVER *mala pomična kost u koljenu ispred čašice.*

No pogledajmo što je čašica: *okrugla kost u koljenu gdje se sastavljaju dvije kosti, patella.* Iz ovih dviju definicija ne može se doznati da su iver i čašica zapravo istoznačnice! Da stvar bude duhovitija, jedna stoji ispred druge, a iver je uz to označen još i kao pokrajinski naziv. ME iza ivera bilježi čašicu, a ZAF i KFA imaju samo iver. Prema tome za iver se ne bi moglo reći da je pokrajinski naziv nego za hrvatsku medicinsku terminologiju pretežan i vjerojatno normativan.

KAPAVAC *gnojna upala mokraćne cijevi izazvana bacilom gonokokom, gonoreja, triper.*

Definicija je približna, ali opet pučki promašaj: da je gonokok bacil onda se tako ne bi zvao nego vjerojatno gonobacil. Na žalost na takav podatak nailazim i u jednom našem leksikonu, ali to ne može poslužiti kao opravdanje za RMH.

KININ *bijeli prašak koji služi najviše kao lijek protiv groznice, osobito protiv malarije, a dobiva se od kore kininovca.*

Riječ kinin automatski nas podsjeća na malariju. Zato je potrebno nazvati ga njegovim prvenstvenim svojstvom i namjenom: *antimalarik!* To je srž njegove definicije a ostalih desetak njegovih svojstava imaju i mnogi drugi lijekovi. Dio definicije »kao lijek protiv groznice, osobito protiv malarije« nije prema tome jako smislen. Pogotovu što je i sama »groznica« istaknuti simptom malarije, a u pučkom nazivlju katkad i njen sinonim.

KLEPTOMANIJA *patološki nagon za krađom (kao posljedica nekih duševnih poremećaja).*

Dijelom nepotpuno, a dijelom preširoko. Po toj bi se definiciji moglo misliti na mnoge »nagone« za krađom, ali s pretpostavkom da ih možemo i kontrolirati. Kleptomanija je, nasuprot tome, nagon kojemu se ne može odoljeti, a kleptoman uzima i sasvim bezvrijedne predmete što govori za još jednu značajku toga duševnog poremećaja. Kleptomanija je sama po sebi duševni poremećaj pa nije bilo potrebno isticati kako je ona »posljedica nekih duševnih poremećaja«.

KLIJETKA *jedna od dvije veće šupljine u srcu iz kojih krv odlazi iz srca u arterije, komora.*

Pod 2 valjalo je nešto reći i za klijetke u mozgu.

KLIZMA *v. klistir.*

Kod KLISTIR stoji značenje: *sprava za ispiranje crijeva; ispiranje crijeva.* Zatim su još tri natuknice: KLISTIRANJE *gl. im. od klistirati.* KLISTIRATI *vršiti klistirom ubrizgavanje tekućine, tečnosti.* KLISTIRNI *koji pripada klistiru, koji služi za klistiranje.* O klizmi ni riječi.

U ME pronalazim samo natuknicu KLIZMA, *tekućina za isplahnjivanje,* i sinonime *irrigatio, klistir, uljev.* U daljem se tekstu kaže: »postupak kojim se bolesniku ulijevaju kroz analni otvor u debelo crijevo razne tekućine u terapijske svrhe«. Spravu za davanje klizme (tj. uljeva ili uljevka) naziva irigator. U članku od dva stupca klistir se spominje samo jednom. U hrvatskoj medicinskoj literaturi klistir ima nijansu osjećajnog obojenja pa se vjerojatno stoga manje upotrebljava. Za RMH ne bi se moglo reći, da ima takve distinkcije bar ne kad je riječ o nazivima s područja defekacije i flatulencije. No ipak nešto slično postoji: vjerojatno je i mnoštvo hrvatskih medicinskih naziva na stanoviti način osjećajno obojeno kad su u ovome rječniku izostavljeni ili zapostavljeni.

KOLIBACIL *bacil u obliku štapića . . .*

Na latinskom jeziku bacil znači štapić. Ako je tako onda bi i ta definicija morala početi: mikrob koji . . . ili bakterija koja . . .

KOLOSTRUM *pokr. v. grušalina (1). Bak. Reč.*

RMH *grušalinu* upućuje na *grušavinu* i kaže: *ugrušano mlijeko od krave, ovce, koze (prvih dana po donošenju mladunčeta na svijet).* Kolostrum je termin i humane medicine, a uvriježen i u rječniku naobražena svijeta pa je nerazumljivo da ga RMH naziva pokrajinskim i ne daje mu prvenstveno značenje što ga ima i u latinskom jeziku.

KON / JUNKTIVITIS *upala, zapaljenje očnih kapaka.*

Veoma dobro napisano kako bismo znali izgovoriti taj naziv.[1] Ali konjunktiva je očna spojnica pa je prema tome to upala spojnice a ne kapaka, odnosno vjeđa.

KRETENIZAM *tjelesna i duševna zaostalost, slaboumnost.*

To bi se moglo reći za mnoge slaboumnosti pa ih zato i u ovakvome rječniku treba razlikovati, bar prema uzroku. Za ovu vrstu slaboumnosti, tj. za kretenizam, uzrokom je rani nedostatak hormona štitnjače.

Zaključak

Navedeni primjeri iz RMH sami su po sebi dovoljni pa je stvaranje zaključaka tek ponavljanje i sažimanje onoga što je već rečeno u uvodu ili u komentaru za pojedine natuknice. Sve je ovo, dakako, temeljeno na činjenicama, iako se ovome Rječniku već poslovično prilazi s očekivanjem mnoštva propusta i grešaka u svakoj struci. U pregledu medicine ta su očekivanja dobila svoju punu potvrdu.

Uspoređujući medicinu s ostalim granama znanosti (tj. po dosadašnjim ocjenama) i ne tražeći za nju neki poseban položaj u Rječniku, nije teško zaključiti da je ona zbog izrazito zapostavljene ili izostavljene hrvatske terminologije dosad prošla najslabije.

[1] Ne znam zašto ta oznaka nije stavljena i kod injekcije. Osim kojeg liječnika malo tko će glas *nj* izgovarati kao *n* i *j*, na primjer in/jekcija. Taj rastavni znak stavljen je još kod nekih riječi, ali to je više izmišljen negoli stvaran izgovor. Vidi: JEZIK, X, str. 128.

Sažetak ostalih promašaja i propusta sličan je onima iz drugih grana znanosti:

a) izvori za medicinu iako oskudni i malobrojni, nedovoljno raznoliki, a dobrim dijelom i zastarjeli, nisu u potpunosti, a ni savjesno leksikografski iskorišteni;

b) dano je mnogo zastarjelih pojmova i definicija koji nemaju nikakve suvremene medicinske, a dijelom ni lingvističke vrijednosti;

c) suvremeni medicinski pojmovi pretežno su tumačeni pučkim ili srpskim medicinskim nazivljem i nerijetko na razini medicinskih znanosti devetnaestog stoljeća;

d) nedopustivo veliki broj natuknica, odnosno definicija zabilježen je nepotpuno ili netočno ili čak suprotno od značenja koje nekom medicinskom nazivu pripada.

Dakle, ako je riječ o podacima iz medicinskih znanosti ili o hrvatskom medicinskom jeziku, onda RMH ne bismo mogli nikome preporučiti ni kao minimalno pouzdan i poučan savjetnik. Njegova je poučnost sasvim druge vrste!

(U svibnju 1970)

OBJAŠNJENJE KRATICA UPOTRIJEBLJENE LITERATURE

ELZ, *Enciklopedija Leksikografskog zavoda,*
ME, *Medicinska enciklopedija,*
VRSR, B. Klaić, *Veliki rječnik stranih riječi,* Zagreb, 1966.
PML, *Popularni medicinski leksikon,* Zagreb, 1956.
KFA, P. Keros i sur., *Funkcionalna anatomija,* Zagreb, 1968.
ZAF, M. Zgrablić, *Anatomija i fiziologija,* Beograd—Zagreb, 1964.

O HRVATIMA, SVETIŠTIMA I ŽIDOVIMA

Smiljana Rendić

L'instituteur nous racontait ce grand roi de France
à genoux devant les pauvres, un saint homme, ce Saint Louis:
il aimait tout le monde et ne voulait pas la misère,
un saint homme, ce Saint Louis . . .
Mais pourquoi, pourquoi ne m'a-t-on pas dit à l'école
qu'il avait tué mon pays?

CLAUDE MARTI
menestrel iz Languedoca, 1970.

1

Čitajući zapisnike Svete Inkvizicije (a pročitala sam ih kroz godine svoga učenja mnogo, i to autentičnih, izvornih, ne tek ovako ili onako prepričanih od nekoga trećeg), uvijek sam bila bolno pogođena mišlju: ti tekstovi jasno govore kako su se osjećali inkvizitori, ali šute o tome kako su se osjećali inkvirirani . . .

Hoće li se Prvoslav Ralić sablazniti ili ogorčiti, kažem li da mi se ta ista teška misao javila i dok sam čitala (u tjedniku NIN, broj 1045/71, pod naslovom *Svetište i sloboda)* njegov osvrt na moj članak *Još o imenu Židova* (»Kritika« 14/70.)? Bojim se da hoće: sablazan i ogorčenje često nastaju u ozračju nesporazuma pretvorena u načelo.

Nesporazum što ga Ralić, čini se, pretvara u načelo sastoji se u samom shvaćanju pojma »domovina«. Za njega, domovina kao da nije nešto stalno, trajno, nepromjenjivo u svim povijesnim mijenama; nego kao da je nešto do čega se tek »dolazi«. Jer Ralić piše: »Put kojim smo došli do 'domovine', put samoupravne zajednice naroda . . .« Proizlazilo bi dakle da domovina, konkretno ova moja, Hrvatska, i njegova, Srbija, nisu zapravo ni opstojale prije nego što su njihovi narodi, i narodi drugih domovina u Jugoslaviji s njima, stupili na put samoupravne zajednice narodâ. Ako Ralić doista tako misli, nesporazum je potpun, nesaopćivost posvemašnja. Zar mu tek moram dokazivati da su naše dvije domovine (govorim ovdje samo o njima dvjema, kad sam već ja Hrvatica a Ralić Srbin) i te kako opstojale preko tisuću godina prije nego što su stupile na put samoupravne zajednice narodâ? Opstojale svaka sa svojim teritorijem, sa svojom poviješću, sa svojom kulturom, s posebnim razvitkom svoga jezika? Opstojale s posebnim individualitetom, s posebnim identitetom svojih narodâ, s posebnim razvitkom svijesti o tome identitetu?

Sve ostalo što mi Ralić imputira u svome osvrtu mene mučno sjeća onoga što se u proceduri Svete Inkvizicije zvalo procesom protiv intencijâ. Sastojao se takav proces u ovome: inkvizitor bi sam, na osnovi kakve samovoljno interpretirane izjave inkviriranoga, ili i naprosto na osnovi ničega, tek tako, u klimi uvjerenja da okrivljeni »mora« misliti onako kako se inkvizitoru činilo da misli — inkvizitor bi, dakle, sam formulirao ono što je smatrao uvjerenjima ili nakanama inkviriranoga, pa bi onda pravio proces protiv tih svojih vlastitih zaključaka, ali imputirajući ih okrivljenomu kao njegove. I dakle, kad Prvoslav Ralić iz moga teksta zaključuje nekakvu volju da se »sloboda jezika proglasi jedinom slobodom«, onda ja to ne mogu doživjeti drugačije nego kao proces protiv intencijâ. I kad Prvoslav Ralić miješa pojmove domovine i višenarodne i višejezične samoupravne zajednice, pa kad u toj konfuziji insinuira da ja zapravo zabacujem sve vrednote te zajednice u ime jedine vrednote slobode hrvatskoga jezika, onda je to također proces protiv intencijâ, i ne sasvim bezazlen.

Prvoslav Ralić hvata se za moju rečenicu: »Moj jezik meni je jedino svetište moje domovine.« Lako se njemu za to hvatati, lako mu je tim riječima tendenciozno manipulirati — *njegov* jezik nikad nije bio koloniziran, nad *njegovim* jezikom i nad imenom *njegova* naroda nitko nije pravio verbicid. I baš zato teško je ne vidjeti zlu vjeru i u Ralićevoj tvrdnji: »Trivijalno je iskustvo koje na osnovu srpskog prevoda hrvatske beleške, ili obratno, gradi princip koji zaista ukida svaki ozbiljan i suštinski sud.« Najprije, nije meni trebao tek taj primjer da bih na njemu »gradila« neki »princip«: kolonizacija hrvatskog jezika gorka je činjenica i bez toga jednog primjera, dokazâ za nju ima mnoštvo do očaja, čak i pod perom Hrvatâ kojima je iskreno stalo do toga da pišu hrvatski, ali su pisati učili u doba kad je neke, i ne malobrojne i ne bezutjecajne, »smrtni strah hvatao i od samoga hrvatskog imena«! I zatim, zašto bi gorčina, što je čovjek osjeća videći kako se njegovim jezikom samovoljno i upravo groteskno manipulira, bila »trivijalna«? I gdje su to primjeri za ono Ralićevo »ili obratno«? Tko je to u Hrvatskoj samovoljno, po svome ćefu, bez ikakva prethodna dogovora s autorom, tiskao neki tekst srpskog autora u hrvatskom obliku? Tko, gdje, kad?

»Vreme je«, poučava Prvoslav Ralić na kraju svoga osvrta, »da sva 'svetišta' pripadnu teologiji, a sve 'domovine' koje se samo po jeziku prepoznaju prošloj istoriji.« Na stranu to što se upravo teologija danas desakralizira (a da o toj desakralizaciji u ovoj dubokoj i marginalnoj provinciji Europe ne zna još gotovo nitko ništa), ali Ralićeva tirada o pokapanju u povijest svih domovina što se »samo po jeziku prepoznaju« mučno dovodi u sjećanje neke ne veoma davne riječi jednoga visokog političkog prvaka naše federacije: kad je, reče, pitao neke ljude, idiosinkratične prema historijskim kategorijama domovine i jezika, kojim će se jezikom govoriti u budućem savršeno ostvarenu samoupravnom društvu Jugoslavije, odgovoriše mu otprilike: pa srpski... Jer nekako će se morati govoriti, zar ne? Pa dakle, ako sve domovine u ovoj federaciji, koje se upravo po jeziku prepoznaju (ne *samo* po jeziku, kako dobacuje Prvoslav Ralić, ali ipak prvenstveno, najživlje i najosjetljivije baš po jeziku), imaju kapnuti vu more vre vekivečno kao ono staro leto Pavla Štoosa, i ako savršeno ostvareno samoupravno društvo neće, kao što neće, stvoriti neki svoj esperanto — onda zaista neće biti drugog rješenja nego to da kao jedini jezik samoupravne zajednice ostane jezik najbrojnijega. Prvoslavu Raliću, kojemu je taj jezik materinski, može ta perspektiva biti ravnodušna. Nama, u Hrvatskoj, ne. I nijednom drugom narodu u Jugoslaviji, osim srpskoga, ne.

A uostalom, može li samoupravno društvo, u kojemu propadanje historijskih jezičnih i uopće nacionalnih individualiteta u dubine prošlosti ne bi smjelo biti bolno, u kojemu se jedan narod ne bi smio osjećati ranjenim i ugroženim majorizacijom i kolonizacijom upravo u svome najbitnijem izrazu, jeziku — može li takvo društvo biti doista samoupravno, to jest: doista posve humanizirano, posve oslobođeno, posve razotuđeno? Mogu li takvo uistinu ljudsko društvo graditi narodi bez lica, bez identiteta, bez imena?

U toj tjeskobi odjekuju u meni stihovi navedeni na početku ovih redaka, a pisani prošle godine, o 700. obljetnici smrti Ljudevita IX, velikog vladara koji je htio pravdu za sve, i blagostanje za sve, ali je ubio Okcitaniju, ubio tako radikalno da se izbrisala iz živoga tijeka povijesti. Postala je dionicom slave velikih stoljeća Francuske, ali je izgubila identitet. Gaspare Barbiellini Amidei pisao je upravo ovih dana (u siječnju 1971) o toj drami Languedoca: »Il progresso poteva, potrebbe essere diverso. Per non divenire mistificazione, a vantaggio dei potenti di sempre, di chi da sempre mozza lingue e radici.« Jer, ako se izgubi jezik, ako se pusti presjeći vlastito korijenje — i od pravde i od slave i od slobode može se umrijeti. Pa i u društvu koje će biti i mnogo pravednije od kraljevstva Ljudevita IX, i mnogo slavnije od kraljevstva Ljudevita XIV, i mnogo slobodnije od Republike koja je prva izglasala Deklaraciju pravâ čovjeka i građanina. Drama Okcitanije, drama svih Okcitanija na svijetu nije slučajno nazvana dramom »odrezanih jezika«. I gorko je, i strašno, i boli

do dna srca to što je za nas, ovdje u Hrvatskoj, još uvijek živ davni krik Vladimira Nazora o hrvatskom jeziku, kriknut u vrijeme kuge, glada i rata:

Ne znamo da l' smo gradili mi njega,
Il' je on nama svoju dušu dao.
A sada, nov kad mulj i suša prijeti,

U ovom lomu i gaženju svega,
Još nikad Hrvat nije bolje znao
Da mu je njime živjet i umrijeti.

2

Osvrt Prvoslava Ralića, ipak, može samo zaboljeti i zabrinuti; ne začuditi. Ali kad se nađe Židov koji nema sluha, onda to može i začuditi.

Takav se Židov našao: ing. Aleksandar Mošić, u broju 11—12 (1970) »Jevrejskog pregleda«, snebiva se što je Slavko Goldstein prihvatio moje argumente o židovskom imenu i vratio to ime u svoj hrvatski tekst. I piše rečeni ing. Mošić da se moji argumenti mogu prihvatiti samo »ako se odustane od primene i zaborave dogovori hrvatskih i srpskih filologa i književnika u Beču 1850. i u Novom Sadu 1954., ako se prenebregnu zaključci sarajevskog dogovora o jezičnoj toleranciji iz aprila 1970. godine, ako se sve to zameni lokalnom isključivošću u publicistici«. Da ti klonu ruke... toliko je sve to rečeno napamet, toljagaški, gluho, sklerotično, s nekim integrističkim nervom koji u Židovu čudi još više nego u drugomu.

Ogledajmo dakle slavne dokumente kojima ing. Mošić igra čudnu igru kamena s ramena. Što veli Bečki književni dogovor, onaj glasoviti dogovor nekolicine hrvatskih i srpskih književnika i jezikoslovaca, nastao u doba kad je »Hrvatska dobila za nagradu isto što i Ugarska za kaznu«, kad se bachovanje upravo bilo razvaganilo po Hrvatskoj, i kad je pašina vojska još sjedjela na Kalemegdanu? Sve je to potonulo u nepovrat, carstva su se raspala, lice Europe izmijenilo, a Bečki književni dogovor, čini se, morao bi još stajati »come torre ferma che non crolla / giammai la cima per soffiar de' venti«, kako je Virgilova sjena, uostalom uzalud i možda ne slučajno baš u čistilišnom krugu nasilno umrlih, savjetovala Danteu... A taj znameniti i dogmatizirani Dogovor veli ovo: da su Srbi i Hrvati jedan narod, da jedan narod treba jednu književnost da ima, i da za tu književnost valja uzeti narječje hercegovačko. Zna li ing. Mošić, koji tako lako baca čovjeku Bečki književni dogovor kao kamen u glavu, da je *to* sadržaj Bečkoga književnog dogovora? Zna li ing. Mošić da, ako je do »prenebregavanja«, on taj Dogovor »prenebregava« svakako više nego ja, jer ja ipak pišem ijekavski, dakle po narječju hercegovačkom, a on ekavski? Bilo je sakrosanktno pravo srpskog naroda i njegove inteligencije zanemariti dogovor jedne skupinice znanstveno nesigurnih i politički konfuznih književnika i jezikoslovaca u Beču, i razvijati srpski jezik i srpsku književnost u drugom narječju, u drugim tijekovima. I što bi se onda htjelo da ostane od Bečkog književnog dogovora? To da su Srbi i Hrvati jedan narod, kako su fantazirali naši Iliri, kako je naivno sanjala naša štrosmajerovština, kako se vidovdanski mistično zanosila naša Nacionalna Omladina u doba Bregalnice i boja na Ceru — i kako nas je karađorđevićevski i orjunaški masakrirala stara Jugoslavija sa svojom mistifikacijom o »tri plemena«? Ili bi od Bečkoga književnog dogovora imalo kamenito i neprolazno ostati to da »jedan narod treba jednu književnost da ima« — a niti je narod jedan, niti je književnost jedna, niti su jedno ikad bili?!

Novosadski dogovor mlađi je od Bečkoga sto i četiri godine, ali i od dana kad je on potpisan mnogo je vode proteklo našim rijekama. Treba li nabrajati što je sve ta voda odnijela? Treba li baš spominjati u kakvoj je klimi načinjen taj Dogovor? Treba li sjećati na to da je ta klima bila takva da je jedan od njegovih sudionika, kažu, vrativši se u Hrvatsku rekao: »Spasili smo ijekavicu!«? A uostalom, čak i taj i takav dogovor u svojoj točki petoj govori o

»iskorišćavanju cjelokupnog rječničkog blaga našeg jezika i njegova pravilnog i punog razvitka«, a točka osma glasi mu ovako: »Treba odlučno stati na put postavljanju umjetnih prepreka prirodnom i normalnom razvitku hrvatskosrpskog književnog jezika. Treba spriječiti štetnu pojavu samovoljnog 'prevođenja' tekstova i poštovati originalne tekstove pisaca.« Pa dakle, židovsko ime spada u »cjelokupno rječničko blago našeg jezika«, jer Židove zove Židovima cijeli hrvatski narod uvijek kad ih hoće naprosto nazivati a ne pogrđivati (za pogrde ima, na žalost, drugih naziva — i ne samo tamo gdje se Židovi normalno zovu Židovi, nego i tamo gdje se normalno zovu Jevreji). I po čemu bi brisanje židovskog imena iz hrvatskog jezika (hrvatskosrpskog, zove ga Novosadski dogovor, ali nema toga dogovora, nema toga potpisana papira, nema toga dekreta koji će Hrvatu zabraniti da svoj jezik zove hrvatskim, ni Srbinu da ga zove srpskim!) — po čemu bi dakle brisanje židovskog imena bilo neki prinos »pravilnu i punu razvitku« jezika moga naroda? A zatim, ako Novosadski dogovor izričito veli da »treba spriječiti štetnu pojavu samovoljnog 'prevođenja' tekstova i poštovati originalne tekstove pisaca« — komu treba taj Dogovor podastrijeti na uvid? Meni, koja skrupulozno navodim sve srpske tekstove srpski, kako i svi u Hrvatskoj činimo — ili, na primjer, jednom beogradskom listiću, koji bi htio biti glasilo židovske mladeži *cijele* Jugoslavije a pisan je srpski, i koji je i jedan moj hrvatski tekst samovoljno srbizirao? — Glede pak Sarajevskog dogovora iz 1970, gdje to u njemu stoji da se nečiji jezični osjećaj smije masakrirati, da se u nečiji jezik smiju unositi riječi tome jeziku i njegovim zakonima tuđe? Sarajevski dogovor, čini mi se, govori nešto upravo obratno od toga.

Ali ing. Mošić, u svome kurioznom integrističkom zaletu, ne ostaje pri hitanju tim dokumentima, nego i cijelu Hrvatsku proglašuje, *sic et simpliciter*, nekakvim »lokalnim« kvalitetom. Jer njemu je borba protiv kolonizacije hrvatskoga jezika, protiv ubijanja njegovih starih riječi, protiv razdiranja njegova tkiva riječima iz drugačijih jezičnih zakona — njemu je sve to tek »lokalna isključivost u publicistici«! Tolika gluhoća, tolika bešćutnost mene čudi u ing. Aleksandru Mošiću baš zato što je Židov — jer meni je kvintesencija Židova onaj moj meštar Edmond Fleg koji je govorio da je Židov zato što ga boli uvijek kad čovjeka boli, bilo kojega čovjeka i bilo gdje. A ovdje je u bolu i naporu borbe za očuvanje vlastitoga identiteta cijeli jedan narod, moj narod.

Veli još ing. Mošić da iz moga pisanja o imenu Židova ostaje »još uvek nejasno kako bi Jevreje trebalo nazivati u Crnoj Gori, a kako u Bosni i Hercegovini«. Ja sam svoj članak o imenu Židova pisala u Hrvatskoj, mene zanima židovsko ime u Hrvatskoj i u hrvatskom jeziku. Ako u Crnoj Gori (gdje, prema podacima iz *Jevrejskog kalendara* za tekuću vjerozakonsku godinu 5731, uopće nema Židova, ne uzme li se da možda koji od 225 jugoslavenskih Židova iz »ostalih mesta« ne pobliže određenih živi u Crnoj Gori) — ako dakle u Crnoj Gori ili u Bosni i Hercegovini ima kakvih problema s nazivom židovskog naroda, ne spada na me, ne spada ni na koga u Hrvatskoj to rješavati, to je stvar Crne Gore i Bosne i Hercegovine, njihovih jezičnih tradicija i jezičnih osjećaja.

Zanimljivo je međutim da ing. Mošić uopće ne postavlja pitanje židovskog naziva u Sloveniji. A tamo se Židovi zovu baš Judi, i dakle bi to imalo zvučati još »pogrdnije« od hrvatskog oblika Židov, jer je taj slovenski naziv gotovo istovjetan s njemačkim: Judi, Juden — a njemački mitovi učinili su sve na svijetu da spletu pogrdu oko toga imena. Pa dakle, zašto našoj braći Slovencima nitko ne ide savjetovati da izbrišu to ime Judi iz svoga jezika? Zašto, kako sam već rekla u prethodna dva članka na ovu temu, nikomu u Europi i anglofonoj Americi, i Židove uključujući, ni na pamet ne pada ni sad, poslije Velikog Masakra, brisati židovsko ime tamo gdje ono vjekovima živi? Zašto se ta idiosinkrazija protiv židovskog imena diže samo tamo gdje je ono riječ hrvatskoga jezika?

Uostalom, pogledajmo brojke, brojke su rječite. Danas u Jugoslaviji, prema podacima iz spomenutog *Jevrejskog kalendara* 5731, živi ukupno 6 486 Židova. Riječ je o Židovima kojima je stalo do židovskog identiteta, ne o potpunim asimilantima koji se toga identiteta odriču i o kojima židovske općine

nemaju podataka. Dakle, za stanovitu začudnu sklerotičnost i arhaičnost nazorâ zanimljivo je već to da u navedenim podacima tih 6 486 jugoslavenskih Židova nije svrstano po republikama. Raspored po republikama načinila je *ad hoc* moja malenkost. I, ako ostavimo po strani prije spomenutih 225 Židova rubriciranih pod »ostala mesta« (a valja ih ostaviti po strani jer se naprosto ne zna, iz tih podataka, kamo ih smjestiti), ostaje ih ukupno 6 261 po republikama, i to: 2 749 u Srbiji, od čega 1 774 u užoj Srbiji, 954 u Vojvodini i 21 na Kosmetu; 2 022 u Hrvatskoj; 1 352 u Bosni i Hercegovini; 84 u Sloveniji; 54 u Makedoniji; 0 u Crnoj Gori. A to znači da se barem 2 022 od tih ljudi, dakle oko jedne trećine njihova ukupna broja u Jugoslaviji, nalazi u apsurdnoj situaciji da im se nacionalno ime diktira po jezičnim zakonima tuđim jeziku zemlje koja je i njihova domovina. I, s tim u svezi, bilo bi zanimljivo vidjeti zašto gotovo nitko od tih 2 022 Židova iz Hrvatske, i pogotovo od 1 330 umnih i visoko sposobnih Židova izvrsne i ugledne zagrebačke židovske općine, ne piše u židovskim publikacijama što se tiskaju u Beogradu, srpski i s nešto bosanske varijante, i uz obvezatnu proskripciju židovskoga imena.

Što pak reći o završnim usporedbama ing. Mošića? »Ako se«, veli, »kod Jevreja posle 1945. godine po pravilu pojavila razumljiva želja da se više ne nazivaju Židovima, onda bi trebalo i 'Kritika' i druga štampa ovu želju da poštuju, isto tako kao što svi Jugosloveni poštuju želju Albanaca da ih se ne zove Arnautima, Arbanasima ili Šiptarima, Slovenaca da ih se ne naziva Vendima, Makedonaca Južnosrbijancima, Mađara Ugrima, Roma Ciganima itd., pri čemu se za svaki od ovih sada neobičnih i nekih već zaboravljenih naziva može pokazati da svojevremeno — davno, ili samo pre dve decenije — čak nisu imali ni prizvuk omalovažavanja ili netrpeljivosti.« U tih nekoliko redaka ima znatne zbrke, da ne kažem mistifikacije. Jer, prvo, kad bi ta silna želja za brisanjem židovskog imena bila poslije 1945. tako »razumljiva«, bila bi se pojavila i drugdje po Europi. Drugo, nije se ona u Hrvatskoj pojavila tek 1945, nego već 1918. Treće, ako se Albanci danas radije hoće zvati Albancima nego Šiptarima i dr., to hrvatski jezik ne razdire, naziv Albanac nije stvoren po ruskim ili novogrčkim jezičnim zakonima. Četvrto, tko je ikad u Hrvatskoj zvao Slovence Vendima? Peto, Mađari, baš narod mađarski, ljudi toga naroda, nisu u nas nikad bili zvani Ugrima u običnu govoru, nego uvijek u državno-pravnom kontekstu, gdje je to ime zadržavalo svoju čast i onda kad smo pod kipom Jelačića bana palili mađarsku zastavu i vikali »abcug Mađari!«. Šesto, narod nomada koji je naša civilizacija dosad zvala raznim imenima (Cigani, Zingari, Gitanos, Bohémiens, Gipsies) sam se u svome jeziku vazda zvao Romima, pa ako ih sad i mi počinjemo gdjegdje tako zvati, ne vidi se što se iz toga može zaključiti u pogledu židovskoga imena; jer Židovi su i sami sebe u zemljama naše civilizacije gotovo svugdje zvali Židovima, a što se časti tiče, ne može uopće biti nikakve usporedbe između golemoga prinosa židovskog uma i židovskog rada ovoj našoj civilizaciji — i nikakva prinosa spomenutoga nesretnog naroda kojemu civilizaciona praxis još tek predstoji. I na koncu, sedmo, što li to misli ing. Mošić s »Južnosrbijancima«? Taj naziv, doista, nije imao »prizvuk omalovažavanja ili netrpeljivosti« ... ali je imao nešto drugo, mnogo gore, mnogo strašnije: imao je to da je značio nijekanje identiteta makedonskoga naroda, imao je to da je Makedoniji zabranjivao živjeti, to da je Makedoncima čak i imena prekrajao, to da makedonski jezik nije smio opstojati.

Ako je ing. Mošiću *i to* argument za integristički arhaizam njegovih teza, onda je beznadno dalje raspravljati. Šteta.

GOSPODARSKI POLOŽAJ HRVATSKE

Šime Đodan

Meni je jako žao, ali moram konstatirati da se iznošenjem ovih, veoma interesantnih, podataka govori samo o posljedicama.[1] Prema mojem dubokom uvjerenju, a na temelju praćenja ekonomskog razvoja Hrvatske, u posljednjih stotinjak godina, koliko sam ja dobio uvida i koliko ja raspolažem činjenicama, ispada da je glavni uzrok za takvo ekonomsko stanje u SRH u pretjeranom odlivu sredstava iz Hrvatske. Naime, postoji jedna i ekonomska i politička fikcija da je Hrvatska razvijena zemlja i da može podnijeti svaku razinu odliva narodnog dohotka. Odliv sredstava traje već jedno stoljeće ili preciznije: od hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine iz Hrvatske su se stalno izvlačila dosta velika sredstva koja su trošena izvan nje. Naravno, uvijek pod određenim izgovorom i u cilju nekih »viših« interesa. Odliv sredstava bio je praćen i odlivom najsposobnijeg dijela stanovništva u obliku ekonomske emigracije. Tako smo dvostruko iscrpljivani, i gospodarski i biološki. Takvoj politici jednom moramo stati na kraj ili ćemo kao narod dovesti svoju egzistenciju ozbiljno u pitanje. Što smo bili ranije eksploatirani u uvjetima polukolonijalnog statusa u kapitalističkoj Austro-Ugarskoj i bivšoj kapitalističkoj hegemonističkoj Jugoslaviji — to nas ne čudi jer je bila takva priroda tih država i sistema, ali danas je nespojivo s esencijalnim načelima našeg samoupravnog socijalizma da se nacionalni dohodak koji stvara naš radni narod odvaja od našeg naroda i da nekakva supernacionalna birokracija s našim dohotkom disponira po svojoj volji, a često puta protiv naših interesa.

Unatoč nizu iznijetih podataka o aktualnoj situaciji na planu razdiobe narodnog dohotka, te različnih anomalija oko funkcioniranja tržišta kapitala i i drugih aspekata proširene reprodukcije, ja, ću, ipak, prezentirati ovdje neke najnovije podatke koje su napravili Zavodi za planove naših republika i pokrajina i Zavod za plan SFRJ.

Najprije evo podataka o sudjelovanju pojedine republike u stvaranju društvenog proizvoda SFR Jugoslavije, za godinu 1970.

Zbroj SR	100,0
Bosna i Hercegovina	12,2
Crna Gora	1,6
Hrvatska	28,3
Makedonija	5,1
Slovenija	15,5
Srbija	37,3
Uža Srbija	25,6
Kosovo	2,0
Vojvodina	9,7

[1] Izlaganje na plenumu Naučne sekcije društva ekonomista Zagreb, VI/70. (op. ur.)

(Izvor: Rikard Štajner, *Neki problemi razvojne politike Jugoslavije*, »Ekonomist«, br. 2—3/1970, str. 265.)

Sada da vidimo kako koja republika sudjeluje u investicijama.

Planirane investicije 1966—1970. godine.

SFR Jugoslavija	100
Bosna i Hercegovina	14,9
Crna Gora	5,2
Hrvatska	22,4
Makedonija	8,6
Slovenija	12,2
Srbija	36,1

Izvršene investicije u razdoblju 1966—1970. godine:

Bosna i Hercegovina	12,1
Crna Gora	3,5
Hrvatska	22,4
Makedonija	8,8
Slovenija	13,1
Srbija	40,1

(Izvor za planirane i ostvarene investicije, *Neki osnovni elementi razvoja republika i pokrajina u periodu 1971—1975*, Beograd 1970. godine, str. 17.)

Kako vidimo iz prezentiranih podataka proizlazi da sva nerazvijena područja nisu jednako tretirana investicionom politikom. Najlošije među njima prolazi Bosna i Hercegovina, nešto bolje Crna Gore, zatim Makedonija, a najbolje prolazi Srbija jer je ta republika relativno znatno razvijenija od nerazvijenih republika.

Što se tiče Hrvatske odliv sredstava je u promatranom razdoblju veoma velik. Ako promatramo razliku između sudjelovanja u investicijama i u stvaranju društvenog proizvoda, onda ta razlika iznosi 5,9 poena našeg narodnog dohotka. Naime, Hrvatska za toliko više sudjeluje u stvaranju društvenog proizvoda nego u investicijama. Tih 5,9 poena je čist odliv sredstava iz Hrvatske. Tome odlivu treba još dodati odliv preko neeralnog deviznog tečaja, a taj je odliv veoma velik, jer Hrvatska daje po svim stavkama oko milijardu i trista milijuna dolara. Danas se općenito prihvaća da je realan kurs dolara za izvoznike oko 18 dinara, ne 12,5, jer se na sivom tržištu kotacije konvertibilnih deviza sada kreću u prosjeku 1 dolar 18 dinara (Ante Čičin-Šajin, *Osnovne deviznog i vanjskotrgovinskog sistema Jugoslavije za razdoblje srednjoročnog plana*, »Ekonomist« br. 2—3/1970, str. 538). Odliv sredstava iz Hrvatske privrede preko toga mehanizma je upravo fantastičan. Međutim, postoje prigovori da se jedan dio tih sredstava vraća — to je točno, jer bi suma odliva bila upravo basnoslovna kad se ne bi baš ništa vraćalo i iznosila bi oko 715 milijardi st. dinara.

Pa ako se odlijeva samo jedna četvrtina kao neekvivalentan odliv — to je još uvijek 178 milijardi starih dinara ili oko 6 posto narodnog dohotka Hrvatske. Ako se uzmu i ostali oblici odliva sredstava, dobiva se veoma velika masa koja prelazi u reformskom razdoblju jednu trećinu akumulacije i približava se polovici čitave akumulacije, a kad se uzmu i previsoko određene obveze prema federaciji, onda se odliva oko 30 posto narodnog dohotka i sve se to, uglavnom, troši izvan Hrvatske čime se razina standarda u Hrvatskoj svodi na jugoslavenski prosjek.

Odliv sredstava iz Hrvatske nije specifikum samo reformskog perioda, iako je u ovom razdoblju nešto veći, zbog provođenja antireformske politike razdiobe, taj odliv je trajan i karakterizira ga cijeli poslijeratni razvoj SFR Jugoslavije. Drugovi iz Zavoda za plan SRH ispravno su uočili da su investi-

cije u Hrvatskoj bile za 20 posto ispod jugoslavenskog prosjeka u cijelom poslijeratnom razdoblju. Prema podacima koje iznosi Miloš Sinđić, udio investicija u Hrvatskoj je najniži u Jugoslaviji u razdoblju od 1947—1965. godine.

Udio investicija u društvenom proizvodu u postocima

SFRJ	BiH	C. G.	Hrv.	Maked.	Slov.	Srbija
32,9	37,7	74,7	28,8	49,4	29,0	31,4

(Miloš Sinđić, *Privredni razvitak i međunacionalni ekonomski odnosi*, u knjizi *Međunacionalni odnosi i Savez komunista Srbije*, Beograd 1969, str. 58—9.)

Zbog takve investicione politike došlo je do opadanja učešća Hrvatske u industrijskim kapacitetima Jugoslavije od 33 posto u 1925. godini na 29 posto u 1946. godini i dalje na oko 19 posto u 1965. godini. (Vidi: Zavod za plan SRH, *Komparativni pregled izvršenja srednjoročnih planova socijalističkih republika za razdoblje 1966—1970. godine.)*

Kako vidimo Hrvatska je, što se tiče industrijalizacije, jako loše prošla. Pošto je Jugoslavija još uvijek nedovoljno razvijena zemlja — industrijalizacija je glavna metoda razvoja. Hrvatska je prihvatila »sirovinsku teoriju« i prepustila industrijalizaciju drugima koji su »bogati sirovinama«, a oni su, koristeći našu akumulaciju, izgrađivali svoju autarhiju. Hrvatska je gurnuta u pravcu turizma s ciljem da zarađuje dolare za kronično pasivnu jugoslavensku platnu bilancu, a pasiva je nastala zbog uvoza industrijskih postrojenja koja su instalirana u drugim republikama. Čitava naša obala podređena je interesima drugih i na njoj se razvija onaj oblik privrede koji najbolje odgovara za »laku« zaradu dolara, a ako jednoga dana dođe do zastoja u turizmu, Hrvati će i dalje još više emigrirati! Turizam je pod takvim uvjetima za nas neprihvatljiva orijentacija jer sve pozitivne efekte od njega beru drugi, a nama ostaje samo neizvjesnost u budućnosti i niske zarade naših turističkih radnika u sadašnjosti.

Ja mislim da je potrebno hitno pristupiti industrijalizaciji Hrvatske, jer ako u Jugoslaviji ima sirovina s kojima se može računati onda ih ima i Hrvatska: nafta, boksit, drvo, sirovine na bazi poljoprivrede, nemetali itd. Zatim imamo lučke instalacije i kvalificiranu radnu snagu, pa se možemo industrijalizirati isto onako kako su to činile i druge maritimne zemlje, npr. Japan i Italija, razvijajući na obali sve vrste industrije za koje postoji izobilje jeftinih sirovina na svjetskom tržištu. Naša orijentacija na svjetsko tržište je ispravna, jer je jugoslavensko tržište razbito, a mi za nehomogeno tržište plaćamo prikrivene jednosmjerne carine što nije slučaj nigdje na svijetu. Onaj odliv sredstava koji se penje do polovice akumulacije nije ništa drugo već sistem nametnutih prikrivenih carina, koji i u uvjetima perfektno homogenog jugoslavenskog tržišta ne bi bio prihvatljiv, jer je previsok s jedne strane, a s druge strane naša je privreda po svojoj strukturi takva da je najjače uklopljena u svjetsko tržište od svih nacionalnih privreda u SFRJ, pa i nije toliko zainteresirana za jugoslavensko tržište kako misle oni koji određuju visinu odliva naših sredstava. Naš daljnji napredak zavisi od mehanizma razdiobe koji će se usvojiti u narednom petogodišnjem planu. Ako ostanu parametri razdiobe ovakvi kakvi jesu (a tako naši planeri, uglavnom, predviđaju, jer u 1975. godini drže da će privredi ostajati tek 65 posto narodnog dohotka) onda do našeg napretka i prestrukturiranja privrede neće doći u onoj mjeri koja je objektivno moguća i Hrvatskoj potrebna. O tome se govori u ovom materijalu. Moje zamjerke idu upravo najvećim dijelom na takve prognoze razdiobe, jer se može dobiti dojam da mi unaprijed pristajemo da se ništa ili veoma malo u razdiobi narodnog dohotka mijenja. Naime, prema materijalima Saveznog zavoda za plan ispada kao da je to tako već shvaćeno i kao da je Hrvatska zadovoljna sa sadašnjim statusom u razdiobi narodnog dohotka. To, naravno, moramo najenergičnije demantirati i zahtijevati striktne odnose razdiobe 71 posto narodnog dohotka privredi a 29 posto općini, republici i federaciji s tim da je, po mojem mišljenju, federaciji dovoljno 12 posto narodnog

dohotka za funkcije koje efektivno obavlja. Naime, federacija u buduće ne bi smjela koncentrirati akumulaciju od jednih u korist drugih. Smatram da je potrebno istaći načelo da se svaki narod razvija vlastitim snagama, a dodatna pomoć sa strane može biti data samo na bazi dobre volje i interesa onih koji pomoć daju.

Razdioba se ne odnosi samo na novostvoreni narodni dohodak, već i na akumulirani kapital i efekte koji slijede iz investicija toga kapitala. U bivšim saveznim bankama i reeksporterima nalazi se i naš kapital i to, po mom mišljenju, oko 30 posto toga kapitala, jer je toliko bilo naše realno učešće u punjenju saveznih fondova, pa možda čak i nešto veće. Prema tome mi moramo jasno kazati da se ta sredstva moraju vratiti radničkoj klasi (privredi) Hrvatske. O tehničkim modalitetima vraćanja toga kapitala iz bivših saveznih banaka i reeksportera ne želim sada govoriti, jer je to najlakše pitanje — bitno je da se zna i da se javno kaže da mi ne damo naša financijska sredstva.

Današnje siromaštvo Hrvatske u bankarskim sredstvima rezultat je sustavnog razaranja bankarstva u Hrvatskoj i koncentracije jugoslavenskog kapitala u Beogradu. Danas Hrvatska sudjeluje sa oko 16 posto u jugoslavenskom bankarstvu, a nekada (god. 1925) sam Zagreb imao je 55% cijelog jugoslavenskog financijskog kapitala konvertiranog u zagrebačkim bankama. Današnja naša financijska sredstva su nedovoljna za napajanje kreditima naše privrede, a bivše savezne banke su osamostaljene kao beogradske — lijep oblik »deetatizacije« ili eksproprijacije cijele jugoslavenske privrede u korist bankara — koji zelenaškim metodama nasrću na višak rada naše radničke klase. Takva politika se mora izmijeniti, a može se izmijeniti samo tako, da se kapital iz tih banaka i reeksportera vrati onome kome je i oduzet.

Naše je sudjelovanje u stvaranju narodnog dohotka i društvenog proizvoda Jugoslavije, doduše, visoko i iznosi 28,3 posto, ali uslijed jakog »odliva« narodnog dohotka nas se takvom politikom svodi na potrošnju na jugoslavenskom prosjeku, s tim da je investiciona potrošnja i ispod toga. Zatim naša sredstva za proizvodnju su jako zastarjela i samo njihovim natprosječnim korištenjem, boljom strukturom radne snage i povoljnijom efikasnošću investicija mi zadržavamo naš global u jugoslavenskom totalu proizvodnje. Isto tako pretakanjem investicija iz neprivrednog sektora u privredni itd.; tako npr. u Zagrebu nedostaje oko 85 tisuća stanova, a da ne govorimo o javnom standardu, školstvu i zdravstvu. Prema tome tvrdnje da visoko participiramo u jugoslavenskom totalu narodnog dohotka kod njegova stvaranja ne dokazuju da isto tako visoko participiramo i kod potrošnje narodnog dohotka, a to treba uskladiti.

Kompleksnija slika položaja Hrvatske vidi se iz naše relativne financijske snage.

Kreditni potencijal poslovnih banaka republika u 1969.

SFRJ	100%
BiH	7,8%
Crna Gora	2,4%
Hrvatska	17,7%
Makedonija	9,0%
Slovenija	12,8%
Srbija	50,3%

(Analiza Privredne komore SRH, rukopis, XI/70.)

Kao što smo vidjeli Hrvatska sudjeluje u stvaranju društvenog proizvoda 1970. godine sa 28,3 posto od jugoslavenskog totala, a u kreditnom potencijalu sa svega 17,7 posto. Drugim riječima, proizvodni efekt hrvatske privrede je iznad jugoslavenskog prosjeka, a potrošni znatno ispod. U pogledu financijske snage i potrošnje Hrvatska je nerazvijena republika u jugoslavenskim relacijama. Ne treba zabora-

viti da su ekonomski propulzivnija i jača ona područja koja imaju više kapitala, a ne ona područja koja više proizvode, jer se danas industrijska područja odnose prema financijskim kao što su se jučer odnosila agrarna prema industrijskim. Ovo treba imati u vidu kod budućih obveza hrvatske privrede spram federacije i tzv. nerazvijenih područja koja su kapitalom bogatija od Hrvatske. Na 100 dinara društvenog proizvoda hrvatska privreda raspolaže sa svega 65 dinara kapitala, bosanskohercegovačka sa 67, crnogorska privreda na 100 dinara društvenog proizvoda raspolaže sa 138 din. kapitala, makedonska sa 294, slovenska sa 121, srpska privreda na 100 dinara društvenog proizvoda raspolaže sa 137 din. kapitala.

BiH, Hrvatska i Slovenija proizvode 56,4 posto jugoslavenskog društvenog proizvoda 1969. godine, a Srbija, Crna Gora i Makedonija 43,6 posto, dok je financijska snaga, a samim tim i potrošna, sasvim obrnuta. BiH, Hrvatska i Slovenija raspolažu sa 38,3 posto kreditno-financijskog potencijala, dok Srbija, Makedonija i Crna Gora raspolažu sa 61,7 posto financijskog potencijala i, naravno, potrošne moći Jugoslavije. Ova deformacija financijske i proizvodne snage, a time i potrošne stvorena je centralističko-birokratskim odlukama federacije, a ne naravnom snagom privreda istočnih republika. Ako se ta disproporcija ne izmijeni i ne uskladi s privrednom snagom svake republike, zapadna će područja sve više dolaziti u inferioran položaj, a kako vidimo, Hrvatska stoji veoma loše po financijsko-potrošnoj snazi, a BiH i po proizvodnoj i po financijsko-potrošnoj komponenti gospodarstva. Ako tako ostane, iz ovih ekonomskih anomalija neminovne su političke anomalije, nesporazumi i sukobi, koji nisu rezultat magičnih sila već realni sudar ekonomskih interesa. Naravno, da se to dade razriješiti uspostavom ravnoteže između proizvodne i financijsko-potrošne moći, a ako se stoji na načelu radničkog i društvenog samoupravljanja — onda je moguće trošiti samo ono što se proizvodi, dakle, svatko mora živjeti od svoga rada a ne od financijskih spekulacija.

(Napomena: Svi podaci o financijskoj snazi pojedine republike uzeti su iz navedene studije Privredne komore Hrvatske od studenoga 1970.)

»JEZIK, NACIJA I POLITIKA« MIRKA ČANADOVIĆA

Mate Šimundić

Pod gornjim je naslovom beogradska »Politika« 24. siječnja 1971. donijela članak navedenog pisca, inače novosadskog političara i jezikoslovca. Članak privlači pozornost zbog svoje osnovne težnje u vremenu kada se o jeziku mnogo govori i piše pa ću se osvrnuti na Čanadanovićevo mišljenje, držeći se uglavnom njegova reda izlaganja.

Okosnicu Čanadanovićeva članka čine ova dva pitanja: a) naziv jezika i b) normiranje jezika.

Tko je pratio doskorašnja piščeva istupanja (u novinama, časopisima i na televiziji), lako će ustanoviti kako je Čanadanovićev stav ostao nepromijenjen u naslovljenom članku. On stoji na odrednicama Novosadskog sporazuma od 1954. godine te u duhu njegovih propisa i odgovara na oba postavljena pitanja. Za nj je jezik Hrvata, Srba, Crnogoraca i Muslimana lingvistički jedan jezik, varijanata kao da nema, pa smatra da mu najbolje odgovara dvojni naziv (hrvatskosrpski, srpskohrvatski) jer »takav — jedinstveni naziv ima svoga opravdanja, jer imenuje lingvistički jedan jezik, smanjuje praktične komplikacije u nacionalno mešovitim sredinama i ima oslonca u istoriji samog jezika, kao i u shvatanjima istaknutih jezičkih stručnjaka u prošlosti«. Dakle, Čanadanović se oslanja na lingvističku jedinstvenost jezika, na prošlost i shvaćanja poznatih jezičnih stručnjaka. U našemu je slučaju pojam *lingvistički* veoma širok i nije jasno određen. Nepobitna je činjenica da je hrvatska književnost pisana svojim tipom jezika, svojim tipom srpska, crnogorska pak svojim tipom. Osobito su razlike vidljive u besjednoj zakladi. I ne samo besjednoj. One su posljedica povijesnog razvoja svakoga našeg naroda. Tko ove razlike i ostale posebnosti ne uviđa, taj ili ne pozna pravo stanje ili ga namjerno ne prizna. S obzirom na ovo svaki se jezik pojedine od triju sredina s pravom može imenovati nacionalnim nazivom, tj. hrvatski jezik, srpski jezik, crnogorski jezik. Dvojni je naziv nepravedan: isključuje nacionalni pojam *crnogorski* i *muslimanski* pa i zbog ovoga nije u redu jer dvama narodima daje prednost, dva zapostavlja. Dvojnomu nazivu prethodio je naziv *hrvatski* jezik, *srpski* jezik, i ovi se nazivi nisu nikada utrnuli. Dvojni se naziv jezika počeo pojavljivati oko polovice 19. stoljeća, ali je naziv ostajao nazivom i nije uklanjao razlike između hrvatskoga i srpskog jezika, niti je to mogao. Hrvati od iskona svoj jezik zovu *hrvatski* (jednako je značenje imao i njegov ekvivalent *ilirski*), jer je hrvatska književnost uvijek bila pisana narodnim jezikom. U Srba bijaše drugačije zbog bastardnosti njihova književnog jezika do Karadžićeve pobjede, ali se već njegov rječnik zove Rječnik srpskog jezika. U crnogorskoj je književnosti skoro od početka u književnosti bio narodni jezik.

Ne isplati se uvijek pozivanje na jezične stručnjake kada se radi o nazivu jezika. Kada to nalagahu politički probici, stručnjaci su udvojeni naziv bili — utrojili, dodavši mu još jedan jezik, pa se neko vrijeme službeno zvao srpsko-hrvatsko-slovenački jezik. I onda su isticali kako je to lingvistički jedan

jezik. Sadašnji je dvojni naziv stvar kompromisa, ali onakva koji je odgovarao minulom stoljeću kada nisu priznavane dvije nacije — crnogorska i muslimanska, danas je on pretijesan, neodrživ za naše stanje i prilike. Unatoč tomu što su ovakav naziv propisivale gramatike i pravopisi, državna administracija i druge ustanove, ipak u svakodnevnoj upotrebi ostaše nacionalni nazivi kao bliski svakom čovjeku, kao praktičniji i ekonomičniji.

Čanadanović je više zaokupljen drugim pitanjima. Govoreći o normiranju jezika, pisac kaže:

»Iako se jezički razvoj ne može zaustaviti niti se na njega može presudno uticati spolja, normiranjem se ipak može značajno, pa i za duže vreme, uticati na jezičku stvarnost. Prihvaćena od nacionalne društvene zajednice i njenih institucija, naročito prosvete i sve uticajnijih sredstava javnih komunikacija, norma dobija snagu propisa o poželjnom i nepoželjnom, pravilnom i nepravilnom, te utiče na jedinstvo jezika.«

Nema sumnje da je normiranje jezika važan i odgovoran posao i da se njime može utjecati na jezik. Otkako su Hrvati, Srbi i Crnogorci počeli pisati svojim jezikom, uvijek je književni jezik svakoga od njih nosio pečat vlastite jezične individualnosti, šta će reći da ga je svaki narod normirao prema svojim potrebama, unosio u nj posebnosti govornih navika svoje sredine. A tako je i danas. Bivalo je i prisila nad hrvatskim jezikom, ali su one nestajale kako bi se mijenjale prilike. Dosada smo imali deklarativno jedinstvo jezika i pravopisa, ali pravoga jedinstva nije nikada bilo ako se strože mjeri. Mora se poći od stvarnosti. U našemu vremenu postoje četiri politička, gospodarska i kulturna središta: Zagreb, Sarajevo, Titograd i Beograd; oko njih su stvoreni ili se stvaraju posebni jezični tipovi. Iz dana u dan povećavaju se tipske razlike. Dok bijahu manje, nije ih bilo moguće ukloniti, niti staviti pod jednu kapu, sada pogotovu to nije moguće. Počelo je tzv. Bečkim dogovorom 1850. godine, zatim je nastao Sporazumni ili dogovorni pravopis 1930. i konačno Novosadski sporazum 1954. godine; Zagrebački dogovor od prije dvije godine jedva je stigao do potpisa, ali se pred njim raspao. I u sva tri su se slučaja nalazili skupa politika i jezikoslovstvo, i svaki je put zaključeno jedinstvo (dogovorno, sporazumsko), i svaki ga je put srušila životna stvarnost. Valjda je 120 godina bilo dosta da pokaže kako je svaki ovakav pokušaj stvaranja jezičnog jedinstva unaprijed osuđen na propast. Da su naši sporazumaši od 1954. godine bili svjesni ovoga, valjda se ne bi laćali jalova posla! Kako ujediniti tri raznolikosti da ni jedna od njih ne bude oštećena? Kako danas normirati jezik? Hoće li npr. leksik crnogorskog jezika ući u tu normu kao ravnopravan ili kao pokrajinski. On je svojina crnogorskog naroda i o njemu mogu odlučivati samo njegovi predstavnici, jednako o srpskome srpski, o hrvatskom hrvatski. Slijedi logičan zaključak: tipske su razlike toliko velike i snažne da ih nije moguće zbrisati ni milom ni silom te je suvišan svaki zajednički dogovor. Jednako bi se proveo i možebitni novi Novi Sad koji bi pošao putom bivšega. Svaki se trezven čovjek mora zapitati: čemu stvaranje umjetnog jedinstva jezika koji zovemo hrvatski ili srpski? Čemu njegovo guranje na jedan kolosijek kada ide po tri? Drugi odgovor ne mogu naći nego da bi se izbrisale nacionalne individualnosti i stvorilo integralno jugoslavenstvo. A ono je za ropotarnicu.

Na kraju Čanadanović veli:

»Kako god da bude, moramo znati da nije dovoljno, i već dosad nije bilo dobro, ako se na sva ova pitanja odgovori: neka lingvisti rade svoj stručni posao, a ostave se politike! Stručni posao u ovom slučaju dolazi tek posle društvene odluke. U protivnom, gramatičari preuzimaju i nacionalnu politiku, što se kod nas već dešavalo i dešava.«

U daljem sređivanju jezičnih pitanja M. Čanadanović poziva političare (društvena odluka). Kao da jezikoslovci nisu dio svoga naroda i društva i kao da ne djeluju u smislu pozitivnih kretanja društva i suvremenih tekovina jezikoslovnih znanosti. Dakako, pod uvjetom da djeluju potpuno slobodno. Kako dakle postupiti sada kada je Novosadski sporazum praktično mrtav, a čitav unutrašnji politički, društveni i gospodarski razvoj ide u pravcu većeg

individualiziranja narodā i narodnostī, odnosno republika. Ponovit ću odgovor: neka svaka nacija, odnosno republika normira svoj jezik kako smatra da će najbolje odgovarati njezinim potrebama. Neka slobodno i nazove jezik kako želi. Neka prošlost bude poduka kako ne valja činiti u budućnosti! Mogu biti tri ili četiri norme, svejedno. Prava je ravnopravnost onda kada se nesmetano iskazuju sve duhovne i tvarne vrijednosti svake naše nacije i narodnosti, time ujedno postajemo i čvršći i bogatiji, duboko i svestrano. Samoupravljački socijalizam odbacuje svaku dirigiranost i uniformiranost, šta, naravski, vrijedi i za jezik kao jednu od glavnih kategorija nacionalne samobitnosti. Čanadanovićev stav nosi u sebi biljege loših iskustava iz prošlosti, gleda unaprijed očima prošlosti, doduše malo izmijenjenim ali u osnovi starim. Ne predlaže ništa nova. U dotičnom primjeru ni lingvistika ni politika Mirka Čanadanovića — nisu za nas prihvatljive.

OSAKAĆENI JEZIK PRAVDE

Hrvoje Sablić

Pravna terminologija ima u Hrvatskoj doista dugu tradiciju. Sjetimo se samo *Vinodolskog zakona* (XIII st.), tog važnog spomenika staroga hrvatskog običajnog prava, te *Poljičkog statuta* (XV st.) gdje se u jednom članu spominje da je taj zbornik pravnih propisa napisan hrvatski. Po bogatstvu je naše pravno nazivlje prednjačilo u odnosu na ostale južnoslavenske narode, o čemu najbolje svjedoči znamenito djelo Vladimira Mažuranića *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik* (u izdanjima JAZU, 1908—22). Međutim, u posljednjih nekoliko desetljeća dolazi do zatiranja niza dobrih i točno određenih pravnih izraza i do nametanja termina koji su strani hrvatskom jeziku, te je i to, nerijetko, jedan od jakih izvora iskrivljavanja našeg jezika. Stoga na slici božice pravde u nas ne vidimo samo povez na očima već je i njen jezik nepravedno osakaćen. Pitanje opsežne pravne terminologije treba da zajednički rješavaju pravnici i jezikoslovci kako jezik za stručne, pravne pojmove ne bi bio u protivnosti sa književnim jezikom. Međutim, dosada to nije učinjeno.

Ispravnost jezika kojim se izriče propis je od važnosti, jer prinudnost sadržaja većine zakonskih odredbi — daje veću težinu i formi u kojoj je dat pravni sadržaj. Stoga je sasvim razumljiva osjetljivost prema očiglednim jezičnim i terminološkim pogreškama kojima vrve zakoni, i to kako oni koje na hrvatskosrpskom objavljuje savezni »Službeni list«, tako i neki od propisa koji su tiskani u republičkim izdanjima »Narodnih novina«. »Službeni list SFRJ« je uvažavao ravnopravnost jezika u doba kad je takva ravnopravnost imala moćne protivnike, ali u tom uvažavanju, na žalost, nije bilo potpune dosljednosti. Ovdje se podsjećamo i na to da »Narodne novine« nose tradiciju Gajevih »Narodnih novina« koje su 1850. postale hrvatsko službeno glasilo. Razumljivo je da smo osobito osjetljivi upravo na jezične greške, republičkih »Narodnih novina« u čijim se izdanjima, uz ostalo, pojavljuju i važne zbirke sa prečišćenim tekstovima saveznih zakona iz »Službenog lista SFRJ«, pa za jezičnu čistoću tih tekstova snosi odgovornost taj savezni organ. Međutim, za jezik kojim su pisani komentari tih zakona, te republički propisi — snose odgovornost lektori »Narodnih novina«.

Da se argumentira tvrdnja da je jezik pojedinih pravnih djela loš — dovoljno je uzeti u ruke jedno od najnovijih izdanja »Narodnih novina«: opsežnu zbirku pravnih propisa *Saobraćajni propisi* (Zagreb, 1970). U predgovoru toga djela stoji da je zbirka namijenjena za svakodnevnu upotrebu širokom krugu građana. Lektori koji su odgovorni za jezik te knjige, i to kako oni u »Službenom listu« tako i oni u »Narodnim novinama« — kao da nikada nisu čuli za riječ *promet* koja je konačno, poslije višestrukih upozorenja hrvatskih lingvista, ponovno dobila svoje mjesto u našem novinskom tisku, te na radiju i televiziji. Od korica do korica, na svih pet stotina stranica te zbirke susrećemo samo uporno ponavljanje riječi *saobraćaj*. Mjestimice ćemo naići i na riječi *uslov, uporedno* i *zaposednute*, iako bi lektor »Službenog lista SFRJ« morao

znati da je u nas ispravno rabiti riječi: *uvjet, usporedno* i *zaposjednute*, odnosno *zauzete*. U tekstu zakona se također pojavljuju i oblici *prevoz* i *prelaz* premda je preporučljivo upotrebljavati oblike *prijevoz* i *prijelaz*. U članu 10, gdje se određuju značenja pojedinih izraza »Osnovnog zakona o sigurnosti saobraćaja na putovima«, pod toč. 36 stoji termin *saobraćajna nezgoda* koji se ponavlja u čitavoj zbirci, i to u zakonskim tekstovima, a također u komentarima. Međutim, u hrvatskom jeziku bismo riječju *nezgoda* mogli nazvati samo događaj u kojem je zgažen npr. šešir ili su poderane hlače. Kad čovjek pogine ili ostane polomljenih nogu — tada se može govoriti samo o *nesreći*. Stoga je sa jezičnog stajališta besmislena novinska vijest u kojoj se kaže da je »u nezgodi pet osoba izgubilo živote«. A za naš jezik i pravnu terminologiju izrazi kao *saobraćajna nezgoda* na mjestu ispravnog termina *prometna nesreća* — nisu tek nezgoda već tragedija. Također je nepotrebno zanemaren i termin *mjesto događaja* u odnosu na *lice mjesta* koji, eto, povlašćuju i savezni i republički lektori. U već spomenutom zakonu nailazimo na oblik *»iz urine«*, a u komentaru ćemo naći oblik »iz urina«. Ovu nedosljednost u tretiranju riječi *urin* je valjalo izbjeći, i to upotrebom riječi *mokraća*, jer doista nema razloga da se stidimo te narodne riječi tim više što taj izraz nalazimo i u jednom manjem dijelu iste zbirke, i to u tekstu republičkog propisa »Pravilnik o uzimanju i analizi krvi i mokraće radi utvrđivanja koncentracije alkohola u krvi vozača i drugih učesnika u saobraćaju«. Ne možemo se složiti ni sa terminom *kolovoz*, jer je ta riječ u nas naziv jednog mjeseca u godini, pa je u zakonu trebalo pisati riječ *kolnik*. Mjesto *»naučnim metodom«* valjalo je reći *»znanstvenom metodom«*, a ukoliko netko zadrto zazire od riječi *znanost*, moglo se reći *naučnom metodom*.

Primjera bi se našlo još mnogo, ali je već i spomenuto sasvim dostatno da upozori na potrebu da lektori zaduženi za jezik svih pravnih propisa koji su namijenjeni našoj republici — pomno prouče pravopis i jezikoslovne priručnike, te da slijede suvremene jezične tijekove. Tek tako moći će raditi u skladu sa svojom odgovornom dužnosti, jer svaka promjena jezičnih pravila, te unošenje umjetnih promjena — predstavljaju nasilno mijenjanje jezičnih navika i jezičnog osjećanja.

Ako je već potisnut i gotovo zaboravljen veliki dio hrvatske pravne terminologije, nitko nema pravo da u tiskanju pravnih propisa krši — bilo iz nehaja bilo namjerno — ustavom zajamčeno pravo našeg jezika. U protivnom će izdanja »Narodnih novina« i ubuduće neugodno ukazivati na nedosljednost u poštivanju ravnopravnosti jezika, te još dugo podsjećali na minule godine, a osobito na početak 1970. kad je tom poduzeću propao jedan »osobit« izdavački pothvat uperen protiv gotovo cjelokupne hrvatske kulture.*

* Aluzija na zasnovano objavljivanje Žankovih blasfemičnih pamfleta i bjesomučkog obračuna s velikom većinom hrvatskih pisaca, lingvista i ostalih kulturnih i znanstvenih radnika (op. ur.).

listići

BRANITELJI JEZIKA HRVATSKOG

Ante Sekulić

Riječ je o osobama koje su najčešće bezimene; čitatelji su to koji moraju najsavjesnije obaviti svoj posao.

Stidljivo su im počeli tiskati imena tek u novije doba: negdje u kutu, na posljednjoj stranici.

Ne znamo im općih podataka, sami se zadovoljavaju imenom i prezimenom.

Ni prikladne hrvatske riječi, naziva nema za njih.

Kažemo im: *lektori*, a kad je u izdavačkoj kući sam među mnoštvom prodornih pisara i pisarčića, mora lektor prihvatiti sve pogrde i pjenušave nasrtaje. Ne radi slabosti, nego svjestan da je tu, u tom šarenilu grubosti i nemira, kao svjedočanstvo ljepote i istine usred balkanijade nadutosti.

Nepoznat i nepriznat lektor je zaista u službi ljepote i istine:

ratnik je za ljepotu drage hrvatske riječi,

vitez je istine razvoja hrvatskoga uljuđenog izričaja koji nas je stoljećima uključivao u bratsko kolo europskih naroda.

Riječ je, dakle, o njima — lektorima.

1

Rekoh da nismo uspjeli naći vlastite riječi za posao koji obavlja lektor, niti imenicu pohrvatiti (općenito se bojimo pohrvaćivanja!).

Ipak, u nekim rječnicima nalazimo objašnjenja. Prihvaćamo ih, jer drugih nema.

U poznatom *Rječniku stranih riječi* (naklada Zora; Zagreb, 1958) sastavljač dr Bratoljub Klaić je na str. 744 (s.v.) objasnio riječ lèktor ovako:

»lèktor lat. (lector — čitač) 1. praktični učitelj na visokim školama (obično za strane jezike); 2. literarni jezični savjetnik nakladnih zavoda, koji čita, ocjenjuje i ispravlja rukopise; 3. čitatelj, čitač; predavač; 4. učitelj jezika u kazalištu; žen. lèktorica; pridj. lèktorski; lektòrāt, — áta — posao i dužnost lektora; lektòrírati — òrīrām — u novije vrijeme glagol za oznaku posla koji vrši lektor . . .«

Ovdje, u ovom našem slučaju, kad je riječ o brizi i radu oko hrvatskoga književnog jezika shvaćam lektora kao književnoga i jezičnog savjetnika, čitatelja i ocjenitelja rukopisa, koji poučava jezik, ali ne samo u kazalištu, nego u svim ustanovama i poduzećima, posebice na radiju i televiziji.

Svakako je to teška, mučna i odgovorna dužnost, rad koji prodire u sve pukotine našega narodnog bića. Shvatimo li i prihvatimo istinu da je jezik

jedna od bitnih oznaka nekog naroda, onda briga o njemu nije samo posao pojedinca nego sviju. Na svim područjima ljudske djelatnosti: u književnosti, znanosti, trgovini i obrtu, umjetnosti i umijeću, svugdje: pa i u politici, moramo njegovati svoj jezik, vlastiti izričaj.

Obično pomišljamo da je lektor neki »čistunac« ili obični prepisivač spreman ispraviti najgrublje pogreške, zabilježiti zareze, i točke, i pravopisne znakove. U tom slučaju zadovoljili bismo se opisom Paula Bourgeta, koji u knjizi »Prekomorje« (Outremer) dražesno bilježi:

»Gledam ono mnoštvo žena, koje su zaposlene po uredima svim mogućim poslovima. O jednu mi je zapelo oko: mlada i ljupka sjedi za pisaćim strojem. Prepisuje rukopis nekoga članka. Fini prsti poigravaju tipkama ovoga instrumenta, kao tipkama glasovira. Čist posao, ne previše naporan, a na dražesnom licu ocrtava se vedrina mirne savjesti.«

Ali to nije naš lektor. Ne prepisuje, posao mu nije čist, a kruh je njegov tvrd. Previše mu je posao naporan i treba mu puno žrtve, borbe dok mu se na licu ocrta vedrina mirne savjesti.

Naš *hrvatski lektor* je drukčiji, mora biti drukčiji u ovom povijesnom trenutku.

On je *naš* čovjek, živi s *nama*, s *našim* narodom. Svjestan je da smo doživjeli u carstvu duha, zdravoga uma i čuvstva izvanredne pojave, nenadane paradokse i grubo opovrgavanje očiglednosti. Svjedok je taj naš brižan čitatelj da su se brojne vrijednosti spustile na dno vjekova, skupa sa svojim bogovima i svojim zakonima, svojim akademijama i znanostima čistim i primijenjenim, sa svojim slovnicama, svojim rječnicima, svojim klasicima, svojim romanticima i svojim simbolistima, svojim kritičarima i kritičarima svojih kritičara.

Ali težnja da se održimo na ovom prostoru, na djedovskom tlu prevladava i mora biti prisutna u čovjeku koji se prihvatio posla čuvati i braniti ljepotu i čistoću našega jezika.

Lektoru je u svakidašnjem radu potrebna stručnost. U to nitko ne sumnja. Ali i široko poznavanje književnosti, poznatih i manje poznatih sadržaja. To je veoma važno! U svome članku *Aus dem Tagebuch eines Lektors* piše Kurt W. Marek kako je jednoga dana, čitajući neki rukopis, opazio da mu se tekst čini potpuno poznat. Ali »da war noch etwas, was nicht stimmte. Die Namen hier, Ortsnamen, Personennamen, waren alles deutsche Namen. Aber sie stimmten einfach nicht mit der Atmosphäre des ganzen Buches überein, die Atmosphäre war nicht deutsch.« (Akzente — Zeitschrift für Literatur — 16. Jahrgang, Heft 2/69, str. 129) — I naš lektor mora imati to osjetilo: imena mjesta, osobna imena mogu biti hrvatska, ali ipak nije sve u redu — ne može se sve uklopiti u ovo naše ozračje.

Dodao bih, konačno, da povrh svega naš lektor mora *voljeti svoj narod i jezik*. Bez toga će biti oskudan pisarčić siromašna duha.

2

U raščlambi pojedinih hrvatskih riječi i izraza, kao i u prosudbi vrijednosti i ljepote hrvatskog jezika, ne smiju se zaboraviti utjecaji, uvjeti i drugi čimbenici koji djeluju na oblikovanje i razvoj jezika.

Društvene razlike, blagostanje i međuljudski odnosi, kao i razlike u životnim pozivima i zanimanjima, utječu na oblikovanje jezika. Nije teško opaziti razliku u govoru školovanih i neškolovanih, seljaka i građana. A poznato je da pojedina zanimanja imaju svoje stručne i naročite, posebne izraze, pa i svoj govor. To je razumljivo, jer posebna oruđa i rad zahtijevaju i posebne riječi koje drugim staležima nisu potrebne. To su stručni govori, odnosno jezici (Fachsprachen). Lovci imaju svoj rječnik i govor; vojnici rabe riječi koje su često zornije i grublje od općeg jezika; đaci i studenti imaju svoje izraze koji su, većim dijelom, ipak nedužniji od vojničkih.

Naravne, biološke razlike su također poznate. Djeca drukčije govore od odraslih, žene imaju svoj govor i riječi koje nisu potrebne ili ih ne rabe muškarci, i obratno.

Postoje i pojedinačne, posebne i osobne razlike u govoru. Znanstvenici — jezikoslovci tvrde da ipak do raznolikosti u govoru društvene zajednice ne dolazi zbog osobnih govornih razlika, nego zato što se pojedine skupine razvijaju različno i ne u istom smjeru.

Književni jezik, a o njemu se lektor brine posebice, zajednički je jezik oblikovan na temeljima različnih govora i narječja hrvatskog naroda. On je oznaka, jedna od bitnih oznaka, hrvatskog naroda prema drugome. Književni jezik poštuje narodnu jezičnu predaju, a utvrđen je slovnicom (gramatikom) koja određuje pravila izgovora, oblike i tvorbu riječi, službu i uporabu riječi i slično.

U želji da njegujemo i obogaćujemo hrvatski književni jezik ne smijemo iznevjeriti činitelje koji pomažu oblikovanju i razvoju njegovu, znajući da se razvija, mijenja unatoč pravilima slovničara.

Ali uvijek treba znati (lektor napose):

»Pisati hrvatskim jezikom ne znači ... samo upotrebljavati hrvatske riječi i hrvatsku sintaksu, nego dati, da u pismenom sastavku dođe do izraza ritam hrvatskog jezika i sve one njegove značajke, kakvih nema ni u jednome drugome jeziku.« (Antun Barac: Veličina malenih, str. 134)

3

Na početku sam nazvao lektora ratnikom i vitezom. Njemački pisac *Hermann Kesten* veoma lijepo zove lektore — prorocima, politeistima i junacima (Akzente 2/69, str. 132). Pokušat ću sažeti nekoliko njegovih misli:

lektor *čita* poput milijuna čitatelja. Ali on i sudi. Doduše, i kritičari čitaju i sude;

lektor *čita s ljubavi*, ali tako čine svi diletanti. Razlika je ipak bitna: lektor je stručnjak;

lektorova je sudbina da *čita nebrojene knjige* koje nikada neće biti tiskane. Dakle, štedi čitatelje i nakladnike;

lektor je *vratar na ulazu u svijet književnosti*, ponekad nemilosrdno zaključava vrata i postaje zid neprobojni;

lektor je *nepoznati* čitatelj. Plaćen da čita ono što drugi moraju plaćati da bi pročitali. Ali ukoliko je lektor bolji, utoliko je neprocjenljiv.

Moglo bi se tako nizati svoje tvrdnje, manje ili više spretne rečenice. Jedva bi se moglo iscrpsti bogatstvo istine o tim brižljivim čitateljima, braniteljima nas i našega izraza.

U odnosu prema nakladniku nameće se usporedba. Za prvoga bismo rekli da igra na sreću, a lektor izvlači zgoditak. U izdavačkoj kući je najtiši radnik, jedva zamjetljiv.

Prema piscima, autorima, lektor nam se čini svestraniji (barem takav treba biti!). Pisci čitaju sebe, svoja djela, a lektor čita druge, on stvara novi književni ukus ili ga zaključuje, svršava. Hermann Kesten drži: »Übrigens gibt es kaum einen Lektor, der nicht selber ein Autor wäre, und fast ein nie ungedruckter Autor.« I u nas je većinom isto: nema dobroga lektora, koji i sam nije pisac. Nisam siguran da mu je baš u našem književničkom ozračju uspjelo tiskati, objaviti knjigu.

Nazivajući lektore prorocima, spomenuti pisac ističe da se njihovi bogovi i božići mijenjaju, pa su zato oni mnogobošci. No ipak, simpatičniji su od pisaca i nakladnika koji misle na sebe, na svoje boštvo; vjeruju jedino u sebe, monoteisti su. Kestena je na takvu usporedbu i primjedbu potakla misao Sören Kierkegaarda (iz god. 1854): »Mein Gedanke ist: Gott ist wie ein Dichter.«

Rekli bismo: puno lijepih riječi u prilog lektorima.

Dakako. Ali i neugodnosti su veoma krupne.

Pomislite: rukopis knjige marljiva pisca dolazi u ruke brižljiva čitatelja koji precrtava i ispravlja pogreške, zablude; mijenja i ispisuje pravopisne znakove, nezgrapne oblike, pače jezik; precrtava i križa pogrešne i krive slike i zaključke, tvrdnje. I tako: od opsežna rukopisa ostaje tek trećina ili četvrtina!

A ipak — junaci su lektori. Oni *pronalaze* i *otkrivaju* prave pisce, umjetnike; *stvaraju* ili barem pomažu oblikovanju pojedinih stvaralaca.

Životni put im je naporan: lektor čita da bi živio i smišljeno, razborito prilazio životu. Zato i poznaje život i prepoznaje njegove oblike, nemire i ponore. Razumije životne tokove i koprcanje ljudi u njima.

Od njegovih domašaja i promašaja ovisi i naša hrvatska književna i jezična sutrašnjica.

Lektor mora imati pravo ime za sve, a imenovanje predmeta, pojava i bića je golemi posao: stvaralaštvo izvorno, nedostupno svima; neiscrpno vrelo, bogatstvo darovitih.

4

I jezik koji brani, čuva, njeguje i obogaćuje, lektor mora zvati pravim imenom.

U zbrci oko jezika hrvatskoga naroda samo *jedno* je pravo ime, razumljivo i prihvatljivo.

Doduše, otvoreno i jasno je napisano:

»Iza težnje za potpunom jedinstvenošću književnog jezika više naroda najčešće se kriju unitaristički pokušaji stvaranja jednog naroda i jačanje centralističkih i etatističkih snaga i struktura, a to se već pokazalo i ocijenjeno je kao štetno« (Ljudevit Jonke: *Narodno ime jezika* »Vjesnik«; utorak 7. travnja 1970, str. 7).

Osobno nisam pozvan davati dopune i ispravke.

Znam samo da postoji hrvatski narod koji *ima pravo* zvati svoj jezik pravim imenom. Ne vidim potrebe nikakvih »varijanti«, niti nesretnih kombinacija u nazivu. Nisu potrebna ni nadmudrivanja, niti oprez u biranju pridjeva. Ako postoji slovenski (nametljivo i ljubomorno isticani), ako smo pozdravili odluke o makedonskom jeziku, pa smo širokogrudno i svim narodnostima (nekadašnjim manjinama) priznali što im kao ljudima pripada; zašto se poneki uzrujavaju kad je riječ o hrvatskom jeziku?

Uostalom, lektori hrvatskog jezika sve to znaju. Rekao sam da nisu samo čitatelji, nego i stručnjaci. Širina njihovih obzorja mora biti veća, daleko prostranija od trenutačnih nesporazuma.

Nazvao sam ih čitateljima i *braniteljima* našega jezika.

Vjerujem u njihov rad baš u ovom trenutku.

Skromni, nepoznati i nepriznati; veliki i plemeniti u ljubavi za naš izričaj, sigurno će morati podnijeti mnogobrojne poteškoće i podvale. Možda će biti nepoželjni, osumnjičeni. Samodopadnost će im nerijetko pokazati vrata ...

Vjerujem u njihovu postojanost.

ZAISTA, SVE POČINJE IZNOVA

Iako pisac ovih redaka nema nikakvih dvojbi o tome je li Ivan Supek poznato ime hrvatskoj javnosti, ipak držim svojom dužnošću da i u ovom tekstu, koji se prije svega koncentrira na književno djelo[1], iznesem također podatke o Supekovoj ličnosti i širem radu.

Dakle, Ivan Supek je rođen u Zagrebu 1915, doktorirao teorijsku fiziku i filozofiju 1940. u Leipzigu, sada je profesor teorijske fizike i historije nauke na Hrvatskom sveučilištu, predsjednik je Instituta za filozofiju znanosti i mir Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, i upravo sada dok Hrvatsko sveučilište evocira svoju 300. godišnjicu te se pokušava kreativno konstituirati da bi i u budućnosti hrvatskoga naroda izvršilo svoju nezamjenljivu ulogu, Supek je već treću godinu rektor Hrvatskog sveučilišta.

U svojoj disertaciji, izbjegavši Blochovu integralnu jednadžbu pomoću očiglednijih predodžbi, izveo je aproksimativnu formulu električnog otpora metala za sve temperature, interpoliranu već ranije, u skladu s iskustvom. Iste godine računa pod Heisenbergovim vodstvom kaskade kozmičkih zraka s uvažavanjem finijih efekata, koje je ranije teorija zanemarila (Landau, Oppenheimer). Međutim, taj je rad ostao zbog rata nedovršen. Nakon rata nastavlja istraživanja u kvantnoj elektrodinamici i analognoj interakciji elektron-fonon. Značajno je da je pri objašnjenju fosforescentnih efekata pokazao na dominantnost fononske interakcije i pri najnižim temperaturama; međutim, propustio je blizak nastavak svojih istraživanja prema teoriji supravodljivosti. Nastojeći da u teoriju unese karakteristiku pojedinih metala, osobito energetsku strukturu (Fermijevu plohu), Supek je 1957. otkrio diferencijalnu jednadžbu električne vodljivosti za niske temperature (koja zamjenjuje poznatu Blochovu integralnu jednadžbu). Ta istraživanja publicirana su u poznatim svjetskim časopisima, a posebno su izašla i u *Max Planck Festschrift* 1958, uz doprinose istaknutih suvremenih fizičara. Hrvatsko sveučilište objavilo je njegov opsežni udžbenik *Teorijska fizika i struktura materije*, prvi takav udžbenik u Jugoslaviji, koji je nedavno doživio svoje treće izdanje, obuhvaćajući gotovo sve oblasti fizike, a napose kvantnu mehaniku. To je djelo dosad ostalo jedinstveno u univerzitetskoj literaturi svih jugoslavenskih naroda.

Osim tog znanstvenog rada u teorijskoj fizici, Ivan Supek je od početka najveću pažnju obratio širenju novih znanja i humanim aspektima suvremene znanstvene revolucije, i u tom je smislu napisao više knjiga i mnoštvo članaka i često nastupao pred širom javnošću, kao i na različitim kongresima, u domovini i u inozemstvu. Zagrebačka televizija emitirala je četiri emisije znanstveno-popularnog karaktera u kojima je Ivan Supek ponovno obnovio objašnjenje i presjek znanstvenog, filozofskog i humanog stvaranja i mišljenja. Ta njegova djelatnost počela je još u prošlom svjetskom ratu, kad je na oslobođenom teritoriju (među partizanima) radio na podizanju obrazovnih tečaja i školstva uopće. U tom razdoblju on osniva i Prirodoslovno društvo i ponovno pokreće (kao glavni urednik) časopis »Priroda«, kojem su prva dva broja izašla za vrijeme rata i do danas je taj časopis ostao najznačajniji i najraširenija hrvatski prirodoznanstveni časopis. Danas je Ivan Supek glavni urednik interdisciplinarnog časopisa za sintezu znanosti, umjetnosti i društvene prakse — »Encyclopaedia moderna«.

Od 1950. godine vodio je Ivan Supek gradnju Instituta »Ruđer Bošković«, koji se je u suprotstavljanju tadašnjim nuklearno-energetskim koncepcijama obratio prema sintezi u fizici, kemiji i biologiji. U tom razdoblju mnogo je vremena posvetio podizanju znanstvenog kadra. Na žalost, najmarkantniji Supekovi učenici nalaze se danas rasuti po svjetskim univerzitetima, a time je i Hrvatska dala svoj prinos žalosnom bijegu najboljih europskih mozgova preko Oceana, odnosno u nas preko granica Hrvatske. Gotovo bi se reklo da je tvrdnja A. G. Matoša prevladana. Naime, Matoš je još pisao kako od Hrvata u svijet idu samo radnici i seljaci a inteligencija, činovnički uhljebljena a kreativno i moralno neefikasna, ostaje u domovini.

Zbog čega strogi znanstvenik »bježi« u književnost? Vrlo mnogo različnih odgovora moguće je prihvatiti kao zadovoljavajuće. No meni se umjesnim i najpreciznijim čini onaj što ga je dao Werner Karl Heisenberg u svom poznatom govoru u Ateni. On je rekao: »Ako se harmonija u jednom društvu osniva na zajedničkoj interpretaciji 'jednoga', jedinstvenog principa iza pojave, možda je na tom mjestu jezik pjesnika važniji nego jezik znanosti.« Takva tvrdnja, dakako, ne znači da pojedini znanstvenici zaista i mogu stvarati na tom, kako kaže Heisenberg, »važnijem« jeziku poezije. U svakom pojedinačnom slučaju to je očito pitanje talenta.

Supekov roman *U prvom licu* pročitao sam kao recenzent »Studentskog lista« 1965. god. Znajući o Supeku samo to da je atomski fizičar, osnivač Instituta »Ruđer Bošković«, činilo mi se čudnim da čovjek s takvim, iz književne perspektive gledano gotovo kabalističkim zanimanjem odjednom piše romane. No prestao sam se čuditi kad sam u tom romanu pročitao slijedeću rečenicu: »Bili smo veliki u velike dane.« Naime, taj roman ubrzo uvjeri čitaoca da je riječ o britskoj, ogorčenoj i u isto vrijeme vrlo oštroj i strastveno pisanoj — uvjetno govoreći — političkoj prozi.

U to vrijeme, vrijeme Rankovića, politički i policijski još vrlo djelotvornog, nije u hrvatskoj prozi bilo na pretek takvih rečenica, a romana još manje. Koncentracija na etička obrtanja, tj. na heroje koji postaju paraziti, i plašljivce u ratnom klanju koji se iznenada etički ustoboče pred »herojem-privrednikom« i »autoritativnim diletantom«, i danas čini ovaj roman najinteresantnijim Supekovim književnim djelom. Vrlo preciznom psihološkom analizom u tom romanu vidimo da se uloge u stvari i nisu izmijenile: heroji su i u ratu u sebi nosili silnika i kukavicu, a kukavice heroja. Napisao sam tada u »Studentskom listu«: »Nisu li klonuli, ne posustaju li neumorni borci pod mekim prstima sekretarice Gage? Supek je zaista napisao roman u prvom licu, ogorčen i razborit. Roman je to koji raščišćava, upozorava, ruga se, skida maske do krvi i konstatira: ljudi nisu ideje, no ljudi se skrivaju iza ideja, ne bi li postali neoštetljivi ili naprosto zbrinuti, ljudi imaju ciklus doživljavanja od ushita do umora. Nije prvi put da čujemo: heroji su umorni.« Pozivam se na ovaj sud ne zbog neke posebne vrijednosti, nego, kako se meni čini, zbog točnosti.

Supek je u suvremenoj hrvatskoj književnosti prisutan s desetak drama i tri romana. Roman na koji ovim napisom želim svratiti pozornost u stvari je prvi dio trilogije o jednoj generaciji koja je s puno dobre volje, ideala i čistoće startala u politički i duhovni život Hrvatske pred početak drugog svjetskog rata. Bila je to lijeva, odnosno u političkom i socijalnom smislu ljevičarski nastrojena i djelotvorna generacija. Roman *Sve počinje iznova* sagledava i rezimira tu generaciju u dva ključna trenutka. Na početku romana vidimo bivše ljevičarske zatočenike i borce kako se panično zgledaju i preračunavaju pred licem jedne nove generacije koja im se opire s onom istom strašću i istim dvojbama koje su i oni sami imali prije rata. Uznemireni u udobnim foteljama vlasti ovi se nekadašnji čistunci zbunjuju i ljute, zaboravljajući i ne osjećajući zapravo da su neprimjetno zauzeli i mjesta i značenja onih protiv kojih su se nekada borili. Čak je gotovo isti program uspuhanih buntovnika koji im se unose u lica. Program je obogaćen samo novim terminima, dileme su iste. Toliko iste da je podudarnost upravo u doslovnom smislu riječi — fantastična; na-

[1] Ivan Supek, »Sve počinje iznova«, Mladost, Zagreb 1970.

ime, sve počinje iznova. Sve zaista počinje iznova, počinje poput neminovnog i okamenjeno istog rituala inicijacije, dozrijevanja i ulaženja u život. I sam Supek je znao da žar i uznemirenost sadašnje generacije bolje i preciznije može oslikati i iznijeti govoreći o njihovim očevima. Veći dio knjige o njima govori, o sveučilištu neposredno prije rata. Klerofašisti, pacifisti, marksisti, bivši sokolaši koji u novostvorenoj banovini, napustivši krepane unitarističke, rojalističke i velikosrpske družbe, ulaze u lijevi pokret iz protesta. Iskreni buntovnici i samozatajnici spremni da umru bez oklijevanja, i Zagreb, Zagreb sa svojom mekom, neagresivnom kajkavštinom koja bolje od svega govori i izražava onu čudovitu privlačnost i ujedno ispraznost ovoga grada. O svemu tome priča nam Supek u svojoj knjizi i ta je knjiga najnježniji dio čitave trilogije. Nježnost je sjećanje na vrijeme kad se zaista vjerovalo u ono što se govori. Sva ta ista lica u drugom i trećem dijelu Supekove trilogije nesmiljeno su secirana, izrugana i razotkrivena. Dakle, *Sve počinje iznova* prvi je dio trilogije, *U prvom licu* drugi dio, a treći je dio donio u odlomcima tjednik VUS i časopis »Encyclopaedia moderna« pod radnim naslovom *Druga revolucija*. Kako sudbina lica koja smo upoznali već u ovom prvom romanu ide kraju, isto je toliko krajnja oštrina i gotovo okrutnost moralne, duhovne i političke vivisekcije tih lica. Romanopisac ih svlači gotovo okrutno. No ovi mladi, mladi koji ponovno s lijevom frazom ili iskrenim uvjerenjem stoje pred vlašću, hoće li to ili neće, nose istu ukletost i blagoslov zemlje i naroda u kojem žive. Ponovno su razdvojeni u sebi, ponovno neki vjeruju da je prvotno i bitno prezreti ime naroda u kojem su imali sreću ili nesreću roditi se, i to u ime ideje, u ime misli. Sve to poznaju njihovi očevi koji su se isto tako razdvajali. Jedni su u ime naroda, drugi u ime ideje krenuli na oružje. Na početku romana vidimo ih ponovno trideset godina mlađe, oboružane kritikom robnonovčanih odnosa, usplahirene i uspaljene. Isti lešinari unitarizma kruže nad njihovom glavom. Ponovno su isti zahtjevi da se pljucne na konkretni narod i konkretnu situaciju u ime šire zajednice, u ime općih ideala koje netko, znamo to, uvijek na vrijeme i solidno unovči.

»Duga jednokatna kutija sprijeda od jednobojnih ravnih ploha i prljavog stakla, kompleks zgrada nalik na magacine ili kupelj s povišenim prozorima pa baraka pod voznim nasipom, sve to predstavljalo je tipičan velegradski aglomerat koji se dograđivao bez unutrašnjeg sklada, po principu ekonomičnosti. U tako uokvirenom dvorištu slušali su studenti radikalnog kritičara robno-novčanih odnosa i postvarenja uopće, sjedeći na svojim torbama ili naslonjeni na isprane zidove. Red kržljivih stabala ispred duga balkona davao je izlaganju Veleglavog sumornu slikovitost. I oni će, tako mladi, zakržljati među tim betonskim kosturima i lupom točkova.

— Čujete li ideologa gore? — izvlačio se mladi učenjak iz svoje intimne ruševine. — Leti na dječačkim maštarijama i na manje maštovitom unitarizmu. Jedinstvo studenata i radničke klase, jedinstvo socijalističko, jedinstvo jugoslavensko, jedinstvo, jedinstvo... To tako simpatično jedinstvo koje se naposljetku čuva »državnom bezbednošću« i tenkovima!

— Kad će se ovaj svijet smiriti da koegzistira u svojim različitostima?! — uzdahne Mladen čeznutljivo.

— Nikad! Nikad dok takve militantne, unitarističke, vlastohlepne ideologije budu blokirale ljudski razum i naučni progres... Očaj me ovdje obuzima. Desperatno je to kako pseudoromantični verbalizam osvaja naše studente kad bi trebalo da se s krajnjim naporom dovinemo do moderne Evrope... Oh taj smušenjak za Lenjinovim crtežom! S tim svojim antihrvatskim kompleksom... nikako da prigrli sredinu u kojoj mi, zvani Prečani, stoljećima živimo. Idem. Dosta mi je toga. Vi ostajete? Doviđenja! Ontološki cilinder na glavi, a opanci... u starim pravoslavnim, moskovskim, radikalskim orijentacijama...

Ružnom, industrijskom ambijentu ispranih kričavih boja kontrapunktirala je isto tako kategorizirana i pohabana ontološka retorika. Ukidanje alijenacije — vikao je Veleglavi kroz postavljene zvučnike na zidu. Publika je u renesansnom parteru povremeno pljeskala predstavi na balkanu. Fućkalo se nije nikomu; to je već prestalo biti običaj u dekadansi kazališta ili procvatu političke monolitnosti.«

U svim rečenicama Supekove trilogije prepoznajemo i uviđamo filozofski i znanstveno obrazovanog pisca. Prepoznajemo ga u rečenici koja precizno hvata ideje i stavove. Supekova trilogija jedna je od rijetkih hrvatskih proza u kojoj su glavna lica intelektualci. No motor koji pokreće pisca nisu ideje i znanost, to je prije svega ono osjećanje dužnosti zbog kojeg se mora ispričati jedna priča. Lica koja smo susreli na stranicama ove knjige

i danas su prisutna u političkom i duhovnom životu Hrvatske. Supek piše: *»Nismo samo mi starili nego i Revolucija. Naša su proljeća bila i priprema ustanka, u našim umorima i izmirenjima nekako i vene nekadašnji radikalizam. Jesen je. Huka strojeva i dašak site civilizacije polako odnose riđe lišće. Ali još se drži voće na granama i u njemu sjeme odakle može izaći i zimska pustoš i osnatrena utopija. Time prestaje to biti samo naša priča.«*

Ivan Supek gotovo ukleto nema šansi da se izvuče iz studentske problematike, bez obzira na to bio on kao nekad student ili kao danas rektor. Uostalom, i posljednji događaji na Hrvatskom sveučilištu nastavak su njegove priče. Uostalom, može se povjerovati da bi svijet mnogo bolje izgledao kad bi svi ljudi ostali zauvijek studenti, kad bi uvijek mogli započinjati iznova, ali bez starih himera.

Zlatko Markus

BIOGRAFIJA JEDNOG BESMISLENOG TORNJA

Ivan Kušan: *Toranj, ljetopis za razbibrigu,* Kolo, 1970.

Poslije duže stanke, poslije stvaralačke rekapitulacije iskustava stečenih pisanjem psiholoških romana *Razapet između* (1958) i *Zidom zazidani* (1960) u kojima su junaci bili zarobljeni u mrežu vlastite analitičke svijesti, Ivan Kušan je pokušao napisati roman posve drugačije tehnike, drugih namjera i konačno posve drugačijih rezultata koji nam se zbog svega toga danas čini kao da nema nikakve krvne veze s djelima koja su mu prethodila.

Općinski blagajnik Mišo piše ovaj »ljetopis za razbibrigu« kako bi iskazao sve ono što mu leži na srcu u vezi sa životom u ovoj maloj komuni smještenoj u hipotetičnoj Panoniji. On sve to vidi jednostavno zato, jer je iskren.

To je priča o gradnji besmislenog tornja što se podiže po zamisli lokalnog genija Cuce koji želi ovjekovječiti tim zdanjem svoju prisutnost i politički rad u svom rodnom kraju. I tako pokretan besmislenim mehanizmima taštine i megalomanije polagano raste toranj, a općinski službenik Mišo pedantno zapisuje sve događaje koji stoje u vezi s tom velebnom gradnjom.

Kušan je vrlo smiono povezao taj toranj i njegovu gradnju s dvije zone ljudske percepcije. S jedne strane toranj je građevina kojoj u malenom Surkovcu (naime tako se zove mjestance u kojem se odvija ova kronika) nitko ne zna razlog i svrhu, a s druge strane građevina svojim historijatom asocira uzaludnost gradnje najpoznatije babilonske građevine od koje nam ne osta ništa osim mitske predaje. Istodobno toranj u sprezi s privatnim životom njegova graditelja Cuce svojom simbolikom pripada nedvojbeno prijapičkoj sferi i tako romanu pruža mogućnost još veće slojevitosti. Čini se da možemo dosta kategorički tvrditi da se *Toranj* vinuo vrlo visoko kao najbolje poslijeratno ostvarenje hrvatske satiričko-humorističke književnosti, dok je istodobno svoje korijene pustio duboko u predjele mitske uslovljenosti svakog ljudskog čina.

Toranj nema nikakve svrhe, naime on je sam sebi svrha i kada se poslije završenja njegove gradnje otkriva da je kriv, demagog Cuco proglašava svoju građevinu prvim planski izgrađenim kosim tornjem na svijetu ističući njegovu manu kao naročitu vrlinu i prednost. Istodobno uz nizanje detalja koji otkrivaju kolorit i psihologiju sredine Kušan živim jezikom, jezičnom groteskom nastoji oživjeti jedno vrijeme koje nije teško prepoznati kao nama ne baš naročito daleku i nerazumljivu prošlost. Uspinjući se vrhuncima poslijeratne hrvatske satire Kušan je obnovio i vječno živo i aktualno pitanje satire u socijalističkom društvu.

Složimo li se da slikovitost jezika, tipovi metafora, stil pojedinih lica, kulturno-povijesne asocijacije, situacije kroz koje se pojedini graditelji toga tornja u provincijskom panonskom mjestancu otkrivaju u svoj apsolutnoj gluposti djeluju svojom simbolikom vrlo živo i reprezentativno, onda možemo tvrditi da je *Toranj* socijalno, po mnogo čemu stvaralački izvorno, a etički reprezentativno djelo za jedan oblik shvaćanja funkcije književnosti.

Novela *Moj prijatelj Pet* istoga pisca koja je prije nekih sedam, osam

godina pobudila više pažnje među profesionalnim političkim aktivistima nego među pravom čitateljskom masom (koja je tih godina u Hrvatskoj bila iz poznatih razloga toliko indiferentna i rezignirana, da je čak ni jedan literarno-politički skandal nije uspio pokrenuti iz inertnosti očaja) ostala je posve nepoznata. U toj smo noveli Kušana upoznali prvi put u ulozi modernog alegoričara i društvenog kritika koji uz pomoć simbolične političke retorike prosvjeduje protiv demagogije. Ideja političke kritike literaturom dovela je pripovjedača u sferu političke basne koja je kao konačni književni proizvod djelovala simpatično, pa čak i vrlo svježe unutar konstelacija tadašnje hrvatske pripovjedačke produkcije. Ali kako se čista alegorijska književnost brzo prazni, budući da nužnost prikrivanja ili jednostavno iščeznuće neke ličnosti ili socijalne pojave rješava cijeli sustav značenja konotacijskih odnosa, pa tada ostaju samo krinke iza kojih su iščezli ljudski sadržaji i društvovna aktualnost i toj noveli kao mnogim političkim basnama prijetila je opasnost da svoj život u književnosti nastavi ne kao sama književnost nego kao *ideja satiričke književnosti.*

No vratimo se *Tornju,* djelu gdje je ta latentna opasnost otklonjena jednim jednostavnim i za književnost rudimentarnim postupkom. U ovom slučaju ideja živi isključivo *svoj život* zahvaljujući jezičnoj individualnosti kroz koju Kušan konkretizira taj svijet apsurda ali i povijesne determiniranosti. Zdanje je sada gotovo i uzdiže se visoko ponad panonije hrvatske satire, ali valja dodati da se ne uzdiže onako visoko kako se to mnogim kritičarima na prvi pogled pričinilo. Razlozi ove varke su višestruki. U prvom redu satirička književnost u svojim najzvjezdanijim trenucima transcendira svijet konkretnosti iz kojeg je i sama izrasla, a dokumenti na kojima pokušava *kritički parazitirati* kroz stanovito vrijeme gube svoju dokumentarnost pretvarajući se u simbole čije značenje nismo kadri u cijelosti odgonetnuti. Ovo podsjeća na stanoviti nekreativni relativizam kritike, jer se kritika skriva iza paravana *aktualnosti* i *vrijednosti* koje bi trebale djelovati kao djelatan sinonim svake satiričke književnosti. Za suše ili pak u vrijeme poplave cijena vode nije jednaka. Slično stoje stvari i sa satirom i humorom za gladnih godina, kada se satira boji išta satrijeti a humor ismijati. U takva vremena zrno smijeha biva dragocjenije od pogače iz mrsnih dana.

Ovo se ne smije shvatiti kao odustajanje od *Tornja,* naprotiv, uza sve književne vrijednosti jedna od najznačajnijih vrlina ovog satiričkog romana sadržana je u aktualnosti, u mogućnosti da neprestano prepoznajemo ono čemu svrha nije isključivo u zadovoljenju funkcije prepoznavanja. No prepoznati u književnosti u prvom redu znači otkriti, a otkriti svijet u kojem se gradi »planski« prvi kosi toranj u socijalizmu, a možda i uopće u svijetu i sve okolnosti koje jednu takvu gradnju prate, znači na sebe preuzeti teret književnosti koja se želi boriti za zdravlje društva, znači nastaviti tradiciju moralističke književnosti.

Branimir Donat

ŽENSKO ŽEZLO

Nusret Idrizović: *Ikona bez Boga,* Matica hrvatska, Zagreb, 1970.

I znamenje velje javi se na nebesih: žena oblčena v slnce, i luna pod nogama jej, i na glavi jej vijenac ot zvjezdju dvanadeset.
(*Krstjanin Hval,* godine 1404)

U svijetu bez Boga o svemu se može pripovijedati. Roman tad nema pravoga svršetka, nitko više ne može oprostiti Zlu, s bestijarijem u srcu svomu junak puzi u zoološki vrt. Takva su djela ironijskih pisaca, kojima je pisanje *produhovljena šala.* A oni zabrinuti, ćudoredni, uzimlju okvirnu pripovijest, kako bi prevladali odgovornost kraja. I Vi se sjećate, nekoć su se našim romanima zamjerali »beznadni svršetci«, nu i sami nekako volite, kad se na kraju zaobli. Nusret je Idrizović pisac nade, te je za pripovjedača uzeo ženu, kako bi prigušio oštar ton *Ikone bez Boga.* Nije se okanio želje za Spasom, premda govori o dobu pred Smakom svijeta. Stoga mu roman, ne odveć skladnom mjerom, prožimlje ćut poezije i besmisla.

Zapravo, njegovo je djelo rug poraća, pripovijeda o pobjedniku koga počimlje mučiti sumnja. Žena-ratnica spoznaje da se odmetnula u šumu žudeći upamćenu egzistenciju, mušku

slavu i pripovijest o sebi, spominjanje uz oganj ili na satu ćudoredna odgoja. Tu smiješnu želju auktor ismijava humorom crnoga aforizma. Ali naš pisac ne bi bio Nusret Idrizović, kad ova izvorna nadahnuća ne bi zasladio tragovima uminuloga Boga: poezijom, simetrijom, cvijetom, sjetom ili čuđenjem. U tomu ne pokazuje nimalo vrsnoće, a u okvirnu nas pripovijedanju pak umara. Valja odmah reći, uza svu vrlinu poruge, u knjizi nema maštovita proniknuća, siline kretanja, odveć je sva *isti hod,* kako se jednoć potužila žena-pripovjedač.

Uzimljući takvoga *nepouzdanog pripovjedača,* roman se oslobodio senzualnosti (žena više nije objekt požude), govori iz introvertiranosti i introspekcije. Ona je nesretna, o njoj se ne pripovijeda, nego iz dna duše zbori o samoj sebi. Pomalo je mitska mati, ali također i suvremena žena, koja *ne bi znala sve o kontracepciji, da nije otišla na fakultet.* Namjesto vidarice sa strojnicom, sad u šumi doživljuje osamu, iskonsko božanstvo Pana i satirâ. Njezin je sadanji dolazak u gvozd razborit, jer joj je biće (Fizis) u krizi i umorno, nema jasna određenja, sukobljeno je sa sustavom (Logos). Napokon, ona je bila u šumi izvan pravoga prebivališta, nije bila u domu, gdje je ženina zbiljska drama:

»Njoj je jedino važno to: kad ću se vratiti, iz grada ili iz beznađa, jer je, po njezinu, kuća početak i kraj svake životne osnove... pod krovom koje ipak se zbivaju najznačajnije stvari.«

Idrizovićeva se pripovjedačica pomalo čudi bezbožnu svijetu, ali mu i prašta. Žena je mati svega, a Meliha je pače tvorila svijet koji se izopačio, i na njoj samoj očitovao zloću i okrutan sud. Osim sudbe roditeljice, ispaštalice, prevarenice — mora podnijeti i u romanu mali rug. Na sve njezine duge pripovijesti *o sebi,* ljubavnik joj pripovijeda samo jednu ironijsku, koja ju općini zagonetnošću, muškom mišlju. To je slično pripovijetki o ženi, što je umolila u muža jedan dan kraljevske vlasti, i naravski, odmah njega smakla tim ženskim žezlom. U našemu je slučaju malo drukčije. I žena se borila za vlast, za muški svijet, ali mali bogovi nisu dali, da vlada njezina blagost sućuti. Izvojštili su svijet u kojemu se ništa ne može oprostiti.

Budući da nema drame, dijalog nije izrazio entropijsku dimenziju govora. Ljudska se riječ, naime, opire hlađenju Zemlje, i u osvit *končine,* netko mora reći Sudnju Riječ. Čudna ova prožetost Biblije i atomske fizike, ne će nas odvratiti od jednostavna istraživanja našega romana. Pisac ponegdje razlomi samoispovijest, služi se *grafičkim dijalogom,* ali te »slavenske antiteze« ne lome kut pripovijedanja, ne prodiru u cjelovitu strukturu izmjene ironijskog i poetskog. A bilo je tu krasnih začetaka. Primjerice, grad je u romanu usitnjen svijet, u njemu je susret slučajan kao u atomu, i pisac nam znade izraziti beznadno kruženje oko zamišljene jezgre žića. To roman približuje eseju. Grad je zbiljsko mjesto gdje će se istisnuti Bog iz srca čovječjeg, a tada neće čovjek čovjeku biti vuk — nego muha. »Na tijesnu trgu čovjek je čovjeku muha.« Zûj.

I to je maslo žene-pripovjedača. A ipak, u njezinu je govoru dimenzija suđenja. Sudeći svijetu koji ju je osudio, jednako je nejaka kao i književnost koja bi osuditi svijet. »... kao da individuum svojim osjećajima i glasanjem svoga bića još sveudilj može skloniti usud, kao da nutarnja čuvstva pojedinaca još uvijek mogu neposredno pokrenuti bilo što« (Theodor Adorno). Taj odnošaj slabe moći i očajne želje da se svijet uništi ili pokrene, mogao bi se predočiti slikom hridi i *točkice* u kojoj je poluga podiže. Tako će se Idrizović mudro uteći svagdanjem suđenju načina života, atoma ponašanja, gdje se još očituje mala moć pišćeva. Ljude koji se žure, on promeće u trkačiće (meni se jednoć učinilo, da se sva ulica vraća sa sprovoda), a mati prijeti djevojci, kako će je se odreći putem novina. Dug dah pripovijedanja vješto razbija istočnjačkim parabolama, a duhovito preventivno šibanje djeteta, podsjeća na Nasreddinov vrč koji ide po vodu. Nasrudin i Nusret, čudan susret.

Smisao, pak, nije nepovratno izgubljen. U duhu je još moguća zamjedba, kako vrijeme pokraj vode brže teče, ili klasično pitanje: »Gdje je moj glas?« To su male nade na pragu zadnjih spoznaja o uzaludnosti. Na ova tanana Idrizovićeva pitanja, odgovor bi bio moguć nakon nekoliko svjetlosnih godina.

U europskomu je romanu već davno prijetnja propasti razorila kontemplativan čitateljev stav (porugom i šokom Kafka ništi distancu), pa premda u *Ikoni bez Boga* nije potpuno iskazana upitanost našega doba (nesloboda u dobu slobode) — Idrizović najdublje ćuti, kako je ovo vrijeme bez slike svijeta. Je li njegov roman bez pravoga kraja stoga, što drži da našemu životu nema rješenja? Vješt čitatelj može uočiti, kako je konac svijeta dan u strukturi romana, u znamenjima

zgorenja svita, u podobi zmije i proroka. »Ja ću svoj mir možda naći u mudrom čelu« — veli pripovjedačica, te nam time očituje zbiljsko mjesto tame. Mrak u mozgu duboki je iracionalitet u kojemu se može zadržati štiočev duh.

Zaklopivši svaku knjigu, možemo je zaboraviti zauvijek, kao mnoge sne nakon kojih smo se okrenuli. Da bih upamtio Idrizovićev roman, na kraju tražim njegov etimon: slika je našega svijeta praznina u okviru, iz kojega je pao naslikani bog. Bojan je — kako se on u romanu zove — visio na zidnoj slici. Ali i nedužno *ikonsko stanje,* ima ipak smrtne neprijatelje: vrijeme i stjenice. Tako ću za svršetak ove prikazbe posuditi mâlo iz svoje pripovijesti *Verige.* »Naše je božanstvo na slici sve više mršavilo. Neki su širili glasine, kako je Ono zabrinuto za Tvorevinu, a kad je lice posve izblijedjelo, otkrilo se da su nam boga isisale stjenice.«

Jozo Vrkić

NEPRIHVATLJIVE POSTAVKE U OSNOVAMA NASTAVNOG PLANA I PROGRAMA ŠKOLA DRUGOG STUPNJA U SR HRVATSKOJ

Preda mnom su *Osnove nastavnoga plana i programa škola drugoga stupnja* koje je izradio Zavod za unapređivanje stručnog obrazovanja SR Hrvatske. Budući da je to neobično važno i osjetljivo područje naše društvene djelatnosti, potrebno je o njemu i javno reći nekoliko riječi.

Zbog područja svoga znanstvenoga djelovanja osvrnut ću se uglavnom na predmet *Hrvatskosrpski jezik s književnošću,* a na ostalo koliko je u vezi s tim predmetom.

1. Prema broju sati taj predmet ima ono mjesto u nastavnom planu koje svojom važnošću i zaslužuje. Međutim prema programu taj je broj sati fiktivan jer su programom pod tim predmetom navedena i dva druga predmeta koja područje hrv. jezika s književnošću normalno ne obuhvaća, a to su likovne umjetnosti i glazba. Znam da je takvo spajanje poželjno za širu estetsku naobrazbu ličnosti, ali je već problem u tome što je teško naći nastavnike koji će moći jednako uspješno obuhvatiti sva tri područja. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu studenti mogu studirati hrv. jezik i jug. književnosti i povijest umjetnosti, ali je broj studenata s takvom kombinacijom malen. A za studiranje sva tri predmeta odlučuju se samo rijetki pojedinci. Zato je normalno očekivati da će mnogi nastavnici neka područja zanemarivati u većoj mjeri nego što bi to bilo dopušteno. Stoga bi trebalo predvidjeti mogućnost da u onim školama u kojima se može naći rješenje da glazbu i povijest umjetnosti predaju stručnjaci tih predmeta da to oni i čine. Zbog toga bi trebalo napraviti plan sati za svako od ta tri područja posebno. To bi ujedno pokazalo koliko zapravo sati pripada hrv. jeziku s književnostima, a ne bi bilo zamagljeno velikim brojem sati kao što je sada.

2. Mislim da je program tih triju područja u priličnom nerazmjeru. Dok je program za likovne umjetnosti dan odmjereno i primjereno svrsi i u nastavi se može ostvariti u razmjerno poželjnom opsegu, program za glazbu iznesen je preopširno i detaljno. Da i ne ističem kako ga osim dobroga stručnjaka nitko drugi neće moći uspješno ostvarivati, valja naglasiti da je on u velikom nerazmjeru s nastavom književnosti, pogotovu kad se u obzir uzme njihova uloga koja im je u naobrazbi namijenjena. Osim zajedničkoga zadatka da obogate osjećajni život i razviju estetski osjećaj, književnost ima i druge značajne zadatke. Uz nju je usko povezan i jezik kao izrazno sredstvo (»da upoznaju bogatstvo i ljepotu književnog jezika, njegove zakonitosti i izražajne mogućnosti i tako izgrade svoj usmeni i pismeni izraz«, str. 11), književnost je riznica ideja (»da... izgrade pogled na svijet«, str. 33), daje vrijedne spoznaje o povijesti, filozofiji, ekonomskom i društvenom životu, treba razvijati zdrav nacionalni osjećaj, da spomenem samo najvažnije strane. Zbog toga treba ozbiljno uzeti u razmatranje glazbeni program, toliko više što to nije

samostalan predmet nego se našao u okviru hrv. jezika s književnostima.

3. Kad se uzme u obzir da povijest postoji kao poseban predmet, onda udio društveno-povijesnih prilika u programu književnosti ima prenaglašenu ulogu. Većinu od toga treba obraditi u povijesti, a ako to i ostane u književnosti kao što je sada, tada treba jasno naglasiti da je to samo podsjetnik da bi se književnost normalno smjestila u svoje prirodne okvire, a ne da se pretvori u društveno-povijesno obrazlaganje kako nastavnike sklone povijesti ovakav program može navesti.

4. U okviru same književnosti središnje mjesto treba dati hrvatskoj književnosti. Među ostalim zadacima književnost, uz povijest, ima veoma važan zadatak da razvije svijest o sebi, o svome biću, da stvori zdrav nacionalni osjećaj i istinsku ljubav prema svojoj domovini i svome narodu. To je neobično važno zbog cjelovitosti ličnosti koju škola treba izgraditi, a nje nema bez razvijenih osobina malo prije navedenih.

Iskoristit ću ovu priliku i naglasiti kako smatram da je dobrim dijelom i dosadašnja škola kriva što tako velik broj Hrvata lako napušta svoju zemlju, jer je ne napuštaju samo nenaobraženi i nezaposleni, nego je napuštaju i oni kojima je ovdje život osiguran, napuštaju je i zaposleni i obrazovani koji su imali mogućnosti za djelovanje i pristojan život, i odlaze zbog mrvička lagodnijega života, odlaze jer ih škola nije naučila da cijene i vole zemlju u kojoj su se rodili, obrazovala ih je, ali nije u njima razvila osjećaj da pripadaju ovoj kulturi neodjeljivo. Koliko je odlazak štetan za osobnu sreću tih pojedinaca, za ovaj narod, za socijalizam, a i za čitavu jugoslavensku zajednicu, nije potrebno posebno isticati. Nakon X sjednice CK SKH, novih strujanja u našoj politici i nastojanja koji naši političari poduzimaju da se promijeni odnos prema hrvatskoj povijesti i u školskom programu i u školskim knjigama, mora to naći odraza i u programu književnosti. Može se reći da je u tom pogledu ovaj program anakronizam već danas, a još će veći biti u bliskoj budućnosti. A on u tome treba da prednjači, ne zbog politike, nego zbog važne društvene uloge koju u tome pogledu ima. Zato hrvatskoj književnosti u ovom programu treba dati središnje mjesto.

Ne ulazeći sada u opseg svjetske književnosti, premda i njega valja pažljivo razmotriti, mogu reći da književnost drugih jugoslavenskih naroda ima veću prevagu nad hrvatskom nego što bi je trebala imati. Da i ne istražujem nerazmjere po kojima Karadžića ima, a Gaja nema, po kojima srpski i slovenski realizam imaju sintezu (srpski čak i »Prodiranje dijalektizama u književni jezik«), a hrvatski realizam nema sinteze, po kojima je bogata stara i starija hrvatska književnost gotovo potpuno izjednačena sa znatno siromašnijom srpskom i slovenskom, jer to valja istaći, osjeća se gotovo nasilna težnja da se hrvatska, srpska i slovenska književnost prikažu u odnosu 1:1:1. A to ne bi trebalo biti ni u načelu ni u praksi. Književnost ostalih naroda treba upoznati zato što živimo u istoj zajednici, zato da svoje ne precijenimo, a tuđe potcijenimo, zbog veza i utjecaja koje te književnosti imaju i zbog njihovih izrazitih vrijednosti, ali zbog toga ne treba smetnuti s uma da Hrvati ipak u prvom redu treba da upoznaju i poznaju hrvatsku književnost. Zato bi se npr. u antologijskom dijelu trebalo oslanjati na hrvatsku književnost u svemu za što ona može dati primjere, a u povijesnom prikazu ne bi trebalo nastojati da odnos bude 1:1:1, npr. Obradović-Miošić-Vodnik, nego od književnosti ostalih naroda treba dati samo stožerne likove i one vrijednosti koje je prijeko potrebno upoznati jer bez njih bi kultura bila krnja, tako npr. u slovenskoj književnosti *Prešeren, Cankar, Župančič*. Valja imati na umu da književnost nije jedino mjesto gdje se učenici upoznaju s likovima drugih naroda (u povijesti npr. ima »nacionalno buđenje u Sloveniji«, »Svetozar Marković i kritika birokratskoga sistema«), niti je srednja škola jedino mjesto gdje se učenici upoznaju s književnim djelima drugih naroda. Zato npr. u našem srednjoškolskom programu ne bi trebao biti J. J. Zmaj, jer je dovoljno ono što o njemu učenici saznaju u osmogodišnjoj školi.

Ako se u tome pogledu stručnjacima priređivačima programa dadu jasne načelne upute, oni će u preradi programa naći opravdane kriterije, odnose i pravu mjeru.

Ujedno u pojedinostima treba biti precizan. Po sadašnjem programu bogata hrvatska srednjovjekovna književnost potpuno je potisnuta. Na str. 35. se kaže da se analiziraju »odabrani odlomci iz Aleksandride; iz života Svetoga Save od Teodozija; Pohvala monahinje Jefimije, Brižinski spomenici«. Kako se ne kaže da treba uzeti hrvatsku verziju Aleksandride, tada ta nepreciznost programa omogućuje neupućenom ili nedobronamjernom

nastavniku da hrvatsku srednjovjekovnu književnost praktički potpuno ukloni i iz tako već nepovoljno orijentiranoga programa.

5. Ne znam koliko je taj program svjesno rađen s osloncem na osnovnoškolski program, ali mnoge crte pokazuju da nije u dovoljnoj mjeri. Posebno se to zapaža kad se promatra program iz gramatike, jer se u njemu dobrim dijelom ponavlja program osmogodišnje škole. To se ponavljanje doduše može braniti riječima: »Istina je, ponavlja se, ali sada na višem stupnju.« No taj se viši stupanj u programu ne vidi, pa će se gramatika uvijek svesti, kao što se danas i svodi, na ponavljanje već poznatoga, a kako je program iz književnosti, likovnih umjetnosti i glazbe opširan, gramatika će se praktički ukloniti iz srednjoškolskoga programa (kao već poznato). Zbog toga treba jezični program srednje škole jasno razgraničiti od osnovnoškolskoga programa. Da bi se to moglo, valja precizno naznačiti što u jezičnoj naobrazbi treba učiniti osnovna škola, a što srednja. Prema sadašnjim programima to je nemoguće jer su oba dosta uopćeno, zapravo frazerski sročena, npr. u programu za VIII r. osn. škole piše: »Pogled na naš književni naglasak«. I neka se sad netko prema tome orijentira! U istom programu piše: »Proširivanje znanja o upotrebi velikoga slova«, a u srednjoškolskom: »Pravopisna pravila o pisanju imenica (veliko i malo slovo)...« To ne samo da je isto, nego je oboje frazerski sročeno, u srednjoškolskom programu još siromašnije (općenitije, površnije) nego u osnovnoškolskom. Zato je potrebno najprije jasno utvrditi što po osnovnoškolskom programu treba potpuno savladati u osnovnoj školi, a što ostaje srednjoj (velika i mala slova po mojem je mišljenju područje koje bi trebalo savladati u osnovnoj školi, a srednjoj bi mogao ostati dobar dio sintakse).[1] Ono što ostaje srednjoškolskom programu trebalo bi jasno odrediti, ne frazerski kao »Pravilna upotreba padeža (kao da imamo posla s ljudima koji govore »iz Niš«), nego precizirati: »Uočiti i usvojiti zakonitosti besprijedložnog instrumentala i instrumentala s prijedlogom s — gramatičke odnose i stilske vrijednosti posvojnoga genitiva prema posvojnom pridjevu (dan rada — radni dan, dani proljeća — proljetni dani) — genitiva i instrumentala karakteristične pojedinosti (dječak crnih očiju — dječak s crnim očima) i sl. Zatim gramatički program ne bi trebalo donositi odvojeno kao što je sada, nego to treba povezati s književnošću jer će se tako bolje uočiti i književne vrijednosti i jezične zakonitosti.

Kad se npr. govori o čakavskoj i kajkavskoj modernoj književnosti, tada treba upoznati osnovne crte tih dijalekata (u krajevima gdje se ne govore, a u krajevima u kojima se govore upozoriti na razlike), a usput je korisno upozoravati na specifičnosti, npr. da u čak. i kajk. narječju nema besprijedložnoga instrumentala (»z srabljivci, z pehari, i z kelihi zveni«, Balade P. Kerempuha, »z nogun svojun na škapular je stal«, pišem po sjećanju, Nazor, Žena zapuščena) i da je odatle naša nesigurnost u upotrebi prijedloga s i besprijedložnoga instrumentala. Tako naglasak treba povezati s ritmom pjesme, dijalektizme s Kovačićem, Kolarom, Matošem (Kip domovine leta...), arhaizme s Kovačićem, Mažuranićem, neologizme s Nazorom, I. G. Kovačićem i sl. (Zato pri izradi programa treba dobro zagledati u pisca.) Kad se govori o Gunduliću i Kačiću, tada treba upozoriti koliko nas godina rastavlja od tih pisaca, a koliko je njihov jezik blizak današnjemu (po mojem jednom pokusnom računu Gundulićev je samo 17% različit), da se Kačićeva ikavština više ne upotrebljava kao književni tip, ali da je njegov jezik zapravo naš današnji... Uz srednjovjekovnu hrvatsku književnost treba privezati osnovno o povijesti jezika...U programu ne bi trebala biti frazerska odredba »Rječnik suvremenoga hrvatskosrpskog književnog jezika (stilovi, frazeologija)«, nego bi trebalo jasno odrediti: U svakom književnom djelu koje se obrađuje treba istražiti koje su riječi učenicima nepoznate pa ih objasniti s obzirom na njihovu leksičku i stilsku vrijednost, povezati i objasniti sinonime...

U programu se jezična građa doduše na nekim mjestima povezuje s djelima, ali je i to napravljeno bez većega razmišljanja. Tako je npr. Jezik u službi socijalne diferencijacije likova povezan uz evropski realizam, a programer se nije zapitao u kojim se prijevodima to vidi. »Prodiranje dijalektizama u književni jezik« dano je uz srpski realizam, a »stil i jezik« dodan je iza Prešerenova Krsta pri Savici... Stoga treba dobro razmotriti uz kojega pisca, uz koje pisce treba privezati

[1] Nacrt novoga programa za osmogodišnje škole znatno je određeniji i dobra je podloga za takvo razgraničenje.

koji dio jezične građe. Ne samo da u tome treba biti precizniji nego treba upozoriti da nije svejedno koje se izdanje upotrebljava: popularno ili kritičko, jer je apsurdno vršiti jezičnu analizu na izdanjima jezično prilagođenim za određene svrhe. Kad je likovna umjetnost već uključena u hrv. jezik, tada je treba povezati i jezično: treba naučiti sigurno povezivati nazive za boje s tim bojama na slici, razmotriti termine likovne umjetnosti (i glazbene) i s jezične strane, tj. koliko su domaći, a koliko su strani, čiji su strani, u kakvu obliku dolaze, što znače, jesu li nam baš svi prijeko potrebni, koji su naši dobri, a zapostavljeni... Tu je mjesto da se kaže: Usporedbom tekstova iz područja umjetnosti i književnosti uočavati razliku između znanstvenoga, znanstveno-popularnoga, esejističkoga i književnoumjetničkoga stila...

6. I na kraju valja upozoriti (nakon letimičnoga pregleda cijeloga programa) da čitav program treba biti pisan s velikom jezičnom pažnjom, jer on na jezik utječe i neposredno, i posredno (kao opravdanje nastavnicima za osobni jezični nemar). Zato npr. treba zamijeniti *historijski* u *povijesni, muzika* u *glazba, geografija* u *zemljopis, princip* u *načelo, sistem* u *sustav, kreativan u stvaralački, lingvostilistički* u *stilistički, estetska osjećanja* u *estetski osjećaj* (ako nije dovoljno: *osjećaj za lijepo*), *preduvjet* u *(osnovni) uvjet,* ne treba sve *izučavati,* već nešto i *proučavati, učiti, lični* u *osobni, Štrosmajerovu galeriju* u *Strossmayerovu galeriju* (str. 45), *»da aktivno koristi svoj vokabular od 400 riječi«* u *da se aktivno koristi (služi) svojim rječnikom od 400 riječi, da aktivno upotrebljava..., podvući sličnosti* u *istaći sličnosti, upozoravati na sličnosti, da se izučava kroz strukture* u *da se uči u strukturama (u vezama), pismenost se vježba kroz diktat,* u *pismenost se uvježbava diktatom, ka težem* u *k težem, proces ujedinjavanja,* u *ujedinjavanje, imperija* u *imperij, italijanski* u *talijanski*...

*

Nadam se da će moje napomene pridonijeti da se novi plan i program pripremi s još većom pažnjom kako bi što bolje odgovorio svrsi koja mu je namijenjena.

Stjepan Babić

ZA UREĐENJE GROBA ANTE STARČEVIĆA

BRUKA U ŠESTINAMA*

Mi smo majstori, skoro bih rekao specijalisti, da pored neke stvari prolazimo godinama i decenijama (pa čak i stoljećima) i da pasivno promatramo kako propada, da se pri tom zabrinuto i značajno pogledavamo, a kad stvar izgrize zub vremena ili je devastiraju kakvi huligani, da svi skočimo i zakukamo iza glasa: *I opet nam propade to i to.* Sjetimo se samo ostataka Medvedgrada, koji su se jedne noći, kad smo se to najmanje nadali, od staračke nemoći i naše nebrige, samo skljokali, uz ogroman tresak koji je donekle omeo san susjednih Šestinčana. A ujutro kad su se Šestinčani probudili, protrli oči i pogledali kroz prozore, iznenađeno su konstatirali da je zub vremena učinio svoje.

A onda smo mi Zagrepčani zakukali i zaplakali, i raspisali se po novinama, kako je to žalosno, kako to nikako nismo smjeli dozvoliti, da sad treba zapeti pa stvoriti pedesetorostruke pare, da se nastalo stanje popravi... itd. Svježe je to još dosta, a takvih primjera moglo bi se navoditi još veoma mnogo.

Meni izgleda da je bit problema u tome što svaki od nas ne osjeća svaku općenacionalnu stvar kao svoju vlastitu; što se ponašamo prema općenacionalnim stvarima prema onim »narodnim«: »Ima pozvanijih od mene da se za to brinu«, »Brigo moja pređi na drugoga«, pa čak i »Problema nema«, »Neka ide, kako ide«. Daljnja komponenta te veoma kompleksne problematike leži u činjenici, što se ljudi boje da će ako na nešto upozore, ispasti nenadležni i smiješni, ili da će se čak uplesti u nešto što iz nekih njemu nepoznatih razloga, treba da bude tako kako jeste, jer je recimo netko negdje zaključio da neku stvar treba prepustiti zubu vremena, pa čak i pospješiti njeno uništenje.

* Ovu bilješku sam pokušao plasirati u našim zagrebačkim novinama, ali mi to nije uspjelo, pa je ovdje objavljujem onako kako je bila napisana još mjeseca listopada 1970. — Ipak, skraćenu za više od dvije trećine, objavio ju je »Večernji list« od 12. studena 1970, u rubrici Dopisi čitalaca, pod naslovom *Bruka u Šestinama.* Ostade bez ikakva odjeka!

A kad stvari tako propadnu ili se jednostavno sruše pred našim očima kao Medvedgrad npr., onda se redovno konstatira da zapravo nitko nije donio takvu monstruoznu odluku, a ako jeste da je to svakako neki nekompetentni lokalni faktorčić, »koji je veći katolik od pape«, kakvih ima u svim režimima i koji su uvijek, po pravilu najlošiji saveznici svakog režima i svake ideologije. U takvim slučajevima oni koji su po svojim funkcijama bili nadležni da to spriječe, koji su »za to plaćeni«, redovito dokazuju da za to nisu imali na raspolaganju materijalnih sredstava i dokazuju aktima iz arhiva da su na to mislili i da oni k a o č i n o v n i c i za sve to nisu ništa krivi...

Ali... širom domovine nam i dalje zub vremena i izjeda tolike i tolike nacionalne vrijednosti što nam ih namriješe pokoljenja, a često bi bilo potrebno samo malo dobre volje, malo inicijative, malo angažiranja, pa da se mnoga stvar na vrijeme spasi i otme zubu vremena. Usto bi dokazali i samima sebi i našim potomcima da smo kulturnu baštinu što nam je namriješe preci, dostojno sačuvali i predali onima koji su došli iza nas.

Sve te misli mi se nameću već dulje vremena kad prolazeći kroz Šestine promatram grob Ante Starčevića, kako propada prepušten zubu vremena i huliganskim devastiranjima. Taj grob je sasvim zapušten i po njemu se gazi kao po dijelu crkvenog dvorišta, zemlja je uleknula i tu se poslije kiša skuplja voda čineći bare i nanoseći mulj, a neka gospodska deriščad kojoj su roditelji kupili flobertice, pronašla su da je Vila Hrvatica odlična meta za učenje gađanja iz flobertice (a ona siromašnija iz pračaka) i spomenik je oko tog dijela, osobito oko lijeve dojke pun malih kratera od puščanih (ili pračkinih) zrna. Nekom majstoru te fakinske zabave uspjelo je pogoditi Vilu Hrvaticu točno u vrh lijeve dojke.

Slika koju taj grob i spomenik nad njim — jedno od najreprezentativnijih djela Ivana Rendića (iako više literarno nego skulptorsko) — danas odaju više je nego žalosna i ona nam kao naciji i kao kulturnim ljudima, zaista ni malo ne može služiti na čast. Gledao sam ljude kako dolaze, gledaju s tugom tu bruku i kako izmjenjujući nekoliko zabrinutih pogleda, tiho odlaze, često stisnutih zubi, ne prozborivši ni riječi. Pored svega ostaloga, tako — eto — stvaramo i probleme koji nam zaista nisu potrebni.

Krajnje je vrijeme da tu bruku, nadomak samog Zagreba, već jednom likvidiramo. Prije svega treba uvažiti da je to grob, pa da bi već kao prema takvom prema njemu morali imati izvjesnog uvažavanja; već po najelementarnijim ljudskim osjećajima preko njega ne bi smjeli (bez velike nužde) ni pregaziti, a kamoli po njemu hodati kao po sastavnom dijelu crkvenog dvorišta. Drugo — treba shvatiti da je to nacionalni spomenik, spomenik jednom nacionalnom velikanu, kojeg treba respektirati i kao takvog (pri čijem je otkriću prema tadašnjim novinama bilo 80.000 ljudi) — i kao umjetničko djelo jednog od veoma značajnih reprezentanata naše novije likovne umjetnosti, o kom smo baš nedavno izdali tako monumentalnu monografiju.

Pored svega toga i iznad svega toga, treba uvažiti da je Ante Starčević (1823—1896) veoma značajni hrvatski političar i književnik, osnivač, ideolog i bard najnaprednijeg i najrevolucionarnijeg narodnog pokreta u svom vremenu, koji se kroz trideset godina borio samoprijegorno i neustrašivo i protiv Beča i protiv Pešte, i protiv Habsburgovaca i protiv klerikalizma, za demokratska, ekonomska i socijalna prava svog naroda, koja da mogu biti zagarantirana samo u punoj nacionalnoj slobodi i samostalnosti.

Ako smo to shvatili, onda ćemo veoma brzo doći do zaključka da je osnovna greška napravljena kad je skinuta ograda koja je činila sastavni dio tog groba i samog spomenika. Ta ograda je bila kreacija samog Rendića, sastavljena od kamenih stubova u obliku hrastovih oblica i kovanog gvožđa, a njenim uklanjanjem i nehotice je taj prostor pretvoren u nogostup, a sam spomenik kao da se kao nešto napušteno nudi dječurliji za iživljavanje floberticama i pračkama.

Ispitujući kako je moglo doći do toga da netko skine s groba ogradu koja je ne samo njegov sastavni dio nego i element umjetnikove kompozicije samog spomenika, saznao sam da je to učinjeno još uoči Drugog svjetskog rata, još godine 1940, kad je tadašnji zagrebački gradonačelnik M. Starčević (potomak Antin) došao na ideju da spomenik nije dosta monumentalan, pa da treba napraviti nešto mnogo reprezentativnije, grandioznije. Kao početak te svoje zamisli on je dao srušiti ogradu, a onda je došao rat i nesretna NDH, kad se i opet iživljavalo u nekim još grandioznijim planovima, nekim megalomanskim koncepcijama o monumentalnom mauzoleju, a da se nije napravilo ništa, nego još — dapače i porušilo ono što je postojalo... I tako, eto, već tridesetak godina ljudi gaze po tom grobu, iako je u ovom na-

rodu veoma razvijen osjećaj pijeteta prema grobovima kao takvim. I tako se i opet jednom, samo zbog megalomanije nije napravilo ni ono što se moglo, što je bilo realno izvodljivo.

Ograda koja je skinuta, kako sam se osvjedočio, sačuvana je u veoma dobrom stanju, djelomično u dvorištu župnog dvora u Šestinama, a djelomično ugrađena ispred samog dvora u ogradu. Sačuvani su (iako djelomično fragmentirani) i pomenuti kameni stubovi u obliku hrastovih oblica, djelo Rendićeve radionice, pa kad bi se svi ti elementi vratili na svoja mjesta — što bi bilo jedino pravilno — prema sačuvanoj fotodokumentaciji iz onih vremena, osnovni problem koji se tako oštro postavio, bio bi riješen.

Prvo — grob bi ponovno postao grob i ljudi više ne bi po njemu gazili, a drugo uređenjem groba odvratila bi se pažnja huligana i oni ga više ne bi devastirali, kao što ne devastiraju ostale grobove u blizini; ni partizanski s lijeve strane, ni šestinskih župnika, s desne strane, ni sve ostale u neposrednoj blizini. Suvišno je i napominjati da bi s time i to umjetničko djelo kao takvo, ponovno našlo svoje mjesto i kao takvo bilo respektirano.

Na koncu: Ja sam uvjeren da to sve isto onako kao i ja, uviđa i Grobljanski odbor i župnik iz Šestina u čijem se crkvenom dvorištu nalazi taj grob, odnosno taj nacionalni spomenik, ali da bi se to stanje popravilo na zadovoljavajući način, potrebna su i stanovita materijalna sredstva, s kojima ti ljudi sigurno ne raspolažu. Slobodnih sredstava za takvo nešto sigurno nema ni šestinska općina, ni Konzervatorski zavod, pa bi bilo najjednostavnije i najbrže bi riješilo problem, ako bi nekoliko građana koji uviđaju značenje tog akta, posegnulo malo u džep, i u tu svrhu priložilo neku paricu.

Za čitav taj posao mnogo novaca i ne treba, ali ipak njega neće izvesti nitko badava. Zbog toga predlažem da svi oni koji se slažu s ovim mojim prijedlogom, dadu svoj prilog u tu svrhu. Mogao bi se osnovati i neki odbor *ad hoc*, koji bi čitavu stvar priveo kraju, dakako uz suradnju šestinskog Grobljanskog odbora.

Kao prvi prilog ja šaljem 100 (novih) dinara.

Zvonimir Kulundžić

Kako se ta kombinacija nije mogla ostvariti, pokušao sam naći neki zajednički jezik s ljudima iz Mjesne zajednice Šestine, kojima sam nakon nekoliko razgovora, uputio ovo pismo, koje — kako sve okolnosti govore — led probilo nije:

Drugarskoj
Mjesnoj zajednici
Šestine

Zagreb, 22. prosinca 1970.

Kao što Vam je poznato, ja sam u »Večernjem listu« od 12. studena o. g. napisao člančić o potrebi da se uredi grob nesumnjivo velikog i veoma zaslužnog sina hrvatske domovine Ante Starčevića, u kojem sam u najkraćim crtama izložio i kako bi to trebalo izvesti.

Tu potrebu, kako sam upućen, uviđate i vi, ali kako ne raspolažete potrebnim materijalnim sredstvima, niste mogli tom poslu sami pristupiti.

Da bi se taj problem skinuo s dnevnog reda, voljan sam Vam pomoći i to na taj način, da pokrenem osnivanje jednog ad hoc odbora za uređenje tog groba, u koji bi ušlo nekoliko istaknutih književnika, javnih radnika i građana. Zadatak tog odbora bi bio u prvom redu da se pobrine da se namaknu potrebna materijalna sredstva, što bi u konkretnom sticaju okolnosti bilo izvedivo jedino tako da se uputi pismo recimo 200—300 građana za koje bi se ocijenilo da bi bili u mogućnosti i voljni dati svoj dobrovoljni prilog u tu svrhu.

Pri tome bi trebalo paziti da se čitava stvar izvodi bez nepotrebnog publiciteta i bez ikakvih političkih implikacija, jer se tu ne bi smjelo raditi o ni o čemu drugome nego samo o 1) uređenju groba, 2) o uređenju groba zaslužnog sina hrvatske domovine i jednog od njenih velikana i — 3) o sačuvanju vrijednog spomenika kulture ovog naroda. Bilo kakva druga implikacija, morala bi se smatrati nepoželjnom i već unaprijed isključiti.

Svi radovi bi se morali izvesti pod stručnim vodstvom Konzervatorskog zavoda Hrvatske, u sporazumu s Regionalnim zavodom za zaštitu spomenika kulture. Pri tome bi zadatak tog odbora bio da među obrtnicima potraži takve koji bi iz patriotskih pobuda bili voljni izvjesne radove izvesti ili besplatno ili uz naplatu režijskih troškova.

Tom poslu bi trebalo pristupiti odmah i to tako da se preko zime prikupe potrebna novčana sredstva i izvrše sve predpripreme, a čim grane proljeće da se pristupi izvođenju samih radova. Novčana sredstva bi trebalo skupljati na određeni žiro-račun, najbolje bi bilo na već postojeći žiro-račun Grobljanskog odbora Šestine, koji bi se tu trebao najviše i angažirati.

Dobrom organizacijom čitavog tog posla i povjerenjem u čiste namjere ljudi koji bi se tu angažirali, siguran sam da bi se taj posao mogao svršiti na opće zadovoljstvo, pa pozivam Mjesnu zajednicu Šestine, da u taj planirani Odbor delegira dva svoja delegata.

U nadi da ćete ovaj moj prijedlog rado prihvatiti, te da ćete mi već slijedećih dana javiti koga delegirate u zamišljeni odbor, da bi se moglo što prije pristupiti konkretnom radu
uz drugarske pozdrave

Zvonimir Kulundžić

HRVATSKA U TURISTIČKIM PROSPEKTIMA ZA INOZEMSTVO

Primili smo, iz Innsbrucka, pismo datirano 8. veljače 1971. slijedećeg sadržaja:

Cijenjeno uredništvo!

S velikom gorčinom ali i olakšanjem čitao sam kratki prikaz »Nova podjela Jugoslavije u njemačkom turističkom vodiču« (broj 13); s gorčinom, jer to nije jedini slučaj takvog prikazivanja nas i naše domovine, s olakšanjem, jer se eto našao netko da o tomu barem piše.

No Vaš članak »Sustavno klevetanje Hrvatske u inozemstvu« (broj 15) doveo me je (da ne kažem »natjerao«) do odluke da Vam pišem, iako ne znam, tko u Vašem časopisu smije i može surađivati. Jedan od razloga za to je moje »pravo« kao pretplatnika; drugi je daleko važniji: prljava antihrvatska propaganda se nastavlja; treći je osobne naravi: moje pismo s tom tematikom ignorirale su dnevne novine, što međutim ne predstavlja novum za naš tisak.

Dopustite mi da za čitaoce »Kritike« iznesem nekoliko primjera namjernog i zlonamjernog zapostavljanja Hrvatske u našoj turističkoj propagandi.

Na sajmu u Innsbrucku izlažu već godinama SR Slovenija i SR Hrvatska u ime SFRJ. To se može samo čuti (na austrijskom radiju) ili pročitati (u nekoj bilješci austrijskih novina), jer u cijelom našem paviljonu niti na jednom jedinom mjestu ne stoji ime Hrvatske! Na propagandnim plakatima Slovenije nalazimo bez iznimke natpis ili potpis »Slovenija-Jugoslavija«, a na slikama hrvatskih mjesta samo »Jugoslavija«.

Prospekti, koji dolaze u ruke posjetiocima toga sajma (a ne samo toga!) su mala remek-djela neistine i krivog prikazivanja činjenica. Počnimo s prospektom »Die sonnige Adria« (sunčani Jadran). Tu je već na početku prva neistina »die jugoslawische nationale Fluggesellschaft« (jugoslavensko *nacionalno* zrakoplovno društvo), jer ako postoji takva jugoslavenska nacija, tada ona ne može obuhvaćati više drugih nacija.

Pri opisu mjesta sve vrvi od imena »Quarnero«, kod nekih je čak više puta navedeno (tko onda može dokazati strancima, da Talijani nemaju pravo kad nose parole tražeći povratak »otetih krajeva Istre, Quarnera, Zare, Dalmazie itd.«?!). Zrinjski i Frankopani nisu bile hrvatske plemićke obitelji, nego samo plemićke. A senjski Uskoci su »antivenezianische Aufständische« (protumletački ustanici)! Što da se kaže za tu 'povijesnu činjenicu'? Crkva sv. Donata u Zadru bila je još donedavna (u prijašnjem izdanju prospekta) »monumentalna starohrvatska crkva«, da bi postala samo »monumentalna«! Zašto se kaže da Rijeka »leži u krajnjem kutu Kvarnerskog zaljeva« i da je »najveća jugoslavenska luka«? Ne bi li bilo zgodnije i točnije: »Rijeka se nalazi u Hrvatskom primorju, najveća je hrvatska i jugoslavenska luka«? Jer Bar je proglašen (u istom prospektu) »najvećom lukom na crnogorskom dijelu obale«, a Budva je »turistički centar Crnogorskog primorja«! Čemu služi napomena da je Biograd bio nekad glavni grad Hrvatske, da su hrvatski kraljevi krunjeni neko vrijeme u Ninu, da je grad Šibenik izgrađen od Hrvata (kao da su drugi bez iznimke nehrvatski), ako ne pokušaju, da se pokaže kako su ostali dalmatinski, a ne hrvatski? Jer Split je samo »Zentrum Dalmatiens«, Trogir jedan od najstarijih gradova Dalmacije itd. A nigdje ne stoji da je Dalmacija samo jedan dio Hrvatske.

Radovan je dalmatinski graditelj, a Meštrović čak ni to: on je jednostavno »kipar«! Iako je upravo on ponos našeg naroda i pojam poznat u cijelom svijetu!

Na nekoliko mjesta se spominje narodna nošnja; kojeg naroda? Možda Slavena, jer oni su, kako piše, gospodarili otokom Korčulom uz Veneciju, Francuze, Austrijance, Đenovljane, Engleze i — *Ruse!* Što li su ti Rusi, kad nisu Slaveni? A tko su ti misteriozni Slaveni, kojima ne pripada najveći slavenski narod?!

Ali sve to premašuju dva dragulja iz Splita: »Willkommen an der Riviere von Split — Jugoslawien« (izdan od Turističkog društva općine Split) i »Ihr Urlaub in Dalmatien — Jugoslawien« (izdan od Osnovne privredne komore Split).

Najupadljivije je da je na karti Jugoslavije Dalmacija prikazana kao posebna jedinica! Je li možda nekomu jasno da je Dalmacija samo dio Hrvatske — njen južni dio — kako se to ponekad tvrdi? Tekst to jasno negira, kad na više mjesta iznosi kako su hrvatski i hrvatsko-ugarski vlastodršci uzeli vlast u svoje ruke. Tako je na pr. Salona razorena od Avara i slavenskih plemena (opet ti tajanstveni Slaveni!), a grad Split je za vrijeme hrvatske vladavine imao sličnu sudbinu kao i ostali dalmatinski gradovi! Danas Dalmacijom vladaju Dalmatinci oslobođeni hrvatske vlasti, zar ne? Vrhunac te lakrdije autora Dmitra Čulića (već poznatog na tom »polju«!) predstavlja opis »kako se dolazi u Dalmaciju«.

»Dalmacija leži u sredini jugoslavenske jadranske obale. Svaki posjetilac — ma od kud on došao — vozi se kroz najmanje jedno od susjednih podneblja; Istru — ili podneblje Kvarnera, Sloveniju ili Hrvatsku, ako dolazi sa sjevera; kroz Bosnu i Hercegovinu, ako doputuje s istoka; kroz Crnu Goru, ako dolazi s juga.«

HRVATSKA JE PO TOME SUSJEDNO PODNEBLJE DALMACIJE!!

I podneblje Kvarnera nije hrvatsko, a isto tako ni Istra!!

Ima li kakve bitne razlike između tih i sličnih tekstova iredente (pa i neofašista) u Italiji? To nije samo bruka i sramota, nego i opasna politička rabota!

I ovdje se spominju Nin i Biograd kao »bivše rezidencije« hrvatskih kraljeva, ali se stalno govori »u vrijeme hrvatske vladavine«. Ivan Meštrović je postao »veliki dalmatinski kipar«, dok je Radovan samo »domaći« stvaratelj obilno spominjane »dalmatinske umjetnosti«. Buvina je za razliku od njih »jedan splitski građanin«, a Grgur Ninski se borio za »staroslavenski jezik« (a ne narodni!) u liturgiji. Kako Marulić nije hrvatski pjesnik, ispada da je Hektorović jedini veliki Hrvat u Dalmaciji, jer je on tamo u Starom Gradu imao svoj domicil, a uz njegovo ime stoji da je hrvatski pjesnik.

Za one, koji osobito cijene povijest, otkriva prospekt jednu tajnu: Marco Polo je oplovio svijet!! A ako koga zanima zemljopis, evo još jednog otkrića: Biokovo je najveći planinski masiv Dalmacije!! Ako to nije Velebit, jer se prostire do Senja, onda bi to bila, po mom skromnom znanju, Dinara, jer je i dulja i veća i viša od Biokova, a čini granicu Dalmacije. Ali eto, čovjek uči dok je živ! Pa tako učimo od Dmitra Čulića da je Split »najveći grad Dalmacije i druga po veličini luka Jugoslavije«, a Dubrovnik je »neosporno najljepši grad Dalmacije, istodobno turističko središte Jugoslavije«. Hrvatski niti ne mogu biti, kad je Hrvatska samo susjedno podneblje Dalmacije, pa su po tomu i Dubrovnik i Dalmacija »1918. pripojeni u okvir veće otadžbine — Jugoslavije«! A ja mislio da su tek sjedinjeni s domovinom Hrvatskom ušli u veću otadžbinu Jugoslaviju!

Završit ću sa Zagrebom, da pokažem da nisu samo u Splitu protiv hrvatskog i hrvatskih tekovina. U prospektu »Zagreb 1968. Cijenik turističkih usluga« stoji da hoteli imaju sobe »bez kupatila« i »sa kupatilom«. Dalje organizira Omladinska poslovnica »smeštaj« u raznim objektima. Goste se dočekuje i ispraćuje na »željezničkoj stanici« (ne kolodvoru!) i »aerodromu« (ne zrakoplovnoj luci!). Trgovine »vrše« prodaju, »zanatske« (ne obrtničke!) usluge stoje kod zagrebačkih obrtnika ... »Saobraćaj« (ne promet!) taksijem ima »tarife« i za »transfere«. Tko želi sam sjediti u kolima, može iznajmiti Taunus 17 m, Taunus 20 m i Galaxie s »četvera vrata«, pa tako posjetiti Zagrebački velesajam, tu »savremenu« instituciju, koja na svom programu u »aprilu« ima i izložbe »zanatstva«, »hoteljerstva« i »saobraćaja«! Exportdrvo ima »zastupništvo«, ne znam da li i za naš hrvatski jezik, pa da se potužim što su ovu nakazu od prospekta »štampali« u 200.000 primjeraka!

To je samo jedan mali dio, koji može poslužiti kao uvod u »antihrvatsku turističku propagandu«. Takvi i slični prospekti padaju poput kiše po zapadnoj Evropi. Kako još dugo?

Najljepše Vam se zahvaljujem na pažnji i strpljenju, kao i na objavljivanju (ako sve ne dospije u koš!) onog dijela koji je zanimljiv za čitaoce Vašeg lista. Molim da u tom slučaju potpišete samo inicijale (ako je moguće).

Uz srdačne pozdrave

B. S.

KRLEŽA O JEZIKU

U sarajevskom SVIJETU od 5. veljače 1971. objavljen je razgovor s Miroslavom Krležom u kojem je postavljeno i pitanje o jeziku.

ENES ĆENGIĆ: U jednoj svojoj izjavi prošle godine vi ste definirali svoj stav prema jeziku: »Hrvatski ili srpski jezik su jedan jezik, koji su Hrvati oduvijek nazivali hrvatskim, a Srbi srpskim.« Možete li ovu kratku definiciju i komentirati?

MIROSLAV KRLEŽA: O jeziku bilo bi dobro da se progovori i to konačno i to jedanput zauvijek i to takvim jezikom te bi ga na kraju mogli razumjeti svi naši sveznadari i politički dušebrižnici. O jeziku trebalo bi progoviti i našim slavnim govornicima koji čitaju svoje govore iz džepa i koji su od te svoje »jezičnojedinstvene brige« sveli naš jezik na trista riječi, osiromašivši ga do nemile bijede. Nije mi jasno što smo se toliko uskokodakali oko jezika, da li je jedan ili nije, kad je stvar jasna kao dva puta dva, samo smo mi po zakonu neke mutne dijalektike pretvorili ovo pitanje u kvadraturu lingvističkog kruga.

Otkad pišem, pišem hrvatski, upravo tako kao što svi srpski književnici pišu srpski. I to je jasno. I baš zato, jer je to jasno, bilo bi mudro kad bi se kod predstojeće izmjene Ustava stvar oko jezične zavrzlame vratila u predstanje po ustavnom prijedlogu iz godine 1946, tako da se taj naš jezik konačno pojavi pod svojim vlastitim imenom, to jest da bude ono što jeste: hrvatski ili srpski.

Ne znam zašto se toliki nezvani brinu oko »jedinstva jezika«, unoseći u tu gužvu svoje politički skrivene misli, raspirujući blesave strasti, podjarivane bolesnim ambicijama nesposobnih pojedinaca. Sve političke zakulisne igre trebalo bi ukloniti odlučno i neopozivo, jer samo tako oslobodit će se ova raspra od raznih, mnogobrojnih preživjelosti i palanačke nepismenosti, a naročito pak od terora naših kobnih temperamenata, koji ne umiju drugo nego da prije rusvaja po našim krčmama pogase lampe.

Nije važno u našem slučaju da li je naš jezik jedan ili nije, da li su to dva ili tri jezika, nego to da bismo na kraju uspjeli da poslije sto pedeset godina otkrijemo danas neki, po mogućnosti više-manje ipak zajednički, socijalistički jezik, i da u ovoj našoj lingvističkoj sinagogi stvorimo neki red po zakonu prije svega, logike, a zatim, i, smije li se tako reći, internacionalne solidarnosti.

Ne treba zaboraviti da su moralno-intelektualni razmaci koji razdvajaju pojedince u okviru jednog te istog materinjeg jezika veoma često mnogo veći i sudbonosniji od onih elemenata duhovne kohezije koji ih spajaju sa piscima stranih, dalekih, pa čak i mrtvih naroda i jezika.

Nema pismenog čovjeka koji razmišlja o tim stvarima trijezno te nije uvjeren kako su problemi intelektualne i moralne savjesti nerazmjerno važniji od pitanja takozvanog »jezičnog jedinstva«. Mentaliteti su ti koji razdvajaju ljude i narode, a to nam dokazuju svi građanski ratovi unutar jednog jedinstvenog jezičnog područja. Poznato je da mentaliteti nisu idealističke konstante i da se javljaju kao odraz društvenih struktura ili infrastruktura, kojima su uslovljeni. Međutim, historija nas uči i to da postoje mentaliteti koji traju po zakonu duhovne tromosti vjekovima kao davne preživjelosti, premda se infrastruktura na kojoj počivaju već davno izmijenila u svojim elementima.

Što se tiče pitanja jedinstva ili nejedinstva našega jezika, ono je prije svega sapeto čitavim spletom konzervativnih mentaliteta, a zatim isto tako i snopom neriješenih, kobnih i nimalo sporednih pitanja. Tema o našem šesterostrukom nacionalnom identitetu prelazi okvir jednog razgovora ad hoc, što ne znači da o svemu tome ne bi trebalo progovoriti sa svom naučnom i književno-historijskom nepristrano-

šću. Svaka takva analiza pokazala bi da se iza intransigentnog stava prema jedinstvu jezika krije opasna i na temelju pedesetogodišnjeg negativnog iskustva razorna centralistička politika, koju je trebalo prevladati od prvog dana, to jest od proglašenja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca.

SAOPĆENJE UPRAVE UDRUŽENJA KNJIŽEVNIKA CRNE GORE O JEZIKU

U posljednje vrijeme sve više se raspravlja i u najširim društvenim krugovima o problemima jezika i jezičkih varijanata i društveno-političkim reperkusijama koje iz toga proizlaze. I u Crnoj Gori ova pitanja postaju sve aktualnija. Nedavno je Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost održalo u Budvi godišnju skupštinu s koje je objavilo saopštenje o jeziku. Prema informaciji »Politike« od 1. februara o. g., Društvo smatra da Novosadski dogovor nije prevaziđen, i protivi se »stvaranju« novih, »pored dve postojeće varijante srpskohrvatskog jezika, istočne i zapadne«. Društvo tvrdi »da dosad nisu dati ozbiljni naučni argumenti o postojanju crnogorske varijante, a još manje o postojanju crnogorskog jezika«. Ono, dakle, bez rezerve prihvata i odredbe Novosadskog dogovora po kojima se književni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca razvio »oko dva glavna središta Beograda i Zagreba«, zaključak koji potpuno ignoriše Crnogorce (»treba nastojati da i Srbi i Hrvati podjednako nauče oba pisma«!), i ne predviđa učešće crnogorskih jezičnih stručnjaka u izradi »zajedničkog pravopisa« (»Nacrt pravopisa izradiće sporazumno komisija srpskih i hrvatskih stručnjaka!«).

Mi, međutim, ne možemo prihvatiti odredbe Novosadskog dogovora iz kojih proizlazi da su crnogorski pisci književni jezik naučili u Beogradu ili Zagrebu, i na tom tamo naučenom jeziku stvorili svoja djela. A gdje su onda naučili *književni* jezik Petar I, Petar II Petrović Njegoš, Stjepan Mitrov Ljubiša, Marko Miljanov Popović, Nikola Lopičić, Mirko Banjević, Mihailo Lalić, Radovan Zogović, Janko Đonović, Dušan Kostić i drugi crnogorski pisci? Nijesu li crnogorski pisci oduvijek govorili i pisali *svojim* jezikom, koji su naučili u *svojoj* kući, jezikom koji je stvarao i kojim govori crnogorski narod?

Novosadski dogovor danas se ne može smatrati neprevaziđenim. On nije ni bio pravi izraz naše jezične situacije. Jezik Crnogoraca nastajao je u specifičnim ljudskim, društvenim i kulturno-istorijskim uslovima. Za postojanje crnogorske jezičke varijante ima isto toliko vrijednih argumenata kao i za ostale varijante.

Ne može se osporiti pravo ni jednoj ni drugoj Matici da donosi ocjene o bilo kojem aspektu jezika. Matica hrvatska smatra da je Novosadski dogovor prevaziđen i da se danas mora računati sa četiri varijante tzv. srpskohrvatskog jezika, a Matica srpska ostaje pri odredbama Dogovora. Ne može se osporiti pravo ni Društvu za srpskohrvatski jezik i književnost Crne Gore da se bavi pitanjima jezika i na način na koji to čini. Ali, treba imati na umu i politički aspekt ovog problema. Jer jezička ravnopravnost jedan je od osnovnih elemenata nacionalne ravnopravnosti. Pokušaj negiranja naše jezičke varijante i osporavanje prava na nacionalno ime za jezik kojim govore Crnogorci, često se svodi na negiranje crnogorske književnosti i nacije. Naše vrijeme je postalo svjesno »predrasuda« tradicionalne lingvistike koja je u prošlosti dobrim dijelom (primjer negiranja makedonskog jezika!) služila političkim ciljevima vladajuće klase.

Imajući u vidu svu složenost pitanja koja iskrsavaju u raspravama o jeziku, izražavamo neslaganje s jednostranim i apriornim opredjeljivanjem (kod nas u Crnoj Gori) za stavove jedne ili druge matice umjesto za argumente koje one nude. Istovremeno se zalažemo za studiozno, principijelno razmatranje jezičkih problema i za pronalaženje rješenja koja će se zasnivati na modernim naučnim saznanjima i rezultatima društvenog progresa socijalističke zajednice naših naroda.

KRIVCI SU POZVANI NA ODGOVORNOST!

Sa zadovoljstvom objavljujemo dopis Okružnog javnog tužilaštva Split:

»Broj: UT-17/71
Split, 18. III 1971.
AT/MT

»K R I T I K A«
ZAGREB

U »Omladinskom tjedniku« od 16. rujna 1970. godine objavljen je napis pod naslovom, kojeg je prenijela »Kritika« u broju 14/70: »Nakon osude Ivana Alilovića, a u kojem pored ostalog piše:

»....kad je u Imotskom javno spaljena hrvatska zastava (u tom je »pohodu« navodno sudjelovao i jedan pripadnik Narodne milicije), a da protiv takovih nikad nije ni podignuta optužnica«.

Istini za volju obavještavamo vas da ste o ishodu ovog događaja neistinito obaviješteni, jer je ovo javno tužilaštvo već 19. svibnja 1969. godine nakon događaja optužilo Kadijević Milana, Padrov Nikolu i Matijašević Jovana zbog toga: »što su 29. travnja 1969. godine oko 23 sata u Imotskom nakon što su prethodno prošli pored tribine koja je pripremana za sutrašnji doček Titove štafete, čije je postolje bilo obavijeno platnom u obliku zastave sa hrvatskim nacionalnim bojama crveno, bijelo i plavo, na koju još nije bila pričvršćena zvijezda petokraka ušli u gostionicu Lozo Vlatka, gdje je okrivljeni Kadijević predložio da se sa tribine skine i zapali zastava, nakon toga su zajednički došli pred tribinu i istrgnuli platno od kojeg je bila složena navedena zastava, pa je ovaj njihov postupak kod hrvatskog življa izazvao reagiranje i nezadovoljstvo«.

Ovo djelo kvalificirano je kao krivično djelo iz člana 174. Krivičnog zakonika, ali ga je Okružni sud u Splitu prekvalificirao u krivično djelo iz člana 119. stav 3. Krivičnog zakonika i osudio je Kadijević Milana na kaznu zatvora u trajanju od 6 mjeseci, Padrov Nikolu na kaznu zatvora u trajanju od 6 mjeseci i Matijašević Jovana na kaznu zatvora u trajanju od 4 mjeseca.

Presuda je pravomoćna i osuđenici se nalaze na izdržavanju kazne.

Uslijed griješke naše administracije ovaj dopis vam upućujemo sa zakašnjenjem.

Zamjenik okružnog javnog tužioca
Ante Tolić, v. r.«
M. P.

RIJEČ U RASPRAVI O USTAVNIM AMANDMANIMA

U Beogradu je 16. i 17. ožujka ove godine Savezna konferencija SSRNJ raspravljala o ustavnim promjenama. U radu konferencije sudjelovao je i Predsjednik Tito. Prvog dana konferencije govorio je i prof. dr Ivo Frangeš, predsjednik Koordinacionog odbora Saveza književnika Jugoslavije i predsjednik Društva književnika Hrvatske. Donosimo njegov govor.

Druže Predsjedniče, drugarice i drugovi,

Pozvan da kao predsjednik Koordinacionog odbora Saveza književnika Jugoslavije sudjelujem u radu ovoga historijskog skupa i da na njemu eventualno govorim u ime književnika Jugoslavije, dakle u ime onih članova naše mnogonacionalne zajednice koji umjetničkom riječju na svojim materinskim jezicima stvaraju značajna djela i izražavaju najplemenitija htijenja svih naroda i narodnosti Jugoslavije, ja sam se — moram priznati — našao u dvostrukoj nedoumici. S jedne strane, javna rasprava o predloženim ustavnim promjenama jedva da je počela, ona nije vođena ni u jednome od republičkih i pokrajinskih društava odnosno sekcija. Po tome bih ja, odazivajući se ovoj časti, prisvojio pravo na koje ni kao predsjednik ni kao član ne mogu pretendirati: pravo da bez prethodnoga konzultiranja sviju, govorim u ime sviju. S druge strane, ovaj visoki poziv i ovaj odista zna-

čajni čas takav je te je nemoguće i zamisliti da bi on smio proteći a da se na njemu ne čuje glas književnika, dakle onih koji su uvijek, tijekom dalje i bliže povijesti naših naroda, zborom i tvorom svjedočili o svome stavu, o svome uvjerenju, o svome izboru. Našavši se u toj dilemi, ja sam odabrao ovo posljednje, pa evo uzimam riječ, prije svega kao pojedinac, svjestan da se radi o početku jedne rasprave koja čini prijelom u novijoj povijesti naših naroda.

Procesi koji su, još od VIII. kongresa SKJ, i od Brionskoga plenuma, uza sve povremene zastoje, polemike i usporavanja, snažno zahvatili naš društveni, gospodarski, kulturni i politički život i doveli do X sjednice SKH, jasno svjedoče o tome kako su se snažno i neodgodivo u koštac uhvatili novo i staro. Unitaristički, antisamoupravni koncept imao je na svojoj strani sve, od političke do ekonomske moći. A kad god bi ga poljuljala snažnije izražena demokratska svijest radnih masa svih naših naroda, svijest o tome da Jugoslavija mora i može biti ono što sama za sebe tvrdi da jest, dakle ravnopravna zajednica slobodnih naroda koji su se slobodnom voljom udružili na dobro svakoga od njih i svih zajedno, koji su već u času stupanja u tu zajednicu pred cijelim svijetom kazali kakvu zajednicu žele, — unitaristički se koncept sakrivao iza ideala za koje je proliveno toliko krvi i palo toliko plemenitih i zanosnih života, stvarajući od njihove žrtve paravan za svoje natražne i preživjele ciljeve.

Često se, i s pravom, govori da su umjetnici svijest svojega naroda. I jugoslavenski književnici od pamtivijeka su ne samo dijelili sudbinu svojih naroda nego su, vrlo često, vidovito gledali iznad, preko te sudbine, gledali naprijed, u budućnost. Odziv književnika u revoluciji jugoslavenskih naroda najbolji je tome dokaz. I u naše su dane književnici Jugoslavije, među prvima, još prije nekoliko godina, svoje odnose i svoju organizaciju, uredili na strogo federalističkom načelu. Naš je vrhovni organ koordinacioni odbor Saveza književnika Jugoslavije, tijelo u kojemu se poštuje paritet, nema nadglasavanja i ne može, po statutu, biti majorizacije. A to tijelo djeluje bez ikakvih smetnji i zastoja već niz godina (premda je bilo glasova da je to propast Saveza), smogavši u sebi snage da, kao posve prirodnu činjenicu, proglasi i provede seljivost svojega sjedišta. Tako će ono i dalje, u punom sporazumu i suglasnosti, rješavati i sva buduća pitanja, na dobro svih književnosti čitave naše zajednice.

Ako dakle kažem da književnici Jugoslavije u punoj mjeri podržavaju zagrebački prijedlog Predsjednika Tita o osnivanju Predsjedništva SFRJ, organa koji bi štitio državnost svih naših republika i pokrajina, koji bi morao ukloniti mogućnost majorizacije i time zajamčiti čvrstinu naše federativne zajednice, izražavam — uvjeren sam u to, bez ikakvih konzultacija — stav i osvjedočenje cjelokupnoga članstva. Isto valja reći i za prijedlog da se povede velika i sveobuhvatna rasprava o nacrtu predloženih ustavnih promjena, amandmana koji doduše predstavljaju minimum ispod kojega se nije moglo, ali su dobra osnovica za diskusiju o budućem uređenju naše socijalističke zajednice. Pozdravljam dakle ovaj skup i želim svima nama da on protekne u argumentiranim istupanima, na dobro svih naših naroda i narodnosti. Predlažem u isto vrijeme da poradimo na tome da se predstojeće neophodne promjene provedu što prije i ne ometaju nepotrebnim gomilanjem prividno principijelnih prijedloga.

Reći ću nešto i kao predsjednik Društva književnika Hrvatske, jer samo toj činjenici mogu zahvaliti čast predsjednika Saveza književnika Jugoslavije, a i zato jer tu imam potrebnu ovlast. Hrvatski su pisci s pažnjom i odobravanjem prihvatili ideju o velikoj, općenarodnoj raspravi ustavnih amandmana. Posljednjih godina oni su živo sudjelovali u raspravljanju vitalnih pitanja koja se tiču hrvatskoga pa prema tome i ostalih naroda Jugoslavije, izražavajući svoje mišljenje i stavljajući svoje prijedloge koje je javnost s odobravanjem prihvaćala a dobivali su i podršku odgovornih čimbenika. Vjekovno je svojstvo hrvatske književnosti širina pogleda, otvorenost prema svim narodima i kulturama, demokratičnost i privrženost nacionalnim i općeljudskim idealima. Ona je to svojstvo zadržala i u naše dane. Podržavajući dalju demokratizaciju naših odnosa, punu federalizaciju naše državne zajednice, državnost republika i pokrajina, načelo da svaki naš radni čovjek i svaki naš narod slobodno raspolaže viškom svojega rada, da se konačno reformira devizni režim, hrvatski pisci duboko su osvjedočeni da je to na dobro i korist ne samo hrvatskog nego i ostalih naroda i narodnosti Jugoslavije. Federacija u kojoj živimo stvorena je zajedničkim ulogom sviju, ona podjednako pripada svima, i ne može biti ni jednoga njezina člana kojemu bi ona bila više na srcu i koji bi bio njezin iskreniji čuvar od drugih. Proces koji se otvorio i u kojemu želimo sudjelovati, a ovo je samo njegov početak, velika je šansa Jugoslavije, prema unutra i prema vani: Jugoslavija se ne brani gromkim parolama i ne jača strogošću svojih struktura, nego međusobnim poštivanjem, slobodom nacionalnog, ekonomskog i kulturnog razvitka svakoga od svojih ravnopravnih članova, slobodom svakog njezina pojedinca.

Književno stvaranje nije bilo nikada, a najmanje je to danas, artistička zabava dokonih ljudi. Velika je odgovornost umjetnika uopće, književnika posebno. Hrvatski pisci ne žele pjevati uspavanke narodu koji odlazi, nego obratno, žele aktivno sudjelovati u nacionalnom životu, pomoći svojoj radničkoj klasi i cijelom narodu, da u potpunosti ostvari samoupravljačka prava, tu najprivlačniju zastavu našeg socijalizma.

To su u isto vrijeme i misli s kojima književnici Jugoslavije pozdravljaju ovaj značajni skup i početak općenarodne rasprave o ustavnim promjenama.

Ivo Frangeš

MATICA HRVATSKA ODRIČE SE NOVOSADSKOG DOGOVORA

IZJAVA

Matica hrvatska prihvatila je godine 1954. Novosadski dogovor, unatoč sumnjama i bojaznima koje su već tada postojale, vjerujući da on može poslužiti kao prilog boljim odnosima među narodima koji su svoje književne jezike izgradili na srodnoj dijalekatskoj podlozi i žive u federativnoj zajednici.

U godinama koje su od tada prošle to se uvjerenje nije potvrdilo. Novosadski se dogovor, naprotiv, pokazao neprikladan da se na njemu zasnuju ravnopravni jezični odnosi. Polazeći od uopćene izjave o jezičnom jedinstvu, on je od samoga početka omogućivao samovoljna tumačenja pa i takva koja niječu samobitnost hrvatskog književnog jezika i tobože oslobađaju obveze da se poštuje njegova prostorna i povijesna cjelovitost. Zbog takvih se tumačenja Novosadski dogovor pretvorio u sredstvo za opravdavanje jezične neravnopravnosti i za nametanje srpskog književnog jezika ekavskog tipa. A gdje i nije bilo takve namjere, Novosadski dogovor se pretvorio u stalni izvor nesporazuma i u zapreku da se naša jezična stvarnost istinski uoči i znanstveno protumači. I u svakodnevnoj primjeni pokazao se kao neprikladan jer se jezična snošljivost može temeljiti samo na uzajamnom poštivanju individualnosti i prirodnih jezičnih prava, a ne na proglašavanju jedinstva pod svaku cijenu koje je često i nijekanje obojih.

Zbog svega toga Matica hrvatska odriče se Novosadskoga dogovora smatrajući ga bespredmetnim i nevažećim jer ga je i povijesna zbilja već opovrgla, upravo kao i Bečki dogovor prije njega.

U Zagrebu, 16. travnja 1971.

Upravni odbor
MATICE HRVATSKE

KRITIKA — Časopis za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić (glavni i odgovorni urednik), Danilo Pejović i Petar Selem.

KRITIKA izlazi šest puta godišnje, a svako godište sačinjava jednu knjigu. Cijena pojedinog primjerka je 15 ND za tuzemstvo. Pretplata za 1971. godinu iznosi ND 50.— za tuzemstvo odnosno 8 USA $ za inozemstvo. Pretplata se šalje Nakladnom zavodu Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2; za tuzemstvo na žiro račun broj 301-1-7097, a za inozemstvo: za zapadne zemlje (devize): 301/620-1001-32002-10-149
za istočne zemlje (devize): 301/620-1001-32000-30-149

KNJIGA NAŠIH DANA

Hrvoje Šošić

ZA ČISTE RAČUNE U FINANCIRANJU REPRODUKCIJE

Jedan od najagilnijih i najsposobnijih mlađih hrvatskih ekonomskih stručnjaka napisao je sasvim osebujno djelo, koje je prije svega izvanredni priručnik za svakoga tko želi shvatiti gospodarske dileme sadašnjeg trenutka Hrvatske i Jugoslavije, ali uz to i povrh toga također sjajni, oštroumni i temeljito potkrijepljeni obračun s regresivnim snagama i nosiocima novih eksploatatorskih i kolonijalističkih tendencija.

Ako se želite uputiti u bit najaktualnijih gospodarskih problema o kojima ovisi budućnost sviju nas, pa i opstanak naroda čiji sve veći vitalni dio odlazi na rad u inozemstvo odakle se uglavnom još uvijek ne vraća — onda svakako odmah naručite pouzećem djelo dra Hrvoja Šošića.

Kao još nigdje do sada raskrinkane su metode pritiska reeksportera i velikih bivših saveznih banaka na privredne organizacije, komune, općine i pojedince, što je samo novi bjelodani dokaz da nije tek tako s najvišeg mjesta aludirano na praksu da se utjecajni pojedinci i kritički raspoloženi funkcionari ušutkuju: prijetnjama ili podmićivanjem!

Osim toga, dr Hrvoje Šošić u svome polemičkom djelu navodi niz usporednih tablica i brojevitih argumenata kojima ukazuje na manje ili više skrivene načine financijskih prelijevanja iz jedne republike u drugu, što je izvor mnogih sadašnjih nesporazuma i napetosti s ozbiljnim posljedicama na daljnje razvijanje bratskih međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji.

Raskrinkati krivce sadašnje gospodarske krize;

baciti rukavicu izazova snagama koje koče daljnji proces demokratizacije i svestranih nastojanja za uspostavljanje socijalističke zajednice uistinu ravnopravnih naroda i narodnosti;

ukazati na bitna pitanja i ujedno

predložiti kako ih valja riješiti — to je bila namjera autora ovoga djela, a na Vama je sada da se kao čitaoci uvjerite u kojoj je mjeri taj zadatak ostvaren. Naručite odmah pouzećem knjigu: ZA ČISTE RAČUNE!

Cijena 45.— d

Narudžbe se šalju na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, tekući račun broj: 301-1-7097, ili pismom zatražiti da se navedeno izdanje pošalje *pouzećem* na određenu adresu.

NOVITETI U BIBLIOTECI

ODABRANA DJELA BAČKIH HRVATA

Urednik
Vlatko Pavletić

Geza Kikić

ANTOLOGIJA PROZE BUNJEVAČKIH HRVATA

Cijena: ND 100.—

Geza Kikić

ANTOLOGIJA POEZIJE BUNJEVAČKIH HRVATA

Cijena: ND 80.—

Balint Vujkov

CVJETOVI MEČAVE

Cijena: ND 100.—

Narudžbe se šalju na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, tekući račun broj: 301-1-7097, ili pismom zatražiti da se navedeno djelo pošalje *pouzećem* na određenu adresu.

Prva knjiga
nove serije izdanja Matice hrvatske

HRVATSKA POVIJEST U POPULARNOM OBLIKU

Virgil Kurbel

HRVATSKA NAD PONORIMA

U godini velikog 300-godišnjeg jubileja što nas podsjeća na jedan od najtragičnijih događaja u hrvatskoj povijesti izlazi ova povijesna reportaža o uroti zrinsko-frankopanskoj. Autor je proučio svu literaturu i na veoma zanimljiv i svima pristupačan način prikazao događaje koji su prethodili smaknuću dvaju slavnih hrvatskih velikaša u Bečkom Novom Mjestu 1671. Sam autor o svojim intencijama kaže:

»Povijesnoj sirovini pristupio sam kao feljtonist, s dvostrukom namjerom: 1. najširoj publici predočiti uzroke događaja i ličnosti u velikoj uroti za oslobođenje Hrvatske u 17. stoljeću; 2. pokazati (izvjestilačkim, reportažnim i romansiranim, dakle trojakim načinom) kolike se stvaralačke šanse u toj golemoj nacionalnoj i ljudskoj temi nude modernim edicijama. Jer suvremeni naši mediji — sve do stripa — još ne znaju za nacionalnu povijesnu temu.«

Napisao je doista izvanredno popularno poučno i čitko djelo, koje su čitaoci »Večernjeg lista« napeto čitali u nastavcima — ali samo jedan njegov dio: sada se napokon objavljuje u potpunom, znatno opširnijem obliku.

Knjiga obuhvaća 332 str., prekrasno je opremljena i ilustrirana.

NAJNOVIJE POSEBNO IZDANJE »KRITIKE«

PREPOROD HRVATSKIH SVEUČILIŠTARACA

U sklopu radikalnih promjena u našem društveno političkom životu, za koje se zalažu sve progresivne snage u Hrvatskoj i Jugoslaviji, pokret hrvatskih sveučilištaraca dobija sve važnije mjesto. Nakon dugo vremena, studenti na Hrvatskom sveučilištu okupljaju se oko sasvim određenih programa, dajući podršku Centralnom komitetu SK Hrvatske i njegovoj borbi za realiziranje zaključaka 10. plenuma.

Posebni broj »Kritike« sadrži iscrpnu dokumentaciju, u kojoj će čitaoci naći ne samo tekstove koji su već objavljeni u studentskom tisku i drugdje, nego i takve koji nisu prošli cenzuru u razdoblju u kojem su još pojedinci iz Saveza studenata nastojali klevetničkim etiketama onemogućiti predstavnike većine u njihovoj borbi za demokratsku i nacionalnu orijentaciju hrvatskih sveučilištaraca.

Uz tekstove posebni broj »Kritike« sadrži i brojne slikovne materijale, s fotografijama najistaknutijih protagonista studentskih događaja, tako da predstavlja uistinu dragocjenu zbirku svjedočanstva bez koje je nemoguće shvatiti u potpunosti današnji preporod hrvatskih sveučilištaraca.

Cijena: 28 D

Narudžbe se šalju na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, tekući račun: 301-1-7097, ili pismom zatražiti da se navedeno djelo pošalje *pouzećem* na određenu adresu.

17

kritika

T. Ladan: Hrvatska književna koinè ● *D. Brozović: O sadanjem času na kružnici jezičnog sata* ● *M. Šimundić: O kulturi jezika i govora na zagrebačkom radiju i televiziji* ● *V. Nikčević: O jeziku crnogorske književnosti* ● *R. Marinković: Dramaturgija riječi* ● *R. Katičić: Slavonski pabirci* ● *Š. Đodan: Osvrt na savjetovanje o emigraciji i zaposlenosti* ● *V. Gotovac: Varijacije o smislu književnosti* ● *V. Košćak: Oblikovanje hrvatske nacije i slavenska ideja* ● *H. Šošić: Emisija novca — funkcija i pravo republika* ● *F. Tuđman: Ostaci dogmatsko-unitarističkih shvaćanja* ● *H. Sablić: Osakaćeni jezik pravde* ● *A. Sekulić: Branitelji jezika hrvatskog* ● *Z. Markus: Sve počinje iznova* ● *B. Donat: Biografija besmislenog tornja* ● *Z. Kulundžić: Bruka u Šestinama* ● *Crnogorski književnici o jeziku* ● *Osakaćena Hrvatska u turističkim prospektima*

Poštarina plaćena u gotovu *Cijena: 15 ND*